

НОВА СРБИЈА И ЈУГОСЛАВИЈА (1788–1921), 1923.

Садржај

ЗЕМЉА И НАРОД

Географски положај и распоред српског, хрватског и словеначког народа: Његова историјска позорница у прошлости и садашњости. Карактерне и душевне особине

Насељење јужних Словена у њихову данашњу отаџбину. Општи географски положај њихових земаља. Географски распоред југословенског народа. Примање Хришћанства и национално диференцирање. Узроци државне подвојености југословенског народа у Средњем веку. Општа географска целина југословенских земаља. Главне светске и унутрашње међусобне комуникације српских, хрватских и словеначких земаља.

Унутрашња географска и културна подела. Земље Моравске и Вардарске Србије. Динарске српске и југословенске земље: Стара Рашка, Херцеговина, Црна Гора, Босна, Далмација, Западна и Јужна Хрватска, Крањска. Панонске српске и Југословенске земље: Банат, Бачка и Барања, Срем, Источна Хрватске и Славонија, Корушка и Штајерска. Етнографски, културни и политички центар Срба и свих Југословена: Шумадија.

Материјална и духовна култура. Језик. Вера. Основна карактерна особина: „горшташтво”. Појам части – образ и „дуг захвалности”. Самопрегорење. Интегралност осећања и веровања. Лична и колективна слобода и независност. Привезаност за рођену грудву. Стидљивост и неразметљивост – повученост у себе самога. Неспособност за рекламу.

Расплинутост географска и мешавина на периферијама са суседним нацијама. Прелазне зоне између Југословена и суседних нација. Национална свест и очување националног индивидуалитета. Опште осећање тешке историјске судбине, државне и националне, због географског положаја.

ГЛАВА ПРВА

Резултати турске владавине на крају XVIII века

Кулминација и постепено опадање турске силе и најезде у Европи. Пропаст средњовековних српских држава. Српско робовање под Турцима. Аустријско-турски, венецијанско-турски и руско-турски ратови. Привремене аустријске окупације српских земаља. Војничка граница Срба и Хрвата између Аустрије и Турске. Нова искушења, нова оријентација и нова сазнања Срба.

Унутрашњи узроци опадања Турске. Немоћ централне државне управе да одржи своју власт и свој ауторитет. Постепено стварање система децентрализације. Локални господари и одметници по појединим провинцијама. Јаничари и најамници. Насиља над народом. Покушај рефорама у Турској, нове унутрашње кризе. Босна. Шумадија. Београдски и Видински Пашалук. Борба Порте са одметницима: Срби у редовима Портиних војника. Автономне повластице Срба у Београдском пашалуку. Дахије у Београду и њихов терор по Шумадији.

Велике миграције српскога народа за време турске владавине и аустријско-турских ратова. Концентрација Срба у Шумадији из свих крајева. Нивелација целог народа у економском и политичком погледу. Задружни живот и очување породице. Значај вере, цркава и манастира. Народне традиције: усмена предања, народне песме: гусле и гуслари. Ускоци и хајдуци. Национална свест и национални идеали.

ГЛАВА ДРУГА

Васкрс државе српске (1804–1913)

Припреме за устанак. Први састанак и заклетва у Орашцу. Карађорђе напушта кућу и почиње стваран рад на организацији устанка. Београдске дахије предузимају покољ српских кнезова. Опште врење у народу и међу Турцима. Прва Српска Народна Скупштина шумадијских првака у Орашцу 2. фебруара 1804. Избор Карађорђа за Врховног Војводу и почетак устанка. Карактерне особине Карађорђевог: оваплоћење српског генија. Брзи успеси српског устанка: освојење градова: Рудника, Ваљева, Шапца, Јагодине, Пожаревца, Смедерева и опсада Београда. Интервенција босанског везира Бећир-паше и смрт дахија.

Почетак борбе с турском државом 1805. Покушаји измирења и српска офанзива 1806–1807. Битка на Мишару. Руско-турски рат и руско-француски савез у Тилзиту 1807. Српско ратовање с Турском 1809. и 1810. у савезу с Русијом. Унутрашње уређење обновљене српске државе.

Русија, Аустрија и Француска према српској револуцији. Наполеонов поход на Русију и руско-турски уговор мира у Букурешту. Осма тачка Букурешког Уговора међународно-правни темељ Нове Србије. Српска трагедија 1813. и привремено уништење српске државе.

ГЛАВА ТРЕЋА

Постепена еманципација и вазална организација државе (1814–1842)

Турска заводи поново свој стари систем владавине у Србији. Турска зверства и њихова посада у Србији. Управа Сулејман-паше: тешки намети и насиља. Милош Обреновић, обор-кнез нахије рудничке. Милошево опортунистичко држање према Турцима. Хаџи Проданова буна и њене последице. Српско питање на Бечкоме Конгресу.

Други српски устанак 1815. Милошево преговарање с Турцима. Интервенција Русије на Порти о српскоме питању. Усмени мир између Милоша и Портинога пуномоћника, Марашли-Али паше. Утврђивање Милошеве личне власти над српским народом. Смрт Карађорђевог. Русија поставља српско питање у Цариграду. Грчки устанак. Акерманска Конвенција и Једренски Уговор Мира. Хатишериф од 1830. Окупација „отргнутих предела”, шест нахија 1833. Милошев апсолутизам и унутрашњи покрети. Уставно питање и Милошева абдикација.

Кнез Милан Обреновић с намесницима. Кнез Михаило, његова кратка владавина. Сукоб с уставобранитељима и одлазак из Србије.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Почеци културе и националног рада (1842–1858)

Уставобранитељи постају присталице Карађорђевића. Избор кнеза Александра, сина Карађорђевог. Држање Турске и Русије. Завођење савремене администрације, судства и модернога законодавства. Подизање просвете и духовне културе. Економски напредак. Великодушна владавина кнеза Александра. Развитак државе и њених потреба. Опозиција старих елемената

Реални почетак националног рада у ширем обиму: Начертаније од 1844. Национални рад на свима странама око Србије. Први кораци зближења Србије и Хрвата. Србија помаже развитак националне свести у Бугарској.

Револуција од 1848. Србија и српски покрет у јужној Угарској. Србија за време Кримске војне. Париски мир (1856): Србија под протекторатом свих европских велесила. Престиж Србије међу балканским народима. Интриге са стране, олигархија унутра. Пад кнеза Александра Карађорђевића.

ГЛАВА ПЕТА

Национални романтизам и политичка разочарења (1858–1880)

Друга владавина кнеза Милоша. Његови односи и рад с Турском. Смрт кнеза Милоша.

Нове идеје политичке и социјалне запљускују Србију. Слабост Аустрије и Турске. Кнез Михаило наставља политичку и државну еманципацију Србије. Бомбардовање Београда 1862. и конференција гарантних сила у Цариграду. Идеја националности и ослободилачке тежње Србије. Кнез Михаило и идеје о дунавској, словенској и балканској конфедерацији. Добитак градова. Последице аустријско-прускога рата (1866) и нова аустро-угарска политика на Балкану. „Drang nach Osten” и смрт кнеза Михаила 1868.

Кнез Милан Обреновић и Намесништво. Србијин Устав од 1869. Стварање бугарскога Егзархата у Цариграду 1870. Почетак владавине кнеза Милана. Народни устанак у Босни и Херцеговини 1875. године. Српско-турски рат 1876. године. Рат између Русије и Турске 1877. и поновно ступање Србије у акцију. Руско-турски прелиминари у Сан-Стефану: питање о Великој Бугарској. Берлински Конгрес. Србија и српски народ по одредбама Берлинскога Уговора. Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину.

ГЛАВА ШЕСТА

Србија под туторством Аустро-Угарске (1880–1903)

Напуштена и обескуражена Србија постаје плен економских потреба и политичких тежњи Аустро-Угарске. Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске 1881. године. Формирање политичких странака и унутрашња опозиција постојећем режиму. Проглас краљевине 1882. Економска стагнација и политичка реакција. Пловдивски преврат и српско-бугарски рат 1885. Пораз Србије и дефинитиван губитак престижа међу балканским народима и државама

Продужење унутрашњих трзавица: борба народа с аустрофилском династијом. Устав од 1888; Абдикација краља Милана и његов одлазак из земље. Малолетни краљ Александар и намесништво. Краљ Александар се проглашава пунолетним 1893. а 1894. укида устав. Период

државних удара, финансијских криза, економске и духовне замрлости. Дефинитиван повратак у земљу краља Милана. Атентат на њега и политички процеси.

Женидба краља Александра, дефинитивно прогонство краља Милана и Устав од 1901. Скандал с порођајем краљице; последњи државни удар 7. априла 1903. и последњи политички процеси. Крај династије Обреновића и аустро-угарске свевласти у Србији.

ГЛАВА СЕДМА

Политичка и економска еманципација Србије (1903–1912)

Избор кнеза Петра, унука Карађорђевог, за краља Србије. Законодавно тело доноси нови Устав Краљевине Србије. Завођење уставнога и парламентарног режима у Србији. Финансијски проблем: васпостављање буџетске равнотеже и одужење летећих дугова. Утицај политичких слобода и сигурности на привредни, духовни и морални препорођај Србије. Решење питања о подизању нових железница и наоружању војске. Последњи покушаји аустријских утицаја и смутњи у Србији. Пројекат Царинскога Савеза с Бугарском и Царински рат с Аустро-Угарском.

Аустријски план за подизање железнице кроз Новопазарски Санџак и Србијин пројекат Трансбалканске железнице за Јадранско море. Аустро-Угарска проглашава анексију Босне и Херцеговине. Србија у анексионој кризи. Последице анексионе кризе у Србији. Промена реда наслеђа престола у српском Краљевском дому. Званичне посете краља Петра европским дворovima. Интензиван развитак материјалне и духовне културе у Србији. Београд културни и просветни центар Српства и Југословенства.

Напон снаге и опште осећање државне потребе за непосредним и слободним комуникацијама са страним светом: Питање мора. Србија према констелацији европских сила. Србија се спрема за акцију. Престолонаследник Александар, као главни инспектор српске војске, развија најживљи рад за организацију и спрему земаљске убојне снаге.

ГЛАВА ОСМА

Србија – Звезда водилца Српства и Југословенства (1903–1912)

Стање српског и југословенског народа у почетку XX века. Срби под Турцима: Стара Србија и Мађедонија. Резултати туђинских владавина у Босни и Херцеговини; Далмацији; Хрватској; Славонији и Срему; Истра и Словеначка. Срби под Маџарском: Банат, Бачка и Барања, Међумурје и Ријека (Фијума). Црна Гора.

Утицај Србијиних слобода, њенога напретка и њенога успеха на Србе и Југословене у Хабзбуршкој монархији. Оружана самоодбрана Срба у Турској. Суревњивост Аустро-Угарске и Бугарске и страх од „Српске опасности”. Оживотворење идеје народног јединства Срба и Хрвата: Ријечка и Задарска резолуција. Политичка борба у Далмацији на темељу идеје народног јединства. Српско-хрватска коалиција у Хрватској, Славонији и Срему. Свршетак црквено-школске борбе у Босни и Херцеговини и почетак заједничке борбе Срба све три вере за политичке слободе. Националне тежње Словенаца за еманципацију. Кнез Никола даје Црној Гори устав.

Реакција туђинских владавина на народне покрете. Велеиздајнички процеси у Босни, Далмацији и Хрватској. Бомбашка афера у Црној Гори. Судски процес између Србије и Аустро-Угарске у Бечу: Фридрихсбершка парница. Босански устав и идеја Тријализма у Хабзбуршкој монархији. Црногорски кнез Никола проглашава се за краља. Културни и духовни напредак Срба и Југословена: Национална свест и заједнички државни идеал.

ГЛАВА ДЕВЕТА

Србија у балканским ратовима (1912–1913)

– Балкански савез и рат између савезника –

Србија и идеја Балканског Савеза. Постанак и циљеви Балканског Савеза 1912. Опште расуло Турске за време рата с Италијом: унутрашњи немири и масакрирање Хришћана у Старој Србији и Мађедонији. Споразум између Србије и Бугарске за оружану акцију. Србија у рату савезника против Турске. Победе на Куманову, Бабуни, Бакарном Гувну и Битољу. Српска војска излази преко Арбаније на Јадранско море: Љеш, Медова и Драч. Српска војска при опсади Једрена. Преговори за закључење мира у Лондону. Скадарско и Арбанско питање: Аустро-Угарска, Србија и Бугарска. Амбасадорска конференција у Лондону.

Бугарске претензије и спор између савезника. Интервенција Русије у спору између савезника. Бугарска испуњава обавезе тајног уговора с Аустро-Угарском од јуна месеца 1912. Мучки препад Бугарске 30. јуна 1913. Српско-грчки Савез и рат Србије и Грчке против Бугарске. Српске победе на Брегалници. Добровољци из Црне Горе. Прогонство Бугара из Македоније и са Тимока: опсада Видина. Ступање Румуније у акцију и свршетак рата. Закључење мира у Букурешту. Нова политичка констелација на Балкану.

Србија после балканских ратова. Границе нове арбанске државе и „арнаутска побуна”. Закључење мира с Турском и ликвидација економско-финансиских питања. Одјек Србијиних победа код Срба и Југословена у Хабзбуршкој монархији.

ГЛАВА ДЕСЕТА

Србија у светском рату – I. – (1914–1915)

– Рат за националну слободу и независност –

Србија у 1914. години. Напори за унутрашње реформе и препорођај, материјални и духовни. Политичке трзавице у земљи и уставно питање. Унифицирање државне администрације у новим крајевима.

Убијство аустро-угарског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву. Аустро-Угарска се спрема за рат против Србије. Ултиматум Аустро-Угарске Србији од 23. јула 1914. године и одговор Србијин на њене захтеве. Објава рата и почетак непријатељстава. Војнички напор Србије. Прва инвазија аустро-мацарска на Србију. Битке на Церу и Јадру и пораз Аустро-Мацара

Продирање Срба у Босну и у Срем. Сједињење српских и црногорских трупа у Босни и изненадно повлачење Црногораца испред Сарајева. Друга инвазија аустро-угарске војске у Србији. Пад Београда и прво српско повлачење у унутрашњост земље. Последњи српски напор, чудо на Руднику и пропаст аустро-угарске војске у Србији.

Србија у 1915. години. Страховите епидемије у војсци и становништву. Поновна реорганизација војске са последњим попунама. Напад Аустро-Немаца са севера и Бугарске са истока. Очајна одбрана Србије и повлачење преко Црне Горе и Арбаније на Јадранско море.

ГЛАВА ЈЕДНАЈЕСТА

Србија у светском рату – II. – (1916–1918)

– Рат за ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца –

Србија на острву Крфу, после повлачења са Балканског полуострва 1915. године. Промена министра војног и смена главних функционера у Врховној Команди. Престолонаследник-Регент Александар, Краљевска Влада и нова Врховна Команда спасавају остатке српске војске на Крфу и извршују њену поновну организацију.

Стање српске војске по доласку на Крф и њена убојна способност. Мишљења савезника о будућој улози српске војске. Опорављење, организација и опрема српске војске. Пут Престолонаследника-Регента у Рим, Париз и Лондон и мисија Н. Пашића у Русији. Српска војска на Солунском фронту. Немачко-бугарски препад и српско-француска офанзива. Освојење Кајмакчалана и Битоља. Организација југословенске војске у Русији и борба у Добруци.

Унутрашње трзавице и неуспела офанзива у пролеће 1917. Крфска Декларација Србијине Владе и Југословенског Одбора. Српска Народна Скупштина и промена српске владе на Крфу. Рад код савезничких влада за појачање убојне снаге на Солунском фронту. Стварање Југословенске дивизије у српској војсци.

Последња немачка офанзива на Западном фронту, њен неуспех и преобраћање у дефанзиву. Припреме за офанзиву на Солунском фронту. Пробој Солунскога фронта на српскоме делу бојне линије. Српски Оркан Ослобођења. Ослобођење Јужне Србије и капитулација Бугарске. Освојење Ниша и ослобођење Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине и Далмације. Ослобођење Београда, српске Војводине, Хрватске и Славоније, Барање и словеначких земаља.

ГЛАВА ДВАНАЈЕСТА

Постанак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

– Државно јединство и унутрашње уређење –

Односи између српске Краљевске Владе и Југословенског Одбора. Политичке последице пробоја Солунског фронта и српске офанзиве на север. Крах Аустро-Угарске и постанак Народног Већа Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу. Разговори и преговори о стварању државе у Женеви и

Паризу. Престолонаследник-Регент Александар, на молбу Народног Већа из Загреба, проглашава државно јединство свих Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918. год.

Прва заједничка, југословенска, Краљевска Влада свих Срба, Хрвата и Словенаца у Београду. Привремено Народно Представништво са атрибуцијама законодавне власти. Закључење мира и нове државне границе између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Аустрије, Бугарске, Угарске, Румуније и Италије. Развој унутрашње политичке ситуације: нова партијска груписања.

Припремни рад за Уставотворну Скупштину. Резултат избора и расподела политичких снага у Уставотворној Скупштини. Образовање нове Владе под председништвом Николе Пашића. Видовдански Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године. Смутње комунистичких и сепаратистичких елемената у држави. Убијство министра Милорада Драшковића и Закон о заштити државе. Смрт Петра-Великог, Краља-Ослободиоца и ступање на престо Краља Александра I. Буџет државних расхода и прихода Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1922–23. годину. Административна подела земље.

СРБИЈА И ЈУГОСЛАВИЈА

Карактер националних питања на Балкану. Спољашњи и унутрашњи фактори који компликују сва национална питања. Улога Немачке и Аустро-Угарске: Drang nach Osten. Балканска политика Русије. Велике силе западне Европе према Балкану: Француска, Енглеска и Италија.

Идеја народног јединства Срба, Хрвата и Словенаца. Питање националног уједињења и државне независности. Европски значај државног јединства Срба, Хрвата и Словенаца. Унутрашње и спољашње сметње за остварење ове природне неминовности. Немогућност цепања на разне државе.

Улога и значај Србије. Закључак.

СЛИКЕ

- 1.) Карађорђе Петровић
- 2.) Доситеј Обрановић
- 3.) Милош Обреновић
- 4.) Вук Стеф. Караџић
- 5.) Тома Вучић Перишић
- 6.) Кнез Александар Карађорђевић
- 7.) Илија Гарашанин
- 8.) Бранко Радичевић
- 9.) Војвода Стеван Книћанин
- 10.) Кнез Милош Обреновић
- 11.) Кнез Михаило Обреновић
- 12.) Јован Ристић
- 13.) Светозар Марковић
- 14.) Краљ Милан Обреновић
- 15.) Стојан Новаковић
- 16.) Краљ Александар Обреновић
- 17.) Петар Велики – Краљ Ослободилац
- 18.) Др Лаза Пачу
- 19.) Коста Стојановић
- 20.) Др Милован Миловановић
- 21.) Престолонаследник Александар

- 22.) Војвода Радомир Путник
- 23.) Војвода Степа Степановић
- 24.) Војвода Живојин Мишић
- 25.) Војвода Петар Бојовић
- 26.) Љуба Јовановић
- 27.) Генерал Петар Пешић
- 28.) Александар I, Краљ Срба, Хрвата и Словенаца
- 29.) Стојан М. Протић
- 30.) Др Драгољуб М. Павловић
- 31.) Никола П. Пашић
- 32.) Др Иван Рибар
- 33.) Милорад Драшковић

ГЕОГРАФСКЕ КАРТЕ

- 1.) *Београдски Пашалук од 1800. године*
- 2.) *Нова Србија од 1804. до 1878. године*
- 3.) *Србија од 1878. године*
- 4.) *Србија од 1913. године*

№ 4963

НОВА СРБИЈА И ЈУГОСЛАВИЈА
(1788.—1921.)

СЕНИМА СВОЈИХ УЧИТЕЉА И ДОБРОТВОРА

ПОК. МИЛОШУ ЗЕЧЕВИЋУ

ПРОФЕСОРУ ИСТОРИЈЕ НОВОГ ВЕКА НА ВЕЛИКОЈ ШКОЛИ

И

ПОК. DR. ДРАГОЉУБУ М. ПАВЛОВИЋУ

ПРОФЕСОРУ ИСТОРИЈЕ НОВОГ ВЕКА НА УНИВЕРЗИТЕТУ

СА НАЈВЕЋИМ ПИЈЕТЕТОМ И ВЕЧИТОМ ЗАХВАЛНОСТИ

ПОСВЕЂУЈЕ ОВАЈ СВОЈ СКОМНИ РАД

ПИСАЦ.

ПРЕДГОВОР

Двадесет година рада, учења, посматрања и размишљања у своме првоме резултату — то је ова историја националног ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца. Зачешта у првобићинској сврси: да нашем народу у бившој Турској и бившој Аустро-Угарској изнесе најор, који је Шумадија — Нова Србија — извршила за цело једно столеће, и још непрешано вршила, за ослобођење своје и целога свога једнородног народа, и у исто време, да Србијанцима представи право и тачно стање њихових сународника у Турској, Аустро-Угарској и другде, — ова је књига доживела решку судбину: да она сама изнесе и региструје циновске подвиге и догађаје, који су за релативно најкраће време реализирали најсмелије снове времена и генерација, кад је она ошточешта.

Ова се историја и по начину схватања и по методу рада разликује од радова већине писаца у нашој историографији. Без латих прешензија, да пружи детаље, мање или више важне и карактеристичне, већином без нарочитога значаја и великих историјских последица, она има за циљ: да пружи читаоцима свих друштвених редова ошшту и у главним линијама тачну слику нашега Националног Васкрса, од зачешта саме идеје ослобођења и уједињења па до њенога данашњег остварења.*

Три су главна дела у светској историографији, која су ми дала подштрека и служила за углед при изради ове књиге: **Модерна Италија** од Пиетра Орсија; **Немачка Историја** од Карла Ламбрехта и **Историја Американског Народа** од славнога В. Вилзона. Према њиховим узорима израђено, ја преушћам сада

* Пре овога засебно сам објавио, поред многобројних чланака по часописима и дневним листовима, нашим и страним, следеће радове:

- 1.) **Европа и Македонско Питање** Београд, 1908.
- 2.) **Новопаварски Санџак и Политичка Равнотежа на Балкану** Београд, 1909.
- 3.) **Ослобођење и Уједињење Италије** (превод с италијанског дела: *L'Italia moderna di Pietro Orsi*) Београд, 1909.
- 4.) **La Nouvelle Serbie** Paris, 1918.

јавности ово прво издање свога рада са једном једином оградом, коју позајмљујем од францускога државника и историка Габриела Аношоа и која гласи: „Историк се не може одделиши од човека; и ако је мисао слободна, срце остаје роб. Морам признаши да нисам буквално следовао правилима великога учитеља: *Sine amore et sine odio* (без љубави и без мржње). Заиста, ја нисам ни мрзео ниши кога нарочито шеретиши; али сам претпостављао, јер сам волео...”

По удесу наше ошће судбине од краја 1915. до пред крај 1918. године, ја сам био принуђен да ово исто дело, без његових садашњих Глава XI* и XII., издам у Паризу на францускоме језику. Оно је изашло у почетку месеца јула 1918. године. И од тада па до свршетка рата ја сам примио, поред приказа у новинама и часописима, преко 400 својеручних писама највећих личности из Француске, Енглеске, Белије, Сједињених Држава Северне Америке и Швајцарске, у којима ми је изражено дивљење за моју Отаџбину и за ово — моје дело. Бар најславнија од њих ја ћу, као и писма неколико наших научних и политичких великана, објавиши у идућем издању на нашем језику, заједно са Библиографијом и Реџистром, којих у овоме издању такође нема.

На крају, не могу а да и овом приликом, са захвалношћу, не изазовем успомену на покојнога свога друга и пријатеља Др. Јефшу Дедијера, који ми је свесрдно помогао при изради првога дела „Земља и Народ“ са својим солидним знањем резултата науке Др. Јована Цвијића, нашета данашњег највећег националног научника. Г. Аношоније Лазиф, картограф Географског Института на Универзитету, израдио је и за ово као и за раније француско издање све карте, за шта му искрено благодарим. Поред штога морам да изразим своју шоплу захвалност г. Воји Грујићу, државном контролору Државне Штампарије, који ми је у сваком погледу брашки сам помогао, а и заједно са свима функционерима и радницима Државне Штампарије, да ова књига и технички овако изађе.

Београд, октобра 1923. године.

ЂУРЂЕ ЈЕЛЕНИЋ.

САДРЖАЈ

страни

ЗЕМЉА И НАРОД

Географски положај и распоред српског, хрватског и словеначког народа: Његова историјска поворница у прошлости и садашњости. — Карактерне и душевне особине.

Насељење јужних Словена у њихову данашњу отаџбину. — Општи географски положај њихових земаља. — Географски распоред југословенског народа. — Примање Хришћанства и национално диференцирање. — Узроци државне подвојености југословенског народа у Средњем веку. — Општа географска целина југословенских земаља. — Главне светске и унутрашње међусобне комуникације српских, хрватских и словеначких земаља.

Унутрашња географска и културна подела. — Земље Моравске и Варларске Србије. — Динарске српске и југословенске земље: Стара Рашка, Херцеговина, Црна Гора, Босна, Далмација, Западна и Јужна Хрватска, Крањска. — Панонске српске и југословенске земље: Банат, Бачка и Барања, Срем, Источна Хрватска и Славонија, Корупшка и Штајерска. — Етнографски, културни и политички центар Срба и свих Југословена: *Шумадија*.

Материјална и духовна култура. — Језик. — Вера. — Основна карактерна особина: „горштанство“. — Појам части — образ и „дуг захвалности“. — Самопрегорење. — Интегралност осећања и веровања. — Лична и колективна слобода и независност. — Привезаност за рођену грудву. — Стидљивост и неразметљивост — повученост у себе самога. — Неспособност за рекламу.

Расплинутост географска и мешавина на периферијама са суседним нацијама. — Прелазне зоне између Југословена и суседних нација. — Национална свест и очување националног индивидуалитета. — Опште осећање тешке историјске судбине, државне и националне, због географског положаја

ГЛАВА ПРВА

Резултати турске владавине на крају XVIII. века.

Кулминација и постепено опадање турске силе и најезде у Европи. — Пропаст средњовековних српских држава. — Српско робовање под Турцима. — Аустријско-турски, венецијанско-турски и руско-турски ратови. — Привремене аустријске окупације српских земаља. —

Војничка граница Срба и Хрвата између Аустрије и Турске. — Нова искушења, нова оријентација и нова сазнања Срба.

Унутрашњи узроци опадања Турске. — Немоћ централне државне управе да одржи своју власт и свој ауторитет. — Постепено стварање система децентрализације. — Локални господари и одметници по појединим провинцијама. — Јаничари и најамници. — Насиља над народом. — Покушај реформа у Турској, нове унутрашње кризе. — Босна. — Шумадија. — Београдски и Видински Пашалук. — Борба Порте са одметницима: Срби у редовима Портиних војника. — Автономне повластице Срба у Београдском пашалуку. — Дахије у Београду и њихов терор по Шумадији

Велике миграције српскога народа за време турске владавине и аустријско-турских ратова. — Концентрација Срба у Шумадији из свих крајева. — Нивелација целог народа у економском и политичком погледу. — Задружни живот и очување породице. — Значај вере, држава и манастира. — Народне традиције: усмена предања, народне песме; гусле и гуслари. — Ускоци и хајдуци. — Национална свест и национални идеали

27

ГЛАВА ДРУГА

Васкрс државе српске (1804.—1913.)

Припреме за устанак. — Први састанак и заклетва у Орашцу. — Карађорђе напушта кућу и почиње стваран рад на организацији устанка. — Београдске дахије предузимају покољ српских кнезова. — Опште вреће у народу и међу Турцима. — Прва Српска Народна Скупштина шумадијских првака у Орашцу 2. фебруара 1804. — Избор Карађорђа за Врховног Војводу и почетак устанка. — Карактерне особине Карађорђевог оваллоћења српског генија. — Брзи успеси српског устанка: освојење градова: Рудника, Ваљева, Шапца, Јагодине, Пожаревца, Смедерева и опсада Београда. — Интервенција босанског везира Бећир-паше и смрт дахија.

Почетак борбе с турском државом 1805. — Покушаји измирења и српска офанзива 1806.—1807. — Битка на Мишару. — Руско-турски рат и руско-француски савез у Тилзиту 1807. — Српско ратовање с Турском 1809. и 1810. у савезу с Русијом. — Унутрашње уређење обновљене српске државе.

Русија, Аустрија и Француска према српској револуцији. — Наполеонов поход на Русију и руско-турски уговор мира у Букурешту. — *Осмајичка Букурешки Уговор међународно-правни темељ Нове Србије.* — Српска трагедија 1813. и привремено уништење српске државе

54

ГЛАВА ТРЕЋА

Постепена еманципација и вазална организација државе (1814.—1842.)

Турска заводи поново свој стари систем владавине у Србији. — Турска зверства и њихова посада у Србији. — Управа Сулејман-паше: тешки намети и насиља. — Милош Обреновић, обор-кнез нахије

рудничке. — Милошево опортунистичко држање према Турцима. — Хаџи Проданова буна и њене последице. — Српско питање на Бечком Конгресу.

Други српски устанак 1815. — Милошево преговарање с Турцима. — Интервенција Русије на Порти о српском питању. — Усмени мир између Милоша и Портиног пуномоћника, Марашли-Али-паше. — Утврђивање Милошеве личне власти над српским народом. — Смрт Карађорђевог. Русија поставља српско питање у Цариграду. — Грчки устанак. — Акерманска Конвенција и Једренски Уговор Мира. — Хатишериф од 1830. — Окупација „отргнутих предела“, шест нахија 1833. — Милошев апсолутизам и унутрашњи покрети. — Уставно питање и Милошева абдикација.

Кнез Милан Обреновић с намесницима. — Кнез Михаило, његова кратка владавина. — Сукоб с уставобранитељима и одлазак из Србије

76

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Почеци културе и националног рада (1842.—1858.)

Уставобранитељи постају присталице Карађорђевића. — Избор кнеза Александра, сина Карађорђевог. — Држање Турске и Русије. — Завођење савремене администрације, судства и модерног законодавства. — Подизање просвете и духовне културе. — Економски напредак. — Великодушна владавина кнеза Александра. — Развитак државе и њених потреба. — Опозиција старих елемената.

Реални почетак националног рада у ширем обиму: Начертаније од 1844. — Национални рад на свима странама око Србије. — Први кораци зближења Србије и Хрвата. — Србија помаже развитак националне свести у Бугарској.

Револуција од 1848. — Србија и српски покрет у јужној Угарској. — Србија за време Кримске војне. — Париски мир (1856.): Србија под протекторатом свих европских велесила. — Престиж Србије међу балканским народима. — Интриге са стране, олигархија унутра. — Пад кнеза Александра Карађорђевића

107

ГЛАВА ПЕТА

Национални романтизам и политичка разочарења (1858.—1880.)

Друга владавина кнеза Милоша. — Његови односи и рад с Турском. — Смрт кнеза Милоша.

Нове идеје политичке и с цијалне заплъскују Србију. — Слабост Аустрије и Турске. — Кнез Михаило наставља политичку и државну еманципацију Србије. — Бомбардовање Београда 1862. и конференција гарантних сила у Цариграду. — Идеја националности и ослободилачке тежње Србије. — Кнез Михаило и идеје о дунавској, словенској и балканској конфедерацији. — Добитак градова. — Последице аустријско-пруског рата (1866.) и нова аустро-угарска политика на Балкану. — „Drang nach Osten“ и смрт кнеза Михаила 1868.

Кнез Милан Обреновић и Намесништво. — Србијин Устав од 1869. — Стварање бугарског Егзархата у Цариграду 1870. — Почетак

владавине кнеза Милана. — Народни устанак у Босни и Херцеговини 1875. године. — Српско-турски рат 1876. године. — Рат између Русије и Турске 1877. и поновно ступање Србије у акцију. — Руско-турски прелиминари у Сан-Стефану: питање о Великој Бугарској. — Берлински Конгрес. — Србија и српски народ по одредбама Берлинскога Уговора. — Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину 142

ГЛАВА ШЕСТА

Србија под туторством Аустро-Угарске (1880.—1903.)

Напуштена и обескуражена Србија постаје плен економских потреба и политичких тежњи Аустро-Угарске. — Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске 1881. године. — Формирање политичких странака и унутрашња опозиција постојећем режиму. — Проглас краљевине 1882. — Економска стагнација и политичка реакција. — Пловдивски преврат и српско-бугарски рат 1885. — Пораз Србије и дефинитиван губитак престижа међу балканским народима и државама. —
Продужење унутрашњих тразвица: борба народа с аустрофилском династијом. — Устав од 1888; абдикација краља Милана и његов одлазак из земље. — Малолетни краљ Александар и намесништво. — Краљ Александар се проглашава пунолетним 1893. а 1894. укида устав. — Период државних удара, финансијских криза, економске и духовне замрлости. — Дефинитиван повратак у земљу краља Милана. — Атентат на њега и политички процеси. —
Женидба краља Александра, дефинитивно прогонство краља Милана и Устав од 1901. — Скандал с порођајем краљице; последњи државни удар 7. априла 1903. и последњи политички процеси. — Крај династије Обреновића и аустро-угарске свевласти у Србији 186

ГЛАВА СЕДМА

Политичка и економска еманципација Србије (1903.—1912.)

Избор кнеза Петра, унука Карађорђевог, за краља Србије. — Законодавно тело доноси нови Устав Краљевине Србије. — Завођење уставнога и парламентарног режима у Србији. — Финансијски проблем: васпостављање буџетске равнотеже и одужење летећих дугова. — Утицај политичких слобода и сигурности на привредни, духовни и морални препорођај Србије. — Решење питања о подизању нових железница и наоружању војске. — Последњи покушаји аустројских утицаја и смутњи у Србији. — Пројекат Царинскога Савеза с Бугарском и Царински рат с Аустро-Угарском.
Аустројски план за подизање железнице кроз Новопазарски Санџак и Србији пројекат Трансбалканске железнице за Јадранско море. — Аустро-Угарска проглашава анексију Босне и Херцеговине. — Србија у анексионој кризи. — Последнице анексионе кризе у Србији. — Промена реда наслеђа престола у српском Краљевском дому. — Званичне посете краља Петра европским дворovima. — Интензиван

развитак материјалне и духовне културе у Србији. — Београд културни и просветни центар Српства и Југословенства.
Напон снаге и опште осећање државне потребе за непосредним и слободним комуникацијама са страним светом: *Пишање мора*. — Србија према констелацији европских сила. — Србија се спрема за акцију. — Престолонаследник Александар, као главни инспектор српске војске, развија најживљи рад за организацију и спрему земаљске убојне снаге 221

ГЛАВА ОСМА

Србија — Звезда водила Српства и Југословенства (1903.—1912.)

Стање српског и југословенског народа у почетку XX. века. — Срби под Турцима: Стара Србија и Македонија. — Резултати туђинских владавина у Босни и Херцеговини; Далмацији; Хрватској, Славонији и Срему; Истра и Словеначка. — Срби под Маџарском: Банат, Бачка и Барања, Међумурје и Ријека (Фијума). — Црна Гора.
Утицај Србијиних слобода, њенога напретка и њенога успеха на Србе и Југословене у Хабзбуршкој монархији. — Оружана самоодбрана Срба у Турској. — Суревљивост Аустро-Угарске и Бугарске и страх од „Српске опасности.“ — Оживотворење идеје народног јединства Срба и Хрвата: Ријечка и Задарска резолуција. — Политичка борба у Далмацији на темељу идеје народног јединства. — Српско-хрватска коалиција у Хрватској, Славонији и Срему. — Свршетак црквено-школске борбе у Босни и Херцеговини и почетак заједничке борбе Срба све три вере за политичке слободе. — Националне тежње Словенаца за еманципацију. — Кнез Никола даје Црној Гори устав. —
Реакција туђинских владавина на народне покрете. — Велензјајнички процеси у Босни, Далмацији и Хрватској. — Бомбашка афера у Црној Гори. — Судски процес између Србије и Аустро-Угарске у Бечу: Фридрихова партица. — Босански устав и идеја Тријализма у Хабзбуршкој монархији. — Црногорски кнез Никола проглашава се за краља. — Културни и духовни напредак Срба и Југословена: *Национална свесћ и заједнички државни идеал* 249

ГЛАВА ДЕВЕТА

Србија у балканским ратовима (1912.—1913.)

— *Балкански савез и рат између савезника* —

Србија и идеја Балканског Савеза. — Постанак и циљеви Балканског Савеза 1912. — Опште расуло Турске за време рата с Италијом: унутрашњи немири и масакрирање Хришћана у Старој Србији и Македонији. — Споразум између Србије и Бугарске за оружану акцију. — Србија у рату савезника против Турске. — Победе на Куманову, Бабуни, Бакарном Гувну и Битољу. — Српска војска излази преко Арбаније на Јадранско море: Љеш, Медова и Драч. — Српска војска при опсади Једрена. — Преговори за закључење мира у Лондону. — Скадарско и Арбанско питање: Аустро-Угарска, Србија и Бугарска. — Амбасадорска конференција у Лондону.

Бугарске претензије и спор између савезника. — Интервенција Русије у спору између савезника. — Бугарска испуњава обавезе тајног уговора с Аустро-Угарском од јуна месеца 1912. — Мучки препад Бугарске 30. јуна 1913. — Српско-грчки Савез и рат Србије и Грчке против Бугарске. — Српске победе на Брегалници. — Добровольци из Црне Горе. — Прогонство Бугара из Македоније и са Тимока: опсада Видина. — Ступање Румуније у акцију и свршетак рата. — Закључење мира у Букурешту. — Нова политичка констелација на Балкану.

Србија после балканских ратова. — Границе нове арбанске државе и „арнаутска побуна“. — Закључење мира с Турском и ликвидација економско-финансијских питања. — Одјек Србијиних победа код Срба и Југословена у Хабзбуршкој монархији.

279

ГЛАВА ДЕСЕТА

Србија у светском рату — I. — (1914.—1915.)

— *Рат за националну слободу и независност* —

Србија у 1914. години. — Напори за унутрашње реформе и препорукај, материјални и духовни. — Политичке трзавице у земљи и уставно питање. — Унифицирање државне администрације у новим крајевима.

Убијство аустро-угарског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву. — Аустро-Угарска се спрема за рат против Србије. — Ултимајум Аустро-Угарске Србији од 23. јула 1914. године и одговор Србији на њене захтеве. — Објава рата и почетак непријатељстава. — Војнички напор Србије. — Прва инвазија аустро-маџарска на Србију. — Битке на Церу и Јадру и пораз Аустро-Маџара.

Продирање Срба у Босну и у Срем. — Сједињење српских и црногорских трупа у Босни и изненадно повлачење Црногораца испред Сарајева. — Друга инвазија аустро-угарске војске у Србији. — Пад Београда и прво српско повлачење у унутрашњост земље. — Последња српски напор, чудо на Руднику и пропаст аустро-угарске војске у Србији.

Србија у 1915. години. — Страховите епидемије у војсци и становништву. — Поновна реорганизација војске са последњим попунама. — Напад Аустро-Немаца са севера и Бугарске са истока. — Очајна одбрана Србије и повлачење преко Црне Горе и Арбаније на Јадранско море.

293

ГЛАВА ЈЕДНАНАЈЕСТА

Србија у светском рату — II. — (1916.—1918.)

— *Рат за ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца* —

Србија на острву Крфу, после повлачења са Балканског полуострва 1915. године. — Промена министра војног и смена главних функционера у Врховној Команди. — Престолонаследник-Регент Алек-

сандар, Краљевска Влада и нова Врховна Команда спасавају остатке српске војске на Крфу и извршују њену поновну организацију.

Стање српске војске по доласку на Крф и њена убојна способност. — Мишљења савезника о будућој улози српске војске. — Опоравање, организација и опрема српске војске. — Пут Престолонаследника-Регента у Рим, Париз и Лондон и мисија Н. Пашића у Русији. — Српска војска на Солунском фронту. — Немачко-бугарски препад и српско-француска офанзива. — Освојење Кајмакчалана и Битоља. — Организација југословенске војске у Русији и борба у Добруци.

Унутрашње трзавице и неуспела офанзива у пролеће 1917. — Крфска Декларација Србијине Владе и Југословенског Одбора. — Српска Народна Скупштина и промена српске владе на Крфу. — Рад код савезничких влада за појачање убојне снаге на Солунском фронту — Стварање Југословенске дивизије у српској војсци.

Последња немачка офанзива на Западноме фронту, њен неуспех и преобраћање у дефанзиву. — Припреме за офанзиву на Солунском фронту. — *Пробај Солунскога фронта* на српском делу бојне линије. — *Српски Оркан Ослобођења*. — Ослобођење Јужне Србије и капитулација Бугарске. — Освојење Ниша и ослобођење Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине и Далмације. — Ослобођење Београда, српске Војводине, Хрватске и Славоније, Барање и словеначких земаља.

349

ГЛАВА ДВАНАЈЕСТА

Постанак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

— *Државно јединство и унутрашње уређење*. —

Односи између српске Краљевске Владе и Југословенског Одбора. — Политичке последице пробоја Солунског фронта и српске офанзиве на север. — Крах Аустро-Угарске и постанак Народног Већа Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу. — Разговори и преговори о стварању државе у Женеви и Паризу. — Престолонаследник-Регент Александар, на молбу Народног Већа из Загреба, проглашава државно јединство свих Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918. године.

Прва заједничка, југословенска, Краљевска Влада свих Срба, Хрвата и Словенаца у Београду. — Привремено Народно Представништво са атрибуцијама законодавне власти. — Закључење мира и нове државне границе између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Аустрије, Бугарске, Угарске, Румуније и Италије. — Развој унутрашње политичке ситуације: нова партијска груписања.

Припреми рад за Уставотворну Скупштину. — Резултат избора и расподела политичких снага у Уставотворној Скупштини. — Ослањање нове Владе под председништвом Николе Пашића. — Видовдански Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године. — Смугње комунистичких и сепаратистичких елемената у држави. — Убијство министра Милорада Драшковића

и Закон о заштити државе. — Смрт Петра-Великог, Краља-Ослободиоца и ступање на престо Краља Александра I. — Буџет државних расхода и прихода Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1922-23. годину. — Административна подела земље 378

СРБИЈА И ЈУГОСЛАВИЈА

Карактер националних питања на Балкану. — Спољашњи и унутрашњи фактори који компликују сва национална питања. — Улога Немачке и Аустро-Угарске: Drang nach Osten. — Балканска политика Русије. — Велике силе западне Европе према Балкану: Француска, Енглеска и Италија.
Идеја народног јединства Срба, Хрвата и Словенаца. — Питање националног уједињења и државне независности. — Европски значај државног јединства Срба, Хрвата и Словенаца. — Унутрашње и спољашње сметње за остварење ове природне неминовности. — Немогућност цепања на разне државе.
Улога и значај Србије. — Закључак 455

СЛИКЕ:

намећу страница

1.) Карађорђе Петровић 56.—57.
2.) Доситеј Обрадовић 72.—73.
3.) Милош Обреновић 80.—81.
4.) Вук Стеф. Караџић 96.—97.
5.) Тома Вучић Перишић 104.—105.
6.) Кнез Александар Карађорђевић 112.—113.
7.) Илија Гарашанин 116.—117.
8.) Бранко Радичевић 120.—121.
9.) Војвода Стеван Книћанин 128.—129.
10.) Кнез Милош Обреновић 144.—145.
11.) Кнез Михаило Обреновић 152.—153.
12.) Јован Ристић 176.—177.
13.) Светозар Марковић 192.—193.
14.) Краљ Милан Обреновић 200.—201.
15.) Стојан Новаковић 208.—209.
16.) Краљ Александар Обреновић 216.—217.
17.) Петар Велики-Краљ Ослободилац 224.—225.
18.) Др. Лаза Пачу 228.—229.
19.) Коста Стојановић 232.—233.
20.) Др. Милован Миловановић 240.—241.
21.) Престолонаследник Александар 248.—249.
22.) Војвода Радомир Путник 304.—305.
23.) Војвода Степа Степановић 332.—333.
24.) Војвода Живојин Мишић 336.—337.
25.) Војвода Петар Бојовић 344.—345.
26.) Љуба Јовановић 360.—361.
27.) Генерал Петар Пешић 368.—369.
28.) Александар I. Краљ Срба, Хрвата и Словенаца 384.—385.
29.) Стојан М. Протић 388.—389.
30.) Др. Драгољуб М. Павловић 392.—393.
31.) Никола П. Пашић 424.—425.
32.) Др. Иван Рибар 434.—435.
33.) Милорад Драшковић 448.—449.

ГЕОГРАФСКЕ КАРТЕ:

страница

1.) Београдски Пашалук од 1800. године 47.
2.) Нова Србија од 1804.—1878. године 69.
3.) Србија од 1878. године 181.
4.) Србија од 1913. године 313.
5.) Етнографска карта — Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 473.

ЗЕМЉА И НАРОД.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ И РАСПОРЕД СРПСКОГ, ХРВАТскоГ И СЛОВЕ-
НАЧКОГ НАРОДА: ЊЕГОВА ИСТОРИЈСКА ПОЗОРНИЦА У ПРОШЛОСТИ
И САДАШЊОСТИ. — КАРАКТЕРНЕ И ДУШЕВНЕ ОСОБИНЕ.

*Насељење јужних Словена у њихову данашњу ошарбину. — Оштри географ-
ски положај њихових земаља. — Географски распоред југословенског на-
рода. — Причање Хришћанства и национално диференцирање. — Узроци
државне подвојености југословенског народа у Средњем веку. — Оштри
географска целина југословенских земаља. — Главне свешке и унутрашње
међусобне комуникације српских, хрватских и словеначких земаља.*

*Унутрашња географска и културна подела. — Земље Моравске и Вардарске
Србије. — Динарске српске и југословенске земље: Стара Рашка, Хер-
цеговина, Црна Гора, Босна, Далмација, Западна и Јужна Хрватска,
Кришка. — Панонске српске и југословенске земље: Банат, Бачка и
Барања, Срем, Источна Хрватска и Славонија, Корунка и Шишајерска.
— Етнографски, културни и политички центар Срба и свих Југосло-
вена: Шумадија.*

*Материјална и духовна култура. — Језик. — Вера. — Основна карактерна
особина: „доршаштво“. — Појам часћи — образ и „дуг захвалности“. —
Самопрегорење. — Индивидуалност осећања и веровања. — Лична и
колективна слобода и независност. — Привезаност за рођену грудву.
— Сидљивост и неразмешљивост — повученост у себе самога. —
Неспособност за рекламу.*

*Раселинутост географска и мешавина на периферијама са суседним наци-
јама. — Прелазне зоне између Југословена и суседних нација. — На-
ционална свест и очување националног индивидуалитета. — Оштри
осећање своје историјске судбине, државне и националне, због гео-
графског положаја.*

За време велике сеобе народа, после које се уосталом и
сформирао етнички индивидуалитет свих европских нација, у нај-
буријем времену од IV.—VII. века после Христовог рођења, прешли
су с оне стране Карпата, заузели своје данашње земље и у њима
се настанили стари претци свих данашњих Југословена. Они су
прекрилили целокупну географску територију, која би геометријски
представљала један без мало правилан правоугли троугао, чија би
северна страна ишла северном границом басена реке Драве, па

правцем нешто јужно од Блатног Језера и у правцу Сегедина и Арада до Источно-Банатских планина. Друга страна би ишла северо-источно од Арада, спуштала би се повијарцима Источно-Банатских планина у правцу басена Тимока на Стару Планину, планину Рилу и басеном реке Струме на Халкидичко полуострво. Трећа његова страна би почињала басеном реке Соче и излазила на Јадранско море, чија источна обала, даље на југ, сачињава хипотенузу тога великог југословенског троугла.

Једним брзим погледом на карту види се одмах да земљиште Срба, Хрвата и Словенаца, представља једну природну, оштро ограничену целину. Та целина има једну природну централну област, која се пружа паралелно с источном катетом овога троугла и која, као Моравско-Вардарска долина, српске земље доводи у непосредан контакт на северу са земљама Централне Европе, а на југу са Средиземним морем. Венци и огранци двају највећих европских планина, с једне стране *Алпа*, а с друге *Карпата*, пустили су се дубоко у југословенске земље и у неколиким правцима дали им природно оштро издвојене границе. Венци и повијарци Алпа продужују се под именом Динарских планина поред Јадранског мора дуж западног дела југословенских земаља све до долине Дрима и Метохијске котлине. Те планине захватају највећи део југословенских земаља: Јужну Словеначку, Истру, Хрватску, Славонију, Далмацију, Босну и Херцеговину, Црну Гору и западну половину Моравске Србије. С друге пак стране, венци и огранци Карпата прелазе преко Доњег Дунава у северо-источну Србију, па се као једна морфолошка линија са промењеним правцем продужују даље у Стару планину, Рилу и Осогово.

Једна дугачка, а на појединим местима и врло широка депресија, раставља оба та планинска система и доводи у непосредну везу централне српске земље са великом Панонском низијом. То је она дугачка низиска област, која долином Мораве избија на Дунав, а с друге стране, долином Вардара на Јејејско море. То је она велика низиска област, којом се развио и кроз све векове одржавао најважнији континентални пут између Европе и Азије. То је позната Моравско-Вардарска долина, која представља централну и најважнију удољину свих српских и свих југословенских земаља, и која се на северу, долином реке Саве, продужава, у промењеном правцу, све до у земље Словенаца и везује у једну целину све земље Срба, Хрвата и Словенаца.

Услед тога што непосредно избија и на Јејејско море и у велику Панонску равницу, Моравско-Вардарска долина имала је највећи значај у историјској судбини и културном развоју Срба

и свих осталих Југословена. Пошто та линија представља најкраћи копнени пут између Централне Европе и Мале Азије, тим су се путем развијали и сви најважнији историјски догађаји, који су доводили у непосредан контакт Европу са земљама Западно-Азијског континента. Тим су се путем кретали сви завојевачи, који су продирали из југо-западне Азије у Европу, и обратно из Европе за Малу Азију, Месопотамију и Суец. Тим је путем продрла инвазија Келта до преко Пелопонеза. Долином Мораве избили су Римљани први пут на Доњи Дунав. Моравско-Вардарска долина била је главни пут и главна база за ширење Византијског Царства према северо-западу. Долином Мораве и Вардара продреше Готи и Словени у Византијско царство. Овим истим путем прошле су неколике крсташке војне за Јерусалим. Тим је путем турска инвазија допрла до Беча. На томе су правцу вођени велики ратови између Турске и Аустрије у XVII. и XVIII. веку. И најзад тим је путем, у наше дане, био далеко закорачио савремени Пангермански Империализам, који је, помоћу своје апсолутне власти у Аустро-Угарској, Турској и Бугарској, био без мало успео да потпуно завлада скоро целим савременим путем који води за Суец и Индију. У његовој власти не беше само онај мали део овога великог светског пута, колико је од њега захватала отпорна и независна Србија...

Као кроз неке врло простране вратнице између огранака Алпа и Карпата, продреше кроз Панонску равницу у своје данашње земље претци данашњих Југословена и населише се на целокупној, већ означеној, територији. Њихова насеља беху особито густа и јака по равницама Дунава, Саве, Драве, Соче и Крке, Дрине, Босне, Неретве, Таре, Дрима, Вардара, Мораве и Тимока. Њихови таласи, још у прва времена, заплуснуше целу источну обалу Јадранског мора — на западу, као и обале Јејејског мора и грчке кршеве све до Пелопонеза — на југу. По сведочанству савремених византијских писаца то беше народ, који воли слободу, по карактеру пркошција и поносан, народ који воли музику и песме, гостољубив, али у исто време и осветољубив, а према ондашњој византијској материјалној култури знатно изостао. Доселивши се из плодних закарпатских равница, сви они у своју нову отаџбину донеше вештину земљорадње. Стога у новој домовни они и заузеше све питомије равнице, речне долине и ниже планинске површи, које су се могле агрикултурно обрађивати. Старији, малобројни, балкански насељеници повукоше се испред њих у непри-

ступачне и непроходне албанске планине и у високе, усамљене планине Вардарске Србије, где се занимаху искључиво сточарством.

Један део Срба и Југословена насели се одмах по досељењу такође у оградима Алпа и по високим планинама Динарскога система. Они се одатле једним делом спустише на узану обалу Јадранскога мора и пређоше и населише сва његова острва. Онај део, који остаде по високим планинским теренима, играо је врло велику и врло важну улогу кроз све векове доцније народне историје. Ту, у тим својим неприступачним и негостољубивим планинама, ови горштаци вођаху кроз сва времена један свој, скоро самосталан, живот. Планински делови српскога народа живљаху подељени на мање социјалне организације, на жупе и племена, којима на челу беху изабрани жупани и кнезови. Тај слободни планински живот утицао је благотворно на појачавање и освежавање основних црта народног менталитета и његових физичких и душевних особина. У тим планинским областима су се развиле и најстарије државне организације српскога народа, које су се доцније постепено преносиле на исток, док за време Немањића није прешао и сам центар државе у Вардарску и Моравску Србију.

Као кад се за време хладних зима у високим планинама нагомилавају слојеви снега и леда, из којих под утицајем сунца постану бујне планинске реке, које пошлале све ниске долине и равнице, — тако исто се и у овим великим српским планинама често нагомилавала силна народна енергија, која је истеривала туђинске владавине из својих великих равница и у њима васпостављала, с времена на време, свој, независан и националан, државни живот. Из великих српских планина обнављана је, у неколико махова, национална снага српскога народа по његовим равницама, где је она много брже трошена, нарочито у извесним бурним историјским периодима.

У ранијем Средњем веку извршила су се код југословенског народа, ускоро по досељењу у нову отаџбину, два важна и значајна историјска процеса, после којих је сформирао и њихов национални индивидуалитет. Готово у исто време, примањем Хришћанства, издиференцирана су дефинитивно и распрострањена на сав југословенски народ и национална имена: *Србин*, *Хрват* и *Словенац*. Одмах по досељењу Југословена у њихове данашње земље отпочеше многобројни хришћански агитатори распростирати хришћанску религију међу новим и многобројним балканским становницима. Те агитације су, готово у исто време, долазиле са две стране: са истока — из Цариграда, и са запада — из Рима. Источна византијска струја беше у почетку много јача и интензивнија. Ви-

зантијски проповедници допираху до југословенских насеља у Панонији, Хрватској и Далмацији. Али, све ове њихове агитације имађаху врло мало успеха, јер Југословени не разумеваху њихов језик, као год што нису могли схватити ни проповеди са запада на латинском језику. Хришћанска религија дефинитивно је била утврђена код Срба тек при крају IX. века, кад су словенски апостоли Ђирило и Методије, родом из Солуна, превели црквене књиге и хришћанску службу на словенски језик, који је народ могао разумети. Они су у то време саставили и прву словенску азбуку, која се под именом *Глагољице* у западним српским и југословенским земљама сачувала све до нашега времена. На тај начин, у погледу хришћанске религије и црквеног богослужења, Југословени беху подељени на две групе, које су се у почетку међу собом разликовале само у томе, што су једни службу Божију и црквене обреде вршили на словенском, а други на латинском језику. Доцније пак, пошто је већ давно била извршена потпуна подела између западнога и источнога Хришћанства, Југословени бише дефинитивно подељени у религиозно-црквеном погледу. Северо-западни део потпаде дефинитивно под римску хијерархију, док остали много већи део југословенског народа задржа и на даље источно-православну веру, нарочито због богослужења на словенском језику.

У време досељења и настањивања на Балканскоме полуострву, југословенски народ беше издељен на многобројна једнородна племена. Изгледа, да су по снази и угледу од свих племена била најјача племена, која су се још и у то најстарије време морала звати *Срби*, *Хрвати* и *Словенци*. Ова истакнутија племенска имена беху наметнута и свима осталим једнородним племенима. Поред племенских назива према именима покрајина и река, која су се још дуго задржала, већ у IX. веку означавали су Византинци националним именом *Срби*, сав југословенски народ од Јеђејског мора, па на северо-западу све до реке Уне и Панонске равнице, а именом *Хрвати* и *Словенци* остала југословенска племена на северо-западу до Алпа. Тек у доцнија времена у религиозно-националном погледу извршена је потпуна подела међу Југословенима. Словенци постадоше потпуно, а Хрвати највећим својим делом католици, док највећи део Срба остаде кроз сва времена веран источно-православној грани хришћанске религије. Национална диференција није се потпуно поклапала са религиозном диференцијом: један мали број Хрвата задржао је православље, док је један велики део Срба остао до краја веран католицизму, нарочито у Далмацији и у једноме делу Босне. Доцније пак, кад

су Турци завладали свим српским земљама, један велики део српскога народа, под страховитом депресијом и терором завојевача, примио је муслиманску веру, у којој је остао све до наших дана. Овај процес био је велики и имао је врло важних последица за доцнији развитак српскога националнога живота, нарочито у Босни, Херцеговини, Црној Гори и Албанији.

У првим вековима свога живота у новој отаџбини, југословенски народ није имао никаквога племства, онако исто као што је то био случај и код Франака, Лонгобарда и Норвежана. Тек у доцнијем Средњем веку код њих се образovalo племство, пошто су биле потпуно извршене прве државне и црквене организације. Тада се развило не само световно, него и црквено племство, и то његови и виши и нижи редови. Социјалне разлике биле су увек много веће и јаче у крајевима, где је земљорадња била главно занимање. У сточарским пределима, због много лакше покретљивости становништва, тај процес је био извршен у много мањој мери. Интересантно је напоменути, да су највише робова имали манастири, а нарочито католички.

Још из ових првих времена, кад су Југословени примали Хришћанство, код Срба је укоренен један нарочити обичај, који је кроз све доцније векове потпуно сачуван и до наших дана. То је т. зв. *Крсно Име* или *Слава*, обичај кога друге нације немају, а који је код Срба нарочито негован и развијен, тако да је постао један од главних критеријума за разликовање српскога народа у свима земљама где он још и данас живи. Код Срба се не слави имендан појединих чланова породице, него цела једна породица слави једнога свеца као свога општег заштитника. Мисли се, да се обичај Славе датира из времена примања Хришћанства, и да је њоме сачувана успомена, када је извршено покрштење једне породице или читавог једног племена. У доцнијим вековима овај је обичај толико укоренен и развијен нарочитим црквено-световним церемонијалом, да је његов значај формулисан и нарочитом, апсолутно тачном пословицом: „Где је Слава, ту је Србин“.

*

Историјска судбина југословенског народа беше унапред потпуно опредељена његовим географским положајем и утицајима, које су на њега извршиле две велике светске културе онога времена, источна и западна. Поред огромне географске распрострањености територије, на којој се беху настанили Срби, Хрвати и Словенци, источна и западна религија — православље и католицизам — заједно са општим духом средњовековног партикула-

ризма, извршише пресудан утицај још у ранијем Средњем веку на предстојеће формирање држава југословенскога народа. Хрвати и Словенци беху упућени да под пуним утицајем западне културе праве мале католичке државе у последњим огранцима Алпа, где се ови сучељавају са планинама Динарског система на северо-источној обали Јадранскога мора. Србима пак, остаде целокупна остала територија од Драве и Дунава до Јадранског и Јекејског мора, да на њој развију свој средњовековни државни живот, под једновременим утицајима источне и западне културе. Прве многобројне њихове племенске државе беху засноване у западним крајевима, на истим принципима и са скоро истом организацијом, на којима су почивале и све остале оновремене европске државе. На огромној висоравни између реке Дрима и Неретве, на којој се издижу планински цинови Визитор, Ком и Дурмитор, отпочела је прва формација српских држава. Велики импулс за развијање и снажење српских држава дадоше учестани напади Византинца и Авара, а затим Бугара и Маџара на српске земље. У IX. и X. веку, после велике борбе српски народ задржа продирање, с истока, монголских Бугара и примора их на стварање њихове државе у великој равници између доњег тока Дунава и Балкана. Трећи крсташки поход под императором Фридрихом Барбаросом наишао је у Моравској Србији на већ организовану српску државу под оснивачем Немањићске династије. Од конца XII. века, па до пред сам крај XIV. века Србија је била прва велика сила на Балканском полуострву.*)

*) Вредни и учени српски историчар, Чех, Д-р **Константин Јиричек**, овако формулише историјски значај српскога народа у Средњем веку:

„Срби су од сеобе Словена у стари Илирик свагда били и остали знатан народ на Балканском полуострву. Њихова се историја дели на два периода: у првом се истичу њихови дојаци са Источно-римским Царством, а други с османским Турцима. Срби су у Средњем веку, у разна времена, били савезници, васали, такмачи и противници Византинца, али никада непосредни поданици Цариградских царева, као у један мах њихови суседи, Бугари од 971., делимично од 1018. до 1196. При том беху они верне присталице православне цркве, крајњи на северо-западу према Римској цркви, која је владала у Далмацији, Хрватској и Угарској, и према папачкој секти (Богомилима или Бабуницама), која се одомаћила у Босни. Са изменама у власти мењало се и политичко средиште српскога народа, које се у разним вековима налазило у долини Лима, на Скадарском језеру, на обалама Рашке код данашњег Новог Пазара, у Скопљу у северној Македонији и најпосле у Београду и Смедереву на Дунаву. Српска народна црква имала је међутим од XIII. до XVIII. века за средиште Пећ, близу источне границе данашње Црне Горе. Владари Срба називали су се кнежеви или херцези, велики жупани, деспоти, краљеви, у XIV. веку шта више цареви, када је српска држава под „царем Срба и Грка“

С обзиром на посебни историјски развитак српског, хрватског и словеначког народа, на разлику у вери и културним утицајима са стране, могло би се помислити, да је током дугог историјског живота створена и велика разлика у погледу њиховог националног индивидуалитета. Али се тај процес није био извршио ни у току многих столећа подвојеног државног живота. У почетку XX. века основне разлике између српског, хрватског и словеначког народа биле су онолике исте, колике бејаху у време њиховог заједничког досељења у данашњу отаџбину. У погледу антропогеографских особина и главних црта народнога менталитета о ма каквим већим разликама уопште се не може ни говорити. Разлика у вери наглашена је очувањем и развитком кроз сва времена апсолутно истога народног језика. Утицаји различних страних култура никада нису били ни толико интензивни нити дуготрајни, да су могли створити каквих било великих основних разлика. Југословенске планине сачувале су до краја исту основу заједничког физичког типа и духовних манифестација. Дуга времена робовања, под разним туђинским владавинама, спречила су развитак свих великих разноликости и сачувала општу уједначеност југословенску. Срби са Тимока осећају се у Хрватском Загорју онако исто код своје куће, као што се Хрвати из Загорја и Истре осећају на класичном српском Косову и Метохиској равници.

Унутрашњи, међусобни саобраћај између Југословена није никада ни у најтежим временима сасвим престајао. Онако исто као што Срби, Хрвати и Словенци сачињавају једну велику антропогеографску целину, и њихова земља представља једну географску, економску и културну заједницу. Све југословенске земље и поред свога претежно планинског карактера биле су кроз сва времена међу собом повезане неколиким врло важним саобраћајним линијама. Три главне комуникационе линије одржаваху кроз сва времена у непосредној вези све југословенске крајеве. Њима је

Стефаном Душаном (1331—1355.) захватала највећи део Балканског полуострва. Убрзо затим поче борба против Турака с биткама на Марици (1371.) и на Косову Пољу (1389.). Притиснути између Мадара и Турака, Срби су се упорно опирали продирању Османа. Пропаст старо-српске државе изазвала је јаку емиграцију на север и северо-запад, у Угарску, Хрватску и Далмацију, али је тиме уједно знатно опао српски елемент у унутрашњости Полуострва, у данашњој „Старој Србији“. Том емиграцијом и тумачи се, да наследник старих српских пећских архиепископа или патријараха ставије сада у Карловцима на Дунаву, на земљишту „Троједне Краљевине“: Хрватске, Славоније и Далмације у бившој Аустро-Угарској монархији. За време опадања османске државе учествовали су Срби у свима бојевима Аустријанаца, Млечкиња и Руса против Турака...“ — *Историја Срба* — Увод Т. I. до 1371.

пулзирао живот југословенског народа у свима, па и у најтежим временима народне раздвојености. Најважнија по значају и највећа по дужини и простору, као нека *arteria aorta* југословенског организма, беше Вардарско-Моравски пут, који је рекама Савом, Дравом, Дунавом и Тисом везивао најсеверније југословенске и српске крајеве са Јеђејским морем и Малом Азијом. Друга комуникација беше Јадранско море, којим је уопште најлакше одржавана веза између свих српских и југословенских земаља, које заплускују његови таласи. Поред ове две уздужне линије била је и једна трећа централна југословенска саобраћајна линија, која је ишла од Љубљане на Загреб, Бањалуку, Сарајево, Нови Пазар и Косово, где се рачвала на три дела. Најважнијим путем на југ ова је комуникација између Шар-планине и Скопске Црне Горе излазила на Скопље и Вардарску Долину, свршавајући се на Солунском Заливу. Други њен крак с Косова је водио преко Ниша за Софију, а трећи преко Призрена за Скадар и Јадранско море. Од мањих комуникација, које су ишле истим правцем заслужује помена нарочито пут, који је по трагу једног старог римског друма, везивао Скадар преко Мостара, Лијевна, Бос. Грахова и Лике са долином Саве.

На ове велике уздужне комуникације излазили су и с десна и с лева неколики врло важни попречни путеви, који су, преко нижих планинских превоја и дубоких речних долина, везивали забачене планинске области, на једној страни, с Јадранским морем, а на другој, с Моравско-Вардарском Долином и Панонском Равницом. Такве су комуникације биле: пут од Ријеке за долину Купе и Саве; пут од Шибеника преко Книна за долину Врбаса, Уне и Саве; пут од Сплита преко Лијевна и Дувна у долине Врбаса, Босне и Саве; пут долином Неретве за Босну и Саву; пут од Дубровника преко Фоче, који долином Дрине избија на Саву, а долином Западне Мораве на долину Велике Мораве; стара *via di Zeta*, која долином Дрима преко Косова и Ниша избија једним краком на Софију, а другим у долину Тимока и на Доњи Дунав; стара *via Egnatia*, која од Драча долином реке Шкумбе преко Охридског и Преспанског језера и Битоља одржава везу између Јадранског мора, Пелагонске равнице и Солунског Залива. То су главни попречни путеви у српским и југословенским земаљама, чија је највећа важност у томе, што су земље на Вардару, Морави, Тиси, Дунаву, Драви и Сави одржавали у вези са обалама Јадранског мора. — Јединство југословенског народа у погледу комуникација, ма колико да су оне биле тешке, било је увек потпуно.

Три су главна, природна, основна елемента, који одређују унутрашње везе и међусобни положај појединих југословенских земаља. То су: комплекс земаља, који захватају планине Динарског планинског система; земље Моравско-Вардарске удољине и јужне области велике Панонске равнице. Према та три основна морфолошка елемента може се извести природна подела југословенских земаља у њиховој великој географској и културној заједници.

У *Моравско-Вардарску Србију* спадају све земље између Дрине и Тимока — на северу — и све земље између долине Црнога Дрима и развођа Струме и Вардара — на југу. Поред осталих тој области припадају још и Косово с Метохијом, затим крајеви из слива Црнога Дрима и на послетку области око Охридског и Преспанског језера. Налазећи се на најважнијем светском путу, те су земље имале најбурнију историјску прошлост. Кроз њих су пролазиле све оне многобројне и велике војске, које су ишле са Запада на Исток и с Истока на Запад; у њима су бијене највеће и најкрвавије битке. Осим тога, у њима су најчешће и најјаче бесниле разне епидемије, које су из Азије продирале у Европу. Због тих узрока у овим земаљама је становништво у неколико махова проређивано и редуцирано, што је изазивало нова и свежа насељавања из суседних планинских области. Сви ови моменти и близина Азије развили су нарочито у Вардарској Србији једну врсту етнографске мешавине. Вардарска Србија је последња област, до које су с истока на запад допрла права турска насеља, која су се иначе у главном задржала у Тракији и Бугарској.

Услед тога што се пружа кроз цело Балканско полуострво и што на северу додирује Средњу Европу, а на југу Јејејско море, Моравско-Вардарска Србија има најинтересантији економски живот, који се одликује великим бројем и знатном разноликошћу привредних производа. Њене северне ниже области најбољи су житарски крајеви на Балканском полуострву. У јужним крајевима ове земље, нарочито од прешевског превоја па на југ, најважнији су продукти афион, дуван, памук, пиринач и свила. А дуж целе Моравско-Вардарске Србије распрострајена је и са нарочитом љубављу негована винова лоза. Због тога, што Моравско-Вардарска долина представља стару геолошку тектонску пукотину, дуж које су се у току геолошких времена вршиле велике вулканске ерупције, у овим се вулканским теренима крију највеће и најзначајније рударске области целог полуострва. Мориховске планине; високе планинске области на десној обали Вардара, на-

рочито око Кичева, а на левој обали Вардара, нарочито око Крацова; планине око Новог Брда и Косова; Масурички плато и области Копалоника; Рудник; Авала и Подринске Планине између Дрине и Мораве и цео планински склоп између Мораве и Тимока и Нишаве и Дунава садрже у великим масама неописано богатство свих најразличнијих природних творевина од злата и каменог угља па до бакра, гвожђа и олова.

Дуж долине Вардара и Мораве најдаље су у своје време продрли утицаји византијске културе, којим су путем у српске земље продрли и неколики елемента разних западно-азијских култура. У Вардарској Србији живи жилаво, трезвено и ванредно вредно становништво, које је на себи непосредно искусило све многобројне промене, које му је донео географски положај његовог завичаја. Еластицитету и довитљивости овога становништва много је допринело т. зв. *печалбарство* — одлажење за зарадом у друге земље. То је музички најосетљивији и најдаровитији део српског народа, који је у српској народној књижевности дао најстрасније и најфиније лирске песме, а српској музици најоригиналније и најјаче мотиве. Те области дају јаке, необично предузимљиве, мање скрупулозне, људе с опредељеним циљевима, који просперирају у трговини и индустрији и одликују се у политици ванредном окретношћу и издржљивошћу. У долини Јужне Мораве они се још и нарочито одликују одличном радљивошћу и нечуvenом штедњом. — Од овога типа знатно се разликују области Шумадије у ширем смислу и Подриња, у Моравској Србији.

Западно од Моравске и Вардарске Србије настаје друга група српских и југословенских земаља, т. зв. *Динарске Српске и Југословенске земље*. Оне се као једна целина пружају од Љубљанске котлине до реке Дрима — с једне стране, и између Јадранског мора, Панонске равнице и Моравско-Вардарске удољине — с друге стране. Тој групи припадају највише и најкршевитије планинске земље, које иду овим редом: Крањска, Западна и Јужна Хрватска, Далмација, Јужна Босна, Херцеговина, Црна Гора и Стара Рашка („Новопазарски Санџак“). Ове земље представљају шумом и водом најбогатији део Балканског полуострва. Те области састављене су у главном из пространих површина и тераса, од којих су ниже услед млађих језерских седимената врло плодне, док су више кршевитије, покривене шумом и подесне својим ливадама и испашама за планинско сточарство. Становништво ових високих планинских области представља етнички најсвежији и најчистији део српског и југословенског народа. Одликујући се знатном количином атмосферског талога, свежим летима и хладним и снежним зимама,

више области ових планинских земаља имају природне особине сличне онима, које владају у планинским областима северо-западне и средње Европе.

Са својим дугачким шумовитим венцима, дубоким клисурастим долинама и свежином свога ваздуха, ове се области разликују од голих и плећатих планинских области Вардарске Србије, у којима преовлађују жарка и сува лета и блаже зиме. На обалама Јадранског мора влада медитеранска клима са дуготрајним сушама у лето и несносним периодима кише у јесен и пролеће. С обзиром на природне услове и привредни живот, она страна овог планинског система, која је окренута Панонској равници, знатно се разликује од области према Јадранском мору. Ту су већ одлике средње-европске климе са мањим утицајима степског карактера Панонске равнице. Ту је земљиште састављено од млађих, финијих језерских седимената и наноса река, што му све ствара карактер необичне плодности. Ова је страна лети увек зелена, а њено становништво богатије и гушће насељено.

Јадранска страна је, међутим, састављена од кречњастих стена, које не могу да одрже воду на површини, већ је кроз разне пукотине упијају. Због тога је земљиште голо и неплодно, а његову економску оскудност, као да још више појачавају необично дуга, жарка и бескишна лета. У овој области има нарочитих природних појава, које су осталим деловима Европе готово непознате. Атмосферска вода, коју упијају пукотине у кречњаку, скупља се у подземним каналима и пећинама и образује велике подземне реке и језера. Кад падну обилате јесење кише и кад се у пролеће отопе велики планински снегови, ове подземне реке избијају на површину и од затворених долина праве привремена језера између планинских венаца Далмације, Западне Босне, Херцеговине и Црне Горе. У овој, природно врло лепој и интересантној, али економски веома сиромашној области живи необично свежје, здраво и плодно становништво. Његово је главно занимање сточарство. Ти сточари пењу се лети на највише планинске венце, на којима за своју стоку налазе обилату пашу. Њихов полуномадски живот потпуно је сличан животу шпанских и француских трансихмантних сточара (*les pasteurs transhumants*). Ови сточари представљају физички најјачи и најсвежији део целог српског и југословенског народа. Код становништва ових области најјаче је развијена и израђена свест о заједници целог народа. Ту су највише очуване историјске традиције, ту је највише развијена свест о потреби свеколиког народног уједињења. У тим областима говори се најчистији српски језик. Ови горштаци развили су до кулминације

разне гране традиционалне књижевности, нарочито српски јуначки епос. Одавде се, као из једног централног извора националне снаге, вршило у разним временима насељавање по свима српским земаљама око Саве, Драве, Дунава и Вардара.

Од овога великог система планинских земаља прва област, која се највише наслања на Вардарско-Моравску Србију, јесте *Стара Раица*. То је колевка највеће српске средњевековне државе под династијом Немањића. Опкољена са свих страна високим планинама, она представља високу тешко приступачну област са веома оштром природом и са врло сиромашним економским животом. То је земља, у коју су стране најезде врло тешко продирале; то је природно утврђени центар целог српског и југословенског народа. Његово становништво је сачувало карактер своје оштре и сурове природе, културно заостало, врло патријархално, али физички потпуно свежје, као год и становништво у суседној *Црној Гори*, која је састављена из високих безводних и неплодних крњева на северу и истоку од планине Ловћана и на рекама Зети, Морачи, Пиви и Тари. Заснована као мала засебна држава, Црна Гора је дуго времена почивала и црпала своју снагу у једној социолошки врло интересантној организацији рудименталног комунизма. Услед партикуларистичког духа појединих племена, који се изражавао у међусобним борбама и крвној освети, Црна Гора није успела да пређе ступањ патријархалне примитивне државе. Јако горштакско становништво, које је провело векове у борби са суровом природом и страним најездима, није никад доспело да се навикне на један систематски рад и привреду, али је у накнаду за то увек представљало главног чувара српских народних традиција. Крајеви око Цетиња и ближе мору показују више приморске рафинираности и каткад политичке препредености, највећим делом плитке и неозбиљне.

На западу од Црне Горе налази се *Херцеговина*, земља с климом, која представља мешавину између планинске и медитеранске климе, са чистим ваздухом, с ведрим небом, на планинском земљишту, које даје широке хоризонте; ова земља даје породице са много здраве и чврсте деце, која су упућена да се селе из своје домовине. Од свих српских и југословенских земаља, у погледу расељавања и одлажења са родне грудве, Херцеговина заузима прво место. Али због силне плодности становништва она се није никад раселила. За време турске владавине, Херцеговина је готово стадно била у побуни, она је стално правила завере с Млещима, Шпанијом и Русијом против Турске и непрестано сањала о ослобођењу целог народа и Васкрсу српске државе.

Необично здраво, вредно и предузимљиво становништво испољава знаке широке интелигенције, срећеност погледа, велику предузимљивост и методичност у свакоме раду. Са несумњивим организаторским талентом Херцеговина је дала велики број трговаца, који су веома просперирали по свима српским и југословенским земљама.

Дуж источне обале Јадранског мора пружа се несразмерна по дужини, Далмација, земља јаког сунца, необично лепих и дубоких залива, маслињака, лимунова, смокви, винограда, и остатака старе латинске културе. Њене вароши, са својим тесним улицама, са старим градским зидинама, о које ударају морски таласи, са замковима и старим црквама велике уметности, дали су Српству и Југословенству прву уметничку књижевност и велики број научњака, мислилаца и морепловаца светскога гласа. Њено бистро, интелигентно и савршено национално становништво, са својим ширим концепцијама, прво је схватило потребу и практично извело принцип народног јединства. Од свих српских и југословенских земаља и релативно и апсолутно, и по физичким и по духовним особинама, Далмација је несумњиво највише словенска са потпуно развијеним националним осећањем и до савршенства израђеним националним тежњама.

Између Далмације и Херцеговине и реке Дрине и Саве налази се област *Босна*. — По богатству текућих вода с интересантним брзацима и водопадима, с необично густим четинарима и лиснатим шумама, са честим летњим кишама и дугим снеговитим зимама, Босна представља природно најсвежију српску земљу поред Моравске Србије. Необично велико богатство руда у високим планинским областима, плодност босанских равница око Саве, Босне, Врбаса и Уне, неисцрпно богатство њених шума и изобиље у текућој води начиниће од Босне временом, једну угледну покрајину у сваком погледу. По њеним ниским речним долинама, које су често покривене густим маглама, а по којима су беснеле најразличитије верске борбе, налази се становништво каткад тврдоглаво, у свима верама фанатизовано, физички и психолошки тромо, али у својим погледима стално, издржљиво и отпорно. То је земља, у којој је више него ма у којој другој југословенској земљи Исламска култура оставила највише трагова. Тако исто ту се налазе и највеће социјалне разлике у погледу својине и материјалне и духовне културе. Поседник земље је Муслиман, морално и психолошки упропашћен накалемљеним турским оријентализмом и источњачким фанатизмом: нерадан, паразит и конзервативан. Хришћани су земљорадници, сточари и трговци: радни,

напредни, природно интелигентни и у својим намерама до упорности стални. Босна није никада успела, и поред свога централног положаја, ни за најкраће време да предузме вођство српскога народа.

Северно од Саве и Дунава простиру се области старе *Српске Војводине*, која је обухватала цео *Банат*, *Бачку* и *Срем*. Српско становништво ових земаља представља данас један конгломерат, састављен из прастарог српског становништва, које се ту настанило још од VII. века, и од српских досељеника из времена од XV. до XVIII. века, који су ту махом дошли из Србије, Босне и Далмације. Српски староседеоци су сви православне вере, док међу свима другима има и православних и католика. Срби Баната, Бачке и Срема први су примили и асимилирали утицаје средњевропске културе. У дуготрајним и тешким борбама за очување народности и вере, овај део српскога народа је врло много препатио и физички и душевно. Насељени по најплоднијим житарским крајевима, увек су били економски врло јаки; отуда код њих у сва времена много културних и национално-религиозних институција. У ранија времена многобројни манастири, а у наше дане привредна, културна и књижевна друштва. Становници Баната и Бачке су мирнији, мало тромији, али културно врло напредни. Сремци су много живљи, борбенији и узбудљивији. Новој српској држави ови крајеви су дали прве писмене и колико толико школоване људе.

На северу и северо-западу Далмације и Босне налазе се *Хрватска* и *Славонија*. Оне представљају једину југословенску земљу, која је поред Далмације и Црне Горе имала унеколико и политички своју базу на Јадранском мору, с којим је, преко њих, Панонска равница била у вези. Поједини делови Хрватске и Славоније по природном богатству спадају у најбогатије српске и југословенске земље. Услед дуготрајног ropства под Аустријом и Маџарима, овај се народ прославио својим војничким врлинама ратујући по целој Европи за рачун Аустријанаца и Маџара. Стално политичко ropство омело је културни развитак ширих народних слојева. Пред навалом Турака знатан део Хрвата помаче се далеко на север, где се у главном изгуби у другим нацијама, изузев малих хрватских оаза по Доњој Аустрији, Моравској и Дунавској равници између Беча и Пеште. На место ових хрватских исељеника дођоше у Хрватску многобројни Срби из суседних јужних области, који у разнежено старо хрватско становништво унесе много борбеног елемента. Ова српска насеља још више утврдише етничку сродност између Срба и Хрвата, тако да је данас апсо-

лутно немогућно повући ма какву граничну линију између њих. У хрватском Загорју налази се становништво скромне интелигенције, због верске затуцаности мистички расположено, мирно, радљиво, склоно за догматисање и шаблонско схватање живота. Ту се може наћи сачуваних особина још старе словенске расе. Они више воле ситну, страсну лирску песму, пуну сеге и музичке меланхолије, него опште распрострањени јуначки народни епос. То је земља многобројних аграрних буна у XVI. и XVII. веку. То је једини крај југословенских земаља, где се трпе племићке касте. По дијалекту и обичајима од Хрвата у Загорју знатно се разликују Славонски *Шокци*, чувени због лепоте својих жена, с много слободних израза у њиховим песмама и уопште у опхођењу; али физички врло јак елеменат, национално свестан и нимало bigotан.

Још у XVII. веку у овим се крајевима беше населио знатан број официра, чиновника, племића, трговаца и занатлија разних аустријских народности: Немаца, Маџара, Јевреја, Пољака и Чеха, и из њих је концем XVIII. века била образована прва хрватска интелигенција, која је покушавала да накаради народни језик и да укорени једну анти-националну политику. На тај начин Аустрија је била створила један званичан свој „југословенски“ језик, који се, сем у чиновничким актима, нигде више не говори. Борба за народни језик представља у Хрватској прву најзначајнију етапу у развоју јавног живота и у тежњама за еманципацију.

Северо-западно од Хрватске настају *Словеначке Земље: Крањска, Корушка, Штајерска, Горичка и Истра*. У почетку Средњег века то беше једно од најјачих југословенских племена. Његова се област простирала од извора Драве у Тиролу до Таљамента у Италији, на северу до Линца и до Беча, а на истоку до Блатног језера и Дунава. Изгубивши врло рано своју независност још у XI. веку, они су све више притискивани и све више претани у друге народе. Један део Словенаца успе ипак да сачува свој народни индивидуалитет у југо-источним границама Алпа. У Новом веку они беху појачани досељавањем сродних Хрвата, који од турске навале бегаху на север. А до националне свести дођоше потпуно тек у Наполеоново време, када су сви, неколико година, припадали Наполеоновим Илирским Областима Француског Царства. У опште узев, ова епизодна политичка комбинација Наполеонова имала је невероватно великих заслуга за буђење и развој национализма у северо-западноме делу целог југословенског народа. — Живећи на неплодном, али здравом планинском тлу, у непосредном додиру са средње-европском и италијанском културом, а с друге стране, у сталној вези са својом

браћом, Србима и Хрватима, Словенци су својим веома живим духом успели да се културно развијају и да самостално стварају. Они су дали леп број великих научника, даровитих песника и најбољих југословенских уметника. Поред Далмације из средине Словенаца произилазе и данас најдаровитији радници на југословенској уметности. Словенци кршевите Крањске јачином свога карактера, чврстином својих идеја, који се граниче фанатизмом, разликују се у неколико од своје браће у Штајерској, који су нешто мекши, али духовно еластичнији, који умеју да теку каријеру и да се допадне и противнику, али и сами никад да забораве интересе своје борбене нације. И ако ни до последњих дана Словенци нису били успели, да у Хабзбуршкој монархији добију чак ни једну своју средњу школу, они су у последње време просто задивили свет својом организованом борбом на економском, културном и просветном пољу са несразмерно јачим аустријским Немцима и Италијанима.

...И најзад, најважнија од свих српских и југословенских земаља, *Шумадија* у ширем смислу: етнографски, културни и политички центар целог српског и југословенског народа, т. зв. *Србија у старим границама*. — То је земља благе континенталне климе, плодних њива, цветних воћњака и пространих шума. То је земља, чија је природа много више европска него балканска. Место планина са стрмим и стеновитим одсесима, у Србији се налазе благо сведена узвишења, сва у зеленилу и под њивама. Место дивљих клисурастих долина са брзацима и слаповима бујних планинских река, овде су простране, обрађене и густо насељене долине, кроз које теку тихе реке, богате водом и рибом. Место сувих и бескишних лета, стеновитих и оголелих површина, овде су умерено кишовита лета, а све равнице и сва брда обрасла зеленилом, засађена воћем, засејана житом и прекриљена ливадама и пашњацима. У тој земљи шљивара и воћњака, њива и ливада, где се брзо развијају и напредују све најплеменитије врсте домаће стоке, живи становништво изванредне животне снаге, које оличава природну и историјску синтезу свега српског и југословенског народа.

У току историјских векова, Шумадија је у неколико махова насељавана из свих јужних и западних српских земаља. У њој се израдио после дужег историјског процеса нарочити тип Србина Шумадинца. То је планинац, који је постао земљорадник, али који ни у равници није изгубио своје духовне горштакче особине. Природно богатство његове земље и његова урођена вредноћа начинили су га богатим, предузимљивим и слободним. Шумадија, то је чудна земља, можда једина на свету, у којој је село пропорционално много културније и напредније од вароши. У тежњи за

савршенијим животом, шумадијски сељак је развио и усавршио своју културу у европском смислу. На целом Балканском полуострву, једино шумадијска села показују облике и уређења европских села. Његове куће, врло често имају облик, намештај и чистоту европских сеоских кућа. Увођењем разних европских раса, сточарство је достигло ступањ развића европског сточарства. Завођем агрикултурних машина, земљорадња је била на најбољем путу да постане потпуно савремена. Жудан знања и цивилизације, шумадијски сељак био је успео да се далеко уздигне, не само изнад нивоа осталих балканских сељака, него пропорционално узев, далеко изнад просечног нивоа и своје бирократије. Ко би од странаца правио закључке о материјалној и духовној култури српскога народа у Шумадији према варошима и чиновништву, тај не би дошао ни до једне истине о правој стању ствари.

И ако потпуно привезан за своју земљу, коју обрађује са савршеном љубављу, јер га она чини независним и слободним, шумадијски сељак има духовне хоризонте шире и савременије него и један други сељак на земљиној кугли. И онда кад је месецима заузет својим пољским радовима, он ни за часак не престаје мислити о свима општим питањима, која се тичу његове државне и националне заједнице. У последњим деценијама нашега доба свака међународна криза имала је много више одјека по селима дивне Шумадије него по варошима нове српске државе. Шумадијски сељак био је више националан него његова интелигенција. Чудан и више нигде не виђен парадокс, шумадијски сељак боље је разумео и више је волео унутрашње грађанске и политичке слободе у својој држави и њен самостални државни развитак, него његова интелигенција, која је и морално и интелектуално врло често лавирала између фаталне учмалости турске и уображене утучености аустријске бирократије!

По својој природи шумадијски сељак представља један изразити тип бујног, борбеног и необично осетљивог Балканца, али у исто време у његовом менталитету се налази и врло много одлика материјалне и духовне културе европскога Запада. Шумадијски сељак воли просвету, веома цени и обожава учене људе, али не допушта, да га они сматрају и третирају као нижег. Он је прожет монархиским системом владавине и с ретким убеђењем воли и поштује свога владоца, али у исто време, он суревњиво чува и брани сва своја грађанска и политичка права. Једно насилно укидање Устава довољно је, да и најпопуларнији владалац изгуби сваки ослонац у народу. Идеје о грађанским правима и политичким слободама ретко су где ухватиле тако дубоког корена

као у менталитету шумадијских сељака. У последњим десетинама најновијег историјског доба, ослободилачке тежње Србије беху засноване на силноме и свесном патриотизму шумадијских сељака.

Ето, у најглавнијим цртама, карактеристике ове мале земље, која је наших дана свесно била прегла да ослободи од туђинских владавина сав српски и сав југословенски народ, са напорима и жртвама до сада невиђеним у историји целога света.

О материјалној и духовној култури српског и југословенског народа може се говорити само с неколико претходних ограда, управо треба говорити о његовим природним способностима за културни и интелектуални развитак у вези с тешким политичким стањем, у коме је цео овај народ вековима живео. Народна енергија беше раздељена и паралисана разним туђинским владавинама у толикој мери, да његове способности никада нису могле доспети до свога потпуног остварења и савршенства. Страни завојевачи са својом владавином увек су наметали и своју материјалну и духовну културу, а главни део народне енергије морао се трошити у борби за очување националног индивидуалитета. Те су околности учиниле те српски и југословенски народ нису до сада још били у стању да даду пуну меру у развоју својих културних и интелектуалних способности. Све што се имало и што се стекло морало је тако рећи бити отимано од туђинских завојевача. Па ипак, као што се из досадашњег излагања може видети, у разним крајевима и под разним условима, Срби и Југословени постигли су знатан напредак и у овом погледу. Наравно да је прво место припадало слободној и независној Србији. И ако се налазила, с једне стране, стегнута неповољним трговинским уговорима и царинским тарифама од стране Аустро-Угарске, а, с друге стране, ограђена као једним некултурним зидом са стране Бугарске, а нарочито европске Турске, Србија је и у овој неповољној ситуацији ипак учинила велики напредак. Нарочито последњих година, у почетку XX. века, Србија је, отргнувши се из економског ропства и политичке зависности Аустро-Угарске, била брзо пошла најбољим путем интензивног развитка материјалне и духовне културе. Апсолутно је сигурно и ван свакога спора, да је Србија од 1912. године била далеко измакла у развоју свих грана државног и друштвеног живота свима осталим државама на Балканскоме полуострву. Она беше постала као неки центар, коме су гравитирале не само у политичком, него и у културном погледу, све балканске земље и сав југословенски народ, који је робовао на југу аустро-угарске монархије. Своју способ-

ност за асимилацију више културе, за њену примену и развитак, српски и југословенски народ документовали су у највећем степену у свима својим покрајинама и поред тога, што су туђинске владавине радиле, на све могуће начине, да сваки развитак у овоме смислу још у зачетку угуше.

Једно од најглавнијих обележја југословенског јединства јесте један исти и заједнички народни језик. Српско-хрватски језик, као једна грана великог словенског језичког стабла, развио се и усавршио не под утицајем каквих великих литерарних покрета, већ у самој говору целог народа. Због тога је народни језик и после толико векова и многих државних раздвојености остао у главном исти чак и у својем развоју. Срби и Хрвати говоре и пишу данас апсолутно једним истим језиком. Поједине дијалектолошке разлике толико су мале да потпуно ишчезавају у сравњењу са дијалектима ма кога другог језика. У српском и хрватском језику, који је у исто време и народни и књижевни, нема ни помена нити може бити чак каквог било упоређења са разликама у језику, које постоје између севера и југа Француске, између Пруске и Баварске, између Ломбардије и Неапоља, и најзад, између Великоруса и Малоруса. Шта више, ако би се у овом погледу хтела вршити нека упоређења, онда би се српско-хрватско-словеначкој језичкој грани могао слободно придати и бугарски језик, и ако он има неколико знатнијих одступања од постојећег заједничког југословенског стабла.

Један исти народни језик, као најглавнији фактор за формирање народне идеологије и његовога менталитета, допринео је без сумње највише, да и поред разлике у вери код српског и југословенског народа не постоји никакав религиозни антагонизам. И ако веома религиозан у својој души, српски народ у погледу исповедања религије и вршења црквених обреда спада међу најлибералније народе на свету. Народна пословица: „Брат је мио које вере био“ означава права религиозно-политичка схватања српског народа у погледу религиозне толеранције и истих заједничких националних тежњи. Улога и значај свештенства код српског народа сведени су у религиозном погледу само на вршење религиозних и црквених обреда. Други какав утицај, културни и политички, могу вршити само они свештеници који се засебним радом на тим пољима нарочито истакну, независно од својих професионалних дужности.

Уопште узев све душевне особине српског и југословенског народа имају једну општу заједничку одлику, из које су све остале произашле. То је једна врста горштакског схватања света и жи-

вота. Главна основа свему је један фамилијаран живот, чист као бистри потоци високих планина и узвишен и искрен као молитве, које мајке упућују Богу за своју децу. На једном овако сигурном темељу подигнута је физичка и духовна зграда српскога народног живота, проста, али тако јака да је ни најтежа искушења у разним историјским временима нису могла разрушити. Једна од најглавнијих особина српског менталитета јесте осећање части. Кад је у питању образ (част), Србин ће пре дати живот него што ће поустити ма у чему, ако је у праву. У вези с овим постоји особина јаког осећања дуга захвалности. Као год што сваки појединац оставља у наслеђе, своје потомству, да се оно одужи за неко добро, које му је учињено, тако исто и цео народ не заборавља никада услуге и доброте, које су му учињене. Обожавање Русије код српског народа, које траје вековима, није засновано толико ни на расној једнокрвности, нити на истој вери, колико на факту, што је Русија на крају XVIII. и у почетку XIX. века неколико пута указивала стварну помоћ српскоме народу. Тако исто у западним крајевима, на целом пространству, које су обухватиле територије Илирских Области Францускога Царства, сачувале су се до данашњег дана, после неколико генерација и разних политичких промена, најлепше успомене на кратковремену француску владавину, са њеним слободним режимом, подизањем материјалне културе и ширењем слободне цивилизације.

Самопрегорење и превелика љубав према слободи и независности, личној и општој, развијени су у толикој мери да чисто прелазе у неку врсту фанатизма. Отуда су Срби изванредно добар војнички елемент, не толико са гледишта дисциплине, него због тога што је сваки појединац потпуно свестан и својих права и својих дужности према заједници. Сва осећања и веровања код Срба и Југословена су потпуно интегрална, без концесија и златних средина. У овом погледу Срби се дијаметрално разликују од свих својих суседа: Грка, Бугара, Румуна и Италијана. За време робовања под Турцима Срби су правили компромисе, али увек само са оним, који им је обећао помоћ за потпуно ослобођење, док су Грци и Бугари у то време били у сталним компромисима са самим Турцима. Сматра се уопште на Балкану да је један од недостатака у менталитету српског народа баш та његова искреност и према пријатељима и према противницима.*) Ова интегралност у

*) У јесен 1913. год. после издржана два рата и угушења т. зв. арнаутске побуне, коју је на границама Арбаније била инспирисала Аустро-Угарска, Србија се нађе у једној врло деликатној ситуацији. На питању о острвима, при закључењу дефинитивног уговора, између Турске и Грчке дође до толиког

осећањима и веровањима оставила је дубоких трагова нарочито у унутрашњем политичком животу у Србији. Партијска раздвојеност због разних политичких начела ишла је често пута у крајности, које су се граничиле с појавима ранијих времена, када је постојала крвна освета. Због ове особине цео друштвено-политички развитак нове српске државе има своје нарочито обележје, које западни народи нису могли ни разумети, нити га одобрити у више прилика.

Као код свих земљорадничких народа, али у много већој мери него код многих других, српски је народ тако рећи апсолутно привезан за своју родну земљу. Његова љубав према земљи, у којој је рођен, и његова оданост према крају, где је одрастао, толико су јаки, да Србин претпоставља чак и да се злопати код своје куће, него да иде у свет, па ма шта му тамо било стављено у изглед. Интересантно је напоменути, да је Србија једина земља у Европи, из које ни један земљорадник није са својом породицом отишао у Америку. Сви они, који из Вардарске Србије одлазе у свет за зарадом, после извесног времена враћају се натраг на своја огњишта. А само један мали део од многобројних српских и југословенских исељеника у Америку претпоставља да тамо сасвим остане и заснује породицу. Због ове привезаности за своју земљу српски народ није имао прилике да се меша са странцима, због чега је у своме опхођењу сачувао потпуну стидљивост и неразметљивост. Извесне појаве, које од овога одступају, нису особина народа и треба их сматрати више као несвесне испаде полутанске интелигенције. Јер је сваки прави Србин, нарочито пред странцима, скроман до стидљивости, искрен до простоте и повучен у себе самога са свима својим радостима и бо-

размимонлажења, да је било очекивати сваког часа и оружан сукоб. Изгледало је, да ће на страну Турске стати и Бугарска. Грчка влада обрати се српској влади питањем: да ли ће Србија сматрати да између ње и Грчке постоји *casus foederis* у предстојећем конфликту. Српска влада изјави, да Србији није стало до новог рата, али да ће она до краја *извршиши своје савезничке дужности према Грчкој, макар Бугарска само извршила турске штрихе преко своје шеришорије на Грчку.* — Независно од свих тајних дипломатских преговора између српске и грчке владе, на сам глас да ће Србија савезница, Грчка, да ступи у рат, цела Србија је сматрала да и она у томе рату мора учествовати због уговора о савезу с Грчком. У Србији је било само вајкања на тешку судбину, која земљу тако брзо увлачи и у трећи рат, али нико није ни помислио да Србија сме допустити ма под каквим изговором (помоћу изврнутог тумачења уговора о савезу) да Турска и Бугарска униште Грчку. На против, за све време ове кризе *сав народ беше обузет најживљим сарањем за нов рат*, и ако му у томе смислу никаква званична наредба није била издата...

ловима, како својим личним тако исто и националним и државним. Отуда је Западна Европа, па и сама Русија, дуго, врло дуго времена остала готово потпуно необавештена о српском и југословенском народу. То је главни разлог што су у страноме свету Бугари и Грци били много више познати и ако су они бројно били много мањи, а у борби човечанства за слободу, право и цивилизацију много мање заслужни него српски народ.*)

Поред уопште несталних политичких прилика на Балкану, један од најглавнијих фактора, који је моћно утицао у сва времена за националну и државну подвојеност српскога и југословенског народа, јесте његова географска расплутаност. На огромној територији од Корушких Алпа па до Јејејскога мора и Олимпа и од Доњег Дунава и Карпата до Јадранског мора, српски и југословенски народ нису никада успели, да на својим границама са суседним нацијама створе своје компактне националне зоне. На против, готово на свима странама, где српски и југословенски народ додирује околне нације, постоји по једна *мешовишта зона*, у којој су Срби и Југословени у толикој мери измешани са другим нацијама, да те зоне представљају узроке сталних раздора између њих. На југу према Грцима српска насеља прелазе далеко границу утврђену између Србије и Грчке 1913., и допиру долином реке Бистрице, која носи и чисто српско име, све до подножја грчкога Олимпа. У крајевима око Костура, Србице, Његуша и Водена живе компактна српска насеља, чије се становништво ни најмање не разликује од осталог српског и југословенског народа, ни у етнографском, ни у етничком, нити у језичком погледу. Шта више, оно у свима правцима свога физичког типа и духовних манифестација представља један од најјачих делова српског и југословенског народа. Цела средња и северна Арбанија прекриљене су многобројним српским насељима, која су се вековима одржала, и очувала на многим местима чак и свој национални индивидуалитет. Она су у појединим крајевима у толикој мери измешана с Арбанасима, да је врло тешко одредити, да ли су Срби или Арбанаси. Ту има врло много

* Пре неколико година један немачки публициста, после извесног бављења у Бугарској, прогласи на један врло свечан начин Бугаре за *Прусе на Балкану*. Бугарској радости није било краја: у свима часописима и новинама ово откриће би пропраћено са највећим благодарностима, званичним и приватним. У својој гордости, због високога ступња, на који једном фразом беху подигнути, бугарске публицисте не пропустише ову прилику, а да не оквалификују сами своје суседе и ривале — Србе. Они Србе са нарочитим подцењивањем и коментарима прогласише за *балканске Французе...* Из Србије на ову класификацију би одговорено скромно и просто, да је српски народ са овим рангом потпуно задовољан и да других угледа и идеала и сам не жели...

поарбанашених Срба и србизираних Арнаута. У многим насељима, која се сматрају за чисто арнаутска, налази се потпуно сачувана традиција о некадашњем српском пореклу, а често пута чак и многи еминентно српски обичаји, поред тога, што се у целој Арбанији од реке Семени па на север све до Скадра налазе свуда многобројни остаци средњовековне српске културе. Уосталом, то су и једини културни трагови по тим крајевима.

На истоку српских земаља прелазна зона између српског и бугарског народа захвата једну велику попречну територију, која се од Дунава између српске долине Тимока и бугарске долине Искра, готово под правим углом спушта на Јекејско море, обухватајући све планинске платое на вододелницама Вардара и Струме и Струме и Месте. На целој овој територији живи један народ, који је стицајем политичких прилика у последњим деценијама XIX. века почео да се назива бугарским, док су међутим све његове расне и душевне одлике много више српске, словенске, него бугарско-монголске. И сама бугарска престоница, Софија, вештачки је и са нарочитим намерама постављена 1878. у овој зони, ван чисто етнографског бугарског центра. Нова бугарска држава имала је много муке, да у својим западним крајевима искорени многобројне народне обичаје, који су чисто српско обележје. Српски обичај Славе, Бугари су покушали да обрну у прославу имендана. Али је народ у свима овим крајевима и даље прослављао свој традиционални обичај славу, називајући га именданом, и ако често пута у целој породици није било ни једнога члана са именом тога свеца. У доскорашњој софијској катедрали, коју су и Бугари називали „Свети Краљ“ налазе се мошти српскога краља Стефана Уроша Милутина (1282—1321), једног од највећих и најзначајнијих српских владалаца у Средњем веку.

Даље на северу, на левој обали Дунава, налази се једна иста оваква прелазна зона између српског народа и Румуна. Ова прелазна зона захвата један део равнога Баната и већи део планинског Баната, преко кога се Карпати спуштају на Дунав. Од Арада и Мориша, па до Базијаша и Оршаве на Дунаву, простире се један појас земље веома шарен у националном погледу, који је историјски несумњиво српски, али данас представља једну потпуно етнографску и националну мешавину у главном Срба и Румуна. Источни део Баната од ове зоне према Ердељу и Румунији несумњиво је румунски, док је западни део од ове зоне несумњиво српски. — Тако исто на северо-западној страни југословенских земаља, постоји једна прелазна зона између Италијана и Хрвата и Словенаца. Она иде западном обалом полуострва Истре преко

вароши Трста и долином реке Соче, затим даље преко планинских гребена избија на долину Драве. Антагонизам између италијанског и југословенског становништва веома је развијен и подржан готово непрекидном међусобном борбом у најразличнијим видовима. Та је борба била нарочито потхрањивана потпуном разликом расе и језика, и ако је становништво имало једну исту религију.

Интересантно је и врло важно напоменути, да је снага националне резистенције Срба и Југословена према свима њиховим суседима била увек врло велика. До почетка XIX. века у појединим забаченим оазама може се, и ако врло ретко, констатовати појава однарођавања, али увек у маломе броју. У овом погледу као да су највише имали успеха Италијани на западу и Румуни на истоку, нарочито у Карпатима. Немци, Маџари, Турци и Грци у погледу асимилирања и однарођавања српског и југословенског народа нису имали никаквог успеха ни у ранија времена. Чак и онај мали део Срба, који је примио исламску веру, сачувао је до краја све своје расне и националне особине. Овај процес, у колико га је уопште било, трајао је свега до почетка XIX. века. С једне стране последице великих принципа, које је прокламовала Велика Француска Револуција, а с друге стране, и много више први српски устанак у Шумадији и стварање Нове Србије, прекратише дефинитивно сваки и најмањи процес однарођавања и националног отпадништва, чак и у најзабаченијим оазама, где је српском и југословенском народу било врло тешко живети.

Тежак географски положај, његова национална расплнутост и тешка историјска судбина, коју је због тога морао проживети српски и југословенски народ, развили су у душама свих Срба и Југословена једно нарочито осећање, које не постоји код других народа. Са неком врстом резигнације, нарочито код Срба, веома је јако укоренено осећање тешке националне судбине. *) То осе-

*) Колико је јако развијено ово осећање тешке националне и државне судбине код целог српског народа, најбоље ће показати следећи пример: Око половине месеца децембра 1914. после сјајнога успеха српске војске, када су предузетом српском офанзивом биле уништене све аустријске армије у Србији, а њихови остаци пребачени преко Саве и Дунава, враћајући се са бојишта у главни српски став, српски Престолонаследник — Регент Александар сrete на путу једнога сељака у дубокој старости. Између њих двојице се разви разговор и старац изјави својом младоме владоцу, да иде да тражи гроб свога последњег, шестога сина, који је у последњим борбама погинуо. Четворица беху погинули у турском и бугарском рату 1912-1913. године, пети погине у првим борбама на Церу, а овај шести у једној борби при повраћању Београда. Млади Престолонаследник би дубоко ганут овим саопштењем, понуди старицу

ћање оставило је веома дубок траг у целокупном народном менталитету и његовом веровању. Због тога је Србин веома озбиљан, и поред бујности свога темперамента, он се никад не подаје лако ни осећању радости ни осећању жалости. Једна тужна озбиљност, која провејава кроз целокупно његово биће, огледа се најизразитије у његовом строгом породичном животу, у његовој тужној поезији и сентименталним мелодијама. Али, ово осећање ни код целог народа нити код његових појединаца није произвело последице резигниране малаксалости. На против, оно је најповољније утицало да се развије национална отпорност, која се у масама и преко појединаца изражава у највеличанственијем самопрегорењу. На овом темељу је засновано и оно силно национално осећање заједнице, које дубоко прожима свакога појединца, а које се још манифестује и у једном тако рећи урођеном и националном осећању правде, једнакости и братства, чак и према другим народима.

своју помоћ и поче му, тешећи га, објашњавати тежак положај своје земље и свога народа. Његова објашњења старац схвати као неку врсту извињења; с тога га прекиде овим чудновато резигнираним речима: „То је наша тешка народна судбина. Не кривим ја никога за ову несрећу која ме је свашла. Ако до кога има кривице, онда је крив онај, који пре много векова насели наш народ на овој ведромешини, о коју се отима свака ала и врана“...

ГЛАВА ПРВА

РЕЗУЛТАТИ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ НА КРАЈУ XVIII ВЕКА

Клмминистрација и постепено опадање турске силе и најезде у Европи. — Пропасти средњовековних српских држава. — Српско робовање под Турцима. — Аустријско-турски, венецијанско-турски и руско-турски ратови. — Привремене аустријске окупације српских земаља. — Војничка граница Срба и Хрватша између Аустрије и Турске. — Нова искушења, нова оријентација и нова сазнања Срба.

Унутрашњи узроци опадања Турске. — Немоћ централе државне управе да одржи своју власт и свој ауторитет. — Постепено стварање система децентрализације. — Локални господари и одмећници по појединим провинцијама. — Јаничари и најамници. — Насиља над народом. — Покушај реформа у Турској, нове унутрашње кризе. — Босна. — Шумадија. — Београдски и Видински Пашалук. — Борба Порте са одмећницима: Срби у редовима Портиних војника. — Автономне властелице Срба у Београдској пашалуку. — Дахије у Београду и њихов терор по Шумадији.

Велике миграције српског народа за време турске владавине и аустријско-турских ратова. — Концентрација Срба у Шумадији из свих крајева. — Нивелација целог народа у економском и политичком погледу. — Заједнички живот и очување породице. — Значај вере, црква и манастира. — Народне традиције: усмена предања, народне песме: гусле и гуслари. — Ускоци и хајдуци. — Национална свест и национални идеали.

Државни живот српског и југословенског народа у Средњем веку развијао се на исти начин као и свуда у осталој Европи. Утицаји Запада, с једне, и Византије, с друге стране нису имали никаквих дубљих и значајнијих преображаја и разлика у српском и југословенском феудализму и партикуларизму, који су у суштини имали исти карактер као и код осталих народа онога доба. Било је може бити свега једно веће одступање: црква на државу и социјални поредак никада није имала надмоћан утицај, као што је често имала у земаљама средње и западне Европе. Српски народ, и ако у ствари веома религиозан, својим здравим инстинктом увек је правилно делио своја религиозна осећања од својих схватања

државе и своје социјалне организације. Средњовековни живот српских и југословенских држава није дочекао онај ступањ свога социјалног развитака, на коме су под потпуним владалачким апсолутизмом у прво време засноване модерне државне заједнице код других европских народа. Не само што сав југословенски народ није ни једном приликом био уједињен у једној и истој држави, него ни сам српски народ није никада доспео да у једној својој држави оствари уједињење свих Срба.

Па ипак беше наступило једно време у државноме развиту српскога народа у Средњем веку, када се тежње за уједињењем и стварањем велике државе — наравно према схватањима и појмовима онога времена — биле јасно испољиле и на јужној и југоисточној страни потпуно оствариле. То је било за време сјајне владавине цара Душана (1331.—1355.), владавине која је (по снази и величини, по унутрашњој организацији, законодавству и развиту духовне и материјалне културе могла да издржи утакмицу са државама најнапреднијим, у своје време, у целој Европи.

Али у моменту када је под овим славним владоцем српска држава унутра била консолидована, угушивши сва права и све претензије феудалних васала, који су слабили државу, и када је довршавала своје осигурање према Византији, намеравајући да исто стање васпостави и код својих савезника на северу и северо-западу Балканскога полуострва, њен даљи развитака у томе смислу био је нагло пресечен и унутра и споља. Смрћу цара Душана феудални господари и властела добише поново превласт и раскомадаше државу, а долазак Турака на Балкан и њихово нагло продирање дефинитивно учинише да се и сам живот свих српских већих и мањих држава потпуно угуши. То угушивање и нестајање српских држава у турској поплави извршено је постепено и трајало је врло дуго.

Око половине XIV. века извршен је онај велики и тако знаменити догађај, који је кроз толико векова вршио огроман утицај на целу Европу: долазак Турака на Балканско полуострво. Свршавајући лако ствари са разривеном Византијом и слабом и малом Бугарском, први озбиљан отпор, на који су Турци одмах наишли, беху Срби. После једног страшног земљотреса на обалама Мраморног мора, који као да је наговештавао будућу судбину свих хришћанских народа на Балкану, 2. марта 1354. пређоше Турци мореузину, заузеле Галипоље, понова га утврдише и од њега начинише базу за своје даље операције и напредовања на Балкану и у Централној Европи. Убрзо за тим они заузеле Димотику и Једрене, предочавајући сасвим јасно југо-источној Европи своје

намере. Међутим, српска властела довршаваше распарчавање Душанове државе; између северне и јужне Србије беху покидане све везе. Удовица Душанова, царица Јелена, сеђаше, истина, још дуго у Срезу, граду у коме се Душан 1345. беше прогласио за цара, резигнирано посматрајући кобно расуло и нагло опадање српске државе за време номиналне владавине свога слабог сина цара Уроша (1355.—1371.).

Па ипак, и поред свега унутрашњег расула, Срби су стално, и ако појединачно, давали највећи и најозбиљнији отпор турскоме надирању. Сваку покрајину и сваки већи град Турци су морали засебно освајати и крваво плаћати сваки добитак. Због тога је код њих, још од самога почетка, била укорењена она страховита мржња на српски народ, што се битно разликује од њиховога односа према Грцима и Бугарима, кроз сва времена заједничке историје. Срби први и покушаше да истисну и протерају Турке из Тракије: у септембру 1371. бијена је велика битка између Срба и Турака на Черномену (Чирмену) на реци Марици, у којој су Срби били побеђени. Ова победа учинила је Турке дефинитивним господарима на целом јужном делу Балканског полуострва. Сви српски владари јужно од Шар-планине, до Тесалије и Арбаније постадоше турски васали, приморани да плаћају данак и да дају помоћну војску. 1385. Турци покорише Арбанију и почеше се нагло спремати да покоре и независне државе северне Србије.

Битка на Косову (1389.) била је једна од најкрвавијих многобројних битака између Срба и Турака. Ту су погинула и оба цара, српски цар Лазар и турски Мурат. Србија је изгубила своју независност и постала вазална кнежевина, али је и Турска била толико изнурена, да је дефинитивно потчињење српскога народа било одложено за скоро читав један век. Једна од првих последица битке на Косову била је пропаст Бугарскд (1393.), која се Турцима предала без икаквога отпора и отворила им са те стране пут за Влашку и Угарску.

Са Косовском битком настаје један епски страшан период у историји српскога народа. Свака година, сваки месец, сваки дан испуњен је само борбом са Турцима до истраге. Борило се — нарочито Моравска Србија — и ако није било изгледа ни најмање на успех. Борило се за независност, за своју веру, за част државе и за славу српскога оружја, и ако се увиђало да продужење борбе има само да увелича број жртава. Та пригушена и крвава борба трајала је релативно врло дуго. Тек када је погинуо и последњи српски ратер 1459., остатак српске деспотовине би просто угушен у његовој последњој престоници, Смедереву. Убрзо затим Турци

освојише Босну (1463.) и уништише независну српску босанску краљевину. А после тога им је требало више од четврт века док су савладали и потчинили својој власти српска племена у Херцеговини (1482.) и Зети (1499.).

На тај начин последњих година XV. века сав српски народ, који је живео на југу од Саве и Дунава постаде, по основном турскоме закону, Корану, проста и потчињена *раја*. Своју слободу и независност сачува само Дубровачка Република, а Турцима се такође не покори и већи део Далмације. Уз то Угарска држаше Београд, Шабац и Јајце, три јака града, помоћу којих је неко време задржавала продирање Турака у Банат, Славонију и Хрватску. Онај део српскога народа, који се беше концентрисао северно од ове границе, под протекторатом и из помоћ Угарске, покуша да организује у последњој одбрани, две своје државе: Војводину у дунавској равници и Бановину у северо-западној Босни. Оне се изгубише у исто време, када је и Угарска утонула у османско море. — У ово је доба извршена једна значајна трансформација, која је имала дубоких трагова и великих последица у даљем историјском животу српскога народа. Наиме, да би сачувала и одржала своја имања, истурчи се скоро сва властела у Босни, Херцеговини, Црној Гори и Арбанији, а с њом и један знатан део простог народа, да само живот сачува.

Поједина турска одељења почеше прелазити, ради пљачке и робљења у Угарску, Хрватску и Далмацију. Заузета освајањима у Египту и Палестини, Турска се на овој страни задржа за неко време на горе означеној линији. Српски народ је преживљавао најстрашније и најкритичније дане своје тешке историјске судбине. У западној Европи, и поред покушаја да се створи један јак и солидан савез, који би задржао турску бујицу и сломио њихову силу на европском континенту, не дође се ни до каквог озбиљног резултата. Највише угрожени од Турака, Угарска и Венеција, покушаваху у неколико махова изоловану оружану акцију противу њих, али увек без успеха. У свима овим сукобима на страни Венецијанаца и Мацара, учествоваше Срби и Хрвати, плаћајући увек скупим жртвама Турцима своју лојалност после неуспеха својих савезника. У неколико крајева Срби су и сами покушавали да се устанцима ослободе од Турака, али сви ти устанци бише брзо и крваво угушени.

Са доласком на турски престо Сулејмана Величанственог (1520.—1566.) отпочиње историјски период кулминације турске снаге и величине, који је трајао више од једног и по века. Године 1521 Турци освојише Шабац и Београд, а већ 1526. потпаде под њихову

власт цела Угарска. Те године у августу месецу претрпеше Мацари страховит пораз у великој битки на Мохачу, а већ у првој половини септембра победносни Турци уђоше у њихову престоницу Будим. Први турски напад на Беч извршен је у јесен 1528. — Сви ови крвави и страшни догађаји сугерирају ипак једну интересантну паралелу: од првог српског пораза у борби с Турцима, па до пропасти последње српске средњовековне државе протекло је у непрекидној борби равних сто двадесет и осам година, (1371.—1488.); с друге пак стране, Турцима је било потребно свега пет година (1521.—1526.) па да покоре целу Мацарску и још свега три године па да загрозе и самој престоници Хабзбуршке монархије (1526.—1528.)!

Српско робовање под Турцима трајало је врло дуго. Народна традиција, у јединој културној тековини српског народа за време турске владавине — у српском националном епосу — трајање овога робовања обележава са пет векова... И заиста, по простом схватању народном и према његовој поетичној фантазији овај његов рок би се тачно подударало са временом, које је протекло од српског пораза на Марици па до прогласа независности Србије (1878.). Међутим, потпуно робовање српско трајало је историјски нешто мало више од три столећа, од пропасти последње српске државе, на крају XV. века, па до почетка XIX. века. Над покореним народима Турци су свој систем владавине заводили по етапама. Освојивши једну земљу, ако су се ма из каквих узрока морали задржати на њеним границама, они је нису одмах себи потпуно потчињавали. У прво су се време задовољавали њеним васалством, с великом порезом и још већом помоћи у војсци, задржавајући целокупно дотадање унутрашње уређење па и саме владоце. Али чим су после тога дошли на тој страни до нових и даљих завојевања, одмах су овамо угушивали све признавајући само просту рају. Један од великих узрока турске моћи био је и овај систем турске владавине над покореним народима, који се уосталом увек свршавао најстрашнијом експлоатацијом и најсвирепијим зверствима.

Српско робовање под Турцима почело је у пуном, најфаталнијем значењу за време турског освајања Угарске. И у овом погледу увек су највише страдали они крајеви, који су били најпроходнији. Вардарска и Моравска Србија, за време робовања, у неколико су махова постајале без мало праве пустиње. Туда су пролазиле највеће турске војске, које је српска раја морала хранити и потпуно снабдевати; а те војске остављаху за собом само пустош и епидемије. Одрасло мушко становништво морало је са својом

стоком служити у турској комори, а сва здрава мушка деца периодично су узимана, одвођена и превођена у Ислам, па обучена за војнике. На тај начин постајао је најбољи део турске војске — *јаничари*, који су као најфанатичнији професионални војници у прва времена највише допринели турској снази и ширењу турске владавине, али чија је организација у доцнија времена била главни узрок опадања Отоманске Империје. Поред свих осталих пореза, угњетавања и понижавања, које је српска раја тешко и невољно једва подносила, овај порез у крви падао је српскоме народу од свега најтеже. Крв његове крви била је турским васпитањем упућена против њега. Није било мало случајева, када су мајке и сестре доцније у својим личним насилницима упознавале своје синове и и своју браћу. Ова пракса Турској је давала нову снагу, највеће државнике и војсковође, а српски је народ водила дегенерацији и потпуном истребљењу. У маси родитељи су били почели сами сакатити своју децу и убијати их, ако нису били у стању да их сакрију. Једино уточиште беху планине. Густе и непроходне планине сачуваше српски народ и српско име од пропасти. Оне су до краја очувале српску расу, српску душу и српски индивидуалитет. У српским планинама — као у некој диновској колевци — народна је традиција развила српску свест и сформирала српске идеале! Данак у крви био је најглавнији разлог што између српскога народа и отоманскога завојевача никада није могло доћи ни до каквога компромиса... Речи народнога песника, којима карактерише робовање:

Србин сеје, а Турчин пожњева,
Србин ради, а Турчин се слади,
Србин роди, а Турчин одводи...

треба схватити буквално и као најобичнију појаву чак и у најредовнијим временима, која су се врло често мењала, али увек на горе. Тада су порези повећавани, кудуци непрестано трајали, масе народа продаване за порез, а најразноврснији зулуми достизали врхунац. Описујући једно такво време, један савремени летописац каже, да је стање српскога народа такво, „да је и црна земља пропиштала, а да и само небо плаче!“

У почетку свога робовања српски је народ полагао велике наде у западне државе и народе, да ће га они ослободити. Због тога је његов отпор Турцима био стално велики а много је пута избијао и у отворене устанке. Због тога се његово робовање разликује

од држања осталих народа под Турцима на Балкану, који су правили компромисе извлачећи моментане користи, често пута потказујући Србе, а увек на њихов рачун. Али је то опет био, с друге стране, главни разлог, те је српски народ и за време најтежих дана своје историје био познат и с њиме се рачунало и ван границе Отоманске Империје. За сва три века, од XVI. до XVIII., све државе европске, које су имале ма какве планове и комбинације на Балкану, увек су узимале у обзир и српски народ. Венеција и Аустрија томе су предњачиле и у својим плановима Србе су највише искористиле; Папска Курија и Шпанија почињале су сваки свој рад преко Срба; напослетку Русија, која је на балканску позорницу дошла последња, али која је доцније највише позитивно допринела ослобођењу свих балканских народа.

У ово време падају многобројни локални српски устанци. Они су били могући и извођени су већином само на западу, далеко од главних турских комуникација, а увек по високим планинским крајевима. Они су били изазвани или непосредним турским зулумима или подстицајем са стране, обично пред намеравану акцију које од поменутих држава. На граници Хрватске борбу с Турцима Срби су врло ретко када и обустављали; а Далмација, Херцеговина, Црна Гора и арбанашки горштаци беху увек готови да с Турцима ратују. Један од најзначајнијих устанака српских, који је Турску јако уздрмао, избио је у планинама западних крајева на крају XVI. века. Али сви ови устанци увек најкрвавије угушивани, имали су свега један резултат: стварање све веће провале између отоманскога господара и потчињене српске раје и очување националне снаге и индивидуалитета. Разочарење у обећања са стране и страну помоћ, којим је свака оваква акција свршавана, упућивало је Србе постепено све више и више на себе саме. Али Турска беше у то време на врхунцу своје моћи, а сви поједини српски напори само узалудни покушаји...

Нове нијансе и нов карактер добило је српско робовање тек на крају XVII. века услед силнога потреса турске државе под Бечом. С намером да владавину полумесеца пренесу и на горњи ток Дунава, 1683. године турски покушај да освоје Беч, сврши се захваљујући Пољацима, њиховим војничким поразом, који убрзо затим откри и све унутрашње слабости њихове државне и социјалне организације. Рат, који је после тога Аустрија у савезу с Венецијом повела противу Турске, трајао је доста дуго и с променљивом ратном срећом. На позив Аустрије и Венеције Срби су се свуда побунили, а у неколико махова српски устаници сачињаваху главни део њихове војске. И ако су у једно време Аустријанци

са Србима били продрли до Вардара, по уговору мира, закљученог између Аустрије и Турске 1699. године у Карловцима, нова турска граница ипак је обухватала српски Банат и један део Срема. На тај начин српски народ не само што се не ослободи, него би подељен између ове две туђинске владавине, стекавши за време овога дугога рата једно ново и горко искуство у погледу Аустрије као ослободиоца. — У то доба један знатан део српскога народа с патријархом Арсенијем Чарнојевићем из Пећи, пресели се у крајеве северно од Саве и Дунава, те још више појача српски живаљ у тим земљама, које остадоше под Аустријом.

Већу ратну срећу и брже успехе имали су Аустријанци у рату, који против њих отпоче Турска 1716. године. По уговору мира, који је јула месеца 1718. закључен у Пожаревцу, Аустрија је знатно проширила своје државне границе на рачун Турске. Она је добила Банат, Малу Влашку и целу северну Србију до западне Мораве и Крушевца. Аустријска владавина у северној Србији трајала је све до 1739. године и у историји српског робовања врши једну радикалну пертурбацију у сваком погледу. Аустријски систем *администрације* није у Србији извео никакве нове и боље реформе ни погледу народнога благостања, нити његове просвете, али су имовна и лична безбедност, боља него под Турцима, учинили да је тога времена баш тај део српске земље постао национални центар српскога народа. Ту је тада у главном извршено насељавање српскога народа из разних крајева под Турском. Дотадашњи и доцнији турски Београдски пашалук — српска Шумадија — од тога времена почиње водити прву реч у српскоме народу. Последње године аустријске администрације, у погледу владавине над Србима, једва да су се разликовале од турскога система владавине уопште и није било мало примера исељавања и враћања под Турке, али је главна снага народа остала у новом завичају и ту сачекала нови рат између Турске и Аустрије, пораз Аустријанаца и закључење мира у Београду 1739. године. По томе уговору граница између Турске и Аустрије ишла је Савом и Дунавом. Са престанком ове аустријске владавине ишчезну код Срба у Шумадији и последња илузија и нада у ослобођење туђинском помоћи. У то доба код Срба је постала чувена пословица: „Боље је да те Турчин тера мачем, него Шваба пером!“, која најбоље карактерише ову епизодну аустријску владавину.

И поред сталнога опадања и слабљења Турске, Сава и Дунав остадоше стална граница између ње и Аустрије много више од једнога века, а наде српске раје у другој половини

XVIII. века почеше се управљати на другог ослободиоца, који са севера загрожаваше Турској Царевини. То беше Русија. Велики руско — турски рат, који поведе царица Катарина II. године 1768., у својим највећим плановима би ометен суревњивошћу Аустрије и Пруске, које истакосе питање Пољске. Али уговором мира, закљученим 21. јула 1774. у Кучук-Кајнарџи, Русија изнуди од Турске велике добити и привилегије. Поред територијалних тековина на Криму, Азовском и Црномору, Русија је тада дефинитивно свршила питање о аутономији Влашке и Молдавије и чланом V. *добила право на заштитну православне вере у целој Ошманској Царевини*, чиме је ударен основ свима доцнијим интервенцијама Русије у Турској.

Одмах после овога настао је врло жив дипломатски рад између Аустрије и Русије ради измирења и задовољења обостраних интереса на рачун Турске. 1781. године закључили су аустријски цар Јосиф II. и руска царица Катарина II. и формални уговор, којим су европску Турску поделили на две сфере својих утицаја и претензија. На идејама и циљевима тога уговора Аустрија је и доцније, кроз цео XIX. век заснивала и развијала своју балканску политику, каткад заједно с Русијом, често и против ње, али увек на штету легитимних права српскога и југословенског народа. Рат, који је следовао за остварење и санкцију аустријско-рускога уговора, отпоче прво Русија 1787. године. Пре почетка непријатељстава са своје стране, које је морала предузети противу Турске по самоме уговору с Русијом, Аустрија се обрати за сарадњу српскоме народу, позивајући Србе у свети рат против Турака. Срби су као и увек били готови да се лате оружја, *али су овога пуша прешходно тражили од Аустрије извесне гаранције за своју будућност по свршетку рата*. То је била једна сасвим нова појава, чији су значај Аустријанци врло добро схватили. Тражене гаранције садржавале су у суштини својој тежње за независност. Срби узеше великог учешћа у овоме турско-аустријском рату, који Аустрија званично отпоче фебруара 1788. године. Као аустријски добровољци и засебно као усташи, Срби су представљали главну снагу аустријске војске, тако да је у успомени народној овај рат остао под именом *Кочина Крајина*, по имену једнога од главних српских вођа. Али Аустрија због догађаја на западу би принуђена да прекине овај рат, који је у главном вођен по Србији, и 1790. закључи примирје с Турском и отпоче преговоре за мир. Србима пак беше суђено, да и овога пута преживе велика разочарења. Предосећајући да и у будући уговор мира између Аустрије и Турске за њих неће бити унета

никаква одредба, Срби се обратише Аустрији с молбом: „.....да им да макар и малу помоћ у оружју и муницији, па да они сами бране своје земље од Турске.“ У једној таквој молби Срби су изјавили да ће, ако ову помоћ не добију, бити принуђени тражити заштиту које друге европске силе. На све ово Аустрија одговори: прво, распуштањем српског добровољачког кора, а затим закључењем мира у Свиштову 4. августа 1791. године. Уговор овога мира био је склопљен према претходноме прелиминару у Рајхенбаху, којим се Аустрија обвезивала, да ће Порти „повратити сва освојена за време последњих непријатељстава, да више неће учествовати у овом рату и да неће више указати никакву, ни посредну ни непосредну, помоћ Русији против Порте, већ да ће се држати у потпуној неутралности између ове две још ратујуће стране“....

За Србе је била предвиђена више формално само општа амнестија. Због тога код Срба настаде неописано раздражење против Аустријанаца, с једне стране, због толиких жртава, које нису донеле никаквих позитивних резултата, а с друге стране, због бојазни од освете Турака, који су се имали вратити на своја стара места. То силно огорчење најбоље је изражено речима Алексе Пенадовића, ваљевскога кнеза, официра српских добровољаца, коме је после растурања добровољачкога кора у Карловцима понуђено да остане и даље у аустријској служби:

„Истина је да сам се закleo цару да ћу му бити веран и да ћу војеваши противу Турчина за слободу моје оцаџбине, и познао сам је, да ја моје заклетве не прескучам ниши цара изневеравам и остављам, но цар оставља мене и сав народ српски, као његови сџари нишо су наше прадеде остављали. Зашто идем нашта преко Саве, па пошто немам писара ниши других учених људи, то ћу ићи од манастира до манастира и казиваши свакоме калуђеру и поцу, да у сваком манастиру заишу: да више никада, ко је Србин Немцу не верује“.

Убрзо затим овај рат са Турском, толико значајан за развитак независности српске народне душе, би завршен дефинитивно руско-турским уговором мира у Јашу 9. јануара 1792. године, више под притиском, који су на Русију извршиле Енглеска, Пруска и Аустрија, без неких нарочитих великих добити. И ако се Турска нагло клонила своје паду, XVIII. век је завршен без њених великих губитака, јер питање о њеном наслеђу тек је у скорој будућности имало да буде правилно стављено на дневни ред...

Поред свега српскога учествовања у свима аустријско-турским и венецијанско-турским ратовима за све време свога дугог робовања, Срби су имали још једну врло важну улогу и значајан

положај. Још у XVI. веку Аустрија је била почела да ствара нарочиту организацију српског и хрватског становништва у свима својим крајевима, који су се граничили с Турском. Та организација имала је одбранбени циљ према Турској и била је изведена на једној потпуно војничкој основи. Она је с временом постала веома снажна и играла је значајну улогу у историји Аустрије, како за време ратова споља, тако исто и у њеној унутрашњој политици. То је била тако звана *Војничка Граница*, која је вековима давала Хабзбуршкој династији најбоље војнике-граничаре и најверније чуваре реда у унутрашњости. Око половине XVIII. века Војничка је Граница представљала читаву једну малу државу, која је као неки појас почињала од Велебита и хрватскога Приморја, обухватајући поред турске границе Лику и Крбаву, јужне делове Хрватске, Славоније, Срема и Баната, завршавајући се чак изнад Оршаве на високим гребенима Карпата, који се спуштају на Дунав. У накнаду за велике привилегије, које су ови повојничени и дисциплиновани сељаци имали, њихова је дужност била да стално буду, под командом својих официра, на ратиној ноzi, као нека вечита стража у одбрани Аустрије с ове стране. Њихово је било да почињу и свршавају све ратове и да одржавају сталне везе са Србима, који су били под Турцима. Због тога је сваки Србин, из ма каквих разлога компромитован код Турака, пребегавао граничарима. Одатле је многа српска освета за насиља и смишљена и извршена; ту су се многи српски осветници обучили и прекалили за доцније борбе са Турцима.

Али се мучеништва и жртве увек на неки начин надокнађују... Српски народ, кроз све ове догађаје, пуне патње и искушења, на крају XVIII. века беше изгубио многе наде и илузије, али сопственим искуством беше стекао уверење, да је најстрашније време турске силе преживео... *Јер се слабост Турака беше већ јасно испољила.* На српском хоризонту појавише се нови изгледи, а у народној души превираху нове тежње и нове идеје...

Каузална веза, која је постојала и која увек постоји између унутрашњег уређења и спољашње политике свих историјских држава, ретко се где тако јасно испољава као у историји Турске. У почетку турских завојевања на Балкану, Турска је завојевала и себи потчиниола све средњовековне балканске државе, бла-

годарећи својој унутрашњој државној организацији. Турска централизација с једном војничком организацијом, незапамћеном од времена римских легионара, морала је победити феудални партикуларизам средњовековне Србије, Бугарске и Угарске. Са овим победама Турска је увек добијала огромна територијална повећања своје државе, којима је требало владати и које је требало администрирати. Али, ове простране и велике земље насељене разним националним и етничким групама, Турска не беше у стању да одржи у хармонији и великој заједничкој целини. Као год што страшна планинска бујица, која продирући кроз планинске кланце испољава своју огромну снагу док је у њима, расплине се и изгуби своју снагу чим доспе у велику равницу, тако исто снажна турска организација у Тракији, када је доспела до Дунава, Саве и Јадранског мора, беше сама по себи знатно ослабила. Даља турска завојевања и ширење турске владавине на север довели су Турску и до првих великих, судбоносних војничких и државних пораза. Година 1683. с турским поразом код Беча, није само прекинула даља турска завојевања, него је у исто време и открила прве клице свих оних болести државе, које су у доцнија времена појачаване, разједале Турску унутра упоредо с њеним војничким и дипломатским поразима споља.

Док је турска држава територијално била мала и док је централна државна управа била у стању да своју власт и свој ауторитет спроводи и одржава у свима гранама социјалног и државног организма Турске, снага Отоманске Империје бејаше потпуна и велика до невероватних димензија, како изнутра, тако исто и у њеним спољашњим односима. Једно од најважнијих унутарњих питања турске државе беше одржање реда између државе и завојеваних народа. У првим временима турске владавине над српским народом, док је турска централна државна управа одржавала свој ауторитет и утицај над својим државним функционерима, српско је робовање било бар регулисано према турским законима. И према сведочанствима савремених летописаца, оно беше колико толико сношљиво, док су год закони правилно примењивани. У доцнија пак времена, када се турска држава распрострла преко целе Панонске равнице, систем турске државне организације *potens voiens*, морао се изменити. На место потпуне централизације власти, која је номинално и даље остала, стицајем прилика и против воље Портине, настаде у самој ствари без мало потпуна децентрализација. Поједини пашалуци, удаљени много од државног центра, биваху све више и више управљани према личном нахођењу и тежњама паша-управљача и њихових функционера. Због

велике даљине и у оскудици добрих комуникација, турска државна централна управа губљаше поступно све више и више моћ директиве и контроле, а с тим је и њен ауторитет поступно опадао. Због тога је у државној управи настајао све већи и већи неред, праћен корупцијом и насиљима над потчињеним народима. У почетку своје владавине Турци су своју религију — Ислам уздизали и ценили изнад свега, толерирајући у исто време и религију подјармљене раје. Доцније пак и сам Ислам био је окренут против потчињених народа само као један део општега турскога система за експлоатацију и угњетавање.

Турски чиновник, чим је изгубио страх од потребне контроле, испољио је одмах све примитивне и варварске особине источњачкога господара. С једне стране, да би могао водити један раскошан и раскалашан живот, он је отпочео сам за свој рачун раји да повећава порезе и памете, употребљавајући најкрволочнија средства у пљачкању народа, с друге стране, он је постао сасвим индиферентан према својој држави, док се из ове индиферентности нису развиле и амбиције за самосталним господарством. На тај начин турски су чиновници рушили истовремено основе велике Отоманске Империје и противу ње појачавали незадовољство и мржњу потчињених народа. Овај систем турскога државнога расуда отпочео је још у XVII. веку, а на концу XVIII. века он је био већ у толикој мери развијен, да је Порта и сама увиђала своју државну немоћ и у неколико махова покушавала да дотадашње стање прекине.

На овај начин у Турској се било развило врло много скоро самосталних и насилних управа с локалним господарима, који су често пута бивали толико снажни, да им држава није била у стању ништа учинити, већ је на против била приморавана, да с њима прави компромисе. Ове појаве прво су отпочеле и развиле се у Босни. Босанске спахије, готово све сами потурчењаци, први су осетили немоћ централне државне управе и први су је искористили за своје личне циљеве и интересе. Они су и иначе били наследили сепаратистичке тежње старе српске босанске властеле, које нису биле угушене ни њиховим преласком у Мухамедову веру. Није било мало примера побуна босанских спахија противу државе, а Турска је увек морала да води великога рачуна при постављању босанских везира, како ће они од спахија бити тамо примљени.

За растројство Турске не мању заслугу су имали *Јаничари*, чије је самовлашће у доцнија времена било развијено до тога степена, да су се они са својим истакнутим поглавицама били почели мешати чак и у наслеђе престола на Босфору. Јаничарске погла-

вице са својим јаничарским бандама, представљали су највећу опасност по турску државу, како по свима провинцијама, тако и у самој престоници. Они не беху само један деструктиван и опасан елемент у погледу турске владавине над потчињеним народима, него су се шта више са својим гледиштима Порти силом намећали у свима државним питањима. Јаничарске поглавице прикупљали су око себе, поред великога броја јаничара, још и велику масу и других муслиманских бескућника, који су имали за задатак да своје господаре оружјем бране од турских државних власти, а у накнаду за то, поред плате, они су имали пуно право и одрешене руке, да се с несрећним хришћанским становништвом наплаћују сами како су знали и умели.

Овакво стање изазвало је у Турској један велики покрет противу себе. Свима мисленим људима било је сасвим јасно, да ће Турска убрзо пропасти у овоме хаосу и нередима, те се на чело овога новог покрета стави сам султан Селим III. (1789.—1808.). Требало је уништити дотадашњи систем јаничарске војске и заменити га новим системом редовне, обучене и дисциплиноване војске. Али овај покушај реформа наиђе на страховиту опозицију код свих јаничара и њихових старешина. Ова борба између новог и старог реда ствари развила се у оружани сукоб између њихових представника. У Београдском пашалуку јаничарска владавина била је заведена још пре последњег аустријско-турског рата. А по свршетку овога рата јаничари се опет убрзо дочепаше власти у овоме пашалуку. Покушај Бећир-паше да заведе ред и очисти Београдски пашалук од јаничара, свршио се без успеха и са бламажом турске државне управе. Нови реформни покрет Турске у Београдском пашалуку имао је успеха и врло великога значаја по тамошњи српски народ, тек када је 1793. године за београдскога пашу дошао један од најревноснијих присталица реформног покрета, чувени Хаџи-Мустафа паша.

Међутим, још за време закључивања мира између Турске и Аустрије и Турске и Русије, српски је народ био изабрао једну депутацију својих угледних људи, која је била отишла у Цариград, да на Порти измоли извесне олакшице сличне онима, које су уживали хришћани у Мореји. Захваљујући томе, што су се Срби у борби између Порте и њених одметника увек стављали на страну Порте и представника државне власти, српски су изасланици успели, те је 1793. године Порта и издала један ферман о привилегијама Срба у Београдском пашалуку. Те привилегије

састојале су се у овоме: Било је забрањено јаничарима и чифлук-саибијама да се могу враћати и живети у Београдском пашалуку и укинути су сви порези, које су они узимали; Срби су имали да плаћају и даље само спахиски и царски порез и то одсеком за цео пашалук; разрезивање и прикупљање пореза имали су да врше само српски кнезови у договору с пашом; ове кнезове народ је имао сам да бира на својим скупштинама, а судска власт је била подељена између турских судија (кадија) и српских кнезова; спахије су морале живети само у Београду, а у сва остала српска места било им је забрањено и да одлазе; овај ферман је зајемчавао потпуну слободу вероисповести и црквених обреда и допуштао подизање старих цркава и манастира; Срби су добили пуну слободу кретања по пашалуку ради трговине, а доносећи своје производе у Београд имали су да плаћају само као неку врсту трошарине.

Овај ферман Портин о привилегијама српским ступио је у живот у почетку 1794. године. Њега је нови Хаџи-Мустафа паша најсвечаније објавио у Београду око половине фебруара месеца многобројном народу и кнезовима српским. Чим је узео власт у своје руке над Београдским пашалуком, Хаџи-Мустафа паша је одмах очистио цео пашалук од беспосличара и насилника јаничарских, који су, готово сви, пребегли у Видински пашалук. За ово време примирја и реда Срби у Београдском пашалуку извршили су знатан напредак у свима гранама свога живота. Лична и имовна безбедност учинили су те се народно благостање знатно побољшало, а у Београдски пашалук досели се знатан број српских бегунаца из свих околних пашалука, где је стање и на даље остало непромењено. Али од свега за даљи развој ствари најважније је то, што је српски народ за време Хаџи-Мустафа паше и ових аутономних привилегија био већ потпуно навикнут на овај нови колико толико независан и слободан живот. Међутим, у ово исто време турски одметници у Видинском пашалуку беху развили једну анархију до савршенства. Свима њима на чело беше се ставио и око себе их окупио чувени турски одметник Пазван-Оглу, по рођењу Бошњак, који се први пут истакао у последњем турско-аустријскоме рату. По свршетку овога рата он се насилно дочепави видинске тврђаве, начини сам себе господаром и око себе окупи, поред јаничара и крцалиских разбојника, још и много других оних Турака, који беху противници реформа султана Селима III. Порта беше наредила београдском Хаџи-Мустафа паша да савлада Пазван-Оглу, да уништи царске одметнике у Видинскоме пашалуку и да и тамо васпостави царску владавину. Али

Пазван-Оглу на то одговори 1795. године упадом у Београдски пашалук, где је извршио страховита крвопролића и пљачкања. После овога београдски паша отпочне вршити велике војне припреме против видинских одметника, а Порта за то време ступи у преговоре и погађања с Пазван-Оглом. На крају 1797. године и скоро целе 1798. године вођен је формалан рат између Београдскога пашалука и видинских одметника. У почетку овога рата Пазван-Оглу имао је великога успеха. Он је у једно време био заузео цео источни део Београдскога пашалука, продро до Београда и заузео и саму београдску варош. После тога био је сузбијен до у саме зидине видинске тврђаве.

За време овога толико значајнога унутрашњег турскога рата и Срби су из Шумадије узели у њему најактивнијег учешћа. Спремајући се за рат противу Пазван-Оглу у оскудици довољно војске, Хаџи-Мустафа паша био је приморан да организује једну доста велику војску од самих Срба из Београдског пашалука. Наоружани и снабдевени муницијом, а под командом својих старешина, Срби су се за време унутрашњег рата борили противу Пазван-Огла и његових присталица на јужној и целој источној страни Београдског пашалука. Заслуга је ове српске народне војске била што је Пазван-Оглу крајем 1798. године био у Видину толико притешњен, да је у почетку 1799. године био приморан, да закључи мир с Портом. По овоме миру Порта је била принуђена да учини једну велику концесију Пазван-Оглу и његовим јаничарима, наиме, њима је било допуштено да се могу поново вратити у Београдски пашалук, што је имало пресудан утицај на даљи развитак догађаја.

Вративши се у Београдски пашалук, јаничари су сматрали за своју прву дужност да се освете Хаџи-Мустафа паши, који их је одатле био протерао, као год и свима Србима, који су учествовали у борбама противу њих. На све ово њих је нарочито подстрекавао Пазван-Оглу из Видина. Дошавши у Београдски пашалук, јаничари су одмах организовали пуну своју власт у целој пашалуку, који су просто међу собом били поделили. Поред тога, они се не задржаше само на повраћању својих некадашњих имања и поседа, већ помоћу насиља и угњетавања приграбише себи све што је у овој несрећној земљи било најбоље. Под разним изговорима они одмах поубијаше знатан број оних Срба, који су против њих ратовали. Хаџи-Мустафа паша пак сећање у Београду потпуно немоћан према свима њиховим насиљима. О српским привилегијама, којима је 1793. године заведено ново стање владавине у Београдском пашалуку, није више било ни помена. Када је у почетку 1801. године Порта покушала, да поново дигне Београдски

пашалук противу Пазван-Оглу, београдски јаничари на то одговорише стављањем Хаџи-Мустафа паше у затвор, где су га убрзо затим и уморили.

После убиства Мустафа паше јаничари потпуно овладаше Београдским пашалуком. Од својих најугледнијих људи они образоваше неку врсту врховнога савета, коме је председавао њихов старешина Јаничар-ага. У исто време они написаше једно писмо Порти, у коме су изјавили своју покорност и молили је да постави другог пашу у Београду. Међутим, на Порти беху готово сасвим изгубили главу, не знајући како ће да савладају београдске одметнике, чије је држање у исто време било изазвало и појачање свих аустријских гарнизона на турској граници. Пошто цела земља беше у једном општем хаосу, турска централна управа опет мораде попустити јаничарима, и за новог управника Београдскога пашалука наименова Хасан-пашу из Никопоља. Њему пак јаничари одмах ставише до знања, да у Београд може доћи са свега три стотине својих пратилаца. За време пак док нови паша није стигао у Београд, београдски јаничари журно су радили, да свој систем владавине потпуно заведу у Београдском пашалуку. У овој раду и међу њима самима избиле су велике несугласице, после којих су сву власт у своје руке приграбиле ове четири дахије: Фочић-Мехмед ага, Аганлија-барјактар, Кучук-Алија и Мула Јусуф. Када је у Београд стигао нови паша, он је затекао потпуно заведену владавину дахија. Отац српске историје, Вук Ст. Караџић, савременик ових догађаја, овако описује владавину београдских дахија:

„За време дахија навале из околних крајева, особито из Босне и Арбаније, сви беспосличари, крвници и бескућници у Београд као орлови на сирвину; и дахије их све радо појиримају, једно да би се могли бранити, ако би цар на њих војску подигао као на Пазван-Оглуа, а друго да се између себе један од другог чувају. Бошњаци су највише долазили лиђама под именов чамџија... Многи су тада у Београд дошли толи и боси, па се одмах оковаше у средно и златно и обукоше у свилу и кадифу, а узјачаше на хаџове с рахитопима. Како су дахије протерале праве сахаџе, они сада поштану и сахаџе и чифлик-саибаше, а по свима селима пограде ханове, чардаке, и помеђу своје субаше... Сада већ ни других судија није било у земљи, осим дахија и њихових кабадахија и субаша... Кнезови су после Хаџи-Мустафа пашине смрти одмах изгубили власт у народу, а и кадије, где се који налазио, није смео од њих помолиши свога ћишапа. Они су људима судили и пресуђивали по својој вољи, људе били и убијали, олобљавали, оштили коње и оружје и све друго што им се год допало. Најпосле почну силоваши жене и девојке: изволали су их у коло да играју пред њиховим хановима и чардацима или пред чадорима, па које су им се допадале, њих су узимали к себи; тако, данас једну, а сутра другу, кашто по једну, кашто по две и цри уједанити.“

Ово несрећно стање српскога народа за време дахиске владавине у Београдскоме пашалуку један други савременик допуњује овим речима:

„Сад насташе право роиско стање за српски народ. Цркве и манастири дођоше под копита шурских коња; људи, и мање, пошћене жена и девојака, све је то служило само да се подмишћу шурско насиље. Порези се умножише; спахијама десешо, а јаничарима девешо и шродуили порези ударише се. Јадни народ ојаса се ликом. Већ проишћаша и мајчино млеко од шешкога зулума“.

Дахиски терор над српским народом у Београдском пашалуку био је развијен у толиким размерама, да су се противу њега побунили и сви поштени Турци. Али њихова побуна беше само један душевни револт, пошто су сви они, заједно с централном државном управом у Цариграду били апсолутно немоћни да сузбију дахиска насиља и њихову владавину. Дахије пак не задржаше се само на овој најсвиренијој материјалној експлоатацији српскога народа и његовом безбожном унижавању, већ се спремаху да га физички сасвим упропасте и онеспособе за ма какав отпор. Намеравана, припремљена и организована сеча српских угледних људи и кнезова, би извршена само једним малим делом. . . Српски отпор, који насиља дахиска изазваше, претвори се на мах у једну праву и општу народну револуцију. . .

Немоћ турске државне управе на крају XVIII. века, да савлада своје унутрашње одметнике, довео је Турску до правога расула. Распарчавање централне државне власти између појединих локалних господара и одметника довело је Турску у једно стање готово потпуне државне немоћи. Унутрашње борбе и ратови, које је држава била принуђена да води са појединим својим одметницима, учинили су те је и међу самим Османлијама, не само створена једна велика разлика у мишљењу, већ и отпочета, због ових разлика, једна стална и огорчена борба оружјем. Због своје слабости, да сама васпостави унутрашњи ред у својој држави, Турска је била приморана да позове у борбу противу својих одметника и српску рају, чинећи јој због тога велике олакшице. Учествојући у тој међусобној борби, Срби стеклоше нова искуства и нова сазнања. Пре овога они су били већ увидели турску слабост према другим европским државама. После пак свога учествовања у аустријским ратовима противу Турске и у ратовима Турске противу њених одметника, *српски народ у Шумадији дође до свешти и до убеђења у своју сопствену снагу.*

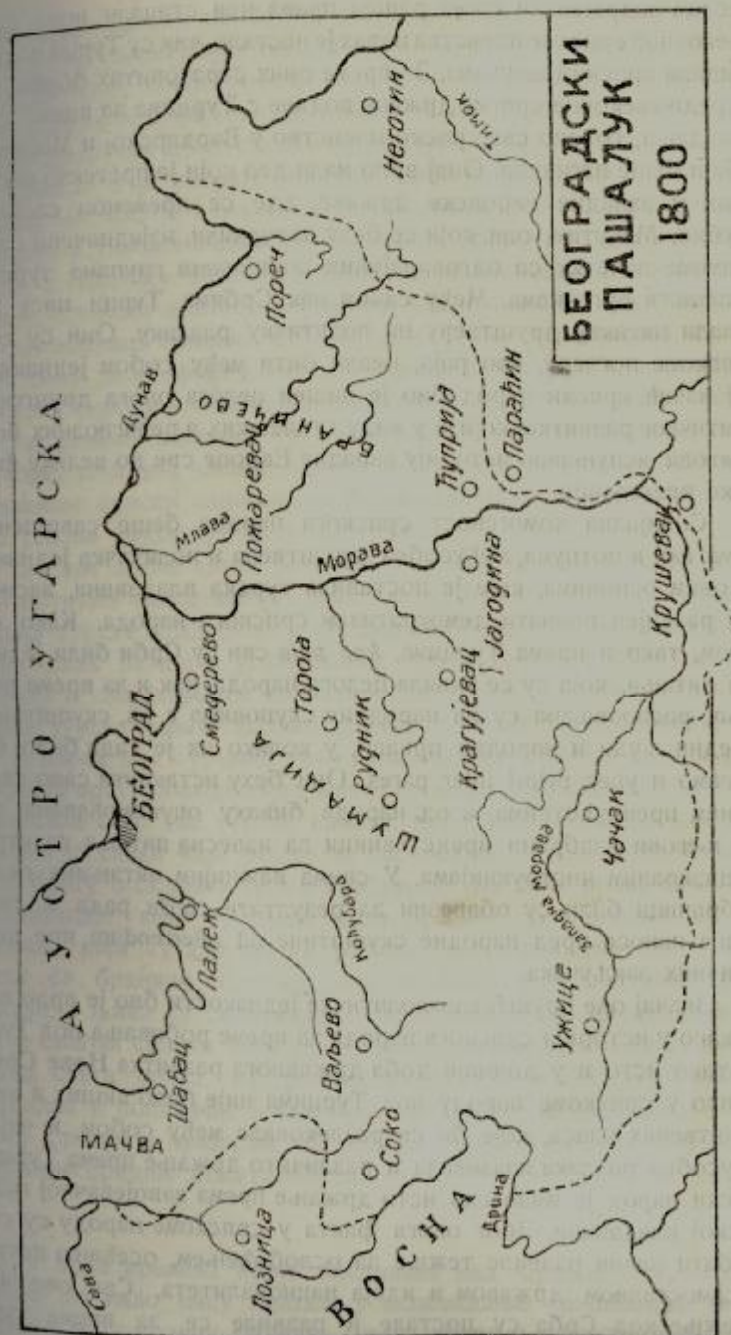
За све време робовања српскога народа под Турцима у њему су се дешавале извесне појаве, које су имале врло великога значаја по његов национални живот и доцнији културни развитак. То беху српске емиграције у масама, када су поједини делови народа остављали своја дотадања огњишта и пресељавали се у нове крајеве, који су често пута били знатно удаљени. Још у прво време турске државе отпочеше и поједини делови српскога у старе српске државе навале из Тракије и њиховога продирања у старе српске државе отпочеше и поједини делови српскога народа да се селе на север. Ове српске емиграције биле су особито значајне за време аустријско-турских ратова у XVII. и XVIII. веку. У прво време узроци за ове сеобе беху тежње, да се уопште избегне турска владавина. Доцније пак ове су сеобе вршене из жеље, да се народ склони из оних крајева, где је насиље било највеће, у крајеве где је оно било блаже, или са жељом, да се дође до боље земље за обрађивање. У главном територија, по којој су се ове емиграције кретале и поново настањивале беше она иста, на којој су се српски и југословенски народ населили за време свога првога доласка у ове земље. На крају XVII. века под патријархом Арсенијем Чарнојевићем извршена је једна од највећих оваквих српских емиграција. Тада су таласи српских досељеника допирали до саме Пеште, а велики број српских колонија беше се стално настанио чак и у самој Ердељу и Румунији. Остале српске емиграције кретале су се или у овој правцу, или ка северо-западу, у суседну и једнородну Хрватску. Западни планински део српских земаља због великога размножавања и бројнога рашћења српскога живља, кроз све време робовања под Турцима, давао је увек велики број ових елемената, који су, већ и због свога неплоднога земљишта, били упућени да стално насељавају остале српске крајеве. Захваљујући овим емиграцијама у Моравској Србији је стално попуњаван дефицит српскога живља, који је врло често страдао од турских насиља и после свакога рата од епидемија. Под овим емиграцијама не треба никако разумети да се у извесно време сав српски народ из једнога краја пресељавао у други. Већи део српскога живља увек је остајао у своме старом завичају, а селила се само једна мањина, која је турским насиљима била највише изложена или која их уопште није могла никако подносити.

У историји српскога народа за време његовог робовања веома је велики значај ових емиграција. Њима се има приписати што је српски народ и доцније био сразмерно и у довољној мери

распоређен по свима својим земљама. Оне су биле и најважнија међусобна веза, која је стално одржавала Србе у њиховој етничкој и националној заједници за време турске владавине. Стална и вековна веза између Срба и Хрвата утврђена је и мешањем крви до великих размера развијена, тек помоћу ових емиграција. Јединство народне душе, заједничко осећање патњи, формирање истих тежњи и идеала, ове су емиграције увек благотворно освежавале и потхрањивале. Њима се има највећим делом захвалити што између Срба са Перистера и Вардара, Тимока, Баната, Бачке и Хрватске и оних који живе на Јадранском мору и Морави не само што нема никаквих већих основних разлика, него у сравњењу са свима другим нацијама, може се слободно рећи, да уопште нема никаквих разлика.

Као што је и раније напоменуто, у првој половини XVIII. века, за време аустријске владавине у северној Србији, у погледу српских емиграција, доби пресудан утицај и велики значај српска Шумадија — некадашњи турски Београдски пашалук. Кроз цео XVIII. век Шумадија беше као неко зборно место српских досељеника и бегунаца из свих осталих српских крајева. Тада се у овој земљи населило и стално настанило врло много српскога живља из Босне и Херцеговине, из Црне Горе, Арбаније, Македоније и из околине Софије и Видина. Њих је било у другој половини XVIII. века у толикоме броју, да су се сигурно бројно могли мерити са својим сународницима, староседеоцима у овим крајевима. На овај начин Шумадија је на крају XVIII. века постала стварни центар српскога народа. Када се има на уму, да су се увек селили најотпорнији елементи, који су собом доносили и све своје духовне и техничке особине, онда излази сасвим јасно, зашто је Шумадија и у политичкоме погледу, већ у то време почела водити прву реч. У њој су се, због ових сеоба, не само били искупили сви најотпорнији елементи српскога народа, него на крају XVIII. века у њој беше извршено сумирање свих страдања и мука целог српског народа, и у неку руку као концентрисана национална свест и народни идеали.

С нестанком српских средњовековних држава, нестало је у српском народу и свих друштвених и политичких разлика, које су постојале у тим државама, а које су биле у главnome исте онакве као и у целој оновременој Европи. У својој држави турско државно уређење признавало је извесна права и привилегије само онима, који су били прави Турци, или пак онима, који су с преласком

у Ислам задржавали своја ранија права или стицали нова. Средњевековног српског племства намах је нестало, чим су Турци потпуно овладали српским земљама. За време оних страховитих борби, које су средњевековне српске државе водиле с Турцима за време свога пропадања, готово све српско племство у Вардарској и Моравској Србији беше изгинуло. Онај врло мали део који је претекао побеже одмах у западне европске државе, где се временом сасвим и изгубио. Међутим, они који се беху потурчили, изједначени су још у самоме почетку са одговарајућим социјалним групама турскога државнога организма. Међу самим пак Србима Турци нису признавали никакву друштвену ни политичку разлику. Они су сви и у свакоме погледу, као раја, имали бити међу собом једнаки. На овај начин српски народ био је лишен целога онога друштвено-политичког развика, који је у виду сталешких и религиозних борби и ратова испуњавао историју западне Европе све до велике француске револуције.

Социјална хомогеност српскога народа беше савршена, а према њој и потпуна, међусобна, друштвена и политичка једнакост. На овим основима, које је поставила турска владавина, заснован је и развијен познати демократизам српскога народа. Како међу собом, тако и према Турцима, *као раја* сви су Срби били једнаки. Сва питања, која су се тичала целога народа, чак и за време робовања, расправљана су на народним скуповима т. зв. скупштинама. Угледни људи и народни прваци, у колико их је тада било, били су само и увек *primi inter pares*. Они беху истакнути само својим личним преимућствима, а од народа биваху опуномоћавани само као његови изабрани представници за извесна питања са строго прецизираним инструкцијама. У свима важнијим питањима овакви изабраници били су обавезни да резултате свога рада и својих мисија изнесе пред народне скупштине *ad referendum* пре дефинитивних закључака.

Значај ове друштвено-политичке једнакости био је врло велики, како у историји српскога народа за време робовања под Турцима, тако исто и у доцније доба државнога развика Нове Србије. Пошто у српскоме народу под Турцима није било виших и нижих друштвених класа, које би се разликовале међу собом, и чија би међусобна разлика изазивала и различито држање према Турцима, српски народ је имао сав исто држање према завојевачкој османлијској владавини. Због овога факта у српскоме народу су се на особити начин развиле тежње за ослобођењем, осећања потребе за самосталном државом и идеја националитета. Све ове идеје и тежње код Срба су постале и развиле се, за време турске

владавине, може се слободно рећи, спонтано без икаквих утицаја научнога и књижевнога напретка западне Европе у XVII. и XVIII. веку. На крају свога робовања и у почетку свога државног живота, српска историја представља у истини један од најинтересантијих проблема за испитивања модерне социологије.

Као што је уопште познато, идеја националитета у западној Европи постала је и развила се тек после Велике Француске Револуције и Наполеонових ратова и под утицајем науке и књижевности. У Шпанији, Италији и Немачкој ова је идеја, потпуно сформирана, освојила духове тек у другој четвртини XIX. века. Међутим, код неписмених српских сељака, који бејаху турска раја, све ове идеје беху јасно формулисане у самоме почетку XIX. века. Живот српскога народа у такозваним *задругама*, нарочити утицај његове вере и усмена народна традиција, беху они унутрашњи моћни фактори, који под силним притиском турске владавине, сачуваше и развише српски национални индивидуалитет, а његов дух и његове тежње упутише новим путевима.

За све време свога робовања српски је народ успео да сачува потпуно самосталност свога породичнога живота од свакога утицаја турске владавине и турских обичаја. Српска породица, и поред свих патњи и угњетавања, беше сачувала потпуно своју чистоту и свој народни карактер. Да би своју тешку судбину и велике турске намете колико толико лакше могао подносити, српски је народ под Турцима тако рећи био принуђен да развије једну нарочиту врсту породичнога живота у *задругама*. Задруге су лакше подносиле како све турске намете, исто тако и губитке у људима. У њима је сваки члан радио за све остале, а сви заједнички водили бригу о свакоме своме појединцу. То беху праве економске организације, које су често пута бројале по неколико стотина чланова, који су заједнички радили, заједнички патили и заједнички се бранили. Српске задруге беху претеча нове српске државе, у њима су сформирани сви нови српски идеали, а њиховом је снагом српски народ и доспео до свога државнога Васкрса. Поред свега овога, из српских задруга, а на основу принципа социјалне и политичке једнакости, развијена је доцније у обновљеној Србији и правилна расподела својине, готово савршене и природне средње сопствености.

У прва времена своје владавине над Србима, Турци им се готово ни мало нису мешали у исповедање хришћанске вере и вршење религиозних обреда. Стога цркве и манастири са јерар-

хијом беху једина српска организација, коју су Турци толерирани и према којој су водили колико толико обзира. Већ 1557. године Порта је једним Бератом обновила српску пећску Патријаршију, а за српскога патријарха би постављен калуђер Макарије, рођени брат великога везира Мехмеда Соколовића, потурчењака, који и поред великог положаја у турској држави не беше сасвим изгубио свест о својој старој народности и вери. Одмах по своме обновљењу пећска Патријаршија је извршила потпуно организацију српске цркве: од Софије и Видина до Јадранскога мора и од Арада и Сегедина до Белога мора. Српска Патријаршија је постала једини званичан и признат представник српскога народа према Порти, а у исто време и као нека врста врховне аутономне власти над целим српским народом православне вере.

Српски патријарси, владике, свештеници и калуђери, на овај начин, постадоше и једини непосредни заштитници и учитељи српскога народа, не само у религиозним питањима, него и у свима осталим његовим односима према турској владавини. У унутрашњим међусобним односима српско свештенство за све време турске владавине имало је готово потпун утицај; па је чак и пресуђивало и мање међусобне судске процесе. На овај начин српска црква беше потпуно стављена у службу српскога народа, а вера доби савршено национални карактер. Удаљем историјском животу народ и вера са својим представницима преживљавали су апсолутно исту судбину.

Али с почетком агитација аустријских, венецијанских, Папске Курије и Шпаније, за дизање српских уставака против Турске и за време аустријских и венецијанских ратова против Турске у XVII. и XVIII. веку, ова српска црквена организација, као најоличенији представник народа у овим новим односима, би сасвим компромитована у очима турских завојевача. Ово време, које представља најтежи део историје српскога народа, испуњено је у исти мах и најстрашнијим гоњењима и мучењима и српскога свештенства. Овакво стање српске цркве и њенога свештенства трајало је све до 1766. године, када је Султановим ферманом и формално укинута пећска Патријаршија. Од тада се свештенство, које је и иначе за све ово време било лишено сваке веће богословске спреме, тако рећи сасвим приљуби уз народ. Некада заштитници српскога народа пред Турцима, српски свештеници, полуписмени, а често пута и неписмени, постадоше једини народни учитељи, делећи с њиме потпуно његову тешку судбину и подржавајући га у националној издржљивости. На крају XVIII. века српско свештенство беше постадо најозлоглашенији бунтовни елемент у турској цар-

ству. Стога су српски свештеници и калуђери у свима осудама кажњавани најстрашнијим мукама, постајући у исто време не само верски, него и национални мученици. Цркве и манастири пак по забаченим планинским гудурама служашу као једина зборна места, где се о великим празницима народ искупљао, не само ради заједничкога упућивања молитве Богу, него и ради свих својих политичких договора. У црквама и манастирима држане су српске скуштине, на којима су доношена најважнија и судбоносна решења. У својим молитвама Богу Србин је на овим светим местима у исто време сформирао и све своје идеје и тежње за ослобођење и независност.

Једина, али и најважнија, манифестација српског духовног живота за време робовања беше усмена народна традиција: српске народне песме, приповетке, пословице и т. д. Немајући ни школа, ни писмености, ни књижевности, српски народ под Турцима развио је и неговао своју усмену књижевност, која се, прелазећи с генерације на генерацију, развила до изванреднога савршенства уметничке форме и историјске садржине. По различитим периодима српски народни певачи, у својим тужним десетерцима, опевали су сву српску историју почевши још од незнабожачког доба, па све до савремених догађаја. Сјајни период владавине Немањића, као год и херојско доба пропадања средњовековних српских држава, разне битке од пресудне важности и истакнуте историјске личности, у овим народним песмама сачуване су потпуно у народној успомени, каткад чак и са довољно историјске позитивности.

У дугим зимским ноћима по великим задругама, на скуповима народним по црквама и манастирима, као год и за време одмора на пољским радовима и турским кулацима, на славама, свадбама и саборима, била је као нека врста императивне дужности *српских гуслара*, да увек уз помоћ свога примитивнога инструмента, *српских гусала*, у везаноме слогу представе и оживе сакупљеноме народу по један део његове државне и народне прошлости. Са опевањем негдашње државне славе и величине, српски гуслари су исто тако опевали и унутрашњи, душевни живот српскога народа. На овај начин народна поезија је сачувала потпун индивидуалитет српскога народа, а преко ње је потхрањивана мржња према туђинскоме завојевачу. Њој пак има највише да се захвали што је национална свест била опште преимућство целог народа. Ова национална поезија била је толико силна, да је суверено господарила не само духовним животом целог српског народа, него је била преплављивала и велики део бугарскога народа све до реке Искре и средњега Балкана. Код Хрвата пак она је негована као

опште добро свега југословенског народа, апсолутно истога језика. Па и код самих муслимана потурчењака, српске народне песме беху једина манифестација духовног живота. Поезија беше надјачала све три вере. Она је цео народ, који беше раздвојен турском, аустријском и млетачком владавином, одржавала кроз све време у потпуном духовном јединству.

Србин је робовао певајући једним тужним акцентом своју народну прошлост, а робујући он је у песми представљао и будућим генерацијама предавао све патње и невоље целог свога народа. Певајући своје старе јуначке песме, у души и мислима српскога народа непрестано је лебдела нада и жеља за ослобођењем, које је турска владавина својим нечовечним поступањем све више и више распиривала. Ове тужне песме, у којима је народ проклињао издајнике и душмане и до неба узносио славу витезова, који су пали у борби за народ, певане су свуда: по високим планинама, где су старци и деца чували стада, по питомих равницама засејаним кукурузом и пшеницом, по шумама и путевима где је и по који страни путник прошао. Певајући своје јуначке народне песме Србин је призивајући Бога у помоћ своје народу, лако излазио и на само губилиште. Народна поезија беше та, која је сачувала народни дух неподјармљен и у њему развила све особине независнога и слободнога човека.

У јуначким народним песмама једно нарочито и као свето место заузимају песме о српским *ускоцима* и *хајдуцима*. Српски *ускоци* живели су на северо-западним границама српскога народа, у земљама и градовима, који су увек били спорни између аустријске, венецијанске и турске државе. То беху слободни и независни духови, који су се моментално склањали и прикупљали из земаља под Турцима, а под заштиту Аустријанаца и Венецијанаца. Одатле су они врло често испадали у крајеве под Турцима, где су се светили за њихова недела и задавали им доста посла и много бриге на овим странама. Њихово независно држање и велике јуначке подвиге српска народна поезија је опевала са исто толико љубави и дивљења, колико и осветничка четовања српскога хајдука. Ових пак у свима српским земљама било је за све време робовања. То беху прави осветници за сва турска свирепства и понижавања српскога народа, а у исто време једини заштитници поробљене српске раје. Јуначке песме, које су српски гуслари певали о ускочким и хајдучким подвизима, сугестивно су потхрањивале и развијале и иначе потпуно и слободну српску душу.

На крају XVIII века, у оваквом економском и политичком стању, српски народ у Шумадији, савладавши највеће муке и патње, пошто је преживео најстрашнија искушења и многа разочарења, беше дошао до потпуне националне свести. Његове силне традиције и скупо плаћено историјско искуство беху сформирали у његовоме уму нове тежње и скристалисали нове идеале: *ослобођење и независност*. Спонтано развијена национална свест беше главна основа оној силној енергији, испољеној, мало доцније, у величанственој борби са Турцима, за потпуно ослобођење и стварање *своје независне народне државе*.

У првим годинама XIX. века српски гуслари, поред песама о старој српској народној слави и државној величини, на тајним скуповима по манастирима и другим скривеним местима, почеше пророчки певати:

Боже мили, чуда великога!
Кад се шћаше по земљи Србији,
По Србији земљи да преврне
И да друга настане судија.
Ту кнезови нису ради кавзи,
Нит' су ради Турци изелице,
Ал' је рада сиротиња раја,
Која глобе давати не може,
Нит' трпети турскога зулума!

ГЛАВА ДРУГА

ВАСКРС ДРЖАВЕ СРПСКЕ
(1804.—1813.)

- Припреме за устанак. — Први сасијанак и закључавање у Орашцу. — Карађорђе највише кућу и почиње стваран рад на организацији устанка. — Београдске дахије предузимају покољ српских кнезова. — Оштре вреће у народу и међу Турцима. — Прва Српска Народна Скупштина шумадијских првака у Орашцу 2. фебруара 1804. — Избор Карађорђа за Врховног Војводу и почешак устанка. — Караџерне особине Карађорђевог овајлођења српског генија. — Брзи успеси српског устанка: освојење градова: Рудника, Ваљево, Шајка, Јагодина, Пожаревац, Смедерево и ограда Београда. — Интвенција босанског везира Бећир-паше и смрт дахија.*
- Почешак борбе с турском државом 1805. — Покушаји измирења и српска офанзива 1806.-1807. — Бишка на Мишару. — Руско-турски рат и руско-француски савез у Тилзиту 1807. — Српско рашоване с Турском 1809. и 1810. у савезу с Русијом. — Унутрашње уређење обновљене српске државе.*
- Русија, Аустрија и Француска према српској револуцији. — Наполеонов поход на Русију и руско-турски уговор мира у Букурешту. — Осма тачка Букурешког Уговора међународно-правни темељ Нове Србије. — Српска шрагеџија 1813. и привремено уништење српске државе.*

Од свога учешћа у последњем аустријско-турском рату (1788.-1791.), као и у унутрашњем турском рату противу одметника Пазван-Оглу, Срби у Шумадији имали су две велике и позитивне добити. Они се беху навикли на оновремену војничку организацију и научили вештину ратовања. Од ове добити беше још већа та, што су Срби у то време били дошли до велике количине оружја и муниције, које више никако нису ни предавали Турцима. Нарочито за време поменутога унутрашњег турског рата, под заштитом турске државе, сви су се Срби добро наоружали. Они су тако исто имали и приличан број својих војничких старешина, оних истих који су их предводили прво противу турске

војске, а затим противу турских одметника. Тако да, када је у почетку дахиске владавине 1801. године, изашла заповест дахија да се од Срба покупи оружје, извршење ове заповести наиђе на један неочекивани отпор и неуспех. Неки српски сељаци, компромитовани због непредавања оружја, беху принуђени да пребегну у Аустрију, други пак беху свирепо кажњени, али цео народ не испусти из својих руку ни најмањи део оружја. Нарочито после насилне смрти, којом су дахије умориле Хаџи-Мустафа пашу, Србима је било сасвим јасно шта ће све наступити, и једина нада, у коју су највише вере полагали, то беше оружје са којим се беху тако рећи сродили у минулој деценији свога бурног живота.

За време док су београдске дахије с једним крвавим терором вршили напоре, да стабилизирају и осигурају своју владавину у Београдскоме пашалуку, њихови противници, Турци, који беху остали верни Султану, покушаше последњи пут да их оборе и да у овоме пашалуку васпоставе Султанову владавину. За постигнуће свога циља они су највише рачунали на Србе, са којима су стално одржавали добре односе. Али цео овај покрет, коме је на челу стајао син убијенога Хаџи-Мустафа паше, чим су за њега сазнали, дахије угушише с најкрвавијим средствима. И у овоме покрету компромитован је, али само један мали број Срба, јер су Срби били већ довољно свесни немоћи Портине, због чега нису много ни полагали на овај турски покрет, састављен већином од спахија.

У ово време, првих година XIX. века, спонтано се развијаше један велики покрет српског народа, који из Шумадије беше захватио све српске централне земље до Херцеговине и Црне Горе. Гуслари почеше свуда певати народу песме о ослобођењу, свештеници и калуђери иђаху из једних крајева у друге и позиваху народ у борбу „за крст часни и слободу златну“, а између народних првака из свих ових крајева настаде договарање за један општи устанак противу Турака и вршење припрема за његову организацију. Али се убрзо затим овај покрет нечујно угаси у свима осталим крајевима сем у Шумадији. Од половине 1802. и целе 1803. године рад на припремама за устанак беше у Шумадији развијен у толикој мери, да су и саме београдске дахије за њега сазнале. И у колико је дахијски притисак био већи, и њихов режим крволочнији, овај је покрет растао све више и више, док није убрзо освојио за себе душу и последњег Србина.

Сав овај претходни агитациони рад на буђењу народне свести и припремању општега устанка противу Турака, као да је био завршен и санкционисан на једном маломе састанку, који су неколико српских првака одржали 8. новембра 1803. године у селу

Орашцу, недалеко од Аранђеловца, тако рећи у центру Шумадије. Под изговором, да су дошли на свадбу у једној великој сељачкој задрузи, неколико угледних народних првака измењаше међу собом потребне мисли и донесоше ону цинковску одлуку за ослобођење свога народа, ону историјску одлуку, која беше судбоносна и за турску владавину у Европи и за ослобођење свих хришћанских народа на Балкану. За време док се младеж на свадби веселила, ови гласници српске револуције запечатише свој договор, под ведрим небом, на једноме потоку, заклетвом коју је извршио један стари свештеник:

„Браћо, ево већ толико стотина година прођоше од како се сва наша слава закопа у гроб на Косову. Од онда се наши ножеви, сабље и пушке крију у кладе. Свети Божји олтари, који су за наших царева и краљева красили Србију као цвеће, данас су штале за турске коње. Образ наших жена, сестара и кћери гази се ногама као да смо ми сви право робље. Браћо, земља стење, а небо над нама плаче гледајући наше муке. Него, браћо, у име Створитеља Бога и Спаситеља нашега да устанемо на оружје!..

„Браћо, да се закунемо да ово никоме нећемо издати, а пре се март не може почети, јер ће људе, жене и децу поробити; а када сине март, ми ћемо жене и децу у шуму у збегове, а ми пушке по среди па у име Бога на Турке!..

„Ко издао, издало га тело, пожелео, али не могао поћи! У кући му се не јављало ни старо ни младо; од руке му се све скаменило; у тору му овце не блејале, у обору краве не рикале! Да Бог да, да се у сиви камен претвори, да се други на њега не угледају; не био срећан и дуговечан, нити лица Божјег икада видео!“

„Амин!“ — одговараху завереници после сваке реченице свога старог свештеника, отпочевши на овај готово мистичан начин велико дело српскога ослобођења. На овоме чудноватоме скупу, најугледнији и најважнији од свих присутних учасника беше Карађорђе Петровић из Тополе.

После овога договора и заклетве Карађорђе се више није готово ни враћао својој кући. Он предузе један пут, прво по најближој својој околини, а затим и по околним нахијама, договарајући се с угледним људима о припремама потребним за дизање устанка. Обишавши целу крагујевачку нахију, он је прешао и у ваљевску нахију, где се Срби окупуљаху око Алексе Ненадовића, негдашњег аустријског добровољачког официра, а затим ваљевског кнеза. После тога Карађорђе је обишао цело Поморавље, смедеревску и пожаревачку нахију, као год и Ресаву, околину Свилајница. На овоме агитационом путу Карађорђе се највише договарао с народним првацима само о времену када ће да отпочну устанак, јер је сав народ био као у некој грозници од раздра-

— ОТАЦ ОТАЏБИНЕ —
КАРАЂОРЂЕ ПЕТРОВИЋ
 ВРХОВНИ ВОЈЕД НАРОДА СРПСКОГ

жења противу Турака. Ова своја путовања Карађорђе је завршио тек око половине јануара 1804. године. За ово време српски свештеници и калуђери по свима црквама и манастирима држаху народу проповеди и позиваху га да буде потпуно спреман за предстојећу борбу.

Међутим, београдске дахије, сазнавши за све ово српско спремање, предузеше одмах једну живу и енергичну акцију, да овај намеравани српски покрет у корену угуше. У првој половини месеца јануара 1804. године дахије донеше знамениту одлуку: да побију све знатније српске кнезове, кметове, свештенике и уопште све писмене људе; да на њихова места поставе нове људе, које би држали као таоце у градовима, док од народа не покупе оружје, а после овога да побију све мушкарце старије од 15 година, а остатак силом да потурче. Српска народна песма ову намеру београдских дахија овако опева:

„Поћи ћемо из нашега града
Кроз нашије седам'ест нахија,
Исећ' ћемо све српске кнезове,
Све кнезове, српске поглавице,
И попове српске учитеље,
Само луду ђецу оставити,
Луду ђецу од седам година,
Пак ће они раја права бити,
И добро ће Турке послужити...“

Одмах у почетку друге половине месеца јануара дахије приступише извршењу овога плана. Свима својим повереницима у целој пашалуку издадоше прецизне инструкције кога све треба од Срба убити и шта даље радити; па се у исто време и сами разиђоше по пашалуку да лично руководе овом страховитом сечом српских првака. Тада настаде права страсна недеља српскога Васкрса. За недељу дана дахије по разним крајевима Шумадије мучки и на превару погубише на 150 најугледнијих Срба. Сви остали српски прваци склонилише се у планине и сваки око себе поче скупљати своје људе за самоодбрану. Три мисије, које дахије беху упућивале да убију Карађорђа, свршише се без жељенога успеха. Међутим, у великоме огорчењу противу ових дахијских злочина, сам народ на њих одговори нађењем турских ханова и убијањем турских посада по селима. На овај начин отпоче велика српска револуција...

Већ 14. фебруара 1804. године одржаше сви српски прваци, у присуству многобројнога народа, своју прву и најважнију *Народну Скупштину*. На њој су прво утврдили оно, раније донето

знаменито решење: да дигну устанак противу Турака; а затим изабраше за свога старешину са звањем „*Верховнога Војвода*“ Карађорђа Петровића. Онај исти стари свештеник, прота Атанасије из Буковика, који је извршио заклетву првих српских завереника прошле јесени, изврши црквени обред на закључењу ове Велике Народне Скупштине. С крстом и Јеванђељем он прво благослови ово велико народно предузеће, а затим закле све многобројне присутнике на верност Врховноме Војду и на вечиту преданост истакнутим циљевима народнога ослобођења.

За време поменутога досељавања Срба у Шумадију, у првој половини XVIII. века, беху се овде доселили и претци Карађорђа Петровића. Пореклом из великих планина, које су раздвајале Стару Србију и Стару Зету, они су преко Метохије и Косова дошли у Шумадију и настанише се у селу Вишевцу, на последњем планинском повијарцу, који се од Рудника постепено спушта у Моравску долину. Ту, у Вишевцу, 3. новембра 1751. родио се Карађорђе као прво дете својих родитеља, Петра и Марице.^{*)} Још од свога најранијег детињства Карађорђе показиваше велику физичку снагу и изванредна предности свога ума и свога духа. Поред тога, он је развијајући се и посматрајући страховите злочине турске владавине, сконцентрисао у својој души, с огромном мржњом на Турке, и велику жудњу за осветом свога подјармљенога племена. Народне песме и традиције беху једина, али и најбоља школа за његово васпитање у овоме смислу. Још као младић он беше убио неколико Турака у разним приликама њиховога насиља. Немогући подносити и мирно посматрати турска свирепства и нечовечности, он је једно кратко време пред Кочину Крајину и хајдуковао у чети чувенога српскога арампаше Станоја Главаша. После тога он беше прешао у Срем, и за све време последњег турско-аустријскога рата борио се против Турака у фрајкору заједно са осталим Србима. У овоме рату он се веома одликовао и прочуо због своје храбрости и хладнокрвности у борбама на Београду, Краљеву и Студеници. Учествојући у овоме рату Карађорђе је обишао и упознао све крајеве Београдскога пашалука. Поред тога његов бистри ум је тада потпуно схватио вештину ратовања и изучио сва помоћна знања потребна у рату. За време аустријско-турског примирја, пред закључење Свиштовског Мира, Аустрија понуди Карађорђу, да се и он заједно са

^{*)} Народна традиција сачувала је о рођењу Карађорђевог овакву легенду. Оне исте ноћи, када је он рођен, у кући његова оца беше занеожио један Турчин. Те ноћи Турчин усни један страشان сан, како га је зграбио и хоће да га растргне један велики лав. Он се у томе пробуди, скочи иза сна и истрчи напоље и на небу виде неку силну светлост у облику дуге. Када се, сав уплашан, вратио у кућу, кажу му, да је домаћина родила сина. Турчин јој местила приговори овим речима: „Нека ти је срећан, млада, и нека знаш да ће ти син бити велики јунак и велики човек! Марице, ти ниси родила сина, него господара!“

својом породицом настани у Војничкој Граници, али Карађорђе одби ову понуду. После Свиштовског Мира Карађорђе се беше стално настанио у Тополи, где је остао за све време владавине аутономних привилегија од 1793. године у Београдском пашалуку. За време унутрашњег турског рата противу одметника Пазван-Оглу, Карађорђе је са српском народном војском учествовао у борбама код Београда, Смедерева и Пожаревца. Његово истицање и залагање у борби противу турских одметника није било особито велико, јер у његовој души у то време већ превираху нове идеје и израђиваху се нови циљеви српскога народа. Када је у Београдском пашалуку поново завладала дахијска управа, Карађорђе већ беше на чисто шта има да се ради. А када се у то време избавио из Крагујевачке тамнице где је био затворен, он одмах, сасвим решен, отпоче рад на спремању и организацији српскога устанка.

Преживљујући целокупну судбину српскога народа у своје време и активно учествујући у свима савременим догађајима, Карађорђе се беше на крају XVIII. века тако рећи потпуно израдио. Као што сунчани зраци који прођу кроз стаклену призму, образују разне јасне боје, тако исто све патње, сва искушења и сва разочарења српскога народа у последњим десетинама XVIII. века беху сконцентрисани у души Карађорђевој. Из њих је, а помоћу свога личног искуства, његов велики ум израдио и кроз њега изразио све оне велике идеале, којима беше задахнута највећа српска генерација, устаници од 1804. године. Једна беспримерна честитост и некористољубље одликовали су Карађорђа и стављали су га у оно мало коло великих људи свих времена и свих народа. У поменутих ратовима готово сваки учасник беше понешто стекао; Карађорђе остаде сиромаш на крају, као год што беше и у почетку. Један урођени патриотизам и чиста несебична љубав према подјармљеној српској раји, уздизали су га у очима Срба његова времена до небеских висина. Избраник Божји он поред тога постаде и избраник народа нарочито због тога, што, и ако беше претурно већ недесету годину свога живота, на својој части не имађаше ни једну пегу, које остављаху службе Турцима и прављење компромиса са њима. Он никада није био ни нахијски ни сеоски кнез, и то беше један од главних разлога што Српска Народна Скупштина у Орашцу изабра баш њега једногласно за Врховнога Војду српскога народа.

И заиста само је велики геније Карађорђевић био у стању издржати све напоре и савладати све препреке, који су се изављали отпочетоме српском устанку. Његов историјски значај, нарочито у прва времена, најбоље је окарактерисао највећи српски песник П. П. Његош овим стиховима:

Дже народ, крсти земљу, а варварске ланце сруши;
Из мртвијех Срба дозва, дуну живот српској души;
Ево тајна бесмртника: — даде Србу сталне груди,
Од витештва одијкнута у њим' лавска срца буди!
Фараона источнога пред Ђорђем се мрзну силе,
Ђорђем су се српске мишице са витештвом опојиле!

Српска револуција од самога свога почетка развијаше се брзином и интензивношћу једнога величанственога оркана. „Уста раја ко из земље трава“. Српски устаници спонтано и готово истовремено запалише цео Београдски пашалук. Сва села и паланке бише на мах очишћени од Турака, а за једно врло кратко време српске устаничке чете образоваше српску народну војску, која је на разним странама оперисала под командом Врховнога Војда Карађорђа. Први период ове националне револуције, борба између устаника и дахија, би врло брзо завршен. Већ месеца марта Срби освојише Рудник и Ваљево и почеше опсаду Београда, Смедерева и Пожаревца. Око половине априла устаници освојише и Јагодину, а у почетку јуна већ беху господари Пожаревца и околне Смедерева. Затим с целом својом убојном силом Карађорђе отпоче праву опсаду Београда.

На прве вести о побуни Срба у Београдском пашалуку у Цариграду нису били на чисто шта им треба предузети. Порта се помало чак и радовала што ће се на овај начин свршити с београдским одметницима. Али када устанак обузе већ цео пашалук, на Порти почеше другојачије гледати на догађаје, који су се тамо развијали. У јуну месецу би објављено устаницима и београдским јаничарима да обуставе непријатељства. У исто време босански везир Бећир-паша са својом војском дође и сам под Београд и улогори се позади српске опсадне линије. Извештени о овоме, београдске дахије побегоше низ Дунав у Адакале, где су их затим Срби побили, с одобрењем Бећир-паше. У Београду би постављен нов управник Београдског пашалука, али је стварни господар остао и надаље Гушанац-Алија са својим крцалијама. Бећир-паша имао је намеру да у Београдском пашалуку вастпостави аутономно стање, које је ту постојало у времену од 1793.—1801. године. У томе смислу он поведе преговоре с Карађорђем и осталим устаничким главарима. Срби су пак поред свега ранијег истакли и два важна нова захтева: прво, јемство неке стране силе, да ће се добијена права у истини држати; и друго, постављење једнога врховнога српскога кнеза, који би оличавао аутономију ове области. На овим питањима српски се устаници дефинитивно разиђоше са Портом, а Бећир-паша у месецу октобру врати се у Босну, не испунивши своју мисију.

У Београду пак владаше велики раздор међу самим Турцима, а на Порти се, као и увек, премишљаху шта ће да предузму у Београдском пашалуку. С тога у јесен 1805. године Порта покуша преко влашких и молдавских кнежева, да они склоне српске устанике на измирење. Међутим Срби беху послали једну своју депу-

тацију у Петроград, да тамо објасни њихове жеље и тежње и да моле за потребну помоћ. Тада су у Русији први пут били јасно обавештени о програму и циљевима српског устанка. На жалост, Русија не могаде довољно да помогне све потребе устаника, и поред највећег интересовања за њихове ствари. Србима би саветовано, да пошаљу једну своју депутацију у Цариград, да непосредно регулишу своје односе са Портом, а Русија ће им у томе указати своју моралну и дипломатску помоћ.

На тај начин би завршена прва година српскога устанка. Порта се и даље колебала у својим одлукама, а ту њену колебљивост Срби употребише на то, да од Турака очисте (сав западни део Србије и да у целој Србији униште и последње трагове турске владавине. Тек у пролеће 1805. године на Порти јасно увидеше тежње и намере српскога устанка у Шумадији. Стога би наређено нишком Хафис-паши, да с војском уђе у Београдски пашалук, да силом вастпостави ред и уведе пуну турску власт. С овим је српски народ отпочео своју борбу за ослобођење и независност с турском државом.

* * *

Српски устаници после дугога затишја, које је трајало целе зиме и пролећа 1805. отпочеше први офанзиву: 29. јуна 1805. освојише Краљево, а 20. јула узеше Ужице, чиме је био ослобођен од Турака цео Београдски пашалук. Главна пак српска војска с Карађорђем беше концентрисана у Моравској долини између Ђуприје и Јагодине, очекујући турско продирање од Ниша. Шестога августа бијена је велика и судбоносна битка између Карађорђевог и Султановог војске на Иванковцу, у којој Срби одржаше једну тако сјајну победу, да Хафис-паша једва успе да и сам умакне с остацима своје разбијене војске. Наравно да при оваквој стању ствари српска депутација, која је по савету из Петрограда била послата у Цариград, није могла свршити никакав посао. Изасланици једва успеше да на једној руској лађи умакну из Цариграда.

На глас о поразу Хафис-паше, из Цариграда би одмах наређено румелискоме и босанскоме везиру, да са целокупном војском из Румелије и Босне нападну на Србију и да српски устанак угуше. Турске припреме за овај рат вршене су целе идуће зиме (1805.—1806.). У овоме времену покушаше Русија и Аустрија у Цариграду да измире Порту и српске устанике. Али Турска за ове представке не хтеде ни да чује, нарочито после Наполеонове победе на Аустерлицу и Пожунског Мира. Истовремено с овим по-

средовањем Русије и Аустрије беше у Цариград послата једна нова српска депутација, коју је предводио чувени Петар Ичко.

Знајући намере Портине и заповести, издане везирима Румелије и Босне, српски устаници се још у зиму 1805. решише да предухитре турски напад и њихову офанзиву. Тада је с пуним поуздањем у своју снагу израђен један грандиозан план српске офанзиве на свима странама према Турској. И 1806. година постаде најсрећнија и најславнија година Васкрса српског. Те године устаници из Шумадије уложише своје напоре за ослобођење свих Срба и хришћана у Отоманској Империји. У ово је време Карађорђе јасно и јавно изразио све ослободилачке намере Шумадије. Према овоме великоме плану беше извршен и распоред српске војске. Источна српска војска, под командом војводе Миленка Стојковића, заузео Пореч и допре до Кладова и Неготина. Петар Добрњац дочека код Соко-Бање и потпуно уништи војску чувенога Пазван-Оглу из Видина, пошто је пре тога заузео Параћин, Ражањ и цео крај до Алексинца. Младен Миловановић освоји Крушевац и очисти цео округ крушевачки од Турака. Радич Петровић креташе се у правцу Новог Пазара, а руднички војвода Милан Обреновић распростре српску власт све до Вишеграда. На Дрини и према Босни сви претходни напади Турака беху такође срећно одбијени. Карађорђе пак, пошто прво 20. јула разби Хацибега Сребрничког западно од Ваљева, концентриса брзо већину српске војске на Мишару, недалеко од Шапца, и ту, у једној највећој и најславнијој битки, до ноге потуче главну босанску војску. Овај успех српскога оружја био је толико велики, да су Срби на овој страни доста времена остали неузнемиравани од Турака. Не мањи српски успех беше постигнут на југу. Српски шанчеви на Делиграду задржаше шест недеља продирање велике румелијске војске. Једно одељење Срба у почетку августа изврши успешну диверзију на Прокупље, а када после мишарске битке и српска главна снага стиже на Делиград, румелиски валија Ибрахим-паша отпоче брзо да се повлачи ка Нишу. За време повлачења српска војска га између 22./23. августа нападе и коначно разби. Овим је и завршена ова знаменита година српскога устанка, што је највише допринело стварању Нове Србије. Српско питање беше једном за свагда стављено на дневни ред.

Српски успеси изазваше у Цариграду право запрепашћење. И највише под утицајом Француске, која је имала намеру да Турску увуче у рат противу Русије, Порта би приморана да се мири са српским устаницима. Како је у то време био у Цариграду поменути Петар Ичко с осталим српским изасланицима, Турци одмах

отпочеше с њима преговоре за мир и убрзо мир би закључен. Турци су испунили све раније српске захтеве, чак су пристали да и Срби учествују у чувању градова, али одбише само ону тачку о страноме јемству за одржање и чување новог стања. Српске повластице добијене овим миром имао је да уведе у живот румелијски валија, Ибрахим-паша, заједно с Карађорђем, који беше признат за врховног кнеза. Али Ибрахим-паша, противан оваквој политици Порте, одби да изврши ову мисију и повуче се у Битољ. Карађорђе и српске поглавице моментано беху задовољни с одредбама Ичковог уговора, нарочито због тога што су намеравали да помоћу његове одредбе о градовима узму Београд и Шабац, једине градове у којима је била остала турска посада. У позну јесен 1806. године, Карађорђе посла понова у Цариград Петра Ичка, да с Портом дефинитивно уреди односе, а он предузме рад на освојењу та два града. И 27. децембра Срби постадоше господари Београда, а 26. јануара 1807. завладаше и Шапцем. Овим успесима границе Нове Србије беху потпуно заокружене, цела земља очишћена од Турака, а самопоуздање српских устаника потпуно. Остварење истакнутих идеала свима Србима изгледаше тако близу.

Карађорђе и остале старешине српских устаника за све време ове огорчене борбе били су потпуно свесни великога обима свога предузећа и осталих задатака, које су, поред војничких успеха, имали да испуне. Због тога су се они непрестано на једној страни борили и погађали с Турском, док су на другој страни вршили исто тако велике напоре да стекну пријатељства и потребне потпоре код европских држава, у чије су друштво желели да уведу своју нову државу. У овоме другоме своме раду до извесних позитивних успеха су дошли тек после својих победа од 1806. године. Од почетка 1807. године Србија беше постала врло важан објектив руске и турске политике, које беху у отвореном сукобу. А када Турци концем 1806. године објавише рат и Русији и Енглеској, наде српских устаника за своје потпуно и дефинитивно ослобођење достигоше врхунац. На једној Великој Народној Скупштини, одржаној после освојења Београда и Шапца, Срби решише да пређу преко свих погодаба Ичковог мира и да са Русима заједно наставе рат противу Турака. Да би остварили стратегиску везу с руском војском, Срби предузеше одмах операције на истоку, према Румунији и Видинском пашалуку.

Ова борба развила се у већим размерама тек почетком 1807. године, када је чувени српски јунак Хајдук Вељко успео да ослободи Црну Реку. Али предузете операције на југу према Нишу не имадоше никаква успеха. На западној пак страни Србије стање је остало у главном непромењено. Неколика српска одељења у пролеће 1807. године беху прешла Дрину и побунила један део Босне. Али је на крају ипак Дрина остала граница на овој страни. Срби су ипак у то време задобили Јадар и Рађевину и дефинитивно постали господари Ужица. Предузете операције за везу с Русима беху крунисане успехом тек у другој половини месеца јуна, када су Руси и Срби заједно потукли Турке на Штубику и почели нападати Неготин, где се борбе прекидоше тек почетком примирја у Тилзиту. Спајањем Срба и Руса настали су нови односи и непосредне везе између Русије и нове српске државе. Ови односи често биваху замућивани, било интригама са стране, било услед неуспешнога рада руских чиновника, који су своју чиновничку ревност каткад уздизали изнад праве политике званичне Русије и њених интереса.

Међутим јаничари у Цариграду, за време рата Турске с Русијом и Енглеском, концем маја месеца, извршише преврат, збацише султана Селима III. и на турски престо ставише Мустафу IV. француски император Наполеон, после својих успеха у Аустрији и Прусској, а због показане немоћи Турске, одједанпут промени своје пријатељско држање према њој. Предузета иницијатива за зближење с Русијом, које му је било потребно у борби противу Енглеске, прекиде даље руско-турско ратовање, а у Тилзиту Наполеон отпоче дуге преговоре непосредно с руским царем Александром I. Турско питање никада тако детаљно и опширно није претресано, као у овим преговорима између ова два императора у Тилзиту. И ако је чл. VIII. Тилзитског Уговора гласио: „Француска ће радити заједно са Русијом и обе високе уговорнице споразумеће се, да од Европске Турске, из ропства и мучења Турака, отргну све земље, сем Цариграда и Румелије“, — судбина и природна права правих наследника Турске не беху ни најмање огарантована. У примирју закљученом концем августа између Русије и Турске у Слобозији, Срби, као руски савезници, не беху ни поменути. А веза између Срба и Руса на Дунаву би поново сасвим прекинута на велико запрепашћење српских устаника и против наредба цара Александра I. — Турци одмах покушаше да завладају Србијом, али два велика њихова напада из Босне, Срби енергично одбише.

Ова српска отпорност и унутрашњи војнички нереди у Турској извршише пресудан утицај на даље држање Порте према

Србији. И ако су се Турци стриктно држали примирја, закљученога у Слобозији, које није давало никаква права за интервенцију у корист Срба, они ипак беху тако рећи принуђени да своје односе са Србима уреде. С једне стране, застрашавајући Србе неактивношћу Русије, они су им претили својим војничким нападом, док су у исто време, с друге стране, преко Грчке Патријаршије у Цариграду неколико пута покушавали да се измире непосредно са Србима. Они су били вољни да Србима загарантују сва права и привилегије Ичковога уговора мира, само да их умире и потпуно одвоје од Русије. Али када на једноме састанку турских и српских пуномоћника, у јесен 1808. године, Срби изјаваше „**да ће народ српски мучно пристати да положи оружје данас, када броји 80.000 бораца под оружјем, све док не ослободи целу своју државу с градовима Соколом, Скопљем и осталима**“ и да се више не задовољавају гаранцијом само једне велике силе, Турцима тек тада поново постадоше сасвим јасне тежње и претензије српских устаника, Овим је српско питање у ово време дефинитивно било везано за Русију.

Међутим преговори, који су вођени између Турске и Русије за дефинитивно закључење мира, развијали су се врло тешко. Једну од главних тешкоћа представљало је српско питање, јер цар Александар I. хтеде не само да поправи погрешку својих чиновника, учињену према Србима примирјем у Слобозији, него је хтео да Србима потпуно осигура привилегије Ичковога мира. Пројектовани члан V. уговора мира имао је да гласи:

Превисока Ошманска Порша обећава савршену амнестију и опростијај свему народу српском за све што је до сада било. Ма кога стања или занимања био, нико се од тога народа неће казниши, ниши ће пошпастши под какву год одговорност или накнаду за учешће које је имао у српској буни или у овоме рату у пословима војничким и политичким.

Да би одговорила призењу које за тај народ као год за свој једноверни има Његово Величанство Цар Руски и да би што више посведочила своју оданост миру, Порша даје Србима пошпасту слободу, да уреде како сами желе своју унутрашњу управу, с том погодбом да од сада у напредак никаква турска војска ни под каквим изговором не може улазити у Србију и турска се влада ни на какав начин не може мешати у унутрашње послове српске.

Праве границе између Србије и осталих обласи Ошманске Порше означити се преко особитих комисија, које ће

једна и друга страна нарочито именовани, а којима ће се придружити један посредник од стране Његовог Величанства Цара Руског.

Да би се српски народ обезбедио у овим правима која му се дарују, прима се на јемство и заштити над српским народом Његово Величанство Цар Руски.

А да би са своје стране одговорио овој добротни Превисоке Порте, српски народ прима на себе плаћање данка у сто хиљада гроша, који ће се плаћати сваке године од дана када овај мир између руског царства и превисоке Порте ступи у живост. Влада ће српска тај данак слаати у Видин и плаћати ономе коме Порта одреди.

Али до закључења мира не дође. У место тога концем марта 1809. отпочеше непријатељства на целој линији. И ако је међународна ситуација за нови руски рат противу Турака била врло повољна, јер убрзо отпоче рат између Француске и Аустрије, ни Руси ни Срби нису имали успеха. Срби уђоше у овај рат с великим надама. Сам Карађорђе поведе највећу војску у правцу Црне Горе и Јадранског мора, али та војска беше и једина српска војска, која је имала успеха. Јер друга велика српска војска, која је имала да оперише око Ниша, због раздора старешина, би разбијена, којом се приликом на Каменици обесмртио војвода Стеван Синђелић, исплативши својим животом част српског оружја. Никаког успеха нису имале ни српске војске, које су оперисале у правцу Белограчка и Видина. Оне су се морале повући у планинске крајеве источне Србије, тако да је веза с Русима једва одржавана. Једини Карађорђе силно напредоваше. Он већ у априлу беше освојио Сјеницу, а затим, пошто је разбио босанског Сулејман-Скопљак-пашу и пећског Нуман-пашу, нападе на Нови Пазар, који освоји 6. јуна. Ту Карађорђе доби вест о поразима српске војске на Каменици, с тога одмах напусти освајање новопазарског града и појури у сусрет Турцима. Међутим Турци беху дубоко продрли низ Мораву и загрозише целој Србији. Али услед руских победа у Румунији, Турци бише принуђени, да се у октобру месецу 1809. године врате на своје старе границе према Србији, чиме је било завршено неуспешно српско ратовање од 1809. године.

За ово време пак Наполеон беше тукао Аустрију на Асперну и на Ваграму и натерао је на закључење мира у Шенбруну 14. октобра. Тада је Наполеон од Далмације и осталих северо-западних југословенских земаља био образовао тзв. **Илирске**

Области Француског Царства, које су биле потчињене краљевини Италији. Наполеон убрзо после овога измени целокупну своју политику према Аустрији и Русији, која се преобрази у један нов систем, нарочито када се у марту 1810. године Наполеон ожени Ђерком аустријског цара. Срби пак после својих неуспеха, концем новембра 1809. године, решише на једној Народној Скупштини да пошљу своје изасланике у руску Врховну Команду, да регулишу своје односе с Русијом, нарочито у погледу помоћи у рату и руских званичних представника у Србији.

Признавајући и сами да су Срби 1809. године пострадали у многоме због неодлучног њиховог држања, Руси прегоше, у почетку 1810. године, да Србима укажу више стварне помоћи и да противу Турака поведу енергичније операције. Под командом Ђенерала Исаијева једно јаче одељење руске војске, почетком марта, пређе у Србију и заједно са Србима отпочеше операције у Крајини. Али ово дејство руске војске постаде важно и пресудно, тек када у почетку јуна Руси поново пређоше у Крајину и када са Србима заједно освојише Брзу Паланку. Карађорђе пак за то време водио је успешно операције против Турака према Нишу, Куршумлији и на Косову. Међутим, једно руско одељење под командом грофа Орурка креташе се врло успешно уз Тимок. На Морави беше искинуо велику војску Хуршид паша, који допре до Крушевца и пређе Мораву. 6. септембра бијена је одлучна битка између Турака и Срба и Руса на Варварину. Разбијени Турци мораше се брзо повући натраг, а Карађорђе немаде времена да их гони, јер је с целом својом војском и једним руским козачким одељењем морао журити на Дрину, преко које су Турци умасама продирали у Србију. У славноме боју код Лознице Турци беху до ноге потучени и пребачени натраг у Босну. С овим је у главноме био при крају српско-турски рат у овој години.

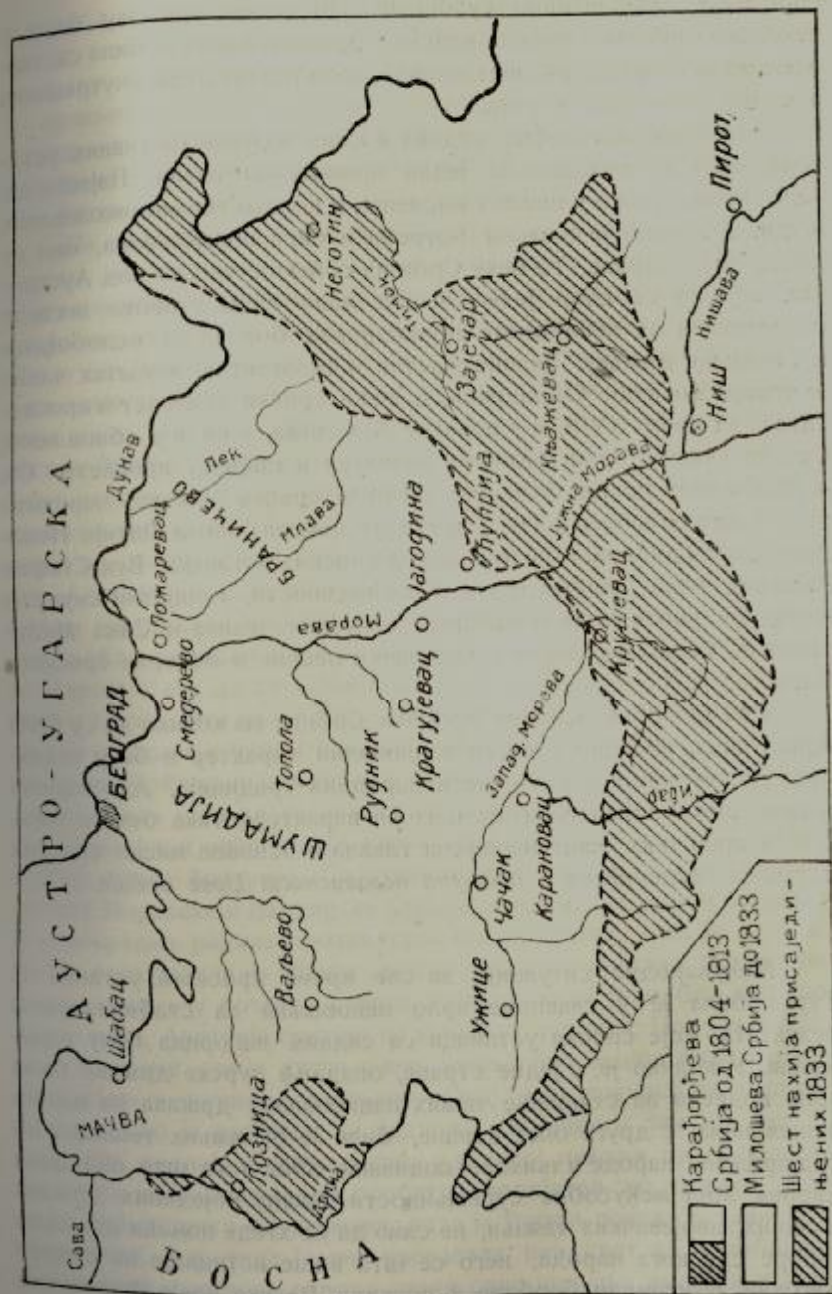
Већ и сама титула Карађорђева „Врховни Вожд“ обележава и најглавније атрибуције његове власти у Новој Србији.*)

*) *Нова Србија*, створена првим српским устанком, била је територијално распрострањена много даље од граница старог турског Београдског пашалука. Поред целог Београдског пашалука, који је обухватао нахије: *београдску, ваљевску, шабачку, соколску, ужичку, пожешску, рудничку, крагујевачку, јагодичку, књижевску, пожаревачку и смедедевску*, Новој Србији за време Карађорђева припадаху још и ови крајеви од околних турских пашалука: *Јадар и Рађевина, Пореч, Кључ, и Крајина, Крушевац, Параћин, Зајечар, Гургусовиц (Књажевца) и Алексинац*. Територијално она беше за једну половину већа од Београдског Пашалука.

Његов велики ауторитет и власт као врховнога команданта целокупне убојне земаљске снаге, чинили су га у овоме погледу свемоћним. Али право објаве рата и закључивања мира припадале искључиво Народној Скупштини, коју су састављале све војводе и остале устаничке старешине. На овим Народним Скупштинама решавана су сва општа питања, која су се тичала целе земље. Али упоредо с развојем монархиске власти, коју је представљао Карађорђе, и ауторитета овако постављене Народне Скупштине, у почетку српскога устанка беше веома развијена и власт устаничких војвода, свакога посебно у његовој нахији. Поред тога што су војводе биле војничке старешине у својим крајевима, они су, због тога што је рат стално трајао, били у неку руку и политички, судски и финансијски управници својих крајева. Тежина ове њихове личне и одвојене власти била је каткад толико велика и јака, да им се и сама Народна Скупштина није смела мешати у њихов унутрашњи рад по појединим окрузима.

У јесен 1804. саветовано је српским изасланицима у Петрограду, да установом „*Правителствувујућег Совјета*“ концентришу целокупну државну власт у једном телу. Овај Совет установљен је тек концем августа 1805. године. Он је прво функционисао у манастирима Вољавчи и Боговађи, па је затим био премештен у Смедерево и на крају у Београд, после његовога освојења. У прво време свога постојања Совет је вршио, поред послова централне државне управе, и судску и законодавну власт. Доцније је Совет за разне ствари државне администрације одређивао своје представнике и чиновнике и прописивао нарочите уредбе о њиховоме поступању и испуњавању дужности. У исто време Совет је прикупљао све државне приходе и вршио државне издатке с контролом свих расхода.

Децембра месеца 1808. године састане се у Београду Народна Скупштина, која је донела врло знамените одлуке у погледу унутрашњег уређења. Карађорђе би проглашен за наследнога *Господара Србије*, а он ће своје заповести разним органима имати да издаје или преко *Народних Савета*, или сам непосредно преко окружних команданата. После ратних неуспеха 1809. године, када је Србија једва остала да egzистира, захваљујући највише енергичности и личним Карађорђејевим напорима, и после успешнога ратовања 1810. године, настала је нова етапа у унутрашњем уређењу Нове Србије. 1811. године би донесена као нека врста првог српског Устава. По овоме новоме уређењу установљена је *Влада — Поветелство*, чиме је извршена концентрација власти у држави, на рачун сепаратистичких интереса нахијских кнезова,

који беху дефинитивно сузбијени. По овоме уређењу беше у неколико уређена и подела власти у држави. Влада је била састављена из пет министарстава: правде, иностраних дела, унутрашњих послова, финансија и рата.

Организација школа, судова и свих административних установа била је изведена на један примитиван начин. Највећи се недостатак осећао у немању писмених и колико толико школованих људи. У колико је њихова потреба и била подмиривана, они су долазили са стране. То беху Срби из српских земаља под Аустријом, који су се само једва нешто мало више у овоме погледу разликовали од неписмених шумадијских бораца за ослобођење и стварање државе. Једини частан и еклатантан изузетак чинио је чувени Доситије Обрадовић, највећи српски хуманист и просветитељ на крају XVIII. и у почетку XIX. века, који је у обновљеној Србији учинио врло много на развитку и ширењу просвете. Од многобројних првих функционера нове српске државе, нарочито због свога доцнијег рада, заслужују помена: прота Матија Ненадовић, први дипломатски амбасадор српских устаника, Вук Стефан Караџић, отац српске науке и књижевности, генијални скупљач народних умотворина и шампион народног језика и Сима Милутиновић Сарајлија, велики уметнички песник и историк српскога Васкрса.

Сва ова прва основна уређења Србије, ма колико да су била примитивна, носила су чисто национални карактер и беху задахнута духом народне историје и народних традиција. Али највећи њихов значај и најизразитија њихова карактеристика беху у томе, што и кроз њих беше изражена главна и основна мисао српских устаника: *ослобођење и пошћуна независност Нове Србије.*

Међународна ситуација за све време српскога устанка на Турке била је у главном врло неповољна за стабилизацију резултата, које српски устаници са силним напорима беху извојевали. У колико је, с једне стране, опадање турске државе било врло подесно за стварање нових националних држава на њеним рушевинама, с друге опет стране, било је не мањих тешкоћа по подјармљене народе и њихово подизање због тога што ондашња Европа, због међусобне суревњивости између појединих држава и својих завојевачких тежњи, не само да не хтеде помоћи довољно напоре српскога народа, него се шта више истицаше на супрот његовим легитимним борбама и правима. Велике идеје Француске Револуције не имадоше на Балкану никаквога позитивног дејства,

а колебљива и нестална политика и ратови Наполеона Бонапарте много више су одмагали него што су помагали ослободилачке тежње и борбу српских устаника. Али највећу сметњу успешном и правилном развоју српске револуције чиниаше Аустрија на основу познатог уговора Јосифа II. с Русијом, по коме су ове две силе имале намеру да протерају Турке из Европе, али да све балканске земље међу собом поделе.

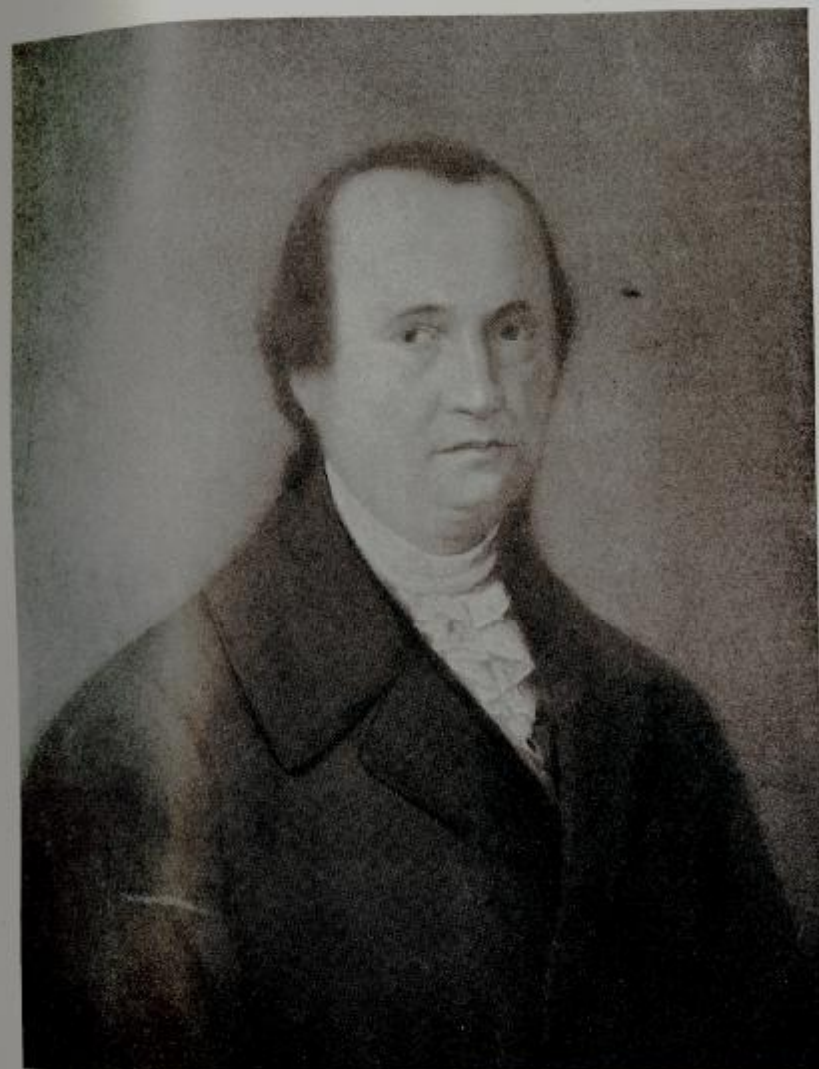
Па ипак Русија беше једина, која је за све време српски устанак искрено помагала, колико је кад могла. Својим одрешеним и великодушним држањем српски народ је, у оно доба, највише задужио и за њега стекао највећих заслуга император Александар I. Он је сам, лично, морао да сузбија много пута претерану ревност и чиновничке амбиције појединих руских функционера, од којих су неки ишли чак тако далеко, да су Нову Србију посматрали као васала Русије. „Где год је утицају или мешању рускоме даван сувише велики мах, цар Александар I. излазио је у корист српске самосталности, желећи да Срби траже и љубе заштиту руску, више по својој драгој вољи него ли по притиску. За све установе цар Александар I. је желео да се од старешина добије драговољан пристанак. Цар изриком захтеваше, да се нигде не вређа самољубље народно и да се не изазивају суседне државе. Жеља је Царева била да се Србији да аутономија под руском заштитом, а та заштита да се јавља више као пријатељ и саветник, него ли као старалац и полу-господар“. И, заиста, политика Русије увек се према Србима испољавала у овоме смислу, чак и дуго времена доцније, као што ће се видети из даљег развоја догађаја.

Највећи и најупорнији непријатељ српскога устанка и Нове Србије беше Аустрија. Са сталном тежњом да се кад-тад сама дочепи Моравске и Вардарске Србије, Аустрија је увек и посредно и непосредно радила против српских устаника. Она је на крају XVIII. века радила на Порти против познатих српских аутономних повластица, а у почетку самога устанка, када је он био већ узео много маха, Аустрија покуша да измири устанике с Портом, пошто је у то време свака друга њена спољашња акција била парализована Наполеоновим освајањима. Овај њен покушај за угушење устанка био је разбијен на једном састанку у Земуну још 10. маја 1804. године. Будући и сама у великој невољи од Наполеона, Аустрија је заузела једно особито непријатељско држање према српскоме устанку од времена, када је Русија почела активније да га помаже. Још тада је она уверавала цео свет да ослобођење и подизање српскога народа значи само ширење рускога утицаја и превласти на Дунаву и Балкану. На жалост, она је с много успеха

ова уверавања наметала готово целој западној Европи и доцније кроз цео XIX. век. Године 1808. Аустрија се трудила на све могуће начине, да од српских устаника добије њихову престоницу, Београд. Успех ове и овакве аустријске политике беше потпун тек од 1810. године с променом Наполеонове политике према њој.

Српски устаници пак после неуспеха у ратовању 1809. године, беху се обратили за помоћ и заштиту императору Наполеону. Један српски делегат, Раде Вучинић, предао је француској влади један велики мемоар о српскоме питању. Вучинић би задржан у Паризу све до 1814. године, непостигнувши никакве успехе, јер Наполеон у то време беше потпуно променио своју балканску политику и свој велики план на Истоку. Сав одан своме новоме савезнику Аустрији, Наполеон је у смислу аустријских тежњи и изговорио 28. јула 1810. године оне чувене речи кнезу Метернику: „Србија мора једнога дана припасти вама. Ако хоћете да заумете Београд, ја се томе противити нећу. Неће ми бити криво, да се Порта измири са Србима и да им да кнеза Србина. Неће ми бити криво, ни да тај кнез потпадне под вашу заштиту и под ваше јемство. Али не могу трпети нити руску заштиту или јемство, нити рускога заштићеника као кнеза у Београду. Ма какво заузимање утврђења на десној обали дунавској од стране Руса сматрају као заузимање Цариграда!“ — Ове речи Наполеонове на крају крајева беху важне и карактеристичне највише по томе, што је кроз њих био изражен први велики успех аустријске политике у Европи противу Нове Србије.

Године 1811. Срби су као руски савезници имали доста посла на свима границама према Турској. Они су суделовали у свима руским нападима према Видину и самостално дејствовали на Тимоку. Карођорђево претходнице допиралу до самих бедема нишкога града, а када нишки Хуршид-паша изврши један испад на Грамаду беше од Срба сасвим разбијен. И на Дрини Срби с успехом одбише Турке. Међутим руска војска под командом славнога Кутозова у неколико махова разби потпуно Турке на Дунаву и на тера великога везира да тражи мир. Наполеоново спремање за рат противу Русије учини те Турска лако и јевтино дође до повољног уговора мира. И преговори за закључење мира између Русије и Турске отпочеше 19. октобра 1811. године у Ђурђеву. У овим преговорима, који су доцније настављени у Букурешту, Турска је показала највећу отпорност у одредбама, које је Русија тражила за Србију. Цар Александар I. тражио је на концу 1811. године од Турске *независност* за Србију. Али нешто због интрига ау-

ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ
ПРОСВЕТОНАЧАЛНИК НАРОДА СРПСКОГ

стријске дипломатије, мало више због пометености руских чиновника, а највише због предстојећег сукоба, који је Русија имала да издржи с Наполеоном, обе уговарајуће стране се на крају споразумеше, да Србима, по Кутузовљевој формули, осигурају миран *ојштанак*. — 28. маја 1812. године у Букурешту би закључен уговор мира између Русије и Турске, чији је члан VIII, који се односи на Србију, гласио:

И ако се не сме сумњати, да ће Висока Порта, верна својим основним принципима, благо и великодушно поступити према Србима, (народу који јој је потчињен и који јој одавна плаћа данак), ипак се нашло за правично, с обзиром на учешће које су Срби узели у овом рату, да се свечано утврди једна одредба односно њихове сигурности. Према томе, а сходно члану IV. прелиминара, Висока Порта даје Србима потпуну амнестију и обећава да њихов мир неће моћи бити нарушен због минулих догађаја. Утврђења, која су Срби у својој земљи подигли за време овога рата, а која нису раније постојала, имају се порушити у колико буду непотребна за будућност, а Висока ће Порта, као и раније, заузети сва утврђена места и у њима поставити артиљерију, муницију и гарнизоне, како сама за угодно буде нашла. Али, да ти гарнизони не би према Србина вршили неправедан притисак, Висока ће Порта, с обзиром само на своја осећања милосрђа, поступити с овим народом са пуном одговарајућом умереношћу. Осим тога Висока Порта ће Србима, на њихову молбу, дати оне исте користи, које уживају њени поданици на острвима Архипелага и другим деловима њене државе. А да би им такође дала доказ своје великодушности, Висока Порта ће њима самима оставити старање о унутрашњој администрацији земље, налажући им одмах умерен данак, који ће од њих узимати непосредно и у споразуму с народом српским о свима мерама, потребним за ову ствар.

И ако с одредбама Букурешкога Мира нико није био задовољан, ни Русија, ни Турска, а најмање Србија, под тежином ондашње међународне ситуације измена ратификација би извршена већ 2. јула 1812. године, и њихове одредбе дефинитивно санкционисане. Срби су били с њиме више него незадовољни, они беху пренеражени. Контраст између онога што су они за осам година непрекиднога ратовања били сами извојевали и онога што им је осигуравао члан VIII. Букурешкога Уговора, био је толико велики, да они нису били у стању ни да схвате тежину опште ситуације, нити да виде повољне одредбе по себе. Њима је најтеже падало од свега повраћај градова Турцима, које су од њих били освојили по цену тако великих жртава. Русија би доведена у врло незгодан положај према Србији, нарочито због тога што Букурешким Уговором између Русије и Турске не беше закључен никакав савез, који би још једини могао Србима гарантовати и оно мало концесија, које је уговор обухватио.

Турска се овога пута у своме држању према Србији није ни мало колебала. Одмах по ратификацији Букурешког Уговора Порта пожури, да преко нишког и босанског паше стави Србима до знања своје тумачење и своје схватање одредаба, које су се на њих односиле. Због тога Карађорђе сазва једну ширу Народну Скупштину заједно с владом и Великим Судом, која је одржана у Тополи око половине јула месеца 1812. године. Ту би решено да се Порти у крајњем случају може признати суверенитет с плаћањем одговарајућег пореза, али да градове Срби никако не могу уступити, нити могу допустити повратак Турака у Србију. Стога су изасланици српски, који беху упућени преко Ниша и Софије да преговарају с Турцима, имали инструкције да се праве невешти према одредбама Букурешког Уговора. Овакво њихово држање Турци су једва дочекали, јер су имали јасно одређени план, да са Србијом потпуно и дефинитивно сврше. Тек доцније, у почетку 1813. године, Срби своје захтеве овако формулисаше: да границе Србије остану онакве какве су, да се Карађорђе утврди за српског врховног старешину, да се ферманом у Србији установи самостална унутрашња управа, да један високи Портин чиновник седи у Београду с одређеним бројем људи, да Срби плаћају Порти одсеком годишњи данак и да јој дају помоћ у војсци и, напослетку, да градове Срби сами чувају и одржавају, с тим да ће од Порте тражити потребну помоћ, ако то буде требало.

Али Порта на ове српске захтеве и не одговори. Концем маја 1813. године Срби сасвим модификоваше своје захтеве и сведоше их на још мању меру, али Порта ни на њих не даде никакав одговор. Руски посланик у Цариграду у пролеће исте године понуди Порти своје посредовање за све форме споразума са Србима. Али Порта ни за ово није хтела ни да чује. Она се журно спрема да оружјем понова васпостави своју пуну владавину у Србији. Целу зиму 1812—1813. и цело пролеће 1813. године Турска је употребила на најозбиљније спреме противу Србије. Међутим, после силних напора осмогодишњег непрекидног ратовања и огромних разочарења због неповољних одредаба Букурешког Уговора, онај витешки дух устаника као да беше малаксао. Цео свет као да је предосећао неизбежну коб своје тешке судбине. Русија и после Наполеоновог пораза не беше у стању ништа да учини за своје несрећне савезнике Србе, противу којих је пак Аустрија и у новој ситуацији наставила свој паклени рад.

Да би страшна судбина Србије била потпуна, у тим трагичним моментима једна изненадна болест обори Карађорђа у постељу. У српском ратном савету, у питању општег плана од-

бране, војводе просто надгласаше здрави одбранбени план босанског Карађорђа. Карађорђе је хтео, да се сва српска војска повуче с граница и да концентрисаним снагама по великим планинама да Турцима један велики и дуготрајан отпор. Али војводе, сваки због свога краја, у крајњој и криминалној простоти својој, сваки због свога краја, у крајњој и криминалној простоти својој, санкционисаше и предузеше свој план одбране: развучени распоред војске на целој дужини Србијине граничне линије. Због овога факта српска пропаст 1813. године изврши се само још брже и потпуније. Када на концу јула погибе чувени јунак и бранилац Неготина Хајдук Вељко, Турцима намах постаде отворен пут за целу источну Србију. У низу многобројних појединачних отпора, које су Срби на разним странама давали Турцима, најславније и најтрагичније задржавање Турака би извршено на Дрини. Али када на Засавици погибе чувени јунак Зека Буљубаша, заједно с целим својим одредом витешких голаћа, Турцима се и на овој страни отвори пут за продирање у Србију. Хуршид-паша с главном турском силом с југа обиђе српска утврђења на Делиграду и септембра месеца стиже на ушће Мораве у Дунав. У највећем очајању и резигнацији Карађорђе с многобројним првацима пређе у Аустрију, где одмах би ухапшен. Турци пак уђоше одмах у Београд и после девет година поново завладаше целом Србијом.

Када је око половине месеца октобра 1813. године стигао Порти званичан извештај о покорену Србије и заузећу Београда и Шапца и Смедерева, у Цариграду и на Босфору три узастопна дана по три пута дневно пуцали су топови. . . Аустријскоме посланику на Порти Султан поклони табакеру у брилијантима!

Али у ово време највећег весеља Турака у Цариграду и крајњег очајања Срба у Србији, обе противничке стране моментано не знађаху, да с турском победом Србије 1813. године и привременим њеним нестанком не беше сасвим пропао и чиновски напор српских устаника од 1804. године. Историјска судбина хтела је, да се грађење Нове Србије продужи убрзо затим и баш на оним истим одредбама Букурешког Уговора, којима су српски борци онога времена били толико много незадовољни . . .

Јер „из пепела мртвих век беше створена отаџбина!“ — као што је мало доцније узвикнуо велики француски песник, Ламартин, гледајући костурницу од српских лобања, узиданих у Пеле-кули код Ниша . . .

ГЛАВА ТРЕЋА

ПОСТЕПЕНА ЕМАНЦИПАЦИЈА И ВАЗАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА ДРЖАВЕ
(1814.—1842.).

Турска заводи поново свој сџари систем владавине у Србији. — Турска зверства и пихоза посада у Србији. — Урава Сулејман-паше: тешки намети и насиља. — Милош Обреновић, обор-кнез нахије рудничке. — Милошево опортунистичко држање према Турцима. — Хаџи Проданова буна и њене последице. — Српско питање на Бечкоме Конгресу.

Други српски устанак 1815. — Милошево преговарање с Турцима. — Иншпервенција Русије на Порти о српскоме питању. — Успени мир између Милоша и Портинога пуномоћника Марашли-Али-паше. — Ушарђивање Милошеве личне власице над српским народом. — Смрт Карађорђева. Русија посматра српско питање у Цариграду. — Грчки устанак. — Акерманска Конвенција и Једренски Уговор Мира. — Хаџишериф од 1830. — Окупација „оштрнутих предела“, шест нахија 1833. — Милошев аисолутизам и унутрашњи покрети. — Уставно питање и Милошева абдикација.

Кнез Милан Обреновић с наместницима. — Кнез Михаило, његова крајња владавина. — Сукоб с уставобранитељима и одлазак из Србије.

„Небо високо, а земља тврда, а од Аустрије Турци реку затворили, бегати се нема куда, а бранити се не можемо... Свак је гледао пред собом неизбежно ропство и смрт“. — Овако описује један савременик стање српскога народа после његове трагичне пропасти у јесен 1813. године. Одмах по заузећу Београда Турци послаше неколико одељења своје војске, да прокрстаре унутрашњост Србије и да свуда васпоставе турску владавину. Заповест из Цариграда гласила је: да се све мушко одрасло становништво у Шумадији истреби мачем, а жене и деца да се раздаду војсци као награда. За овај терор беше одређен рок од 12 дана. Стање српскога народа у Шумадији беше ужасно: цео свет се налазио у једноме страшном покрету; готово нико не беше остао на своме огњишту, становништво, измешано са својом стоком, закр-

чавало је све пролазе и путеве. Турски мародери одвајали су од беднога становништва и стоке шта се коме допадало, па су и једне и друге одводили на пазар; само 5. октобра доведено је у Београд на продају 1800 жена и деце. Готово избезумљени од очајања српски ратници, који преживеше пропаст своје државе, лутаху бесциљно по шумама и планинама. Ништа боља судбина не беше ни оних многобројних бегунаца, који успеше да за времена пребегну у Аустрију. Задржани по контумацима од аустријских власти, највећи део од њих изумре од зиме и глади по мочарима дуж Саве и Дунава. — Најприсебнији покушаше ипак да се бране: Станоје Главаш с неким мањим одељењима држао се у шумовитим пределима око Колубаре, Хаџи Продан с 2000 људи беше се повукао у планину Мучањ; од остатака српске војске на Делиграду беху се образовале многобројне хајдучке чете, које су загрожавале саобраћај на цариградскоме друму. Сви остали српски прваци и војводе, који не беху могли да пребегну у Аустрију, тражаху само zgodну прилику да се предаду Турцима.

17. октобра стиже у Београд велики везир Куршид-паша, победилац Срба. После два дана он објави амнестију с мотивацијом, да то чини због тога што је и сам увидео, да народ није крив. Вест о Наполеоновом поразу код Лајпцига, која тек сада стиже у Београд, учини да Турци не само обуставише предузето истребљење српскога народа, него одједаред отпочеше блаже поступати. Међу осталим српским војводама и првацима, који се предадоше Турцима, беше и Милош Обреновић, раније командант ужичкога одреда. Он се октобра месеца предаде у Такову Алиаги Серчесми, који га одмах наименова за обор-кнеза нахије рудничке и упути с осталим српским кнезовима у Београд, да изјави своју лојалност Портином представнику. Нови управник Београдског пашалука, Сулејман-паша Скопљак (родом из Скопља у Херцеговини), 28. октобра потврди Милошу ово ново звање и даде му бурунтију, којом му опрашта све раније кривице и којом забрањује свима турским властима, да Милошу и његовој породици учине ма какво насиље и освету. Овим је отпочело Милошево опортунистичко држање према Турцима, а народ српски поче се враћати из збегова својим кућама и предузимати своје редовне послове. Тако исто и знатан број бегунаца из Аустрије врати се натраг на своја огњишта. У почетку 1814. године велики везир Куршид-паша врати се у Цариград, где је био најсвечаније дочекао и најбогатије обдарен због покорјења Србије.

Међутим блага владавина Сулејман-паше није дуго трајала. Њоме је он имао само да постигне један велики циљ: да се што

више емиграната врати натраг у Србију. И, заиста, до почетка априла 1814. године у Србију се беше вратило на 30.000 емиграната, док су све главне српске старешине, заједно с Карађорђем остали и надаље у Аустрији, под великим полицијским надзором, и шиканирањем аустријских власти. Сулејман-паша пак у својој души гајио је стално једну страховиту мржњу према Србима. Крволок, скептик и грамжљив за новцем хтео је да се сада наплати за сва понижења, која је од Срба доживео раније, у првome устанку. Он, који је некада по предаји Шапца, клечао пред Карађорђем молећи за милост, беше сада постао апсолутни господар у Шумадији. Првих месеци 1814. српски народ поче поново осећати све страхоте владавине свирепог Сулејман-паше. По земљи се беху размилели комесари, који су, прикупљајући оружје, вршили страховита зверства и уцене. Кулуци на оправкама путева и градова непрестано су трајали, а на име пореза узимао је сваки Турчин колико год је хтео и могао. А поред свега, у земљи поче беснети страховита куга, која је морила све од реда, док су Турци мучки убијали најугледније српске прваке. Народ је преживљавао страшне дане и био је готов свакога часа, да се поново дигне на устанак, али га од тога новогa предузећа задржаше Станоје Главаш и Милош Обреновић. У ово време Милош увелико вођаше политику удварања према Турцима. Сулејман-паша га називаше својим посинком, а 26. јуна 1814. године издаје бурунџију, којом је Милош Обреновић постављен за обор-кнеза над трима нахијама: крагујевачком, рудничком и чачанском.

Мало после тога, 16. септембра, стиже у Београд вест да је Хаџи-Продан, Карађорђево војвода, дигао устанак у пожешкој нахији. Овај устанак пружи Турцима нов повод за још бешња насиља над несрећним народом, а Милошу Обреновићу нову прилику, да још више своју лојалност и оданост покаже Турцима. Милош прво одби позив, да и сам ступи у овај устанак, а чим доби наредбу од Сулејман-паше за угушење устанка, он се сав предаде овоме послу. Са својим побратимом Ашим-бегом, Милош брзо успе да разбије овај покушај побуне, који се сврши сасвим Хаџи-Продановим бегством у Аустрију. Велики број угледних људи беше од Турака похванат, окован и упућен у Београд. Милош Обреновић и сам пожурџи у Београд, да спасава ове несрећне људе, који су се највише на његову часну реч и веру предавали Турцима. Али Сулејман-паша све њих беше огласио за кривце и беше већ отпочео, набијањем на колац игумана Пајсија, страховиту тортуру и сечу, не водећи ни мало рачуна о Милошевим обавезама према њима.

Последњи дани 1814. као и први дани 1815. године, беху испуњени најстрашнијим искушењима и мукама српским у Београду. Од неколико стотина људи нико није био помилован. Једни су само имали да сачекају свој ред, док други не издахну на кољу. Београд постаде права људска касапница. Губилиште је било свуда: у граду, по угловима улица, по вароши, на зидовима градским и по караулама. „На Врачару, од Таш-Мајдана до Стамболканије — прича један очевидца — с обе стране пута стоји парада од људи на коље набијених... Имаде их шесет или седамдесет... Међу овима имаде попова и калуђера и многе су пси одоздо изели докле су могли дохватити...“ Београдски везир Сулејман-паша сваки дан је излазио на кољу у шетњу и са задовољством посматрао ове страховите призоре. Осуђени на смрт, они на које још није био дошао ред, провођени су овим страшним путевима, да виде шта их чека. Било је и таквих чији живци не могадоше издржати све ове страхоте, већ су или лудели или су се турчили. Мајке су кћерима испуњивале своје синове. Али сви ови откупи ништа нису помагали. Турци су узимали откупе и у исто време извршивали казне, тако да су на тај начин и породице ових несрећних жртава биле упропашћаване. Али у овоме паклу страха и ужаса било је и величанствених примера херојског самопрегорења. Млади Ђакоп Авакум, својом лепотом и интелигенцијом, као да беше изазвао сажалење код Сулејман-пашиних џелата. Водећи га на губилиште Турци му понудише да прими Ислам, да би спасао живот. Овај славни мученик, који је постао симбол страдања свога народа, само одману главом и, као у неком националном заносу, запева:

*Нема леише вере од хришћанске!
Чин'ше Турци што је вама драго!*

Запрепашћени оволиком храброшћу, Турци су ипак према њему имали призрења: прво су му ножем проболи срце, па су га тек онда натакли на колац!

Сви напори турских спахија, да у своме класном интересу колико-толико народ заклоне и сачувају, остали су без успеха. Сулејман-пашин терор се распростре по целој пашалуку. Порез је био разрезан у толико великој мери, да га нико није био у стању платити. Земља беше преплављена многобројним турским бандама, које су радиле шта су хтеле. У пљачкама и убијствима Турци почеше приређивати чак и забаве. Није било мало случајева где су им Срби служили као нишан за гађање. Жене и девојке су бешћашћене изреда. Људи су вешани за ноге, угушивани димом запаљене чађаве сламе, сечени на најварварскији начин. Друге су

опет живе већивали за ражањ, па их пекли на ватри. Сулејман-пашин терор превазиђе сва насиља његових најкрволочнијих претходника. Да би иронија на ондашњу европску културу и цивилизацију била потпуна, баш у то време заседавао је конгрес европских држава у Бечу, не баш тако далеко од несрећне Србије...

Међутим, народ поново побеже у шуме и збегове; а једино средство које му још беше остало, беше побуна. Сви главнији људи беху већ решени, да се лате оружја. Они стадоше наваљивати на Милоша Обреновића, као на најугледнијег кнеза, да отпочне нови устанак. Али, Милош за све то није хтео ни да чује. Он је људе стишавао и надао се у страну помоћ и страну дипломатску интервенцију. Српска емиграција пак, која беше остала у Аустрији, беше се одмах дала на посао, да о стању у Србији обавести све европске државе и да их замоли за какву било помоћ. Њихов рад је имао нешто мало успеха. У Русији поче поново интересовање за судбину Србије и Карађорђа, кога је Русија ослободила затвора с намером, да га пресели у Бесарабију. Везе између Срба у Србији и српских емиграната у Аустрији нису никако сасвим прекидане. Али, на жалост, српска акција с једне и с друге стране није била једнообразна. Српски емигранти беху подељени на два табора. Једни су били за потпуно повраћање стања, које је владало у Србији од 1804.—1813. године, док су други радили противу тога. На њиховој страни био је и Милош Обреновић, који је још од своје предаје Турцима 1813. године, био сав преокупиран мислима и идејама, како ће се он иставити на чело српскога народа. Због оваквога двојства српска ствар је у оно време претрпела много штете и поднела много узалудних жртава.

И ако су се вести о Сулејман-пашиним терору биле распрострале по целој Европи, ипак званични представници старе Европе, сматрајући српско питање као револуционарни покрет, не хтедоше на јадне Србе ни да се обазру. По савету руских представника српски делегати поднеше очајне молбе свима представницима заступљених држава на Бечком Конгресу. Али од свих добише негативан одговор и то преко најмлађих ађутаната и најбезначајнијих чиновника. Па ипак једном циркуларном нотом месеца фебруара 1815. године Русија изнесе и српско питање на Бечки Конгрес. Она упозори Конгрес на страховита недела, која су починиле турске власти у Србији, доказујући у исто време неодложну потребу, да се томе једном за свагда стане на пут. Све цивилизоване хришћанске државе — доказивала је руска нота — обавезане су да се заузму за Портине хришћанске становнике. Ова обавеза потиче из прописа хришћанске религије и милосрђа а заснива се

МИЛОШ ОБРЕНОВИЋ
ВРХОВНИ КЊАЗ СРБИЈЕ

на правним аргументима. С прве тачке гледишта, руски цар је природни заштитник хришћана источно-православне вере под турском владом, као што су аустријски цар и француски краљ природни браниоци католика на Истоку. Према томе, цар Александар је дужан и по својој вери и по својој савести, да брани Србе. Са другим пак правним аргументима Русија је доказивала право, хришћанских сила да се умешају у турске послове. Али руска нота не наиђе ни на какав одзив. Бечки Конгрес просто пређе преко свих ових захтева Русије, Српско питање беше и сувише криво, да су се њиме могли ма колико занимати сјајни представници Светога Савеза и старе легитимне Европе, на овоме своме великоме, али у исто време и последњем састанку. Као нека казна Божја, која прекрати велелепне забаве, које је Метерних с Хабзбурговцима стално приређивао својим гостима, стиже глас о Наполеоновом бегству с Елбе. Али, тај догађај одврати и пажњу Русије са српскога питања.

С наступањем пролећа 1815. године целом српском народу у Шумадији и његовим првацима беше постало сасвим јасно, да за какво било олакшање своје судбине имају да се постарају сами. Још почетком фебруара месеца Сулејман-паша беше издао наредбу, да му у Београд дођу сви нахијски кнезови и да са собом поведу све своје знатније људе и по известан број кулучара. Али се већина не одазва овоме везировом позиву, а један од првих што стигоше у Београд беше Милош Обреновић. Прва ствар, на коју му је у Београду скренута пажња од једнога Турчина, његовога пријатеља, беше на колац набодена глава чувенога Станоја Главаша. С оним кнезовима, који су били дошли у Београд, Милош замоли везира да им допусти, да моле Султана за милост, и да се народу зулуми умање. С обзиром на то што је гора имала ускоро да озелени, Сулејман-паша допусти писање ове молбе, за чије ношење и предају беху одређени по један кнез из сваке нахије. Сулејман-паша пак отпусти све српске кнезове да иду кући, а код себе задржа само Милоша Обреновића. Чим су се отпуштени кнезови дочепали поново слободе, они отпочеше интезиван рад на спремању устанка. Очекивали су само на Милоша, коме су хтели да понуде старешинство због његовога великога утицаја у народу. Милош пак, оставши у Београду као нека врста таоца код Сулејман-паше, једва се под неким изговорима за откуп робља, и сам спасе и 10. марта умаче из Београда.

Када је Милош, кријући се, стигао у рудничку нахију, њега дочекаше народни прваци, који беху већ све спремиле за устанак. После свога последњег искушења у Београду Милош Обреновић и сам увиђаше, да је устанак једини пут, којим народ српски хтео не хтео мора поћи, ако хоће да се сачува од потпунога истребљења. Па ипак, он још оклеваше. Прво, да би изабрао један потпуно zgodан моменат за почетак устанка, а друго, због тога што се још непрестано надао у неку интервенцију споља. Цео план за дизање устанка беше потпуно израђен, сваки првак беше добио прецизно опредељену улогу, али свима беше наређено, да раде у потпуној тајности и сваки само у својој нахији. Али, под притиском турских насиља, у крагујевачкој Јасеници и Гружи, буна отпоче пре рока, који је Милош желео. Побуњени Срби искупише се око рудничкога града, чијег управника, после једне крваве борбе, на веру испратише у ужичку нахију, а град узеше. На Цвети 23. априла 1815. године устанак је званично отпочео. У Такову, Милош Обреновић се стави на чело овога другог српског устанка. Прва ствар, коју београдски Турци предузеше, беше појачавање стража на Сави и Дунаву, да би устаницима пресекали везу са Србима из Аустрије. Сулејман-паша упути јака одељења војске у унутрашњост, са којима се Срби први пут сукобише на Љубићу код Чачка, али без одлучнога резултата. Задржавајући турску војску из Београда на Љубићу, Милош се с неким одељењима упути на Палеж, где Турци беху до ноге потучени, а веза са Сремом постаде потпуно сигурна. После овога првога успеха један велики број српских емиграната из Срема врати се у отаџбину и настави дело ослобођења. Они са собом пренесоше и доста муниције. По заузећу Ваљева главна српска снага са Милошем Обреновићем упути се на Љубић, где су се Турци са Србима борили за све ово време са променљивом срећом. Борбе су на Љубићу настављене, али због слабога командовања Срби су ту имали врло много губитака. Ту је у једноме шанцу нашао херојску смрт славни тобџија Танаско Рајић. Тек 10. јуна Турци почеше нагло бежати с Љубића пут Босне и Санџака, а устаници постадоше потпуни господари Чачка и његове околине. За то време у устаничке руке беше пао и Крагујевац. На истоку Србије, заједно са Србима, противу Сулејман-паше борили су се Бећир-ага и Сали-ага, браћа раније погубљеног од Турака Реџеп-аге из Адакала.

Главна српска снага упути се затим на Пожаревац. Она је износила око 10.000 људи. — 7. јула, по предаји пожаревацких Турака, после јаких и огорчених борби, српски устаници постадоше

господари Пожареваца, па се онда упутише на Карановац (Краљево), где им се Турци одмах предадоше. За то време, по наредби Портиној, на Србију беху упућене две турске војске: из Босне под командом везира Куршид-паше и из Румелије под командом Марашли-Али-паше. За све ово време, у Бечу је живо радио за српску ствар прота Матија Пенадовић. Али се аустријско гледиште на српско питање не могаде никако изменити. Дворско Ратно Веће чак је тражило да се овај српски патриота ухапси. Руски цар Александар поручи међутим устаницима, одлазећи из Беча, да је наредио своме посланику у Цариграду, да се заузме на Порти за Србију и да ће за осигурање успеха ове интервенције предузети извесне војне мере на Дунаву. Али велика турска војска из Босне већ беше почела да прелази Дрину. С тога се Милош са српском војском упути у томе правцу. Он 18. јула посла из Ваљева Куршид-паши у Зворник једно писмо, у коме му објасни како су се Срби побунили само противу свирепог режима Сулејман-паше. А после српске победе на Дубљу, 26. јула Милош преко заробљених Турака, а нарочито преко свога познаника Ибрахим-паше, отпоче формално акцију за измирење са Куршид-пашом. 21. августа Милош Обреновић, као старешина српских устаника, састаде се с Куршид-пашом у турском логору. После договарања, која су трајала четири дана, Милош од босанскога везира доби једну бурунџију за умирење народа заједно с обећањима за будуће боље поступање.

У исто време српске старешине на Морави отпочеше преговоре за умирење Србије са румелиским везиром Марашли-Али-пашом. Срби пропустише једно одељење Турака да оде у Београд, а Марашли-Али-паша упути једно њихово изасланство с једном српском тужбом на Сулејман-пашу Султану у Цариград. Милош Обреновић, још у почетку другог српског устанка, и ако се као народни предводитељ ставио на чело побуњеника, имао је потпуно јасну идеју о стварној снази и циљевима овога устанка. Он је још унапред био одбацио све идеје првога српског устанка о потпуноме ослобођењу српскога народа и независности српске државе, те је за време борбе с Турцима стално само вребао zgodан моменат, да с њима отпочне преговоре. Поред тога што је он сам био убеђен, да Срби борбу с турском државом не могу до краја издржати, он је за овако своје држање имао и својих личних разлога, од којих је био несумњиво најважнији: питање о будућем старешинству над српским народом. Због тога су њему била добро дошла оба позива за преговоре, од стране Куршид-паше и од стране Марашли-Али-паше. Знајући у исто

време за силну суревњивост Портиних представника, нарочито када је у питању једна тако крупна ствар као што је умирење Србије, Милош се реши да поведе преговоре с обадвојицом, а да питање сврши с оним чији услови по њега буду кориснији.

С овим идејама Милош се упути на Мораву и пријави се Марашли-Али-паши. Изашавши пред њега, Милош му као и Куршид-паши објасни узроке српскога устанка и све зулуме и изгреде Сулејман-паше. Он чак не заборави да каже коју добру реч и за своје савезнике, Реџеп-агину браћу. Марашли-Али-паша отпоче с Милошем у Ћуприји праве преговоре за мир. Милош је тражио увођење у живот српских привилегија, које им је Porta била даровала 1806. године у преговорима с Петром Ичком. Марашли-Али-паша решење главнога питања одложи до повратка српских депутата из Цариграда, а за то време објави примирје, о чему извести и Куршид-пашу, наредивши му у исто време, да и он остане на миру. Срби се обавезаше да се старају о исхрани турске војске на Врачару, а тихи и лукави Марашли-Али-паша дочепа се првенства у умиревању Србије. Porta, веома кивна на Србе, беше наредила огромне припреме за угушење устанка у Србији. А румелиска и босанска војска биле би одмах готове са Србијом, само да није било ривалства међу њиним главним командантима. Други српски устанак имађаше поред тога такође много више среће и у погледу међународне ситуације Турске.

Наполеонов пораз на Ватерлоу изврши пресудан утицај на држање Турске према српскоме народу. Долазак српских изасланика у Цариград, које беше послао Марашли-Али-паша, Porta је примила чак као успех своје нове мирољубиве политике. Солидарност интереса између Милоша и Марашли-Али-паше утврђиваше све веће поверење и све веће пријатељство између њих двојице. По повратку првих депутата, Срби, по договору с Марашли-Али-пашом, одмах тамо упуте друго своје изасланство с новом молбом за Султана. Међутим, пре него што је ово српско изасланство и стигло у Цариград и Русија се беше одлучила, да на Порти предузме одлучне кораке у корист српских захтева. Концем септембра месеца 1815. године руски посланик, Италиски, предаде Порти ноту о српскоме питању. И ако то беше више пријатељски савет него интервенција, Porta добро разумеве овај руски корак и одмах цело питање примирења Србије пренесе на Марашли-Али-пашу; Куршид-паши нареди, да се врати у своју резиденцију, а Сулејман-пашу збаци с управе Београдскога пашалука. Лице, које је из Цариграда носило све ове наредбе и нова упутства, стиже Марашли-Али-пашу тек у Паланци, на путу за

Београд. У другој половини октобра месеца Марашли-Али-паша стиже у Београд.

Када је ново српско изасланство стигло у Цариград с прецизираним српским захтевима, оно је тамо наишло на већ рашчишћен терен код Турака за вођење преговора. Разлика је постојала само у оцени српских захтева, од којих неке Турци апсолутно нису хтели да усвоје. Српски захтеви у главnome били су формулисани на основу одредаба Ичкова Мира од 1808. године, чак у многоме ублажени, али Porta није могла никако да пристане на стварање једне нове, потпуно аутономне области у своме царству. Међутим, Русија непрестано наваљиваше на Порту, да што пре уреди српско питање. Стога Porta изабра средњи пут за решење српскога питања. Док је, на једној страни, Марашли-Али-паша заваравео обећањима и док је српским депутатима у Цариграду обећан повољан свршетак преговора, с друге стране, Porta је обратила највећу пажњу, да Срби немају какве везе с иностранством. У исто време Porta извести службено рускога посланика, да ће српско питање бити срећно свршено и изврши нов распоред везира по европским провинцијама. Марашли-Али-паша, поред управништва над Румелиским пашалуком, постаде и везир београдски.

Концем октобра месеца између Милоша и Марашли-Али-паше би постигнут у Београду дефинитиван споразум. Без икаквих писмених докумената, то беше само усмена *конвенција* између њих двојице у главним линијама: Србима беше остављено да сами прикупљају порез; поред сваког нахијског муселима имао је бити и по један српски кнез, који ће с њиме заједно судити Србима; спахије су имале да узимају од народа своје приходе строго по бератима, а у Београду је установљена *Народна Канцеларија*, заседање српских кнезова, највише административно и судско тело српскога народа. Од 7. новембра Милош Обреновић поче функционисати као „*Врховни Књаз Србије*“. 22. новембра Народна Канцеларија објави прокламацијом народу мир и Милош се с још неколико кнезова упуте у народ, да ново стање објасни и да предузме мере за безбедност у земљи. Тек почетком 1816. године Porta упуте Марашли-Али-паши осам разних фермана, као дефинитивно испуњење српских захтева. Она то учини више за то, да би их могла навести Русији као испуњење одредбе VIII. тачке Букурешког Уговора Мира, јер су сви ти фермани својом садржином просто изиграли и осујетили главне српске захтеве. Сумарно узевши, Срби беху добили само Врховнога Књаза, чиме је судбина народа била везана за његову личну

судбину, а питање српскога ослобођења упућено новим путем, путем постепене еманципације и вазалне организације нове српске државе.

Главна карактеристика и највеће преимућство новог стања, које је настало у Београдскоме пашалуку беше *мир*. После толико година непрестаног ратовања и страховитих патњи и искушења, маса народа српског беше више него задовољна с мирољубивом владавином Марашли-Али-паше и новог свог Врховнога Књаза Милоша Обреновића. И поред тога што је ново политичко стање са свима ништавним турским уступцима, по својој стабилности, лебдело у ваздуху, без икаквих стварних гаранција, у Београдском пашалуку отпоче један бујан живот. „*Слашки мир*“ сваки је употребио да се одмори и материјално окрепи после свих невоља, које беше преживео. Највеће поверење у Марашли-Али-пашину владину беше због тога што је он био уредио пореско питање. Прерогативе новог књажевског достојанства Милоша Обреновића беху равне аутономним повластицама, које су Срби више усмено добили од Марашли-Али-паше. Све је то и по форми и по садржини било толико ништавно, тако, да је било у потпуној зависности од личнога расположења београдског везира. Стога се Милош сав приљуби уз Марашли-Али-пашу, који опет имађаше велики интерес да помоћу њега одржи ред и мир у Београдскоме пашалуку. Али све јавне манифестације интимнога пријатељства и поверења између београдског везира и Врховнога Књаза, нису могле сасвим угушити општу несигурност и неодређеност положаја, које су сви отреситији људи јасно осећали. А када у почетку 1816. године Марашли-Али-паша затражи од Милоша, да од народа покупи оружје, Милош одмах посла у Русију свога повереника Михаила Германа с писмом цару Александру I. У исто време Милош затражи, преко заосталих српских депутата у Цариграду, од Порте ферман, којим ће се дефинитивно регулисати српско питање. Али су на Порти сматрали да је с поменутих осам фермана за Србе било учињено све што се уопште може учинити без крњења Султановог суверенитета. Ситуација Милошу постаде тек сасвим јасна, када га Porta, у другој половини 1816. године, потпуно изигра на уређењу финансијскога питања, које је био покренуо.

За ово време у Цариграду би постављен нови руски посланик Григорије Александровић Строганов, човек високе интелигенције, велике иницијативе и ретке радљивости. Главни део инструкција, које је при поласку у Цариград добио од цара и

влада, сачињавало је уређење односа с Турском, које је прописивао Букурешки Мир, а главно тежиште свега тога беше српско питање. Поред главне директиве њему беху дати и сви подаци, добијени од српских емиграната и Милошевога изасланика Германа, о свима изгредима турским у Србији за све време после закључења Букурешкога Мира. Као год што је с помном и гордошћу стигао 1. септембра 1816. у турску престоницу, Строганов је одмах целокупним својим држањем на Порти заузео једну изванредну позицију. Концем новембра месеца одржата је прва конференција између Строганова и Султанових министара. Турским представницима, већ по самоме начину како је Строганов развио питање извршења уговора Букурешкога Мира, постаде одмах јасна нова ситуација, у коју су овом интервенцијом били доведени. У дискусији VIII. тачке Букурешкога Уговора Турци беху просто пренеражени интерпретацијом и одлучним држањем Строгановљевим. Одмах затим Строганов предаде Порти писмен мемоар свих руских захтева, који је почетком фебруара 1817. године поновио чекајући Портин одговор на све тачке. Спремајући одговор, Porta не пропусти прилику да појача своје гарнизоне у Србији и да предузме све претходне мере и припреме за рат. Извештен о свему овоме, Строганов појача још више енергичност својих захтева и своје држање на Порти.

Овакво држање рускога посланика натера Порту да покуша што јаче привезивање за себе српскога кнеза Милоша Обреновића и да с тим аргументом изигра захтеве Русије у српскоме питању. Турско попуштање према њему, које је преко Марашли-Али-паше ишло до мажења, Милош употреби на то, да рашчисти сва унутрашња питања, која су га тиштала. У томе је он имао обилату потпору свога „оца“ Марашли-Али-паше, а страх, да му ко други не преотме вођство српскога народа, разви у њему крајњу безобзирност и нескрупулозност у поступању за постигнуће поменутога циља. Желећи да с те стране постане потпуно сигуран, он је мерама, које је предузео противу својих фиктивних и стварних конкурената отишао много даље него што му је чак и било потребно. Пошто је под разним изговорима, а са знањем београдског везира поубијао неколико угледнијих људи, које је сматрао као агенте Карађорђе, он је преко својих писама и агената развио живу акцију у Русији, да тамо компромитује српске емигранте, а нарочито Карађорђа. Један покушај Карађорђев из Петрограда, да се с њиме објасни и споразуме, Милош просто одби и настави агитацију противу њега и у народу и у Русији.

Милошев рад противу српских емиграната у Русији постиже велики успех. Русија појача надзор над српским емигрантима и одузеше им пасоше, које су имали за слободу кретања. Карађорђе пак, по повратку из Петрограда у почетку 1817. године, беше се тврдо решио, да се врати у Србију. Он је ову одлуку дефинитивно донео, нарочито после неколико побуна у Србији противу Милоша, а исто тако и на позив свога старога друга проте Матије Ненадовића, који му саветоваше да дође у Србију.

За време свога бављења у Русији Карађорђе, заједно са свима српским емигрантима, беше дошао у везу с тајним револуционарним друштвом, које беше постало под утицајем идеја и великих успеха првога српскога устанка, а које се звало *Хетерија*. Ово друштво имађаше врло много чланова, нарочито Грка, а циљ му је био да побуни све хришћане у Турској и да их ослободи турскога ropства. Агитација хетериста беше постала врло интензивна, а нарочито после Бечкога Конгреса. Српски емигранти беху добро дошли хетеристима због тога, што су они мање више сви били прекаљени у борби с Турском и што се за почетак акције нарочито рачунало на Србију, која је готово стално била у планини. Хетерија успе да за своје циљеве придобије и Карађорђа. Карађорђе је и иначе за све време изгнанства страховито тешко осећао своју и народну судбину. Он је не једанпут казао: да он српску трагедију од 1813. године осећа више као срамоту, него као пропаст. Циљеви Хетерије постадоше за њега нарочито примамљиви, када се Милош Обреновић беше ставио на чело српскоме народу и дело српскога ослобођења упутио другим путем, с којим се није Карађорђе ни мало слагао. А када Милош поче да ради народне послове сасвим на своју руку и када одби дефинитивно све његове савете, Карађорђе се одлучи, да се врати у отаџбину. Концем маја 1817. године Карађорђа изненада нестале из Бесарабије. У Румунији између њега и хетериста би постигнут потпун споразум и утврђен детаљан план будућег заједничког рада за ослобођење свих подјармљених хришћана у Турској. С овим, још више проширеним, ослободилачким програмом, Карађорђе успе у првој половини месеца јуна, да се дохвати српске дунавске обале. То је било баш у оно време када је Милош Обреновић довршавао утврђивање своје власти над српским народом.

Међутим, Карађорђе, дошавши у Србију, оде код свога кума Вујице Вуличевића у Смедеревску Јасеницу. Он одмах открије Вујици све своје планове за нови устанак и замоли га да о свему томе извести Милоша, кога још нарочито позва на састанак и договор. Глас о доласку у Србију некадањег *Врховнога Војска* беше подједнако пренеразио и Милоша Обреновића и Турке у Београдском пашалуку. После краткога премишљања, Милош о овоме обавести и Марашли-Али-пашу и с њиме утврди обостраност инте-

реса и одлуку за даљи поступак. С јасном наредбом шта има да ради, Милош посла Вујици Вуличевићу једнога курира с пресудом, која је изрицала смрт Врховноме Војска. У зору 26. јула Карађорђе би убијен на спавању у једној шумовитој дубодolini ма-лога села Радовања, свега неколико пушкомета далеко од места, где је 1804. године отпочео ослобођење српскога народа. Његова глава, која је читаву једну деценију држала у пламену Отоманску Империју би одмах послата у Цариград. Београдски везир, готово луд од радости, обавести одмах о овоме догађају и све остале везире око Србије. Милош Обреновић дефинитивно утврди свој положај у српскоме народу и пружи Турцима највећи доказ своје лојалности, с којом је мислио да ће моћи лако остварити све своје личне и народне тежње...

Када је Карађорђева глава поднесена Султану, овај је још непрестано сумњао, да ли је он мртав! Татари, који је донео у Цариград, беше богато награђен. А решење српскога питања овај трагичан догађај не помаче ни за длаку унапред. — На против, глас о убијству Карађорђевом изазва сасвим супротно дејство у српскоме народу од онога, које је Милош очекивао. Цео народ гледаше у Карађорђу мученика, који је себе изложио највећим страдањима за народно добро. С овим трагичним убијством Милош сам највише уради и доврши грандиозну легенду о Карађорђу, коме стави на главу мученички венац и начини га правим трагичним јунаком народним. Али убијство Карађорђево не произведе само страхан утисак у Шумадији. У иностранству овај утисак беше још гори и обимнији. Карађорђе не паде само као жртва и мученик српскога ослобођења. По схватању и мишљењу свих савременика, њега убише као трагичнога јунака, који је персонафицирао ослобођење свих хришћана под Турском. Тешка судбина српскога народа с оваквим Карађорђевим свршетком беше још више отежана. Неизбројне и неочекиване последице, које су се тек у доцнија времена развијале, под притиском унутрашњег народног развитка и разних утицаја са стране, веома су много допринеле тешкоме и у многоме неправилном развоју нове српске државе, и страшним перипетијама, кроз које је она пролазила... То беше као неки фатум злочина у Радовању!

* Због својих личних амбиција и претензија, да постане врховни шеф српскога народа, Милош Обреновић беше упућен да води једну нову политику српскога народа, сасвим различиту од политике, коју су водили српски устаници под Карађорђем од 1804.—1813. У току његовога доцнијег рада, његова опортунистичка политика се развила у читав један систем политике *државног и националног конзерватизма*, који је за себе, кроз сва доцнија времена исто-државан и потхрањиван *систем револуционарне и ослободилачке политике Србије*, с Карађорђевим идејама за потпуно ослобођење и уједињење целога народа, с идејама о потпуној независности, које су у менталитету српскога народа увек биле идеје подиље. Цела доцнија политичка историја Србије представља суцесиван развој и међусобни однос ова два основна политичка система, индугурисана у самоме почетку српскога ослобођења и стварања нове српске државе.

И ако се правац опште народне политике, коју је Милош водио, може критиковати, ипак има једна ствар, у којој он заслужује највеће признање. То беху издржљивост и упорност, с којима се Милош постепено примицао својим циљевима. У ово време он не имађаше још правилно схватање српскога проблема. Милош Обреновић био је убеђен, да ће и за општу ствар бити добро све оно што са својим опортунистичким држањем буде успео добити од Турака за себе лично. Знајући ову његову слабост Марашли-Али-паша изведе с Милошем један маневар, који је овога могао врло много стати. Турцима је било потребно да имају какав докуменат од стране Срба, с којим би прекинули све даље разговоре рускога посланика о српском питању. Тај докуменат Милош им пружи у једној адреси Порти, којом јој је изјављена благодарност за њено благонаклоно старање за српски народ. Када је после тога Строганов затражио од Порте одговор на своје раније представке о српскоме питању, Турци му просто поднесе ову Милошеву адресу с изјавама захвалности за добру турску владавину! А када је у јесен, новембра месеца, после једне Скупштине народних старешина, на којој се Милош беше прогласио за наследнога кнеза Србије, ову народну жељу спровео Порти на потврђење, у место ма какве позитивне добити, Порта награди Милоша на један сасвим турски начин. Порта даде Милошу Обреновићу и за убијство Карађорђево и за ову адресу јаван доказ, да га сматра за свога човека. Она то манифестова на тај начин што Марашли-Али-паша, као свога потчињенога органа, изведе Милоша у аудијенцију пред аустријскога цара у Земуну.

Међутим, руски посланик Строганов беше се решио, да отпочне изнова дискусију с Портом о српскоме питању. У томе смислу он је Порти подносио неколико нота и у неколико махова с њоме дискутовао питање о гарантијама, које треба да даду српскоме народу, али ни до каквог позитивног резултата све то не доведе. Тек у почетку 1820., пошто је за протекло време Милош успео да поправи односе с Русијом, Русија предузе да реши на Порти српско питање у свој његовој обимности. Између Милоша и рускога посланика Строганова би постигнут споразум, тако да Милош тражене концесије заснива на стварним потребама српскога народа, а Строганов своју акцију на извршењу VIII. тачке Букурешког Уговора. У почетку лета 1820. године Милош отпрати депутацију у Цариград с једном молбом на Порту, која је непотпуно обухватала све српске захтеве, али у тој молби беше говора и о наследству књажевскога достојанства са знањем и одобрењем Русије. Хотели да предупреди и прекине даљу руску интервен-

цију, Порта на брзу руку изради један ферман с незнатним уступцима и по једном високом чиновнику посла у Србију, да се објави народу. Али на једној Скупштини кнезова Милош одби овај Портин ферман, чиме се дефинитивно веза за Русију, а у Цариград посла нову депутацију с прецизним српским захтевима. Поред захтева за потпуну аутономију унутрашњег уређења и наследнога књажевског достојанства, Милош је у овој молби први пут затражио интегрално испуњење VIII. тачке Букурешкога Уговора, чиме је циљао нарочито на инкорпорирање Србији оних њених крајева, који су припадали другим пашалуцима, а који су били раније у саставу Карађорђево Србије. То беше знаменита српска молба од 20. септембра 1820. године.

Под руским притиском Порта пристаде на преговоре о српскоме питању са српским депутатима и руским послаником. Али, буна у Влашкој и Молдавији и грчки устанак пресекоше све ове преговоре. Српски депутати, у страшноме раздражењу, које беше овладало муслиманима у Цариграду против свих хришћана, бише затворени у Патријаршији. Ови догађаји веома заоштрише односе између Порте и Србије. Преко Марашли-Али-паше Порта затражи од Милоша, да се Срби сасвим разоружају, нашта у Србији одговорише брзим набавкама оружја и муниције и једним правим спремањем за рат. Између Милоша и Марашли-Али-паше беше такође дошло до врло затегнутих односа, а то тешко стање би још више компликовано смрћу Марашли-Али-паше у почетку септембра 1821. године. Српски односи с Турцима не поправише се ни са доласком новог везира Абдур-Ахман-паше из Адакала.

Међутим, рашћење и успеси грчкога устанка створише нову констелацију европских сила према Турској. — Русија и Енглеска одмах интервенисаше у корист грчкога народа на Порти, која се баш тада спремила, да истреби све хришћане у својој држави. Милош Обреновић пак и даље је маневрисао са Турцима. Он је стално Порти упућивао нове молбе и непрестано се извештавао преко београдског везира о стању својих депутата, ухапшених у Цариграду. За њихово ослобођење а и да би у очима Порте своју важност подигао у оној неодређеној ситуацији, Милош у мају месецу 1825. године одржа Скупштину кнезова у Крагујевцу, са које такође упути једну молбу Султану за ослобођење српских депутата, чије стање у Цариграду беше врло бедно. Тек с дефинитивним зближењем између Енглеске и Русије у грчкоме питању око половине 1825. године, и српско је питање почело добијати изразитији облик, нарочито пак када по смрти рускога цара Александра I. на руски престо дође цар Никола I., који одмах у по-

четку своје владавине стави Порти до знања, да неће да трпи уобичајена турска одуговлачења. На сам глас, да ће од Русије добити ултиматум, Порта почетком априла 1826. године пусти у слободу српску депутацију. Сутра дан јој је предат и руски ултиматум.

Док је Порта још оклевала да усвоји савете Аустрије, која јој је саветовала да прими руски ултиматум, у Цариграду изби једна страховита револуција Јаничара. Та револуција убрза свршетак руско-турских преговора у Акерману, 7. октобра би потписана у Акерману, конвенција између Русије и Турске, којом су и дотадашњи српски односи били регулисани на основу VIII. тачке Букурешког Уговора. Члан V. Акерманске Конвенције, који се односио на Србију, гласно је:

Висока Отоманска Порта, желећи дати Рускоме Царском Двору сјајнога доказа о свом пријатељском расположењу и својој скрупулозној пажњи у потпуном извршењу услова Букурешког Уговора, одмах ће извршити све одредбе чл. VIII. тога уговора, односно српског народа, који ће, пошто је зв. антично покораи и данком обавезан Високој Порти, у свакој прилици осетити утицај њене великодушности и њенога милосрђа. Према томе Висока Порта ће предузети са изасланицима српскога народа све мере, за које се нађе да су погодне да им осигурају уговорене користи, а чије ће уживање, у исто време, бити и правична награда и најбоља залога за верност, о којој је тај народ дао доказа Отоманском царству. Како је рок од 18 месеци нађен као потребан за преговарања, која захтева овај предмет, сходно прикљученом одвојеном акту, уговореном између одговарајућих заступника, речене мере ће бити утврђене договорно са српским изасланством у Цариграду и детаљно изложене у највишем Ферману, снабденим Хатишерифом, који ће Ферман постати извршан у најкраћем року, а најкраће у горе наведеном року од 18 месеци, а који ће осим тога бити достављен Руском Царском Двору и сматраће се онда као саставни део ове конвенције.

Поред овога Акерманској Конвенцији додат је, као њен саставни део, један *Засебан додатак односећи се на Србију*, којим су разрађене и детаљно специфисане све српске привилегије на овај начин:

Висока Порта, у искључивој тежњи, да верно испуни одредбе члана VIII. Букурешког Уговора, раније је дозволила српским изасланицима у Цариграду, да јој поднесу жеље своје нације о најпогоднијим предметима за учвршћење сигурности и благостања у земљи, те су ти изасланици раније изнели у својој молби своје жеље у погледу појединих од тих предмета, као: слободе вероисповести, избора својих поглавара, независности унутарње организације, сједињења одвојених земаља Србије, сједињења разних пореза у једну додељивање Србима муслиманских имања под условом, да се приход

плаћа с данком, слободе трговања, одобрења Србима да путују по земљама Отоманскога Царства са својих сопствених пасошима, отварања болница, школа и штампарија и најзад забране муслиманима да се настањују у Србији, осим оних који припадају гарнизонима. Докле се радило на проверавању и сређивању горњих чланова, извесне сметње, које су пронашле, довеле су до одлагања. Али пошто Висока Порта и сада остаје чврсто решена да српскоме народу да користи уговорене у члану VIII. Букурешкога Уговора, она ће уредити, договорно са српским изасланицима у Цариграду, горе изнете жеље те верне и одане нације, као и све остале жеље, које јој буду поднете од српског изасланства а које не би биле у противности са својством поданика Отоманскога Царства.

Висока ће Порта извести Руски Царски Двор о извршењу чл. VIII. Букурешког Уговора и доставиће му Ферман, снабдевен Хатишерифом, којим ће речене користи бити додељене.

Услед тога, ми доле потписани пуномоћници Њ. В. Цара и Падисаха свих Русија, снабдени највишим пуномоћјима, договорно са пуномоћницима Високе Порте, утврдили смо и определили горње тачке у погледу Срба, које су конзеквенца члана V., објашњујући и потврђујући одредбе Букурешког Уговора, уговорене у осам чланова на Акерманским конференцијама између нас и отоманских пуномоћника.

Успех Русије беше потпун. Акерманска Конвенција, коју Метерних назва доказом „турске глупости и руске надмоћности“, претвори дотадашње несигурно право руске заштите над Србијом у прави *протекторат Русије*. Хатишериф, који је имао да регулише све ове односе у Србији, имао је да сачињава интегрални део уговора између Русије и Порте. У својој политичкој еманципацији, Србија учини један знатан корак унапред. Овом конвенцијом беху објашњене све нејасне одредбе Букурешкога уговора и прецизно загарантована сва права нове српске вазалне државе. Али најглавније питање по Милоша Обреновића не беше решено. У Акерманску Конвенцију не беше ушла тачка о наследном књажевском достојанству у породици Обреновића. Србима је било дато право да сами бирају себи владатеље — поглаваре. На Великој Народној Скупштини, која је одржата у другој половини јануара 1827. године у Крагујевцу, саопштене су народу ове тековине, које му је гарантовала Акерманска Конвенција.

Али до извршења одредаба Акерманске Конвенције не дође одмах. Порта је по своме старом обичају и овога пута оклевала, и ако се беше свечано обвезала да српско питање сврши најдаље у року од 18 месеци. Српски депутати не беху позвани у Цариград ни после 4 месеца од закључења конвенције. На глас да у Цариград долази руски посланик, Милош Обреновић се реши да тамо пошаље и српске депутате, који већ беху изабрани на крагујевачкој скупштини. Они су добили иста упуства, која

је имала и српска депутација од 1820. године. Поред детаљних објашњења свих српских захтева, Милош је тежиште политичких упуштава депутатима концентрисао на тачку о наследном књажевском достојанству. То беше најсигурнија гаранција за одржање зајемчених привилегија. Овај захтев беше заснован на народној жељи, неколико пута изражаваној, почевши од 1815. године. Порта је имала да потврди народни избор. Наравно да је Милош, уз остале разлоге за испуњење овога захтева, изнео и све своје заслуге за Турску и услуге, које јој је био учинио. Српски депутати стигоше у Цариград, а руски посланик тражаше од Порте, да се отпочне рад на уређењу српскога питања. Али због интрига Аустрије и сталнога Портиног устезања, сви покушаји српских депутата и рускога посланика не доведоше ни до каквог резултата.

Међутим, у почетку јула 1827. године, у Лондону беше потписан уговор између Енглеске, Русије и Француске о грчком питању, по коме је Грчка имала да буде конституисана као аутономна област под Султановим суверенством. Посланици поменутих сила у Цариграду предузеше на Порти колективну акцију за регулисање грчкога питања. Притешњена Порта покуша све, да у предстојећим догађајима бар Србе задржи на миру, пошто је и иначе била решена, да и њихове захтеве не испуни. После Наваринске битке, у којој је савезничка флота потпуно уништила целокупну турску флоту, на Порти овлада сасвим ратоборно расположење. За Србију и Милоша Обреновића наступи једно сасвим критично време. Рат између Русије и Турске беше постао неизбежан. Милошу је изгледало врло рискантно, да у предстојећем рату заузме оно становиште, које су били заузели српски устаници 1808. године према Турској и Русији. С друге пак стране, он се бојао да својим пасивним држањем не увреди и не одстрани Русију. А у исто време поче се гомилати турска војска из Босне по градовима у Србији. Порта нуђаше Милошу од своје стране извесне обавезе и у исто време тражаше, да се Срби њој обавезу, да ће се за све време њенога рата с Русијом држати на миру.

Тек када Русија, концем априла 1828. године, објави рат Турској, ситуација Србије и Милоша Обреновића поче се размршавати. Изјава цара Николе II, да овим ратом не иде на уништење Турске, нити да чини освајања, и да у овој борби неће да се служи револуционарним средствима, нити да диже на устанак хришћанске народе под Турцима, учини да и Милошу постаде јасно, шта има да ради. Њему исто тако добро дођоше и званични савети из Русије да остане на миру. Он дефинитивно

реши, да Србију не излаже рату с Турском, и ако је и сам био потпуно убеђен, да све тековине Букурешкога Мира и Акерманске Конвенције зависе апсолутно од исхода руско-турског рата. Определивши се на неутралност, Милош Обреновић не пропусти прилику, да о своме држању не извести и све околне турске везире, и у исто време уложи енергичан протест противу гомилања босанске војске на Дрини. За све време трајања непријатељстава између Турске и Русије, Милош је интригама у Босни и сејањем раздора између Порте и скадарског везира учинио велике услуге Русији у овоме рату.

Међутим, када у почетку друге половине лета 1829. године победоносна руска војска пређе Балкан и освоји Једрене, Турска би приморана да тражи мир. Већ почетком септембра отпочеше преговори за закључење мира у Једрену. За време ових преговора избили су најразличнији предлози о уништењу Турске у Европи и васпостављању новог политичкога стања на Балканскоме полуострву. Било је помена и о остварењу заједничког плана Јосифа II. и Катарине II. из XVIII. века. Тако исто био је и један предлог, да се од европске Турске направи пет нових краљевина на основу принципа националности. По овоме предлогу Бугарска је имала да постане саставни део српске краљевине. Али с обзиром на велику важност коју је за Русију представљало решење питања о Босфору и Дарданелима, начелно би утврђено, да се егзистенција Турске сачува, а сва остала питања да се регулишу у договору с осталим државама.

Уговор мира између Турске и Русије би закључен у Једрену 14. септембра 1829. године. Овим уговором беше потпуно загарантовано интегрално испуњење Акерманске Конвенције између Русије и Турске, као год и Лондонски Уговор од 1827. године између Русије, Француске и Енглеске, којим је било решено грчко питање. Српски односи беху регулисани чланом VI. Једренског Уговора, који је гласио:

Пошто прилике, које су наступиле од Акерманске Конвенције, нису дозволиле Високој Порти да одмах прије извршењу одредаба одвојенога акта, који се односи на Србију и прикљученог члана V. речене конвенције, она се најсвечаније обавезује, да их испуни без икаквога одлагања и с највећом тачношћу, и да поглавито одмах приступи повраћају шест одвојених српских нахија, тако да се за увек осигура мир и благостање те одаје и верне нације.

Ферман, снабдевен Хатишерифом, којим ће се наредити извршење горе наведених одредаба, биће издат и званично достављен Руском Царском Двору у року од месец дана, рачунајући од потписа овога уговора о миру.

Од највеће важности беху одредбе Једренскога Уговора Мира, којима је Porta обвезана за њихово извршење. Члан XI. утврђивао је, да руске трупе оду с турске територије тек по испуњењу главних одредаба. Ова турска обавеза, која је обухватила и решење српскога питања, била је још више утврђена чланом 4. одвојенога акта, који је такође сматран као интегрални део самога уговора. Једренски Уговор о миру учини руски утицај у Турској потпуним, а руски протекторат над новим хришћанским државама, вазалима Турске, свемоћним. Србија, Влашка, Молдавија и Грчка имале су, под руским протекторатом и турским суверенитетом, да изврше своју унутрашњу државну организацију.

Султанов Хатишериф о закључењу и одредбама Једренскога Мира обнародован је у Србији на два начина. Њега је прво саопштио београдски везир Хусеин-паша у Београду 14. децембра 1829. године у главном Турцима. Одмах после тога везир даде оригинал Хатишерифа Милошу, да га он саопшти српскоме народу. Милош одмах сазва у Крагујевац Народну Скупштину, на којој 6. фебруара 1830. на свечан начин би прочитан Султанов ферман у преводу. У исто време испуњеним представницима народа би прочитана једна дугачка Милошева беседа, у којој је изнета и протумачена не само садржина овога фермана, већ и сви догађаји који су претходили овој народној тековини. На завршетку, као неку врсту програма будуће српске државе, кнез Милош је истакао овим речима:

„Велика је и стварна разлика између садашњег и будућег стања нашег: до сада је наше стање било друго, а од сада сасвим друкчије постаје! До сада смо били безусловни поданици апсолутне владавине турске и робови, а сада постајемо самостални народ, чија права Султан својим Хатишерифом пред целим светом свечано признаје и у будуће ћемо само зависити од његовога престола с добитима, које проистичу из уговора. Сада смо изједначени с осталим образованим и срећним народима хришћанских држава! Од сада нам треба и у нашој управи и у судовима и у свим осталим унутрашњим земаљским одредбама подражавати осталим напредним и срећним народима и с њима се изједначити. Треба нам поставити књаза и уредити владу; треба установити судове; треба подићи школе; треба градити болнице; треба завести штампарије, а пре свега треба нам откупити турска имања, и ради опште безбедности држати шест хиљада, а када нам се они отргнути предели врате, десет хиљада оружаних војника. Без оружане руке ни једна владавина не може постојати, нити је има на свету...”

На завршетку скупштинскога рада Милош удеси те му присутни посланици, којих је било на хиљаду, дадоше три потписана акта. У првоме беше најсвечаније потврђен избор Милоша и његових законитих наследника за српске кнежеве. У другоме

ВУК СТЕФ. КАРАЏИЋ
ОТАЦ СВИХ НАЦИОНАЛНИХ НАУКА

акту била је молба Султану, да Милоша Обреновића потврди за наследнога књаза. Трећи народни акт садржавао је изјаву благодарности цару Николи I, покровитељу Србије.

Милош Обреновић узео од народа сва три ова акта поглавито због тога, што је тек имао да се предузме рад за дефинитивно уређење односа између Порте и вазалне Србије. У Цариграду су имали убрзо да отпочну преговори између Порте, руског посланика и српских депутата за израду једног Султановог Хатишерифа, у коме ће све српске привилегије бити прецизно и детаљно формулисане. Сви српски захтеви засновани на народној молби од 20. септембра 1820. године, били су обухваћени у ових осам главних категорија: 1.) слобода вере; 2.) наследно књажевско достојанство у породици Милоша Обреновића; 3.) независна унутрашња управа; 4.) повраћање отргнутих предела; 5.) откуп свију дажбина уједно; 6.) исељавање Турака из Србије, сем градских посада; 7.) слобода трговине и 8.) да Срби имају изасланство у Цариграду.

После дугих дискусија и многобројних објашњења између Порте, руског посланика и руског министарства иностраних дела, најзад рускоме посланику Рибопјеру пође за руком, да на Порти сврши и решење српских односа. Нови Султанов *Хатишериф од 29. августа 1830. године* обухватио је и регулисао све српске привилегије. Наследно књажевско достојанство би признато Милошу Обреновићу и регулисано нарочитим Султановим *Берашом* од истог датума. Решење питања о такозваним отргнутим пределима од Карађорђево Србије беше одложено, док једна мешовита комисија не извиди и не проучи цело ово питање. А на захтев Русије у овај Хатишериф беше унета и установа једног нарочитог тела — *Савеша*, чиме се циљало на ограничење књажеве апсолутне владавине.

Објављивање овога Хатишерифа прослављено је у Србији као права народна свечаност. Значај новог стања, које је њиме у Србији имало да се заведе, књаз Милош је нарочито желео да се истакне у самоме почетку. Портин комесар, који је носио Хатишериф и Берат био је на путу кроз Србију свуда најлепше дочекиван. А у Београду су извођене нарочите припреме. На Велику Народну Скупштину било је сазвано више од 3000 лица. За своју гарду књаз Милош је дао израдити нарочиту униформу, чиме је хтео да истакне одмах важност одредбе о праву држања војске. За проглас Хатишерифа и Берата био је одређен дан 12.

децембра, дан, кога је Карађорђе 1806. године освојио Београд. Читање Хатишерифа и Берата извршено је прво на турском језику у присуству београдског везира и његових великодостојника. Сутрадан и Хатишериф и Берат беху прочитани у српском преводу само Србима. Радост и весеље целог народа беху толико велики, а захвалност књазу Милошу Обреновићу беше тако једнодушно изражавана, да је овај дан био не само дан највећег личног задовољства књаза Милоша, већ и дан кулминације његовога престижа и угледа код народа.

Одмах затим беше отпочет рад за регулисање питања о присаједињењу отргнутих предела и одређивање нових Србијиних граница. Порта покушаваше на све могуће начине, да Србе у овоме питању изигра, или да своје уступке бар сведе на минимум. Али је књазу Милошу сада било много лакше радити. Питање је могло бити по турском систему само одлагано, јер су прописи међународних уговора били јасни и прецизни. Поред тога у Арбањи и Босни избише нереди, који пређаху потпуним расулом Турске. Скадарски везир Мустафа-паша одрече Султану покорност. Његова војска продре чак до Прилипа. Чувени Хусеин Градашчевић запади целу Босну и са 20.000 људи продре на Косово*. За све то време српски депутати с руским послаником у Цариграду наваљиваху на Порту, да се питање о отргнутим пределима сврши, али је Порта стално одлагала. Буна чувенога Мехмед-Алије у Египту дефинитивно определи књаза Милоша, да предузме енергичније и ефикасније мере за решење овога питања. Он удеси те се народ у свима спорним крајевима побуни, одмах затим свуда посла српску војску и изврши окупацију свих шест нахија. Султановим Хатишерифом од 1833. године беше признато књазу Милошу, да своју владавину распростре и на ових шест нахија, с којима је нова вазална Србија била територијално увећана територијом, која је износила по величини

* Интересантно је овде напоменути, као карактеристику менталитета босанских муслимана, потурчењака, факт, да су они, и поред турске вере, очували кроз све векове своју *српску* националну свест. Идући на Косово 1832. године босански муслимани певаху у духу српске народне поезије:

Ми идемо на Косово равно,
Где нам стари славу изгубише,
Стару нашу славу праједовску.
И ми ћемо на пољу Косову
Ил' изгубит веру и јунаштво,
Или ћемо ако Алах даде
Душманина свога побједити
И у Босну вратити се славно.

половину њенога дотадашњег пространства. Према томе беху обележене и нове границе Србије.

Одмах затим књаз Милош предузе, да рашчисти и питање о потпуном иселењу Турака из Србије. Готово из свих вароши и паланака Турци се после Хатишерифа од 1830. године беху већ иселили продавши своја добра Србима. Српска је жеља била да се то изврши и у Београду. Али због пријатељског уговора, закљученог између Русије и Турске у Ункиар-Скелеси 8. јула 1833. године, Русија ово несумњиво српско право жртвова Турцима. У исто време књаз Милош регулиса и српско црквено питање с Патријаршијом у Цариграду на тај начин, да српски црквени поглавари у будуће буду Срби. Цео свој велики рад на постепеној еманципацији вазалне Србије, кнез Милош заврши једним свечаним путем у Цариград, где је остао више од месец дана, у лето 1835. године.

* * *

Радећи истрајно на постепеној еманципацији српскога народа од потпуне отоманске владавине, Милош Обреновић није пропуштао, у исто време, ни једну прилику за утврђивање свога личнога апсолутизма. Његов апсолутизам био је потпун и распрострањао се у свима гранама народнога живота. Онако исто као што је Милош водио на своју руку преговоре с појединим Портиним представницима, он је и српскоме народу наметао своју вољу у свима пословима и на све могуће начине. Српске Народне Скупштине, које су за време Карађорђа од 1804.—1813. године решавале сва крупна државна питања, под Милошем Обреновићем су врло ретко сазиване, а и тада су биле без икаквога значаја и без икаквих прерогатива. За све време од 1815. до 1830. године, Милош Обреновић сазвао је свега неколико пута Народну Скупштину и то само да му да већи број потписа ради поткрепљења његових захтева за наследно књажевско право и достојанство, или пак да народним представницима саопшти резултате, које је био успео да постигне на Порти. Неконсултирање народа преко његових народних представника и Милошев примитивни апсолутизам у почетку су имали свој разлог у томе што је Милош хтео по сваку цену да се народу наметне као врховни старешина. Доцније пак, с временом, то је постао прави систем његове владавине.

Сви народни функционери за време Милошеве владавине, ако су се хтели на својим местима одржати, морали су бити обичне Милошеве слуге, које је он кажњавао и награђивао као

год и своју личну послугу. Све његове наредбе, без обзира на њихов морални карактер, морале су бити извршаване без поговора. Поред тога он је био и врховни судија, а целокупни народни приходи и издаци пролазили су кроз његове руке. Порези су наравно остали исти као год и за време потпуне турске владавине. Полуслободни Срби имали су да плаћају исте врсте пореза, које су и раније плаћали. Спахије су од народа узимале десетину заједно са свима осталим својим приходима. Непосредна пореза делила се у три разна дела: *харач* (лични порез Султану), који је у почетку Милошеве владавине био утврђен на 287,784 гроша годишње; *вергија или мирија* (права непосредна пореза), која је за свако полгође износила 150.000 гроша и *чибук* (порез за ситну стоку), с многобројним осталим посредним порезима. Узимајући под закуп од Порте поједине врсте пореза, Милош је успео да све народне порезе скупља у своју личну касу и да у исто време и сам постане врло богат човек. Године 1815. број лица која су плаћала харач био је утврђен на 43,527. Међутим, 1826., исту суму харача имало је на плати 151,369 глава. На тај начин харач је постао исто тако велики, и већи, за Милоша, као год и за Султана. Држање Милоша Обреновића у питању народне имаовине и његово самовласно поступање с њом створили су му у самој нареду врло много јаким противника.

Тако звана *Народна Канцеларија*, која је по усменом одобрењу Марашли-Али-Паше установљена 1815. године, била је од почетка до краја свога постојања, под разним називима и видовима, чисто Милошева лична канцеларија, из које је он и администрирао и судио и прикупљао порезе. Милошево судство и администрација били су апсолутно примитивни. Судило се по здравоме разуму и од ока, а у администрирању се имао само један циљ: да се до краја спроведе воља господарева. Према томе су оцењивани и награђивани чиновници, који су уосталом били на најнижем ступњу образовања. Употребу кулука кнез Милош је злоупотребљавао и за себе лично, кад год му је било потребно да се на његовим имањима извесни послови бесплатно сврше. С временом он је у својим рукама био сконцентрисао целокупну и извозну и увозну трговину, коју је водио преко својих нарочитих повереника и ортака. Поред свега тога, он је у толикој мери био лично самовољан, да су се и сами чланови његове породице противу њега бунили.

Књаз Милош Обреновић није био у стању, да погоди праве путеве и права средства, којима је требало ићи и којима је једино било могуће владати српским народом. Његов некултурни апсо-

Српски буџет расхода — издавање за полгође од 1. маја до 1. новембра 1819. године био је склопљен по овој табlici:

Бр.	ИЗДАЦИ	Колико		Сума	
		гроша	пр.	гроша	пр.
1	Порез Султану	150.000	—		
2	За издржавање везировог двора	100.000	—		
3	Порез на винограде	11.500	—		
4	Арслан бегу, везировом сину	4.000	—		
5	Везировим љубимцима	8.000	—		
6	Везировом мачоносцу	1.000	—		
7	Ћехаја-бегу	9.000	—		
8	Старом хазнадару (благајнику)	5.000	—		
9	Осман-аги, везировом хазнадару	2.000	—		
10	Момцима Ћехаја-бега	1.000	—		
11	Везировом зету	2.000	—	293.500	—
12	Везиру на ситне трошкове	25.000	—		
13	За пожаревачке руднике	1.750	—		
14	Алај-бегу, шефу спахија	2.000	—		
15	Ђурчи-баши	5.000	—		
16	Везиру нарочито	6.000	—		
17	Писару	1.250	—		
18	Кадјском сину	750	—		
19	Кадји	9.806	10		
20	За издржавање царских пошта	70.000	—	121.556	10
21	Београдским кнезовима	15.000	—		
22	Београдским пандурима	5.000	—		
23	Кнезовима у Цариграду	10.000	—		
24	Трошкови за путеве	4.450	—		
25	Плата лекару	3.000	—		
26	За куповину сена	16.000	—		
27	За кнеза и свиту	40.000	—		
28	На име народне готовине	50.000	—	143.450	—
	Главна сума			558.506	10
29	За издржавање ковака			20.404	—
	Свега			578.910	10

лутизам изазвао је убрзо противу себе једну велику реакцију код народа. У почетку поједини увиђавни народни прваци имали су много муке да стишају велико незадовољство противу Милоша Обреновића, само због тога што Србија од Порте још није имала никаквих сигурних и писмених гарантија за своју аутономију. Али се ни у то доба незадовољство није могло потпуно угушити. Оно је изражавано у виду завера и отворених побуна противу Милоша Обреновића. Од 1821. године Милош Обреновић је имао да угушује скоро сваке године по једну побуну народа противу

своје владавине. По обиму и по значају била је највећа т. зв. буна Милојка Ђака 1825. године у Шумадији. Милош је ову буну, која је била ухватила широке размере, крваво угушио, али му је и после њенога угушења био остао на размишљање један узвик побуњених незадовољника. Наиме, тада је од њега први пут затражена *конституција*, и ако питање српске аутономије у Цариграду још није било свршено. — Наравно да све ове појаве нису биле остале непознате ни у Цариграду ни у Петрограду: оне су у Цариграду биле један од узрока турскога одуговлачења српскога питања; а због њих је из Петрограда на Порти рађено само начелно на поправци судбине српскога народа и без помена књаза Милоша Обреновића.

Систем владавине књаза Милоша Обреновића ни мало се не измени ни онда, када је питање о српској аутономији 1830. и 1833. године било дефинитивно свршено. Укоренење навике су биле и даље јаче од преко потребне државничке увиђавности и мудрости. Игнорисањем Народне Скупштине Милош није био успео да код српскога народа угуши његову урођену тежњу за репрезентативним системом владавине. Напротив, и он сам је од тога имао две фаталне штете: с једне стране, мржња, завере и буне код народа, с друге пак стране, у поменути Хатишериф од 1830. године Русија и Турска беху унеле и одредбу о установи Савета, са доживотним члановима за ограничење његове личне владавине.

Под притиском народнога незадовољства, књаз Милош се најзад реши да сазове Народну Скупштину. Фебруара месеца 1835. године, после једне велике побуне, кнез Милош изјави Народној Скупштини, да ће народу дати не само све потребне законе, него и сам Устав. И заиста, убрзо затим би израђен први Устав Нове Србије, који и не би уведен у живот. Тај Устав беше израђен на основу нових принципа и идеја, који после Велике Француске Револуције још не беху стабилизовани ни у западној Европи. По њему је државни суверенитет био подељен између владанога и народа и извршена потпуна подела власти у држави. Књазу Милошу беше доста што је овај Устав сасвим превиђао велику власт Државнога Савета, од чега се он с правом највише бојао. Али и Русија и Турска одбише, да санкционишу овај први српски уставни покушај. Уместо тога од књаза Милоша је тражено, да у Цариград пошаље једну српску депутацију, која ће у споразуму с Портом и руским послаником израдити нов Устав на основу Хатишерифа од 1830. године. Већ по самој форми овога позива књаз Милош је могао јасно осетити сву

тежину свога положаја. У позиву су биле наименоване извесне личности, које су морале ући у састав те депутације. То беху — као што је књаз Милош врло добро знао, — његови лични и начелни противници.

И заиста, за све време док је у Цариграду рађен нови Устав за Србију, у свима конференцијама и преговорима испољавале су се јасно две струје с основном разликом у погледу будућег унутрашњег уређења Кнежевине Србије. Русија и Порта с једним делом српских делегата беху за потпуно ограничење власти књаза Милоша. С друге опет стране, Енглеска и Француска покушаваху да у будућем српском Уставу владаочева права буду што шира и што већа. Један чудан историјски парадокс одигра се при грађењу првога српскога Устава: две потпуно апсолутистичке државе тражаху потпуно ограничење владалачке власти, док су се друге две уставне државе биле ангажовале за што шира владалачка права!

Устав Књажевства Србије, издан и уведен у живот децембра месеца 1838. године, био је састављен из 66 чланова. Његово главно обележје беше установа Савета од 17 доживотних чланова, са њиховим великим атрибуцијама државне власти. Овај Савет имао је да буде и једина законодавна власт с правом потпуне контроле. Књазу је било остављено право помиловања, да законе уводи у живот и да буде главни заповедник војске. Али је и у томе био ограничен великим прерогативама Савета. Била је прописана установа Владе, коју су стављала четири министра: Иностраних Послова и Књажеве Канцеларије, Унутрашњих Послова, Финансија и Правде. Али је влада много више зависила од Савета него од књаза. Интересантно је, да је овим Уставом била заведена независност судија и у исто време нека врста сталности и сигурности чиновника. На овај начин у вазалној Србији беше Уставом заведена владавина једне олигархије, чији чланови не беху сви ни писмени. Политички развитак нове српске државе беше упућен једном страховитом и неодређеном странпутицом.

Међутим, за време рашћења незадовољства противу апсолутне владавине књаза Милоша, у Србији се бене образовала прва политичка странка састављена од незадовољника. То беше странка т. зв. *уставобранитеља*, који с увођењем у живот Устава од 1838. године дођоше до потпуне власти у држави. То беху елементи без спреме и довољно моралних скрупула, с менталитетом турских чиновника и без и једне правилне идеје о држави... Они су знали свега једно, да имају права да се боре до краја и свима средствима противу нескрупулозног апсолутизма књаза Ми-

лоша. Али исто тако ни они сами нису имали ни знања ни воље, да васпоставе један праведнији, културнији и целисходнији режим у државној управи. Партија уставобранитеља завела је и за све време свога постојања одржавала један режим праве олигархије, који је нову српску државу стао великих трзавица и криза за више од четврт века њенога живота.

Када је на основу Устава извршено постављање чланова Савета, књаз Милош је одмах увидео, да међу свима њима нема ни једнога свога пријатеља. Одмах затим он је био принуђен да и за ministre узме људе, који беху вође у партији његових противника. Он покуша, преко својих пријатеља, да побуни народ противу овога новог стања, али већ све беше доцкан. Немогући владати под оваквим условима, кнез Милош Обреновић 13. јуна 1839. године абдицира на српски престо у корист свога најстаријег сина, Милана Обреновића, и оде да живи на своме имању у Румунији.

У Србији беше образовано „Намесништво кнежевског достојанства“, пошто је нови кнез Милан лежао у постељи тешко болестан. Његова болест беше тако велика, да му нису смели ни саопштити шта се све у Србији одиграло. А за то време Србијом су управљали по Портином потврђењу намесници: Тома Вучић Перишић, Аврам Петронијевић и Јефрем Обреновић. Убрзо затим кнез Милан Обреновић умре и не сазнавши да је за неколико недеља био српски кнез.

По смрти кнеза Милана Савет реши да се на српски престо доведе млађи син кнеза Милоша, кнез Михаило Обреновић, који је у то време био заједно са својим оцем у Влашкој. Порта одмах потврди избор новог српског кнеза, али у Берат за његово потврђење не унесе право за наследност кнежевског достојанства. Кнез Михаило оде из Румуније право у Цариград на поклоњење Султану, где беше врло лепо дочекан, и ако се Порта у то време бавила питањем, како ће поново да се умеша у српске ствари и на који ће начин да скупи привилегије српскога народа у Новој Србији. Тек по повратку из Цариграда, после преласка српске границе, Портин чиновник, који је пратио новог српског кнеза, саопшти му, да му је Порта за службене савете поставила Вучића и Петронијевића, без чијег одобрења неће признавати никакав његов рад. Међутим, ово наименовање наиђе код народа на велико незадовољство. У својој простоти српски су кметови и остали угледни људи негодујући јавно говорили: да је народу

ТОМА ВУЧИЋ ПЕРИШИЋ
НАРОДНИ ПРЕВОДИТЕЉ

много лакше подносити самовољу једнога кнеза, него седамнаесторице кнежева, чиме се циљало на саветску олигархију, а нарочито на Вучића и Петронијевића. Одмах затим као врхунац незадовољства противу Устава од 1838. године, названог *Турским Уставом*, народ се поче искупљати у многобројне оружане гомиле, које тражаху да се влада премести у Крагујевац и да се Вучић и Петронијевић ставе под суд. Пријатељи кнеза Милоша додаваху овоме још један захтев, да се поново позове на престо кнез Милош.

Кнез Михаило усвоји народне захтеве и показа велику енергију у почетку борбе са олигарсима, као год и у очувању српских аутономних повластица, противу којих се већ беше околио један Портин комесар. Народна Скупштина, одржана у Топчидеру 1840. године регулиса у неколико српске унутрашње односе, али само за једно кратко време. Влада би премештена у Крагујевац, сви разни незадовољници беху растурени, а најглавнији уставобранитељи побегоше у град турскоме везиру, од којих су неки после тога о трошку Порте отишли с њеним комесаром у Цариград. Своју владавину кнез Михаило отпоче под једним страховитим дејством Портиних интрига у Србији. И у моменту када је требало и на пракси да почне увођење у живот српских привилегија, он не послуша глас народа, да с владом остане у Крагујевцу, него се на притворне и вешто срачунате гаранције београдскога везира поново врати у Београд. Тако исто на наваљивање Порте даде допуштење, да се побегли чланови уставобранитеља могу слободно вратити у Србију, у којој они наставише свој разорни рад, с новом снагом и с потпуним наслоном на Турску. Његовој владавини не беше суђено, да изведе и једну реформу, нити да Србију упуту путем развитка народне енергије и течења угледа код других народа. Све кратко време његове владавине било је испуњено у главном непрекидном борбом за одржање на престолу.

Али, у лето 1842. године, уставобранитељи с Вучићем на челу успеше да у неким крајевима дигну народ на буну. Између кнеза Михаила и уставобранитеља дође до отвореног сукоба. У почетку је изгледало, да ће кнез побуњенике врло лако савладати. Али, када у Крагујевцу дође до првога оружаног сукоба, већина кнежеве војске пређе на страну побуњеника, јер је Вучић врло вешто маневрисао код народа: он се простим сељацима клео, да он не иде противу кнеза, него само жели да се уклоне министри и — да се народу пореза смањи! Кнез Михаило Обреновић не беше потпуно побеђен у овој борби, али он није имао воље да је даље

настави. Савете, да се повуче у град Турцима, одби и оде из земље концем августа 1842. године. — Као победилац „народни предводител“ и најјачи уставобранитељ уђе у Београд Тома Вучић Перишић и са својим пријатељима приграби целокупну државну власт... То беше онај исти момак обор-кнеза Милоша Обреновића, који је јула месеца 1817. године однео Вујици Вуличевићу Милошеву наредбу — за убијство Карађорђево!...

ГЛАВА ЧЕТВРТА

ПОЧЕЦИ КУЛТУРЕ И НАЦИОНАЛНОГ РАДА (1842.—1858.).

Уставобраништво постају присаилице Карађорђевића. — Избор кнеза Александра, сина Карађорђевог. — Држање Турске и Русије. — Завођење савремене администрације, судства и модерног законодавства. — Подизање просвете и духовне културе. — Економски најредак. — Великодушна владавина кнеза Александра. — Развишак државе и њених пошреба. — Опозиција старих елемената. —

Реални почетак националног рада у ширем обиму: Начертаније од 1844. — Национални рад на свима странама око Србије. — Први кораци зближења Србије и Хрватска. — Србија помаже развишаку националне свесности у Бугарској. —

Револуција од 1848. — Србија и српски покрет у јужној Угарској. — Србија за време Кримске војне. — Париски мир (1856): Србија под протекторатом свих европских великица. — Престиж Србије међу балканским народима. — Иширије са стране, олигархија унутра. — Пад кнеза Александра Карађорђевића. —

За све време борбе уставобранитеља против апсолутизма кнеза Милоша Обреновића, на страни уставобранитеља било је увек и самих чланова дома и најближих рођака кнеза Милоша. Вероватно је, да су се неки од њих носили мислима, да у своју корист с кнезом Милошем учине оно исто што је он у своје време учинио с Карађорђем. Али, кратко време владавине кнеза Михаила пречисти сасвим појмове у Србији о питању: ко може бити владалац нове српске Кнежевине. С одласком из Србије кнеза Михаила Обреновића, из сваке комбинације, чак и обичне чиновничке, беху искључени и сви остали Обреновићи. Тако исто сигурно је, да су се у главама неких уставобранитељских вођа стварале идеје и тежње за пењање на српски престо. Бунтовнички рад уставобранитеља, својим брзим и лаким успесима у стварању преврата и благонаклоно држање Порте према њима,

отварало је овим простим и дрским људима врло примамљиве изгледе за остварење и најфантастичнијих њихових личних комбинација. И ако су се они борили противу апсолутизма кнеза Милоша у име народа, ипак према правим народним потребама и његовим тежњама они стајаху на истоме становишту, на коме је био и кнез Милош. Његов лични апсолутизам у самој ствари они су хтели да замене својом олигархском диктатуром. И као што је то увек и свуда било у суштини оваквих идеја и амбиција, уставобранитељи не беху свесни нити правих народних тежња, нити праве народне снаге. Они исто тако не беху свесни ни оне силне сугестивне снаге, којом је легенда о народном Војду, ослободиоцу и мученику Карађорђу, апсолутно господарила душом целог српскога народа.

И заиста, на Великој Народној Скупштини, која је одржана 14. септембра 1842. године, питање о избору новог кнеза било је брзо свршено. И ако су најглавнији уставобранитељи Вучић, Симић и Петронијевић држали целокупну државну власт у својим рукама, сви народни представници једногласно изјавише, да за новог кнеза народ тражи Карађорђевог сина, Александра Карађорђевића, који и по своме темпераменту и као савестан официр, ађутант кнеза Михаила, беше ван свих унутрашњих распри партијских присталица. На место династије кнеза Милоша Обреновића у Србији беше понова васпостављена династија Карађорђева. С достојанством и енергичношћу, које може да има само један народ, беху угушене, самом појавом Народне Скупштине, све сепаратистичке амбиције уставобранитељских вођа, како у питању облика владавине, тако исто и у питању самога престола. Али, на жалост, тиме не беше потпуно угушена и стварна снага и власт олигархије, који беху засновани Уставом од 1838. год.

Али питање српскога престола с народним избором и Портиним потврђењем, које је одмах затим дошло, не беше одмах и дефинитивно свршено. Аустрија прва покрете српско питање. Догађаје, који су се у Србији одиграли од 1839. до 1842. год. кнез Метерних је сматрао за директну и еминентну опасност по свој систем владавине у Хабзбуршкој монархији. Збацивање једних владалаца и бирање других у непосредном суседству Аустрије, по његовоме мишљењу, беше не само једна саблазан за српски и југословенски народ, него и велико искушење за све остале нације у дунавској царевини. Кнез Метерних оштро пребаци Порти, што је допустила да бунтовници протерају кнеза, кога је она потврдила, и друго што је новог кнеза потврдила без припита петроградскога кабинета. Он у исто време замоли

рускога цара, да ово питање расправи са што мање штете по лични углед Султанов.

Руски цар Никола I. изјави Султану своје незадовољство са свим оним што се у Србији одиграло. У исто време он посла једнога свога ађутанта у Србију, да на лицу места проучи узроке овога променљивог стања у Србији. Овај руски официр, барон Ливен, непосредно се увери у Београду, да о рестаурацији старог стања не може бити ни говора. У великој дипломатској борби, која се због српскога питања разви између Русије и Турске, а у којој су посредно и непосредно учествовале Аустрија, Француска, Енглеска и Пруска, Русија најзад дође до једнога одређеног становишта. Све своје захтеве у погледу српскога питања Русија формулиса у ове четири тачке: 1.) да се збаци кнез Александар; 2.) да се изврши нов избор у пуној слободи; 3.) да се из Београда уклони тадашњи везир, кога је Русија сматрала за главнога кривца, и 4.) да се казне најглавније коловође немира, Вучић и Петронијевић. У свему своме раду Русија се руководила једном главном идејом, њеним правом заштите српскога народа, које је било санкционисано одредбама Акерманске Конвенције и Једренскога Уговора Мира. Русија није имала ништа противу личности новог кнеза Александра Карађорђевића, али је била противу самога начина, на који су у Србији почели да смењују владоце. Због тога је и био истакнут захтев да се из јавних послова Србије уклоне вође олигархије. На жалост, у оно време нити је из Србије имало кога да укаже на главни узрок свих државних трзавица, нити су пак у Русији могли да увиде, да су се главни узроци налазили у одредбама Устава од 1838. године, које су и Турска и Русија хтеле да одрже по сваку цену.

Порта на крају беше приморана да усвоји и испуни захтеве Русије. 15. јуна 1843. године састаде се једна Велика Народна Скупштина за избор кнеза. У присуству новог везира, рускога конзула и једнога изванредног изасланика Русије, представници свих седамнаест округа Нове Србије гласаше једнодушно за кнеза Александра Карађорђевића. Питани су и многи појединци и сви изјавише, да за свога новог владоца желе кнеза Александра. Избор беше толико једнодушан, да је отпадала свака сумња у право народно расположење. Беше остало само још да се сврши питање о уклањању из земље два најглавнија олигарха. 9. августа на једној Народној Скупштини у Крагујевцу, и поред свих устаобранитељских агитација, беше решено да Вучић и Петронијевић имају да оду из земље. Тек после тога изашао је, с пристанком Русије, Портин Берат о утврђивању кнеза Александра на српском престолу.

Кнез Александар Карађорђевић отпоче своју владавину у истим унутрашњим и спољашњим приликама нове српске државе и под истим условима, који беху оборили кнеза Милоша Обреновића и његовога сина, кнеза Михаила. Порта се довијала на све могуће начине да компромитује унутрашње аутономно уређење Србије. Русија је суверено чувала свој протекторат и привилегије, које је за српски народ била извојевала. Остале европске државе беху суревњиве на Русију, бојећи се њенога претежнога утицаја на југо-истоку Европе. У српској Кнежевини имале су се тек да оживотворе аутономне привилегије од 1830. године и да се стварањем савремених институција ударе темељи самосталноме развоју нове српске државе.

На своје путу постепене еманципације и унутрашње државне организације, Кнежевина Србија беше изгубила у времену више од једне деценије, коју је требала употребити на позитиван рад. Готово све време од објаве српских привилегија по Хатишерифу од 1830. године, па до дефинитивног утврђивања кнеза Александра на српском престолу, беше протекло у бескорисном унутрашњем врењу и трзавицама, које су поред осталих штета изазвале и разна мешања са стране... Сукоби кнеза Милоша и новог покрета уставобранитељског беху одложили остварење свих рефорама, које беху потребне како новој српској држави, тако и њеноме народу. Основна тежња кнеза Милоша да све држи у својим рукама, и да се ни једна власт и ни један посао од њега не могу одвојити, учинила је, да се за све време његове владавине ни једна установа није могла развити. Међутим ново време и нов режим сами собом наметаху императивну потребу за завођењем нових институција и корених рефорама у свима гранама државнога живота Нове Србије. Те потребе беху толико велике, да под њиховим напоном морадоше устукнути све тежње свемоћне олигархије, која за четири године беше успела да промени три владоца.

Владавина кнеза Александра Карађорђевића имала је да отпочне свој живот са завођењем нових савремених институција и државних и друштвених рефорама. То је главна карактеристика ове владавине, којој је историјски развитак дао у део, да нову српску државу изведе из ропскога стања под Турцима и уведе у коло културних и просвећених европских држава; то је био велики и тежак задатак, пун части, али у исто време скопчан са највећим тешкоћама и унутра и споља. Оно што је од Турака било извојевано требало је и утврдити, очувати и развити; од

некадашњег турскога Београдског пашалука требало је начинити независну, савремену и националну државу: требало је развити правни поредак и подмирити потребу државне сигурности и културнога развитка; требало је извршити организацију државних власти и у исто време обезбедити народ и државу од њених злоупотреба; од неписменог турскога роба требало је створити еманципованог грађанина, свесног подједнако својих права и дужности. Међутим, Устав од 1838. године представљао је једну контрадикцију између државних и народних потреба и могућности рада и развитка по његовим одредбама. С обзиром на ступањ народнога развитка и његов културни ниво, овај Устав представљаше главну сметњу и правилном државном развоју и задовољењу правих народних потреба. Владавина кнеза Александра њиме беше као окована, у њему је она готово стално наилазила на многобројне препреке, и у једном великом сукобу с њиме она се доцније и завршила.

Једна од главних и највећих заслуга кнеза Милоша у историји нове српске државе, несумњиво беше прокламовање принципа: земља сељаку! Али за све време његове владавине овај велики принцип није био ничим огарантован. Сељак је на разне начине био дошао до онолико земље колико му је било потребно. Али правних средстава за обезбеђење својине није било. Јачи је потискивао слабијег и вршио злоупотребу своје снаге, најчешће у погледу приватне својине. Сам кнез Милош као да је предњачио у отимању и присвајању најбољих комплекса земљишта... Прво питање, које је нови режим имао да регулише, беше обезбеђење сопствености. Са завођењем судова и стварањем писаних закона, владавина кнеза Александра реши ово питање праведно и целисходно. Колико је она у томе погледу онда морално добила у очима народа, најбоље показује једна народна песма из тога времена, која гласи:

Радује се и старо и младо,
Оживело мало и велико.
Од радости што им дође правда,
Да се Срби на кулук не гања,
Да се њиве више не отимљу,
Ни ливаде, нити виногради,
Ни воћњаци, нити воденице,
Да свак плоде свог труда ужива,
И слободно трговину води...

Са организацијом судова већ 1844. године беше израђен *Грађански Законик*, највеће правно дело владавине кнеза Алек-

сандра Карађорђевића. § 213 гласио је: „Као што су спахилуци, тимари и зијамети укинута у Србији, тако нити има, нити се у напредак увести могу, но сваки Србин је од свога добра савршени господар, или прави банштиник, у ком се законом обезбеђава и заштићава“.

Организација судова, која је на новој основи била отпочета да се изводи још 1840. године, извршена је потпуно 1846. године, с установом и трећестепеног Врховног Суда, који је нешто доцније и формално претворен у Касациони Суд. За правилност и брзину функционисања судова највећу сметњу и тешкоћу представљали су сами судски функционери, јер у тадашњој Србији беху врло ретки колико толико школовани људи. Било је неписмених чак и председника и чланова појединих судова, а о адвокатском реду једва је било и помена. Требало је прилично времена док су места у судовима заузели школовани људи, са чиме је тек правни поредак потпуно и дефинитивно био утврђен.

Не мањи напредак за време владавине кнеза Александра беше постигнут у завођењу нове државне администрације и постепеном оспособљавању функционера. Од личних слугу, у коме су положају чиновници били под кнезом Милошем, они постадоше државни органи, потпуно обезбеђени на својим положајима и морално и материјално. Поред спољашњих одлика у титулама и униформама чиновницима државним буџетом беше утврђена плата, а самим Уставом огарантована самосталност, која се граничила са неприкосновеносћу. Поред осталог они су били дужни да плаћају државни порез само на своја непокретна имања, ако су их имали. Тражење већих квалификација учинило је, да један велики број школованих Срба са стране дође у Србију и заузме многа и врло важна чиновничка места. То и велика чиновничка самосталност били су стални узроци унутрашњих трвења и размирица између чиновника и владе и народа и чиновника, нарочито због тога што није било довољно дисциплине нити пак међу самим чиновницима, нити је пак влада била у стању да их држи у довољној потчињености према себи.

Заједно са судовима под исто министарство потпадале су и школе. То беше Министарство Правосуђа и Просвете. За време кнеза Милоша није се много радило на подизању просвете. Он уопште није много волео школоване и просвећене људе. Један мали број њих трпео је више по стицају самих околности. Пред крај његове владавине у Србији је било свега 72 основне школе са 2.514 ђака, од којих су само њих 26 биле државне, а поред тога једна петоразредна и три дворазредне гимназије. Просвети

КНЕЗ АЛЕКСАНДАР КАРАЂОРЂЕВИЋ

се поче обраћати већа пажња тек за време кратке владавине кнеза Михаила, а према ондашњим приликама она почиње развијати се и цветати тек за време владавине кнеза Александра. 1855. године Србија је на 1,000,000 становника имала већ више завода за више и ниже образовање: лицеј, гимназија, богословија, три полугимназије, војна академија, трговачка школа, пољопривредна школа и 300 основних школа за мушку, а 13 основних школа за женску децу са преко 10.000 ђака. На лицеју су се училе више науке на два факултета: философском и правном. Поред тога, у то време отпочело је у већем броју слање младића на школовање у иностранство, нарочито о државном трошку. 1844. године обновљено је Друштво Српске Учености, из кога је доцније постала Српска Академија Наука и Уметности. 1853. године установљена је Народна Библиотека и Народни Музеј. Држава предузима штампање не само свих школских уџбеника, него и свих других дела оригиналних и преведених, која представљају почетке српске научне књижевности.

За време владавине кнеза Александра отпочет је у велико и рад на материјалном благостању народа, у колико је то уопште могло зависити само од вазалне српске државе. Раније само просечени путеви сада су били и дефинитивно израђени. За њихову израду беху доведени инжењери са стране, а за грађање путева сваке године је уношена једна сума у државни буџет. Пошта и телеграф организовани су још 1843. године као једна засебна грана државне администрације. Законом је била регулисана интересна стопа за давање зајмова и установљене јавне касе, чиме се ишло на то, да се сузбију злоупотребе приватних зајмодаваца и зеленаша. Са развитком безбедности и комуникација трговина је знатно напредовала, нарочито пошто су укинута трговачки пасоши и пошто је чиновницима дефинитивно забрањено било да воде трговину. Еснафском уредбом 1847. године извршена је еснафска организација заната. У ово доба падају и први почеци рада на унапређењу земљорадње и сточарства и рационалној експлоатацији највећег земаљског богатства: шума и руда. Још у једном погледу ово време представља једну врло пажњу етапу у историјском развоју Нове Србије. Наиме, под утицајем новог духа времена, индивидуалне слободе и независности, тада отпочиње раздвајање и пропадање старих српских задруга, породичне и економске организације, која је у најтежим временима српске историје највише допринела за очување националног индивидуалитета и развој народног менталитета. У погледу финансија, време владавине кнеза Александра представља

такође један врло интересантан период. С развитком државе и њених разноврсних потреба, били су скопчани и много већи државни издаци и трошкови. Међутим, ни распоред пореза нити његово прикупљање не беху још организовани на једној савременој и потпуно правилној основи. Старе војводе су се буниле против нових намета из чисто демагошких разлога, те су многе потребе и државне и народне морале остајати неподмирне. Србија је била прави господар само извозних царина, а на сву робу, која је у њу увожена и преко ње превожена, она није могла сама наплаћивати царине. Аустрија јој беше оспорила право царинске аутономије још 1843. године. Сва роба, која је из Аустрије увожена у Србију, имала је да плаћа на име царине свега 3% ad valorem, чиме је био не само угушен један важан извор државних прихода, него и онемогућен сваки већи развитак заната и индустрије у самој земљи.

У целокупној државној управи највећи су издаци ишли на војне потребе, али је зато баш владавина кнеза Александра највише и допринела за развитак земаљске убојне снаге. Поред регуларне војске тада су установљени: артилериска школа, барутана у Страгарима, оружница и арсенал и фабрика оружја и муниције у Крагујевцу.

У овоме бурноме историјском периоду превирања и рада постигнут је још један врло велики важан успех на културно-просветом пољу. На име, борба коју је генијални Вук Ст. Караџић водио скоро три деценије за увођење народнога језика у књижевност и уређење правописа беше завршена с успехом. Све нове српске генерације научне и књижевне ставише се на страну Вукову, усвојивши потпуно његове правилне идеје о народном језику и правопису. Млади научник Ђуро Даничић у својој књизи „Рат за српски језик и правопис“ научно образложи оправданост и целисходност Вукових идеја. 1847. година представља једну праву епохалну годину у историји нове српске духовне културе. Те године су на чисто народном језику штампани „Нови Завет“ у преводу самога Вука Ст. Караџића и „Песме“ Бранка Радичевића, највећег српског уметничког песника. Те године је изашао и „Горски Вијенац“ од Петра Петровића-Његоша, највеће филозофско дело у српској књижевности. 1848. године отпочео је изlazити први лист на чисто народном језику и с новим правописом. Нешто доцније народни језик и званично доби превагу и постаде књижевни језик и српскога и хрватскога народа. Овај велики преображај, поред свога значаја за науку и књижевност, извршио је један

дубок утицај уопште на развитак народне мисли и сформирање нових националних идеја и идеала.

Уопште узев, целокупна владавина кнеза Александра Карађорђевића носи на себи печат једне народне и великодушне владавине. Она је у томе погледу потпуно слична с владавином његовога савременика у ондашњем италијанском Пијемонту, великодушнога краља из Савојске династије, Карла Алберта. Свестрани развитак државе и народа кнез Александар не само да није спречавао, већ га је у свакоме погледу потпомагао. Све што је за народ било добро и корисно, у његовоме великодушном срцу налазило је највећег одјека. Њему није недостајало ни широких схватања државних и националних задатака нове српске државе, као год ни свести о потреби и тежини њихових извршавања. С друге опет стране, његовом се раду истицаху на супрот две главне тешкоће. Компликован случај околности, под којима је дошао на српски престо, беше потпуно одстранио благонаклону пажњу према Србији њене заштитнице Русије. А међу осталим европским државама не беше такође ни једне, која се за Србију хтела потпуно и до краја ангажовати. Поред свега тога, као неки црни орао над новом српском вазалном државом непрестано је лебдео суверенитет Турске. Да би тешка ситуација Нове Србије за време кнеза Александра, коју је нарочито отежавала својим сталним мешањем суревњива Аустрија, могла потпуно да се разуме, треба у обзир још узети и њено унутрашње уређење, санкционисано Турским Уставом од 1838. године, који је преко својих одредаба спречавао и онемогућавао не само сваки самостални рад споља, већ и унутра. Овај Устав давао је маха нарочито старим конзервативним елементима, који у ранијим временима разних борби беху дошли до великога угледа, али који не имаху ни најмање способности и разумевања за уређење и управљање једном модерном државом.

Унутрашње борбе, које се у Србији беху развиле као реакција противу личнога апсолутизма кнеза Милоша, беху за прилично дуго времена одстраниле сваку пажњу и свако интересовање Србијанаца према осталим Србима и Југословенима око њих. Са присаједињењем Србији шест нових округа 1833. године кнез Милош је сматрао, да је своје државне и националне задатке до краја извршио. Унутрашње распре и немири као да беху сасвим угушили за једно кратко време ослободилачке идеје и велике државне идеале првога српскога устанка под Карађорђем. Честе

промене на престолу беху угушиле не само сваки државни рад на ослобођењу подјармљене браће, него и сваку приватну иницијативу у овоме погледу. Тек са протеривањем вођа уставобранитељских из Србије и утврђивањем кнеза Александра на српском престолу, Нова Србија упоредо са својим унутрашњим уређивањем и културним радом отпочиње и један смишљен и интензиван рад на националном пољу са циљевима националног ослобођења, државног повећања и државне и националне самосталности.

Већ на крају 1844. године кнез Александар и његов министар, Илија Гарашанин, израдише један опсежан програм рада будуће спољашње и националне политике Нове Србије. То беше т. зв. *Начертаније*:

„Србија се мора и у погледу спољашње политике у ред осталих европских држава поставити, створивши један план рада за своју будућност. Она тако рећи има да воспостави једну политику, по чијим ће главним начелима кроз више времена стално да се влада и све своје послове по њима постојано да управља... Србија мора пре свега добро да улози и схвати своју улогу у васкрсавању словенских народа. Ако Србија добро процени: шта је она сад, у каквом се положају налази и какви је народи окружавају, она се мора уверити о томе, да је она још мала, да у садашњем стању не може остати и да се само с осталим народима око ње мора старати за своју будућност. Из овога сазнања произилази темељ српске политике, која се не сме ограничавати на њене садашње границе, већ има за себе да придобије сав остали српски народ који је окружава. Ако Србија ову политику не би до краја водила, или, што је још горе, ако ове своје задатке буде одбацила, то ће она од страних бура као каква мала лађа бити тамо тамо бацана, док се на послетку на каквоме големом спрду не раздоби.“

Говорећи о неминовности пропадања и ликвидацији Турске у Европи и о њеним будућим наследницима, овај тајни план српске политике нарочито истиче улогу Аустрије и Русије у будућим балканским догађајима. Неколика главна опажања о тежњама и циљевима ових двеју великих сила просто су права пророчанства, која су се потпуно испунила све до наших дана. Истичући националне дужности и државне задатке Нове Србије „Начертаније“ нарочито наглашава опасност по Србе и Југословене од стране Аустрије, јер би се

„за Аустрију отуда породила неминовна опасност да с временом изгуби све своје Јужне Словене. Аустрија, дакле, мора под овим околностима бити непрестано непријатељ српске државе. Скоразум и слота с Аустријом јесте за Србију политичка немогућност, јер би она (Србија) себи сама са тим уже на праћ бацила“...

Препоручујући политику наслона на западне европске државе, Француску и Енглеску, „Начертаније“ истиче значај средњевековне

ИЛИЈА ГАРАШАНИН

српске царевине и с њом доводи у везу све тежње и сва права Нове Србије. Оно по важности и значају ставља на прво место српско историјско државно право:

„Ове основе за зидање нове српске државне зграде треба сада од развалина очистити и ослободити и на видик изнети тако да поновно зидање буде предузето и настављено на једном овако тврдом и сталном историјском темељу. Овако поступаће у очима свију народа а и самих кабинета, задобиће огромну важност и високу вредност. Јер ћемо ми Срби пред свет изаћи као прави наследници наших великих предака, који само обнављају своју прошлост. Наша, дакле, садашњост неће бити без везе с нашом прошлосту, већ ће с њом сачињавати једну заједницу и на њој састављену и подигнуту целину. Српство, његова народност и његов државни живот стоје под заштитом светог права историје. Нашим тежњама не може се пребашти, да су оне нешто ново, Та су револуција и преврат, већ сваки мора признати да су оне једна политичка потреба, да су засноване у прастаром времену и да имају свој корен у пређашњем државном и народном животу Срба, корен који тера само нове гране и почиње наново да цвета. Ако се ново препорођење српске државе с ове тачке гледишта посматра, онда ће и остали Јужни Словени ову идеју врло лако схватити и с радошћу пригрлити, јер у ниједној другој европској земљи не живи тако јака успомена на историјску прошлост као код нашега југословенског народа. С тога се може сасвим сигурно рачунати, да ће овај посао од народа бити прихваћен без каквих агитација, јер народ сам може лако да схвати корист и значај своје самосталне владавине.“

„Срби су се међу свима народима у Турској први сопственим средствима и снагом за своју слободу борили; према томе они имају прво и пуно право да овим послом и даље управљају. Већ сада, на многим местима, а и у неким кабинетима предвиђају, да Србима предстоји велика будућност, и то је оно што је на Србију привукло пажњу целе Европе... *Нова српска држава на југу давала би Европи све гаранције, да ће она бити врсна и крејка држава, која ће се моћи одржати међу силама ривалима. Географски положај земље, површина земаљска, богатство природних производа и војнички дух становништва, даље, узвишено и ваљано осећање народности, исто порекло и један језик — све то ујучује на стабилност и велику будућност нове српске државе.*“

Овај опсежан план рада обухватио је како све српске земље, које су онда биле под Турском (Стара Србија, Македонија, северна Арбанија, Босна и Херцеговина), тако исто и Црну Гору, Далмацију, Хрватску, Славонију, Срем, Бачку и Банат. Поред тога у њему је нарочита пажња обраћена на положај и значај бугарског народа. О Бугарима се налазе овакве примедбе:

„Ни у којој другој европској земљи Турчин се не осећа тако сигуран и још и сада господар, као у Бугарској. Осим тога Бугари су скоро сви лишени оружја и навикли су само слушати и радити: покорност и посао

већ су ушли код њих у обичај. Али све ове примедбе не треба да нас забуне да сазнамо праву вредност Бугара, или што је још горе да их пр зremo. Истина је, по неспр њи, да Бугари, и ако су једна грана словенскога народа у Турској, скоро никако немају поверења у своју сопствену снагу, и у покушаје за ослобођење они се могу упустили само на подстрекавање са стране... Према досадашњем расположењу духа народног у Бугарској и поред свег уважавања њихових патриотских тежњи мора се ипак закључити, да су у Бугарској већи напори за ослобођење отаџбине од турскога јарма још дал ко. Руски утицај у Бугарској за Србију треба да буде знак и опомена, да политичко пријатељство од тога народа она може очекивати само онда, ако му своју љубав из раније посведочи и укаже. Стога Србија за Бугарску мора нешто стварно учинити, јер љубав и помоћ морају бити узајамни".

Говорећи о средствима рада по разним српским и југословенским земљама „Начертаније“ препоручује ова три основна принципа Србијине ослободилачке политике: *прво*, Србија се од својих сународника на свима својим границама не сме одвојити једним кинеским зидом. На против, она је дужна у овоме погледу све своје границе отворити и саобраћај с неослобођеним народом што више омогућити и развити. *Друго*, с обзиром на постојеће религиозне разлике код српскога и југословенског народа, Србија има да прокламује и да извршава *начело ђуне верозаконске слободе*:

„Треба ићи на то, да се народи источно-православне и римокатоличке вере међу собом, у својој народној политици, споразумеју и сложе, јер се ова политика само тако може водити с добрим изгледима на успех. Србији је дужност да главне основе ове политике проповеда и једноме и другом делу народном... Ово начело мораће се довести свима хришћанима, а временом и неким мухамеданцима и у религиозном погледу потпуно ће их задовољити... Да би се југословенски народи католичке вере од Аустрије и њенога утицаја одвратили и Србији што више приљубили, потребно је на овај рад што већу пажњу обратити“.

Треће, основно начело кога се треба држати, јесте *принцип народног јединства*. Као најглавнији и основни закон државни има да се сматра утврђење владалачког достојанства, које има да сједињава Србију са свима неослобођеним народима. Сталност владалачка у Србији и сукцесиван рад у истоме смислу споља, најбоље су јемство за одржање јединства међу свима провинцијама и за угушење сепаратистичких тежњи. На овај начин Србија има и сама да се сматра као природна покровитељка свих Југословена у туђинском ропству. У вези с овим, Србија има да обавести све Србе и Југословене о своме основном државном уређењу, о својим законима и културним тековинама и да у своју државну службу постепено уводи младе школоване људе из свих неослобођених крајева.

У погледу спољашње трговине Србијине „Начертаније“ констатује:

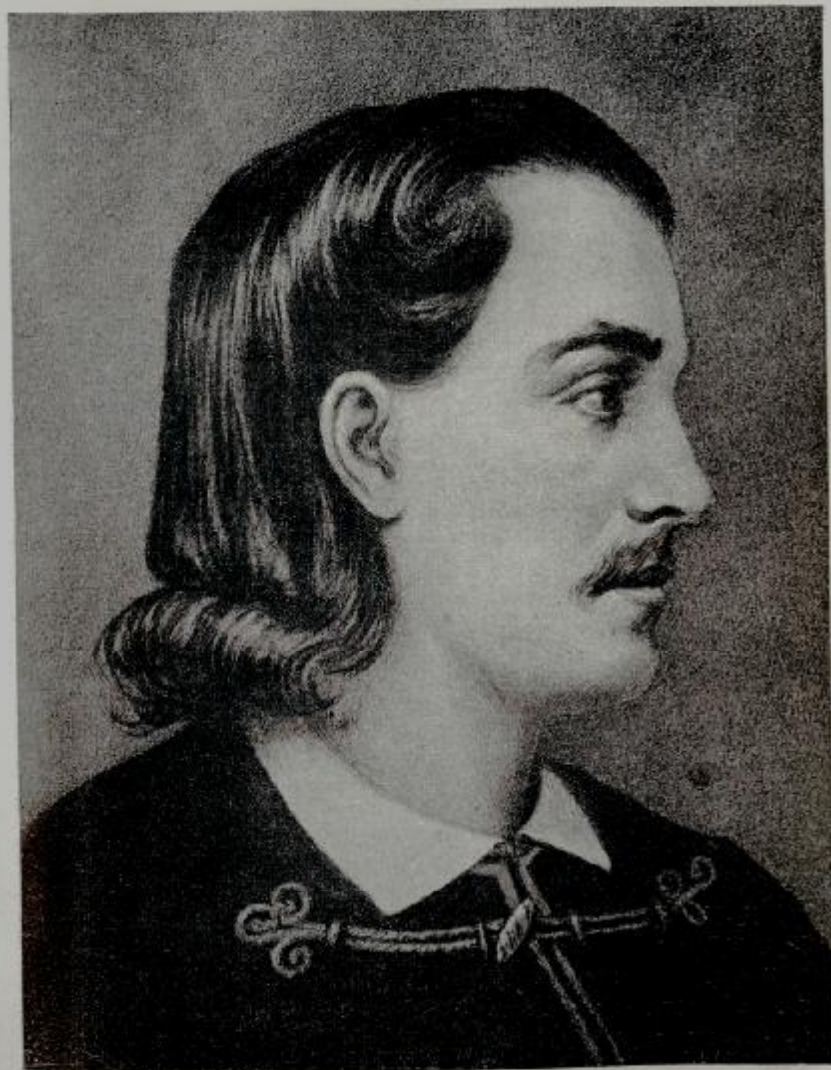
„Цела наша спољашња трговина налази се у рукама Аустрије. Ово је једно зло, о коме стручњаци нарочито треба да даду свој суд. Преко Земуна са страним државама у непосредан трговачки саобраћај ступити, остаће увек врло тешка ствар. Због тога Србија мора да се побрине за нов трговачки пут, који би је довео на море и тамо за њу створио пристаништа... Поред других добити из овога би следовало, да би се цена српских производа, због изношења на југ, подизала и на северу, а цена еспана, који би били доношени у Србију са севера, падала би због конкуренције еспана, који би били увожени с југа. Једном речи Србија би на овај начин своје производе скупије продавао, а туђе јефтиније куповао. У политичком погледу Србија би на овај начин постигла два велика успеха: већи саобраћај и чешћи додир са својим неослобођеним сународницима и непосредне везе са европским трговачким силама, нарочито Француском и Енглеском...“

И заиста, по овоме програму Србија беше предузела врло интензиван рад на свима странама и постигла свуда велике и лепе резултате. Упоредо са школовањем своје омладине, Србија је помагала школовање омладинаца како српских из Турске тако исто и из Бугарске, на својим и страним школама. Штампанјем и растурањем књига по Старој Србији, Македонији, Босни и Херцеговини, Србија је живо радила на буђењу националне свести и организовању народнога отпора. Један од главних задатака Србијиног националног рада код неослобођених словенских народа у Турској беше сузбијање грчког свештенства. Цариградска Васељенска Патријаршија, нешто на основу својих великих привилегија, а нешто помоћу поткупљивања Портиних органа и највиших турских великодостојника, беше развила своје мреже код свих хришћана у великоме Отоманском Царству. Сви митрополити и владике по свима већим местима беху искључиво Грци, а свештенство највећим делом грчко. Купујући најчешће црквене положаје за паре, грчко свештенство онога времена беше по свима земљама развило једну страховиту корупцију у толикој мери, да су црквени обреди и хришћанска религија били дошли потпуно у засенак према материјалној експлоатацији становништва, а чак и вршења шпијунских улога за рачун Турака. Поред тога, ово свештенство није сматрало за потребно да научи језик народа, бар за вршење црквених обреда. Корупција грчких владика и попова, под пуном заштитом турских власти, беснела је нарочито у Вардарској Србији и Бугарској. Антагонизам, који је постојао између народа и оваког свештенства, био је толико ве-

лики, да је врло често доводио и до физичких сукоба и интервенције турских власти. Стога је школовање младића из Старе Србије, Македоније и Бугарске у српској Богословији и њихов повратак у завичај као свештеника дизало врло много углед Србије у очима свих тих народа. Поред тога разни српски повереници прокрстарише све српске и словенске земље под Турском. Преко њих се Србија била тачно обавестила о целокупном стању подјармљених народа, подржавала и развијала код њих наде на ослобођење, а сама разрађивала и попуњавала свој државни и национални програм и стицала све више поверења у своју сопствену снагу.

У ово време пада и почетак рада с Хрватима. На основу принципа равноправности православне и католичке вере, узајамни рад с политичким тежњама између Београда и хрватског Загреба беше у толикој мери развијен, да никада ни пре ни после тога времена није био толики ни по обиму ни по интензивности. Од особитога је интереса напоменути да рад Србије и са Хрватима и са Бугарима није ишао на то да их однароди и да им укорени чисто српско национално осећање. На против, Србија је и код једних и код других целокупан рад свој управљала на то, да код њих пробуди и развије бугарску односно хрватску националну свест. С развитком културнога рада у држави и националнога рада споља, паралелно се развијаху по свима српским и југословенским земљама посебна национална осећања појединих група и у исто време опште осећање заједничких југословенских интереса и заједничке историјске судбине у будућности. Ово јединство националнога осећања и пробужена политичка свест нађоше највећег израза у књижевности. У то доба пада период књижевног романтизма српског и југословенског народа. Његов носилац беше Вук. Ст. Караџић с главним идејама: народна историја, народни живот, народни језик и култ народне поезије. Српска књижевност онога времена сматра Хрвате као један део српскога народа, који исповеда католичку веру. Такозвани Илирски Покрет у Хрватској изврши једну велику и дубоку револуцију у менталитету хрватске интелигенције; назив Илири требао је да се распростре на све југословенске народе... А највећи српски песник онога времена, Бранко Радичевић, у својој песми „Ђачки Растанак“ позива у заједницу све Србе и Југословене, персонифицирајући, због ондашње реакције у Аустрији, ту идеју у традиционалној српској игри „коло“:

Коло, коло, наоколо, виловито, плаховито,
Наплетено, навезено, окићено, зачињено.
Брже, браћо, амо, амо, да се скупа поиграмо!

БРАНКО РАДИЧЕВИЋ
ПЕСНИК НАЦИОНАЛНОГ ВАСКРСА

Србијанче, огњу живи ко се теби још не диви!
Хрваћане, не од лане, од увек си ти без мане!
 Ој, *Босанче*, стара славо, тврдо срце, тврда главо!
 Тврд си као кремен камен, де станује живи пламен!
 Ло, *Еро*, тврда веро, ко је тебе јоште теро?
 Ти си кано итра муња што никада не покуња!
 Ло, *Сремче*, гујо љута, сваки јунак по сто пута!
Црногорче, царо мали, ко те овде још не фали?
 Мачем бијеш, мачем сечеш, мачем себи благо течеш,
 Благо *Шурска* глава сува, кроз њу ветар горски дува.
 Ој, соколе *Далмашинче*, дивна мора дивни синче!
 Ој ти краси, *Дубровчане*, наш и данас бели дане,
 Та са песме из старине пуне славе и милине!
 Ој, *Славонче* тавани! *Банаћане* лагани!
 Ој *Бачване*, здраво, здраво, кој' у песми већи ђаво!
 И ви други *Ђурж Дунава*, и ви други *де је Драва*,
 И сви други тамо амо, амо да се поиграмо!

* * *

Велики револуционарни покрет, који 1848. беше захватио без мало целу Европу, а који готово свуда беше истакао принцип оживотворења политичких права и грађанских и политичких слобода, у Новој Србији је једва нешто мало одјекнуо. Колико је у Србији онога времена било разумевања онога великога пламена, који је уништавао и последње остатке европскога феудализма, најбољи је доказ у томе, што је на једноме скупу београдске интелигенције, који је имао да решава о реформама, које би у Србији требало извести, главни тумач нових идеја био секретар београдске полиције. А председник тога скупа објашњаваше учесницима, да Србија већ ужива све оне слободе, за које се сада бори западна Европа. Па ипак, један захтев беше јасно истакнут, који је према ондашњим политичким приликама у Србији слободно могао бити назван револуционарним. То беше жеља, да се уреди питање о Народној Скупштини, која већ више година не беше сазивана. Али народна снага ипак се изрази у једној силној акцији, која је имала обележје борбе за народно ослобођење и уједињење.

Највећих последица и највише трага оставила је револуција 1848. у Аустрији, која је под чувеним и дугим Метерниховим системом представљала најреакционарнију европску државу онога времена. Јединствена по своме унутрашњем склопу, састављена из многобројних и разних „историјских индивидуалитета“, Аустрија овом револуцијом беше доведена у опасност, да се сасвим распадне. На сам глас, да је избила револуција у Бечу, сви њени

историјски индивидуалитети — разни народи и племена, затражише своја индивидуална, т. ј. национална права и политичке слободе. То беше идеја водила ове велике револуције у Аустрији. Али баш због тога што су сви њени народи затражили своја индивидуална права, једни на основу својих стечених историјских права, а други на основу принципа народности, они и међу собом дођоше до великих конфликта. Револуција за слободу претвори се у Аустрији у једну крваву националну борбу њених народности, које покушаше да се ослободе државне и туђинске власти.

На сам глас о револуцији у Бечу, отпоче велико таласање целог српског народа у Аустрији. Аустријски Срби из Хрватске, Славоније, Срема, Баната, Бачке и Барање сматрали су, да је дошао подесан моменат, када ће остварити сва своја политичка права у монархији, на која су рефлектовали на основу многобројних и својих несумњивих историјских заслуга. Из једног претходног нервозног узбуђења Срби одмах пређоше на позитиван рад. И они, као и остале народности, почеше прво са скромним петицијама. Неколико стотина угледних српских првака искупише се у Пешти и у другој половини месеца марта формулисаше све своје захтеве у договору са делегатима мађарских револуционара. У неколиким српским местима у Срему, Банату и Бачкој избише прави нереди. Народ поче сам и на своју руку да изводи извесне крупне реформе по своме нахођењу. Најважнији градови: Земун, Панчево, Нови Сад, упутише петиције аустријскоме цару. У свима овим првим петицијама главне захтеве су сачињавали: црквене слободе и аутономија, права и надлежности црквеног сабора и завођење српскога језика за унутрашње ствари. Али одмах, још у самоме почетку, Срби наиђоше на несавладљив отпор према својим малим захтевима баш код самих мађарских револуционара. Једна српска депутација, која је у почетку априла носила једну народну петицију у Беч, сврати у Пожун, где је тада заседавала мађарска Дијета. Састанак те депутације с вођом мађарских револуционара, Кошутом, беше фаталан и по српски и по мађарски народ у Хабзбуршкој монархији. Кошут не хтеде ни да чује за српску народност и њене националне слободе и изјави српским депутатима, да ће мац решити сва та питања.

Маџари су 1848. године покушали да остваре два велика своја посебна плана: да створе засебну мађарску државу и да изврше мађаризацију других народности на целој територији, коју су они сматрали за мађарску државну област. Велике револуционарне принципе: слободу, братство, једнакост, Маџари су

тражили само за себе, поричући их у исто време свима другим нацијама. Контрадикција, која је постојала између принципа на основу којих су они тражили своју слободу и њиховог поступања у пракси, довела их је до отворенога сукоба не само с Хабзбуршком династијом, него и са свима немађарским нацијама, с којима су били у додиру. Друге нације се почеше спремати за самоодбрану, сматрајући да извојевани принципи слободе треба да важе и за њих, а не само за Маџаре. Поред осталих ствари, нова мађарска влада не беше вољна да уништи и т. зв. Војничку Границу, чија је установа већ давно била преживела. Крвави сукоб између Срба и мађарских власти у Великој Кикинди разби и последњу наду, да ће спор између Маџара и других нација моћи да се реши мирним путем. „Нашој народности опасност грози и ми смо неизбежно пропали, ако се у овоме одсудном предузећу не будемо умели владати и на брзу руку од потопа мађаризма сачувати“, — писаше један савременик из Новог Сада у Београд. Под притиском народног незадовољства, српски митрополит Рајачић сазва Српску Народну Скупштину у Карловцима за 13. мај 1848. године.

Многобројне српске депутације већ се беху вратиле натраг не остваривши ни један најскромнији захтев из својих петиција. Раздражење пак у народу противу Маџара беше постало тако велико, да нико није смео ни покушати чак ни да га ублажава. На Скупштину у Карловцима, у место неколико стотина најистакнутијих народних првака, беше се слегло више од 15.000 учесника. Поред Срба ту беше дошао и један велики број Чеха, Пољака, Руса, Хрвата и Румуна. Првог дана рада Скупштина заплива јавно и отворено у борбу с Маџарима. Она прокламова и поврати у важност две историјске тековине српскога народа на северу Саве и Дунава: *Српску Патријаршију* и *Српску Војводину*. Дотадашњи карловачки митрополит Рајачић би проглашен за патријарха, а пуковник огулинске регименте Стеван Шуљикац би изабран за српскога војводу. На другом састанку реши се питање о границама аутономне српске Војводине и питање о њеним односима према Мађарској и Хрватској. У исто време беше утврђен политички савез са Хрватском „на темељу слободе и потпуне једнакости“ и призната самосталност онога дела румунскога народа, који је живео у западним крајевима српске Војводине. Нарочити један Главни Одбор беше изабран, да се стара о извршењу скупштинских одлука и да одржава везу с осталим народностима. У ово време заједничке опасности између Срба и Хрвата беше се развила толика интимност, да су неки чланови

хрватске депутације присуствовали седницама Главног Одбора. На једној од тих седница хрватски патриота Кукуљевић говораше: *„Визанција и Рим били су успели да поцепају Србе и Хрвате, али је браћка веза сада тако јака, да је ништа на свету неће моћи раскинути“*.

Аустријски цар Фердинанд просто одби у Инсбруку све захтеве и решења Српске Народне Скупштине у Карловцима, а један покушај Маџара да из петроварадинске тврђаве једним изненадним препадом угуше српски покрет, беше непосредан повод за почетак оружане борбе. Српски добровољци одбише овај маџарски покушај с необичном енергијом и за неколико дана под руковођењем младога Ђ. Стратимировића Срби у Војводини имађаху на 15.000 оружаних људи и 40 топова. Њихов Главни Одбор позва народ прокламацијом, да се диже на оружје и да се организује за борбу. Завађени с Маџарима и одбачени од Хабзбуршке династије, Срби из Војводине обратише се за помоћ својој браћи — Србима из Србије.

Револуционарни покрет Срба у јужној Угарској доведе Кнежевину Србију у једну врло деликатну ситуацију. И ако у тадашњој Србији није било довољно развијене нити штампе нити јавнога мњења уопште, народ се беше сав уморасео с отвореном жељом, да притекне у помоћ својој браћи у Војводини. Све европске силе, а нарочито суверена Турска и заштитница Русија, обратише највећу пажњу на држање Србије према револуцији Срба у Аустрији. И Русија и Турска послаше своје изванредне изасланике у Београд, да српској влади саветују помирљиво држање и да мотре на даљи развој догађаја. Унутрашње пак прилике у Србији бежу изашле из нормалнога колосека обичнога живота. Стари демагог Вучић, највећи противник сваке културе и цивилизације, беше отпочео живу антидинастичку агитацију. А баш у то време Србија беше покренула на Порти питање о признању кнежевскога достојанства у породици Карађорђевића. Од свих страних сила на страни Србије беше само нова Француска Република, која се енергично заузе на Порти за повољно решење свих српских питања, која су тамо била отворена. На Петровдан, 11. јула, састаде се Српска Народна Скупштина, која је имала за задатак да одржи ред и мир у земљи и да очува слободе и Устав. Она врло брзо заврши свој рад не свршивши у главном ни једно од свих оних питања, која је требало да реши, сем једнога пројекта закона о будућим народним скупштинама. Али унутрашњи мир у земљи беше повраћен и Србија се одмах затим дефинитивно одлучи, да се активно умеша у револуционарни покрет Срба с оне стране

Саве и Дунава. За ову њену интервенцију као да беше најглавнији разлог кнеза и његове владе: да Србија једном изиђе из оквира уске локалне политике у пространо поље међународних односа и да се истакне као заштитник српскога живља и ван граница вазалне Кнежевине. То беше и највећи резултат ове Србијине државне политике, инаугурисане поменутиим државним програмом од 1844. године.

Када је 23. јула Кошут одржао свој чувени говор, у коме је претио истребљењем целог српског племена и после кога је Маџарски Сабор вотирао 42 милиона форината, да се мобилише 200.000 војника за угушење револуције, српска револуција у Угарској беше се већ стабилизовала. Из Србије прелажаху огромне масе добровољаца у помоћ својој браћи. Србија је представљала не само сигурну позадину, већ и богат извор материјалних средстава за вођење офанзивне и дефанзивне борбе Срба у Војводини. 6. августа пређе у Војводину војвода Стеван Книћанин, са чијим се преласком Србија и званично умеша у ову револуцију. Успеси српскога оружја противу Маџара бежу велики и постадоше чувени широм целог света. Главна маџарска снага беше три пута срећно разбијена на Сентомашу; трећи пут је Маџаре предводио сам министар војни, Месарош. Сентомаш постаде једно славно место у историји целог српског народа и страшило пештанске демагогије. Док су се год Срби самостално борили противу Маџара, и ако су од Хабзбуршке династије сматрани за нелојалне а Маџари за лојалне, они су над Маџарима односили победу за победом и у својој борби имали неочекиваног успеха. Када је концем септембра месеца Беч дефинитивно прекинуо с Маџарском и када је српски покрет почео и свесно и несвесно да служи интересима Хабзбуршке династије, српска револуција почела је полако да сплашњава и постепено да губи и своје национално и револуционарно обележје.

У ово време, када је Аустрија представљала прави хаос унутрашњих борби и када је противу Маџара имала да поведе прави рат, беше наступио један од прекретних момената, када су многи и меродавни фактори мислили, да се Аустрија не може одржати и да се мора распасти на своје националне делове. По политичким круговима и неколиким кабинетима кружила је једна необична комбинација, која је врло озбиљно дискутована. По тој комбинацији српска Војводина имала се оценити од Аустрије и присајединити Србији, под турским суверенитетом. Српска влада покрете ово питање у Цариграду, а на Порти беше израђен један меморандум у овоме смислу, који доби и Султаново одобрење. Француски

посланик у Цариграду није имао ништа противу ове комбинације, с којом је био детаљно упознат.

После дефинитивнога раскида између Аустрије и Маџара, у једном моменту највеће опасности по саму егзистенцију Хабзбуршке монархије, бечка влада изврши један од својих уобичајених маневара према српскоме народу. С намером да српску револуцију потпуно привеже за своје циљеве, нови аустријски император, Франца Јосиф, потврди 27. децембра 1848. године све захтеве Српске Петровданске Скупштине и утврди српскога патријарха и војводу. Али свега неколико месеци доцније, чим је Аустрија осигурала војну помоћ Русије за угушење маџарске револуције, она одмах испољи и своје праве намере и расположење према српској Војводини. Она јавно документова, да српски устанак противу Маџара сматра као устанак својих лојалних поданика, који бране своју династију, за одржање Хабзбуршке Аустрије. Разним административним мерама Аустрија стави до знања и самим Србима, да царски акт о привилегијама нема никакве важности. Постављањем барона Рукавине за команданта банатске границе, Аустрија демантова постојање српске Војводине. А у октроисаном Уставу од 4. марта 1849. године за целу монархију, није било ни помена о српској Војводини као о засебној аутономној целини. Срби из Војводине не признадоше овај Устав и поднесе један свој пројекат устава, чије су одредбе требале да огарантују аутономију њихове Војводине, и ако више и они сами нису веровали у остварење својих захтева. Већ 14. априла чувеним царевим писмом из Олмица све жупаније српске Војводине беху стављене под власт Виндишгрецову, а за команданта VII. војног корпуса (Срем, Бачка и Банат) беше постављен аустријски ђенерал Мајерхофер.

С изгубљеним илузијама за остварење грађанских права и политичких слобода, српска револуција у јужној Угарској све више и више малаксаваше. Добровољци из Србије беху опозвани, а са сплашњавањем српске енергије Маџари доспеше до врхунца своје власти и својих војничких успеха. Аустрија је сматрала, да је за њу боље да због укидања српских привилегија изгуби и српску помоћ, па макар и не могла сама да угуши маџарску револуцију. Она српском народу не даде ништа, а Русија јој притече у помоћ у најкритичнијем моменту, да угуши Маџаре. Српска револуција у јужној Угарској, која је због дивљег беса Маџара стала српски народ преко 100.000 људских живота, заврши се са свега једном тековином у овом моменту: карловачки митрополит у будуће је имао и званично да носи титулу Српскога Патријарха. Када је у августу месецу 1849. године руска војска повратила аустријски

ред у целој Маџарској, и када је аустријски реакционарни централизам био поново и потпуно васпостављен, српском народу с обе стране Саве и Дунава беше остало једно тешко, крваво плаћено, али спасоносно искуство: да је Хабзбуршка монархија његов највећи и закleti непријатељ, национални и државни.

Својим учешћем у српској револуцији у јужној Угарској, Кнежевина Србија могла је бити сасвим задовољна.

Знамените 1848. године Нова Србија је успела, да изађе из заборављенога положаја обичне турске васалије и да у међународној политици постане један знатан чинилац, мали али довољно јак према својој стварној снази. У исто време, Србија је овом приликом испољила своју животну енергију и призната као најважнији фактор у целој српској и југославенској народној. Од тога доба она је постала стварни центар, коме почињу тежити сви делови српског и југославенског народа — носилац народне мисли и народног уједињења. И ако је српска Војводина била угушена одмах по своме постанку, влада Нове Србије имала је пуно право, када је 13. јануара 1849. године на овај начин у званичним „Српским Новинама“ објаснила своје држање у овим догађајима:

„Карађорђе је створио српску Кнежевину, а српска Кнежевина, персонифицирана у Карађорђевићу, највише је учинила за српску Војвину. Тако се подижу једна за другом пале гране некада великога српскога народа... Кнежевина је јачачи доста жртвовала за Војвину; она је то морала учинити из начела братске љубави и из обзира на своју част. Али ми овде нећемо се упуштати ни у начелну ни у осећајну политику, него ћемо само оценити поступак Кнежевине с обзиром на њене позитивне користи; т. ј. оценићемо, да ли је Србија помажући Војвину имала и сама какве користи и да ли се њена корист може упоредити са њеним жртвама?

„У опште добро јавно мњење једна је врло важна корист сваке државе, јер јавно мњење дејствује и на судбину држава. Наша Кнежевина од свога постанка па до прошле године није о себи имала никаквога опредељења јавнога мњења у политичкоме свету. Њена историја, војничка и политичка, била је слабо позната; а због тога беше слабо позната и њена снага физичка и морална, као и средства с којима она располаже; њена дипломатска мудрост и умешност, мера њенога утицаја у околним земљама и воља да исте подржи у народним предузећима — све то што је њу могло уздићи у општем јавном мњењу — понајвише је било непознато. До душе, свет се по који пут оломињао јуначке борбе, коју је српска Кнежевина толико пута водила за своју слободу, али је та борба већ тако далеко од наших времена и у многим својим појединостима толико непозната странцима, да би из ње могли закључити снагу Кнежевине и све досадашње њено стање, како у погледу унутрашњем тако и спољашњем. А од како умукосе Карађорђеви топови Кнежевина као да је

клонула заједно са смрћу свога великога мужа, и не само што је слабо привлачила на себе пажњу дипломата сјарним делима, него је шта више имала и таквих ствари, које су јој јако шкодиле у европском јавном мњењу. У томе је затече прошла година, велика година народних покрета, у којој је свако племе, које је у себи имало и једну искрицу живота, почело да се креће и да се прелорађа. Тада се Кнежевина по други пут приказа свету и показа се достојна свога положаја. Она се окрете наоколо, виде где је дозрело и тамо пружи своју руку, а испод њене руке свету се показа оружана и красна Војводина.

„Али Војводина занемарена из почетка од свога цара, остављена сама својим силама, а парализана несрећним религиозним раздорима, Румунима, Немцима и Мадарима, по њој насељеним, убрзо би по својој устанку пала, да јој Кнежевина није стајала иза леђа, подржала је и довела у стање, да се за толико месеци одуире свој мађарској сили. Србијанци, храбро се борећи по равнинама Баната, Срема и Бачке постадоше страшило Мадара и бацише у бригу и друге непријатељске народе, који Србију окружавају; они обновише заборављена дела Карађорђевићевих бора и утврдише у Европи мишљење, да је Србија колевка најхрабријих јунака. Из свега тога дипломатија је јасно увидела, да Србија има велики утицај на околна племена, да сем утицаја има и вољу да им помогне, а поред воље и снагу да их одржи. Тиме је она у општем јавном мњењу као што је до сада и у ствари била, постала једна од најглавних тачака на истоку, коју дипломатија у својим будућим дипломатским комбинацијама у овим странама неће никако нити може из вида изгубити...“

Успеси Србије у овим спољашњим догађајима не остадоше без великих последица на њену унутрашњу политику. Окуражена успесима у својој спољашњој политици и уверена у своју снагу, испољену за време револуције у јужној Угарској, српска влада се одлучи да регулише и своје унутрашње односе. Прво питање, које се тако рећи само собом наметало сваком искреном човеку, беше ревизија Устава од 1838. године. У својој сталној борби с олигархијом Савета, која је парализала свако правилно функционисање државе, кнез Александар и његова влада беху се решили, да за себе и свој престиж потраже гаранције у Народној Скупштини. Они се беху определили за парламентарни систем владавине, сматрајући га за мање зло од постојеће олигархије. Српском представнику у Цариграду беху издате наредбе, да припреми терен за решење овога питања на Порти. За све време мађарске и српске револуције у Аустрији, докле није било извесно на чијој ће страни бити победа, Порта се показивала склона да благонаклоно саслуша, чак и да одобри разне српске планове и пројекте. Али, чим је Аустрија одржала превагу над својим револуционарним елементима, и држање Порте према Србији из основа се измени. На представку српскога заступника на Порти за ревизију Устава, велики везир одговори, да Турска на то не

ВОЈВОДА СТЕВАН КНИЋАНИН
КОМАНДАНТ ШУМАДИНАЦА У ВОЈВОДИНИ

може пристати због тога, што је и Русија противна тој промени. У исто време велики везир напомену, да Порта не може допустити да се створи једна конфедерација, у коју би ушле Босна и Херцеговина, Стара Србија, Србија и Бугарска под владавином кнеза Александра, и ако би то била турска вазалија.*)

Питање о ревизији Устава, због непрестанка Русије и Турске, беше одложено поново *ad infinitum*. Па ипак, и ако не беше остварен ни један од оних идеала, за које се Србија ангажовала у мађарској револуцији, она је од те своје интервенције имала и позитивних унутрашњих добити. Са чувеним речима рускога ђенерала Паскијевића, којима је јавио цару Николи I. августа месеца 1849. године, „да Мађарска лежи пред ногама Његовога Величанства“, заједно с Мађарима пред хаџбуршки престо беху поново оборене и све остале нације, које су се бориле противу искључиве мађарске свевласти, а нарочито Срби и Хрвати. Срби из Србије и Војводине беху доказали свету, са колико животне енергије располаже српско племе. Српска ствар у борби с Мађарима на крају крајева беше подлегла пред надмоћнијом силом реакције, коју су у оно време представљале Аустрија и Русија. Резигнација код Срба с обе стране Саве и Дунава беше потпуна; сваки је у души више кривио саму судбину српскога племена, него погрешну политику ондашњих вођа српскога народа. Ова резигнација је врло благотворно утицала на унутрашње прилике у самој Кнежевини Србији. Добровољци из Србије враћали су се кућама с ореолом славе и јунаштва. Они постадоше најбоља потпора реда у земљи и најсигурнији наслон кнезу и влади противу олигархије. Покушај Обреновића, да се врате на српски престо, силом самих догађаја не беше успео. Русија чак забрани кнезу Милошу, да се настани у Влашкој а агитације старога Вучића не имађаху никаква одзива код народа, за једно извесно време. Да се стање у Србији још више учврсти, Русија јој поклони 10.000 пушака и тиме ублажи нерасположење према себи због неповољног држања у питању ревизије Устава.

*) Интересантно је било држање француске владе према српском питању у ово време. У почетку 1849. године француска влада је предлагала Порти: да бугарску цркву подвргне српској цркви; да се у Босни и Бугарској пошље по два владике из народних духовника, да би се шире паралисало дејствој грчких владика; да при сваком валији у Босни и Бугарској буде дељаташ по један Србин из Кнежевине Србије, који ће непосредно Порти подносити жалбе и интересовати се судбином хришћана...

У другу половину XIX. века Отоманска Империја ушла је још више ослабљена него што је била у почетку овога века. Немогући да прилагоди свој државни организам савременоме духу развитка и напретка због непроменљивости своје унутрашње социјалне организације, Турска се стално клонила своје паду и потпуној пропасти. На некадашњим њеним територијама на Балканскоме полуострву већ се беху формирале четири нове мале државе: Србија, Румунија, Грчка и Црна Гора. Оне већ јавно испољаваху своје тежње да на основу принципа слободе и националности међу собом поделе цео европски посед „болеснога човека на Босфору“. Под притиском ових нових сила, представници старе Европе још на Бечкоме Конгресу беху прокламовали *принцип интегритетна Отоманске Империје*, који представљаху дуго времена главну сметњу за потпуно ослобођење малих балканских народа. Што је Турска и после српског и грчког устанка остала и даље у животу у Европи као држава, имала је много више да захвали међусобном ривалству европских сила и немогућности измирења њихових међусобних интереса на блиском Истоку, него својој стварној снази, која је била у сталном опадању.*)

Поред Русије и Аустрије XIX. век је у турско питање увикао потпуно и западне европске силе, Француску и Енглеску. Велики трговачки интереси и стратегијски разлози свих ових држава због међусобних супротности веома су повољно утицали на одржање интегритета и продужење живота Отоманске Империје на Балкану. Питање о Босфору и Дарданелима беше потисло у страну сва остала национална, културна и хумана питања на блиском Истоку. Систем капитулација пружао је свима европским државама довољно великих гаранција у свакоме погледу за све њихове интересе и поданике, који су живели у Турској; због ових разлога Турска је стално продужавала живот свога државног бића и помоћу капитулација одлагала смрт болесника на Златном Рогу.

Под изговором заштите хришћана у Палестини избио је велики и крвави Кримски Рат, који је међутим у самој ствари нај-

*) Генијално пророчанство о Турској славнога *Монтескије-а* из прве половине XVIII. века са сваком идућим историјским периодом све се више и више испуњавало. У својим „*Опашањима о узроцима величине Римљана и њиховој декаденцији*“ он беше написао ове речи: „Турско царство налази се на истоме степену слабости као некада грчко; али ће се оно одржати још дуго, јер ако ма који владар томе царству загрози својим освојењима, три трговачке државе у Европи и сувише добро познају своје интересе, а да га одмах не узму у заштиту“.

боље испољио ривалство и непомирљивост међусобних интереса европских великих сила у Турској. Још из времена крсташких ратова, а нарочито од XVI. века Француска је сматрана и третирана као заштитница хришћана и „Светих Места“ у Палестини. Али ове њене привилегије беху занемарене и доведене сасвим у питање од времена Луја XV., а нарочито од епохе велике револуције и Наполеона I. Русија пак са уговорима у Кучук-Кајнарџи и Ункијар-Скелеси беше добила пуно право заштите православних хришћана у целој турској царевини. Користећи се овим правом Руси беху добили од Порте дозволу да изврше оправку извесних светиња и да утврде свој положај у Палестини, где је првенство раније припадало католицима под заштитом Француске. 1850. године Луј Наполеон Бонапарта енергично покрену ово питање у Цариграду и 9. фебруара 1852. године Порта једним ферманом потврди претензије Француске у Јерусалиму. Цар Никола I. сматрао је, да је ово згодна прилика и згодан изговор да уопште истисне или бар умањи француски и енглески утицај на Порти. Русија енергично протестова противу француских привилегија у Палестини и отпоче живу дипломатску борбу на Порти. И ако цар Никола I. не успе у своје покушају, да за своје планове придобије Енглеску и да с њоме у савезу реши турско питање, он се не задржа на путу, којим већ беше пошао за повратак свога престижа у Турској.

22. фебруара 1853. године стигао је у Цариград са великом и сјајном свитом изасланик рускога цара, охоли кнез Менчиков. Марта месеца Енглеска и Француска послаше своје флоте у турске воде. 4. маја Порта ферманом потврди све привилегије, које је Русија тражила за православне у Турској. Остале захтеве Русије Порта одби после једног великог крунског савета; кнез Менчиков напусти Цариград, а руска војска поседе Молдавију и Влашку све до Дунава. 4. октобра Турска објави званично рат Русији и ускоро затим отпочеше непријатељства. 19. марта 1854. године предат је у Петрограду ултиматум императора Наполеона III. и краљице Викторије, на који цар Николи I. не даде никакав одговор. Једна француско-енглеска војска би послата у Црно море, да се бори противу Руса. По уговору од 26. јануара 1855. године на Крим беше послата и једна војска од 15.000 Пијемонтезаца. 2. марта 1855. године умре цар Никола I. а на руски престо дође његов наследник император Александар I. 10. септембра савезници освојише Севастопол. После дугога лавирања између две ратујуће стране, Аустрија оствари пророчанство кнеза Шварценберга: „Да ће она задивити свет величином своје неблагодарности према Русији“, и 16. децембра потписа и она ултиматум, који су западне

силе биле упутиле Русији. 25. фебруара 1856. године отворен је у Паризу Конгрес сила за дефинитивну израду уговора о миру.

Кримски рат затекао је Србију готово у потпуном унутрашњем миру. После моралних успеха, постигнутих у времену револуције 1848.—1849. године, у Кнежевини Србији настављен је рад на унутрашњем уређењу и усавршавању државног апарата. Ни споља око Србије није било никаквих већих покрета и догађаја, који би је могли посредно или непосредно узнемиравати. У Аустрији беше поново васпостављен један реакционарни режим у историји познат под именом Бајстов систем германизације. Између Србије и српских и југословенских земаља на југу Хабзбуршке монархије беше прекинут сваки саобраћај. Бојећи се национално-револуционарних утицаја, Аустрија у почетку 1852. године беше издала једну наредбу, по којој је био забрањен увоз српских књига из свих страних држава у њену територију. У Босни се беше осетио један покрет бегова, који остаде без великога дејства, јер не захвати шире слојеве народа; босански бегови тражили су само васпостављање својих старих феудалних права. У лето 1852. године у Београд беше дошла једна велика депутација бугарских првака ради договора са званичном Србијом и тражења помоћи за одржање и морално дизање бугарског народа. Још у јесен 1851. године беше у Цариград послат министар иностраних дела Аврам Петронијевић, да ради за наследност кнежевскога достојанства у династији Карађорђевића. Петронијевић је на овоме путу умро у пролеће 1852. године, а после његове смрти са нарочитом мисијом беше отишао у Париз министар Илија Гарашанин. Главни творца познатог „Начертанија“ од 1844. године имао је намеру, да у *Паризу заснује волишкиу којом би Србију наслонио на Француску*. Гарашанин је од француске владе тражио да пусти српске младиће у француске школе ради усавршавања у свима струкама, потребним за државну администрацију. У овој политици наслона на Француску Гарашанин је видео једну гаранцију за младу српску државу, која је већ била почела тешко да се осећа између два страна утицаја: старог, укорененога руског утицаја, и новог, много тежег, због непосреднога суседства, аустријскога утицаја, који је већ био почео нарочито притискивати Србију.*

* Баш у ово време аустријски конзул у Београду беше изашао пред српску владу с једним врло дрским захтевом. Наиме, он је тражио да се у београдској Саборној Цркви за време службе на Имендан аустријскога цара спомиње и његово име, као што је спомињано и име суверена силе покровитељке, Русије...

По својој повратку с овога пута, концем лета 1852. године Гарашанин би постављен за председника министарскога савета и министра спољних послова. За остале ministre Гарашанин беше узео све своје сигурне пријатеље, тако да је изгледало, да ће се Србија сасвим отргнути свих спољашњих утицаја и да су једном за свагда угушене све разне тежње унутрашње олигархије. Али није тако било. Већ децембра месеца 1852. године руско посланство у Цариграду преко српскога заступника, а руски конзул у Београду непосредно, тражили су од кнеза Александра, да одмах отпусти из државне службе Илију Гарашанина и да у државну службу врати старог Вучића, који је мало пре тога био пензионисан. Колико је Русија била нерасположена према Гарашанину види се најбоље по томе што је кнез Менчиков, за време своје мисије у Цариграду у почетку 1853. године још енергичније поновио захтев Русије, да се Гарашанин отпусти из државне службе. Указ о пензионисању Гарашанина изишао је већ априла 1853. године. Утисак овога Русијиног мешања био је толико неповољан у Србији, да је Русија убрзо затим морала послати једнога нарочитог изасланика, да на лицу места усмено умири и Кнеза и Државни Савет и Владу.

Колико је Русија рачунала на Аустрију у почетку Кримскога рата, најбоље се види по рускоме предлогу, који је цар Никола I. упутио Францу Јосифу за време док је руска војска поседала Влашку и Молдавију. По овоме предлогу за заједничку радњу Аустрије и Русије у наступајућој кризи, Аустрија је у крајњем случају имала, да са својом војском поседне Србију, Босну и Херцеговину и да на тај начин изврши пресију на Турску у корист Русије. Положај Србије постаде врло тежак. На њеној северној граници Аустрија је била нагомилала већ 50.000 војника, с јужне стране то исто поче да ради и Турска. У Србији отпочеше нагле припреме за рат. Крагујевачка фабрика радила је беспрекидно топове и муницију, а оружје је набављано са свих страна. На питање Турске, какво држање мисли Србија заузети, би одговорено: да Србија има намеру да остане неутрална, али под оружјем; са 50.000 оружаних људи Србија ће се одупрети свакоме, ма ко то био, ко пређе њене границе. Русија званично препоручи Србији да се не компромитује и да се строго држи свога неутралнога положаја; да не чини никакве жртве док не буде сигурна, да ће добити што више него што сада има, и да се стара да Аустрију увери о својој неутралности, пошто Аустрија уверава да ништа противу Србије неће предузети, док она остане мирна и неутрална. Једна срећна интервенција енглескога посланика на Порти знатно

успокоји Србију на њеној раскрсници између Русије, као силе заштитнице, и Турске као законитог суверена. Чим је Porta загазила у рат с Русијом, Лорд Ретклиф јој саветова, да једним самосталним актом, из својих сопствених побуда, потврди све повластице, које су уживали хришћани у Турској, било на основу Султанових Хатишерифа, или на основу уговора закључених са појединим европским силама. Овим се нарочито циљало на дунавске кнежевине и на Србију, чије је међународно биће било засновано на руско-турским уговорима.

И заиста концем јануара 1854. године у Београд је стигао с царским Ферманом Етен-паша, дочекан врло ласкаво и свечано од Владе, а хладно од народа. Тим је ферманом било објављено српскоме народу, да *Султан сматра државне повластице Србије, Влашке и Молдавије као последицу сталних начела и свога система владавине и као питање достојанства за Порту*. Султанова је намера не само да се ни једна од ових повластица не укине, већ да се становницима тих провинција даду нови знаци његовог суверенога благовољења у оној мери, у колико му они буду остали верни. Овај Ферман био је објављен и у унутрашности земље, али је у исто време народу и једним расписом било обзнањено, да се њиме ни мало не мења положај Србије, нити Србијине везе с Русијом. Овим Ферманом однос Србије према порти био је постављен на једну стварну основу, а српска влада је добила сигурну базу за оријентације у свом даљем раду за време ове европске кризе.

Изазивачко држање Аустрије према Србији и гомилање њене војске на Сави и Дунаву, поред огорчења целог народа противу Аустрије, изазвали су једно живо, готово грозничаво спремање целе Србије за одбрану од евентуалног насртаја аустријског. Поред рада на наоружању, извршен је попис свих људи способних за војску и нађено је, да је само први позив могао дати 80.000 пешака и 16.000 коњаника, поред довољнога броја топова, од којих је 85 било изливено само у Крагујевцу. Прослављени војвода Книћанин имао је да буде главни командант, а нарочити стручни официри имали су да израде план одбране од Аустрије. Цела земља беше подељена у пет војничких округа, којима је командовао по један војвода, а војници су се по три дана у недељи обучавали и вежбали, прво у мањим групама, а затим у већим зборовима и у ширим размерама. Упоредо са спремањем за оружану одбрану, Србија је предузела одбрану и на дипломатском пољу. Један нарочити делегат беше послат у Беч, да увери аустријску владу о искреним намерама Србије и да, у исто време, дејствује да се аустријска војска уклони из Срема. Преко

турских повереника српска влада стави Аустрији до знања, да би улазак њене војске у Србију наишао на озбиљан отпор, који би изазвао општи устанак свих хришћана у Турској. У овоме погледу најзначајнији корак српске владе беше један меморандум упућен порти у месецу априлу. У овоме се меморандуму моли Porta, да у договору са својим савезницима узме у заштиту Србију од Аустрије, која је своје војне припреме већ довела на ону тачку, када треба да отпочну војничке операције. Затим се редом побијају сви разлози за аустријску оружану интервенцију у Србији, који су се у главном сводили на две могућности: улазак Руса у Србију и случај буне у Србији. Али у Београду беху заборавили на уобичајену Портину индискрецију. Убрзо затим Аустрија је сазнала не само за постојање овога меморандума, већ и за њагову садржину. Аустрија одмах одговори на овај српски меморандум забраном извоза и превоза за Србију и свакога увоза из Србије. Ово је била једна мера, којом је она, нарочито доцније, много пута маневрвала противу Србије.

Српски меморандум Аустрија је сматрала као увреду и на порти је представила, да као задовољење за ову увреду тражи, да Србија одмах обустави све своје војне припреме и у исто време, поред свога раније осведоченога пријатељства, Аустрија се порти овога пута још декларирала и као њена савезница. Стога Султан преко великога везира позва српског кнеза да одмах обустави све војне припреме и, у исто време, да се Аустрији непосредно извини за ову увреду. Porta је у овој мери разоружања Србије гледала и за себе једну позитивну добит, јер је Аустрија била успела да увери Порту, да се војници и оружје противу Аустрије могу лако обрнути противу саме Порте. Убрзо затим Аустрија изврши једну пресију на Русију ради евакуације руске војске из дунавских кнежевина. С напуштањем руских посада Мале Влашке, аустријска војска поче остављати српску границу, крећући се на исток. А српска влада обустави сва већа војничка вежбања у земљи.

Аустрија беше успела, да у неколико дискредитује Србију и код сила западне Европе на исти начин као и код Порте. У Србији се појави један снажан покрет, који је захтевао, да она овога покрета у свакоме другом држању Србије видели су само њену сигурну пропаст, јер се западне силе ни у чему одређено не беху изјасниле за Србију. А у исто време у Русији се отпоче развијати силно незадовољство противу Србије због њенога паразитног држања. Више логика самих догађаја, него увиђавност ондашњих српских државника, успе да у последњем моменту

спасе Србију од ове опасне игре. Ратни догађаји беху пренесени поглавито на Крим и обале Црнога Мора. Политичко биће Србије није више било у опасности за свој опстанак. Све спољашње незгоде и интриге, нарочито аустријске дипломатије, сада су биле много лакше одбијане. Главна пажња обе ратујуће стране беше сконцентрисана далеко од Србије, на обалама Црнога Мора... Србија беше успела да прође кроз једну од најопаснијих европских криза и не само то него и да, прошавши кроз њу, учини и један велики и необичан напредак на своме путу државне еманципације и утврђивања свога међународнога положаја. Тај напредак она је постигла пруживши целога свету изванредан пример своје готовости на све жртве. Одлучивши се за оружане мере и одбрану своје територије од свакога напада са стране, Србија је тиме највише учинила за очување своје државне независности, „пошто без самосталног оружја нема ни политичке независности на земљи“.

Рад на Париском Конгресу, на коме беху заступљени представници свих великих сила и ратујућих држава, развијао се врло брзо и лако. Споразум је у главноме унапред био постигнут у свима важнијим питањима. Источно питање беше добило једну нову солуцију у уговору мира, који је дефинитивно свршен 30. марта 1856. године. Париски уговор мира није извршио никакве основне ни дубље измене у комплексу најразличитијих проблема, који су у оно време сачињавали Источно Питање. Он је више дао санкцију постојећем стању ствари и односа на ближе Истоку и загарантовао, и ако само за најкраће време, једну равнотежу између свих великих сила и њихових односа према „болесноме човеку на Босфору“, и народностима које се беху пријавиле за његово наслеђе. Независност и територијални интегритет отоманске царевине, неутралност мореузина и Црнога Мора, слобода пловидбе на Дунаву, аутономија Влашке, Молдавије и Србије — све то Париски Уговор Мира беше ставио под заједничку гаранцију свих сила.

Чланови, који су обухватили Кнежевину Србију, гласили су:

Чл. XXVIII. — Кнежевина Србија зависиће и даље од Високе Порте, саобразно царским Хатишерифима, који утврђују и опредељују њена права и повластице, стављене од сада под заједничку гаранцију свих сила уговорница.

Следствено, ова Кнежевина сачуваће своју независну народну управу, као и пуну слободу вере, законодавства, трговине и пловидбе.

Чл. XXIX. — Право гарнизона Високе Порте, онако како је утврђено ранијим уредбама, задржава се. Никаква оружана интервенција у Србији не може бити без претходнога пристања свих великих сила уговорница.

Из узанога круга, у коме се Србија дотле кретала под строгом контролом — између турског и руског, она је, стављена под протекторат свих великих сила, намах изашла у пространо и слободно поље међународних односа. Њен политички развитак добио је нове махове, и ако потпуна независност још не беше дошла. Овај епохалан прелом у историји Нове Србије се забрањује свака страна војна интервенција у Србији, чак и самој Порти. Државна зграда Нове Србије, и ако не беше још сасвим завршена, она се гаранцијама, добијеним на Парискоме Конгресу, била довољно осигурала за скори и успешан свршетак. После Парискога Конгреса углед српске Кнежевине код свих српских, југословенских и хришћанских народа у Аустрији и Турској беше у толикој мери порастао, да су на вазалну Србију могле с правом суревњиво гледати многе потпуно независне државе онога времена. Поверење и наде, које су у Србију полагали сви поробљени и полуслободни хришћански народи око ње, и поуздање, које је са последњим успесима Србија сама у себе стекла на своме ослободилачком путу, учинили су те је скоро за четврт века после тога престиж Србије на Балкану био потпуно и једини, са киме су и све европске државе морале рачунати.

* * *

Велике и тешке спољашње кризе од 1848.—1856. године, кроз које је Нова Србија прошла срећно и с великим успесима, не успеше да угуше и унутрашње борбе, које су неминувано морале проистацати из олигархискога система владавине. И ако су у току времена многи од уставобранитеља већ били сишли с политичке позорнице, а на њихова места дошли нови људи, ипак главни узрок политичке унутрашње несрећности у Србији није био отклоњен. С времена на време, често пута у новим видовима, продужавана је готово стално унутрашња борба између појединих државних фактора, чије функције беху неправилно и неприродно одређене основним државним законом, Уставом од 1838. године. Установа Савета представљала је и на даље узрок сталних спорова између извршне и законодавне државне власти. Савет са прерогативама по Уставу од 1838. године, није само представљао сталну сметњу унутрашњег државног и народног развитка, већ је у исто време био и највећа сметња политичкој еманципацији државе према иностранству. С једне стране су се чланови Савета стално и суверено мешали у сва питања државне администрације,

с друге опет стране, чланови Савета се нису устручавали да у својој борби с кнезом и владом призивају у помоћ интервенцију страних држава за најситнија државна питања, а чак и за безначајне личне спорове. Недовољан број свесне и праве народне интелигенције још је више омогућавао овај режим личне и некултурне олигархије. У земљи су постојала два господара: кнез и Савет. Односи међу њима нису били јасно прецизирани. По извесним прописима Устава кнез је имао највише права и власти, док је по другим прописима истог Устава Савет био стварно много јачи од кнеза. А све њихове узајамне спорове имала је у крајњој линији да решава Porta, која их је увек решавала, или често остављала нерешене, према својим моментаним политичким интересима.

Концем 1855. године кнез Александар покуша да ефикасним мерама сузбије Савет у границе чисто законодавне власти. Он прво поднесе Порти један пројекат за измену двосмислених одредаба у Уставу од 1838. године. Затим постави неке ministre, који нису били чланови Савета; издаде сам без знања Савета, прокламацију на народ, којом је саопштио одредбе Парискога Уговора, које су се односиле на Србију. После једне велике откривене завере, у коју је био уплетен и сам председник Савета са још неким великодостојницима, а коју је из иностранства финансирао кнез Милош Обреновић, кнез Александар смени сам половину саветника и на њихова места постави нове људе себи потпуно одане. Све то изазва долазак у Београд Портинога изасланика Етем-паше, концем марта 1858. године с нарочитим инструкцијама, да извиди размирице и уреди односе у Србији. Етем-пашина мисија се сврши привидним измирењем кнеза и Савета. За председника Савета беше постављен стари Вучић, и ако сада већ отворени противник кнежев, а у нову владу уђоше већином лица, која су такође била компромитована у пређашњој завери. Судбина кнеза Александра Карађорђевића са овом променом беше дефинитивно решена. Народ је био сит унутрашњих трзавица и тражио је једну јаку државну управу. Покушај кнежев, да уништи олигархију, био је од народа примљен и поздрављен с толико исто симпатија, колико је убрзо затим према кнезу завладала равнодушност, када је у предузетој борби попустио и почео да прави компромисе на очигледну штету државних интереса и свога достојанства.

Међутим, олигархија је сматрала за своју прву дужност да се освети кнезу за све његове покушаје борбе противу ње; а у земљи се поче развијати један јак покрет за сазивање Народне

Скупштине. На чело овога покрета, из својих сопствених разлога, ставише се председник Савета, Вучић и Министар Унутрашњих Дела, Гарашанин. Први с отвореном намером, да Скупштина збаци кнеза, а други као државник, који је хтео да народ сам преко својих изабраника рашчисти несносну атмосферу у држави. Кнез и Савет дадоше пристанак за сазивање Народне Скупштине, али се Porta у почетку томе успротиви. Тек на интервенцију Русије и Фрацуске, које Порти објаснише да она таквим својим држањем вређа Париски Уговор, и Porta даде свој пристанак. У јесен 1858. године био је издан први закон о Народној Скупштини. Народну Скупштину су имали да сачињавају две врсте посланика: посланици по народном избору и посланици по положају. Првих је имало да буде 376, изабраних по варошима непосредним гласањем, а по срезовима преко повереника; а посланика по положају имало је да буде 63. Овај закон био је донесен ad hoc, само за ову Народну Скупштину. Избори народних посланика извршени су 28. новембра, а Скупштина се састала у Београду на Првозваног Андреју 12. децембра, на дан државне светковине.

Дошавши у Београд, народни посланици донесоше собом и целокупно незадовољство, како оно које је у земљи стварно владало противу централне државне управе, тако исто и ону другу врсту личнога незадовољства противу појединих институција и личности, које су њима управљале. Уопште узев, сем једнога малог броја народних посланика, који су били лично привезани за Вучића и друге великаше, код огромне већине најмање је нерасположења било противу саме личности кнеза Александра. Али, у Београду народни посланици западоше у прави хаос најразличнијих тежњи и најпротивуречнијих мишљења. Савет је био подељен у две групе: кнежеве противнике и његове пријатеље; председник Савета, Вучић, отворено и јавно је тражио збацивање кнеза Александра. Ван Скупштине беше се образовала од млађе интелигенције либерална странка, која је под утицајем агитација кнеза Милоша Обреновића из иностранства такође тражила збацивање кнеза Александра са српског престола. Разни великаши, агитујући јавно противу кнеза, тајно су већ били почели да изnose или своје личне или кандидације својих рођака за кнежевски положај. Најјача политичка личност, онога времена, министар унутрашњих дела, Илија Гарашанин, јавно се држао резервисано а тајно је удешавао све радње противу кнеза и врло вешто вршио концентрацију свега незадовољства противу кнежеве личности. Агенти кнеза Милоша, располажући великим сумама новаца, др-

жали су по Београду јавне зборове у корист свога мецене. На зборовима и пијанкама целокупно јавно мњење беше већ придобијено за преврат. Страни преставници у Београду мирно су посматрали сав овај метеж, а за неке се знало сигурно да га и сами још више распирују... Од свих фактора државних и политичких само војска беше остала потпуно на висини свога позива и свога достојанства. Она ни мало не беше запљуснута ни једном од свих ових разних струја, које су измешано дејствовале у великом хаосу, који је за време састанка Народне Скупштине владао у Београду. Прости посланици из народа тражили су само виновника свих унутрашњих трзавица и униженог земаљског достојанства. Не будући способни, да сами испитују и да дођу до правих узрока, они и сами подлегоше утицају плаћене руље и незадовољне олигархије.

Да се једна овака атмосфера створи, веома је много допринело, поред свега осталог, и само пасивно држање кнеза Александра Карађорђевића. Дobar и поштен човек, он беше слаб као шеф државне управе. Одлучујући се брзо и лако за све реформе и корисне ствари по народ и државу, он је се врло много колебао, кад је требало изрећи казну ма коме, чак и за највеће преступе. Рођен као велики патриота, он је имао довољно куражи да развије један изванредан национални рад на свима странама око Србије и у сувереној Турској и у суседној Аустрији, и да постане основалац политике српског и југословенског јединства. Али му је у унутрашњим политичким питањима тако исто недостајала моћ брзог опредељења и снага, да заузето становиште енергично до краја спроведе. Једна врста кобног фатализма као да је врло zgodно допуњавала његово потпуно оптимистичко гледиште на људе и мотиве њиховога рада. Његов пад због тога представља један велики куриозитет у историји свих владалаца. Мислећи да је доста, што је он сам уверен у правилност и искреност свога рада према народу и држави, он је резигнирано дочекао и својом пасивношћу и сам припомогао *свој пад*, и ако је за себе имао целу војску и без мало сву Народну Скупштину!

Због тога што кнез Александар не хтеде ни мало сам да утиче на догађаје и на политичке групе и личности, цео развој догађаја у Скупштини и у централној државној управи окрете се против њега. 15. децембра Скупштина изабра своје часништво. За председника, подпредседника и секретаре беху изабрани све сами отворени противници кнежеви. Одмах затим пред Скупштину беше изнет на решење Закон о Народној Скупштини, који је до 20. децембра био и усвојен. Скупштина је радила опсађена од масе оружаног света, којом су господарили агенти кнеза Милоша.

22. децембра у Скупштини је решено, да се од кнеза тражи оставка. Кнез се у овим најкритичнијим тренутцима стално колебао у својим одлукама и од скупштинске депутације, која му је поднела оставку на потпис затражи 24 часа времена за размисање. У последњем часу кнез Александар се обрати Савету, који му, са изузетком три члана, саветова да потпише оставку. Увече, тога истога дана, у једном крајњем наступу слабости кнез предузе последњи и најфаталнији корак: он оде у град и стави се под заштиту београдског паше. После овог поступка, чиме се дефинитивно одвојио од потпуно сигурне војске, питање о збацивању кнеза Александра било је дефинитивно свршено. Сутра дан у Народној Скупштини и поред све узбуђености, која је у оваквим приликама морала владати, просто је констатовано збацивање кнеза Александра Карађорђевића и у исто време извршен избор старог кнеза Милоша Обреновића. У последњем тренутку, видећи на шта су све ствари изашле, Савет покуша још истога дана, да спречи ове одлуке, које су присталице Обреновића преко улице биле сугерирале недовољно свесној Народној Скупштини, подложној свакоме утицају са стране. Скупштина пак узе намесничку власт у своје руке и постави за команданта београдскога гарнизона и управника београдске полиције Стевчу Михајловића, отвореног присталицу Обреновића. 24. децембра извршено је измирење између Савета и Скупштине. Тога истога дана војска учини последњи покушај, да на престо поврати кнеза Александра, али, услед његовог колебања, одмах сутра дан и војска се придружи одлукама Народне Скупштине. Три изабрана намесника имала су да управљају земљом до доласка кнеза Милоша. Са овим је и формално завршен овај династички преврат без крвопролића.

Створивши за време своје владавине од вазалне Србије културну, јаку и угледну државицу, којој је почео тежити сав српски и југословенски народ, кнезу Александру Карађорђевићу беше суђено да оде из земље, као трећа и последња владалачка жртва олигархискога система владавине, заснованог турским устаномом од 1838. године. Кнез Александар је морао пасти поглавито због тога, што у себи није имао довољно отпорне снаге, да издржи до краја у борби с представницима уставобранитељске олигархије. Али је његов пад, који је највише и био припремљен од уставобранитеља, повукао са собом и пропаст целога овога система владавине, који је силом историјскога развитка морао уступити своје место новим путевима и новим политичким институцијама, с којима је нова српска држава имала да се развија и да даље напредује...

ГЛАВА ПЕТА

НАЦИОНАЛНИ РОМАНТИЗАМ И ПОЛИТИЧКА РАЗОЧАРЕЊА
(1858.—1880.)

Друга владавина кнеза Милоша. — Његови односи и рад с Турском. — Смрт кнеза Милоша.
Нове идеје политичке и социјалне замишљају Србију. — Слабост Аустрије и Турске. — Кнез Михаило поставља политичку и државну еманципацију Србије. — Бомбардовање Београда 1862. и конференција гарантних сила у Цариграду. — Идеја националности и ослободилачке тежње Србије. — Кнез Михаило и идеје о дунавској, словенској и балканској конференцији. — Добишак градова. — Последице аустријско-аруског рата (1866.) и нова аустро-угарска политика на Балкану. — „Drang nach Osten“ и смрт кнеза Михаила 1868.
Кнез Милан Обреновић и Намесништво. — Србијин Устанак од 1869. — Савез рата Бугарског Егзарха у Цариграду 1870. — Почетак владавине кнеза Милана. — Народни устанак у Босни и Херцеговини 1875. године. — Српско-шурски рат 1876. године. — Рат између Русије и Турске 1877. и поновно сједињавање Србије у акцију. — Руско-шурски прелиминари у Сан-Стефану: питање о Великој Бугарској. — Берлински Конгрес. — Србија и српски народ по одредбама Берлинског Уговора. — Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину.

Када му је стигао позив Народне Скупштине, да се поново врати на српски престо, кнез Милош Обреновић се налазио у Букурешту у дубокој старости, још више појачаној двадесетогодишњим изгнаничким животом. Он одговори да прима кнежевску власт и да ће се одмах кренути у Београд, чим и Порте призна и потврди народни избор. У исто време он за свога намесника у Београду депешом постави свога пријатеља Стевчу Михајловића, да у његово име отпоставља кнежевску власт, док он тамо не стигне. Порта се у почетку уздржавала, да потврди избор Милошев за кнеза, сматрајући га за свога непријатеља. Министар Фуад-паша јавно је говорио, да Порта Милоша никада неће признати. Али, све гарантне силе дадоше одмах свој пристанак за нов народни

избор и предузеше на Порти пријатељске кораке, да и она то исто учини. Међутим, стање у Београду је било такво, да је Порта о њему морала водити строгогачуна. После свршетка владалачког питања Народна Скупштина беше веома проширила делокруг своје надлежности и свога рада. Она беше постала једна врста конвента, који је хтео да има суверену власт у свима државним питањима, како у унутрашњим тако и спољашњим. Она је била сама изабрала привремену Владу, неке од најјачих противника Обреновића протерала је из земље, београдског митрополита натерала да да оставку, као год и неколико саветника који су се били компромитовали у последњим догађајима. Потреба што бржег кнежевог доласка била је императивна; његов доласак су желели страни заступници у Београду бојећи се нових унутрашњих немира; то беше потреба саме земље, да се неизвесно револуционарно стање једном прекрати. Али од свега највише, то беше потреба и саме Порте, јер су унутрашњи немири у Србији претили да западе и остале српске и словенске крајеве турског царства. Више под притиском страха од те опасности, него због наговарања гарантних сила, Порта пристаде и сама да у почетку јануара 1859. године изда инвестиру кнезу Милошу. Берат о томе однео му је у Букурешт један нарочити изасланик, ђенералштабни официр. Али у овај Берат не уђе и потврда наслеђа кнежевог достојанства, коју је Милош за своју породицу био добио још 1830. године и о чему је постојала једна одлука Српске Народне Скупштине од 1838. Кнез Милош и његов син, кнез Михаило, стигоше у Београд 6. фебруара 1859. године.

Своју другу владавину отпоче кнез Милош једном дирљивом прокламацијом народу. Поред захвалности за понован избор и свечаног обећања, да ће владати у смислу државних потреба и народног благостања, кнез Милош не пропусти прилику, а да у овоме свечаноме акту не изјави како он сматра, да је његовим поновним враћањем на српски престо ео ipso признато и право наслеђа кнежевог достојанства у династији Обреновића. На основу тога он и кнеза Михаила прогласи за свога престолонаследника. Први посао, који је имао да се по Уставу сврши, било је обнављање Савета. На томе питању умало што не дође до сукоба између кнеза Милоша и Народне Скупштине, те кнез Милош одобри Скупштини да сваки од 17 округа предложи по два саветника, а он ће од њих изабрати седамнаесторицу. 12. фебруара кнез Милош се заједно с кнезом Михаилом појави у Народној Скупштини. Ту су обадвојица одржали по једну беседу, а с нарочитим симпатијама био је предусретнут кнез Михаило.

Одмах после тога кнез Милош настаде енергично да рашчисти унутрашњу политичку атмосферу у земљи. Сва искуства, која је он непосредно имао у унутрашњој политици за време своје прве владавине, као и поуке, које је могао извући из времена владавине свога претходника, као да нису ништа били помогли за промену менталитета кнеза Милоша у овим питањима и за метод, којим их је требало решавати. И поред уздржавања од стране свога културног сина, кнеза Михаила, кнез Милош је одмах у почетку свога владања унео врло много свога старог деспотскога темперамента. Он прво поручи Народној Скупштини да брзо заврши своје послове, па ће је он сазвати поново када то буде нашао за потребно. Затим изврши смењивање с положаја у државној служби свих личности, које је сматрао за своје противнике; најважније од њих протера, а један велики број стави под суд и баца у тамницу. Међу овима последњима налазио се и његов некадањи момак и повереник, доцнији „народни предводител“, стари војвода Тома Вучић Перишић, који је у тамници идућега лета и умро. Кнез Милош никако није могао по својим апсолутистичким схватањима суверене власти, да се помири с тим фактом, да судије које он поставља могу да донесу и неку пресуду, с којом се он не слаже. Због тога је био наставио још одмах у самоме почетку своје владавине, да се лично меша и у саме судске процесе. Овакво његово поступање било је изазвало Владу да му — уз сарадњу самога кнеза Михаила — упути један меморандум као неку врсту програма по коме треба земљом да се влада. Ни према представницима страних сила у Београду кнез Милош се није држао с довољно такта и облигатне куртоазije. Кнез Михаило је имао ту незахвалну улогу, да стално исправља његове многобројне испаде.

Међутим, с друге опет стране, кнез Милош предузе једну енергичну акцију, да настави дело еманципације српске државе према Порти и да рашчисти сва спољња питања, која су у српским привилегијама била двосмислена. Њему је овај посао било у толико лакше предузети, што је Србија и у овоме погледу била постигла велике напретке на путу своје државне еманципације за време, док је кнез Милош био у изгнанству. На државну позорницу беше ступила једна потпуно нова генерација, која је јавно тежила новим путевима потпуне државне независности. Поред тога гаранције, које је Србија била добила на Париском Конгресу, омогућавале су јој, да својој акцији према Порти да и већи обим и шири значај. На основу једнога протеста Св. Андрејске Скупштине противу садржине Султановога Берата, којим је кнез

КНЕЗ МИЛОШ ОБРЕНОВИЋ

Милош био потврђен за српскога кнеза, српскоме заступнику у Цариграду беше наређено, да на Порти представи да кнез Милош сматра, да он није изабран него само воспостављен за кнеза Србије; да српскоме кнезу није потребно сувереново наименовање; да се он Бератом само уводи у дужност, а да он због Берата не прима владу, и да је свако друго схватање и тумачење повреда и ограничење земаљских права; да Султан не може заповедати српскоме кнезу, како ће он у својој земљи владати; и да Берат није одговорио народној жељи због тога, што није споменуо питање о наслеђу престола. Ову српску представку Порта прими с великим негодовањем. Турски министар спољних послова, Фуад-паша одговори, да све што Србија може учинити то је: да моли Порту да у сагласности с гарантним силама промени њен Устав.*

Овај неуспели дипломатски покушај даде повода кнезу Милошу, да у једном нарочитом акту од 13. марта 1859. године формулише гледиште Србије на њене односе према Порти. У једноме писму, упућеноме српском заступнику у Цариграду, изнесен је опширно цео развитак јавнога права Србије. У исто време изнете су све двосмислице у појединим Портиним Хатишерифима, као и одредбе разних Хатишерифа, које једна другу потиру. Позивајући се на Портину потврду ранијих Хатишерифа (1853.), којима је заснована аутономија Србије, а коју су загарантовале и велике силе (1856.), кнез Милош је нарочито истакао: да је независност унутрашње управе у Србији највише повређена октроисаним Турским Уставом од 1838. године. Поред осталих конкретних повреда српске аутономије, кнез Милош се нарочито задржао на одредбама, које се тичу наследства српскога престола и становања Турака у Србији. Ова нота стигла је у Цариград 22. марта и одмах је била предата и Порти и представницима свих гарантних сила.

Сваку даљу дипломатску акцију у овоме смислу прекиде рат, који је убрзо затим наступио између Француске и Сардиније, с једне, и Аустрије, с друге стране. Између Турске и Србије беху настали веома затегнути односи. Изгледало је, да ће војничке припреме, које су биле предузете и на једној и на другој страни,

* Интересантно је напоменути, више као карактеристику династичке нетрпелјивости и партијске заоштрениости у ондашњој Србији, да се ова српска нота није ни у алузији позвала на одредбе Парискога Уговора Мира и гаранцију свих великих сила. Међутим једну нарочиту тачку сачињавала је констатација, да кнез Александар Карађорђевић није дао оставку на српски престо, већ да је с њега био збачен. Али је Порта била принуђена, да кнезу Милошу сама скрене пажњу на гарантне силе.

убрзо довести до рата. Али на савет гарантних сила кнез Милош обустави сваку акцију. Једино што је у овим врло критичним данима по Аустрију било учињено беше пут кнеза Михаила у западну Европу, који је у осталом имао више информативан карактер. У Паризу је кнез Михаило опширно разговарао с Наполеоном III о српском питању, а у Лондону се састао чак и са угарским револуционаром Лајошем Кошутом, са којим је детаљно третирао питање о заједничким интересима Срба и Маџара. После великих разочарења, која је преживео у своје бурноме политичком животу после револуције од 1848. године, Кошут беше напустио све своје раније идеје о маџарској хегемонији и с кнезом Михаилом беше се нашао на заједничкоме становишту, да сви мали народи треба заједнички да се боре за своју егзистенцију. На тај начин беше постала идеја о т. зв. *Дунавској Конфедерацији*, у коју су имали да уђу сви мали балкански народи, а којој су на челу требале да стоје Угарска, Србија и Румунија. У моменту, када је између кнеза Михаила и Кошута било дошло до извеснога стварнога споразума, на основу кога је чак био отпочет и извесан рад, Наполеон III. закључи изненада с Францом Јосифом у Вилафранки примирје (8. јула) а цео заједнички рад између кнеза Михаила и Кошута би пресечен.

Затегнути односи између Турске и Србије продужили су се и даље, а у почетку 1860. године Русија представи и Порти и свима гарантним силама потребу, да кнез Михаило буде признат за наследника српскога престола. Требало је само да кнез Михаило оде Султану на поклоњење, па да се то питање, овако делимично повољно решено, скине с дневнога реда. Али он на то не пристаде. Марта месеца Порта саопшти гарантним силама као максимум свога попуштања, да ће признати кнеза Михаила, када буде дошао на владу. Баш у то време Енглеска изнесе предлог, да се сазове једна конференција представника гарантних сила, на којој ће се уредити српско питање. Да би предухитрио састанак ове конференције, кнез Милош, по својој старој пракси одреди једну депутацију, коју упути у Цариград, да непосредно с Портом уреди српске ствари. У једноме опширном меморандуму од 7. маја српска депутација представи Порти с потребним разлозима и мотивацијама потребу и оправданост решења спорних питања, која су се у главном сводила на ове три тачке: 1.— Дефинитивно и начелно решење о наслеђу кнежевскога достојанства; 2.— Да се забрани усељавање Турака у Србију, а они који су се раније доселили да се одмах иселе, сем гарнизона овјних по градовима; и 3.— Да Србија сама себи изради Устав

према духу народа и потребама земаљским. Ни на Порти ни код представника гарантних сила, захтеви Србије не наиђоше ни на колико толико повољан пријем. Један покушај Русије, да поново покрене питање источних хришћана у Турској у вези с ревизијом Парискога Уговора, баци Порту у велику забуну, а српску представку у фазу одлагања. 3. јуна српско питање је у Дивану било претресано и решено, али депутацији никакав прецизан одговор није дат. Када је најзад и тај одговор од 4. августа преко депутације стигао у Србију, било је телеграфски наређено 6. августа депутацији у Цариграду, да противу Портиних одлука протестује и да изјави: да Србија сматра као своје стечено право све оно што је преко депутације тражено, и да одмах напусти Цариград. Сви европски посланици у Цариграду сматрали су овај поступак кнеза Милоша много озбиљније него што је он у самој ствари био. Дипломатија поче вршити пресију на обе стране да попусте, али и овога пута не дође ни до каквога споразума, јер је Порта стално ствари отезала, а убрзо затим, на дан 26. септембра 1860. године, од старачке изнемоглости у 80-ој години живота, умре у Топчидеру кнез Милош Обреновић.

Велики духовни покрет, који је око половине XIX. века из Француске био захватио скоро целу Европу, својим политичким идејама и социјалним тенденцијама, био је нешто мало доцније заплуснуо и Србију. Српски романтизам био је изражен највише у књижевности, али је имао свога одјека и у осталим гранама народнога живота. Отпочет и развијен прво код Срба у јужној Угарској, чији је културно-политички центар био у Новоме Саду, он је убрзо затим обухватио и Србију. Главни носилац идеја српскога романтизма беше омладина виших и средњих школа, млађе чиновништво, као и један део трговачкога подмлатка. Главни циљеви српскога романтизма беху рад на националном васпитању народа и потпуна национализација целокупнога српског живота. У крајњој линији то је све имало да доведе до ослобођења и уједињења целога српског народа. У том враћању природи и народу српски романтизам је целу своју акцију заснивао на народној поезији, која је у овоме периоду сматрана као нека врста националног Јеванђеља. И заиста, ни у једном другом историјском периоду, од постанка Нове Србије, култ народне поезије није био на већој висини. „Нас мрави подилазе, кад јуначке песме слушамо, коса нам расте, а очи сузама се пуне, када нам слепи гуслар

српски наше песме запева.“ Због својих великих нада, фантастичних жеља и обимних програма и планова цео овај покрет није имао великих непосредних последица. Стварност је била много јача од свих илузија, ма колико да су оне биле лепе и заносне. Али прави значај овога идеалистичког покрета био је у томе, што су се из његових замаха развиле нове политичке и социјалне идеје, на чијем су се темељу развила модерна и реална схватања друштва и државе. У крилу овога покрета, који је имао врло много сањалачког, однихани су српски национализам и српски либерализам, српски позитивизам и српски радикализам...

У време ступања кнеза Михаила на српски престо спољашње прилике око Србије беху за њу доста повољне. Унутрашњим раздорима и немирима Турска беше готово сасвим паралисана за какву било већу спољну акцију. По *Хати-Хумајуму* (проглас рефорама), који је Турска била издала фебруара месеца 1856. године, она је била дала свечано обавезу, да ће у својој држави извршити корените реформе, уопште да ће направити једну световну државу и да ће хришћани пред законима бити изравнати с муслиманима. Све предузете реформе у овоме смислу беху у Турској апсолутно неизводљиве. Муслиман се никако није могао помирити с фактом, да неверник може с њиме, ма у коме погледу, бити раван. Отуда настадоше велики немири, који у појединим крајевима доведоше до правих буна.

С друге опет стране, и северни сусед Србије, Аустрија, преживљаваше баш у ово време велике унутрашње кризе после страшних ратних пораза. Реакционарни режим централизације и германизације, који је у Аустрији био васпостављен 1849. године, доживе и сам катастрофу заједно с поразом аустријскога оружја у Италији 1859. године и с губитком Ломбардије. Аустрија после ових догађаја беше ушла у фазу унутрашњег државног уређивања, испуњену разним националним и социјалним кризама. С новим Уставом од октобра 1860. године, Маџари не беху ни мало задовољни. Њихови организовани комитати извршише једну такву пресију на Аустрију, да је она била принуђена да одмах после 4 месеца замени т. зв. „Диплому“ од 1860. године с „Патентом“ од 26. фебруара 1861. године, по коме су све народности добиле ипак неку врсту, и ако врло ограничене, аутономије. Ово бурно стање владало је у Аустрији све до 1865. године, када је и овај Устав морао бити суспендован...

При оваквим спољашњим приликама отпоче своју другу владавину у Србији кнез Михаило Обреновић. Пре него што је отишао да обиђе мртво тело свога оца, он прими прво заклетву београд-

скога гарнизона и адресу оданости од Савета. У прокламацији коју је издао народу, он је објавио: да предузима владу као наследни кнез Србије, како према Султановим Хатишерифима, тако исто и по закону о наследству; у исто време додаде, да ће од Порте тражити прописани Берат и обећа, да ће у своје време сазвати Народну Скупштину. После терористичке, и ако врло кратке, владавине свога оца, кнез Михаило је у овој прокламацији морао нарочито исцрпно и јасно да обележи своје становиште у унутрашњој политици. Стога он објави: да престају освете и гоњења, да прашта све политичке кривике и позва цео народ, да се стави под заштиту закона: „Докле је год, кнез Михаило на влади, нека сваки зна, да је закон највиша воља у Србији којој се сваки покораваати мора!“... Својим првим поступцима пуним достојанства и одважности кнез Михаило потпуно задоби љубав и поверење у земљи, а српскоме престолу створи потребан ауторитет и достојно поштовање.

Новембра месеца у Београд стиже један Портин изасланик с Бератом о инвестирури кнеза Михаила. 19. новембра кнез прими Берат у своје двору без икаквих догле уобичајених церемонија. На Порти одмах увидеше јасно нов правац српске политике, што даде повода да се развије једна јавна новинарска полемика између Порте и Србије са одрешитим и тешким узајамним пребацивањима. Српске изјаве, које су овом приликом учињене, европска журналистика назва *Манифестом кнеза Михаила*. Са српске стране је отворено тражено: да се аутономне тековине Србије уведу у живот без икаквога ограничења и у потпуној јасности; да се Порта престане мешати у ситне унутрашње ствари Србијине и да се задовољи са испуњењем основнога начела њенога суверенога права. У исто време Порти је стављено до знања, да Србија не може затворити своје границе према многобројним хришћанима — бегунцима из суседних турских области. — Желећи да спорна питања с Портом, ако не сасвим реши, а оно изведе на чисто дипломатским путем, кнез Михаило посла у Цариград, априла месеца 1861. године најумнијег ондашњег српског државника, Илију Гарашанина, да настави мисију, коју је кнез Милош био отпочео. Али његове инструкције беху знатно сужене. Гарашанинова мисија имала је за циљ да се сврши питање о изласку из Србије оних Турака, који су били настањени ван градова. Али и овоме питању беше дат сасвим други облик. Турци нису морали да оставе Србију, али су зато били дужни да се потчињавају јурисдикцији српске Кнежевине. У то исто време, када су у Аустрији вођени преговори међу народностима о државно-правном уређењу, кнез

Михаило покуша да посредује између Срба и Маџара. За време држања српскога конгреса у Новом Саду, Србија је тамо била заступљена једним нарочитим изаслаником. У погледу идеје националнога јединства то беше врло срећно продужење политике, коју је Србија била инаугурисала још 1848. године.

Међутим, у ово се време врати из иностранства један нарочити изасланик кнеза Михаила, који је био послат, да дворовима гарантних сила нотификује кнежево ступање на престо. У исто време тај изасланик имао је инструкције, да консултира мишљење код дотичних влада о унутрашњем уређењу Србије. Све гарантне силе, а нарочито Русија, саветовале су, да Србија не тражи промену целог Устава, већ да се уређење државе изврши доношењем специјалних закона. Због тога кнез Михаило сазва Народну Скупштину 18. августа 1861. године у Крагујевцу. Народној Скупштини беху изнесена 4 законска пројекта и она их акламацијом прими. То беху основни закони: о Народној Скупштини, о Државном Савету, о Уређењу Народне Војске и о Порезу према имовном стању. Народна Скупштина имала се састајати сваке треће године на кнежев позив и износити своје мишљење о свима стварима, о којима би кнез желео да сазна жеље народа. Питање о порезу постало је њено искључиво право. Државни Савет задржао је и даље атрибуције законодавне власти и буџетско право, али је кнез добио право, да сам саветнике поставља беху тачно опредељене и између највиших државних институција беху тачно опредељене и законом оживотворено начело о министарској одговорности и слободи штампе. Од не мање опште важности беше закон о Народној Војски, који је потпуно уређивао питање о земаљској убојној снази. Сваки Србин од 20. до 50. године постао је обавезно војник. Правилним распоредом пореза уређени су државни приходи и ударен основ за рационалан економски и финансиски развитак земље.

Колико је велики био овај корак унапред на путу еманципације српске државе од Турске, поред свега осталог, најбоље показују узбуђеност и протести, које на Порти изазваше ове српске реформе. Мисија Илије Гарашанина у Цариграду сврши се без успеха. Порта привидно пристаде свега на једну мешовиту комисију, која би имала да извиди односе између Турака и Срба у Србији. Али у место свега тога, Порта најенергичније протествова код гарантних сила противу свих закључака Српске Народне Скупштине. Само Енглеска и Аустрија усвојише Портине разлоге, а све остале гарантне силе ставише се отворено на страну Србије. Спор између Порте и Србије постаде предмет великих дискусија и објашњења између гарантних сила. Највише

је повода за расправу давао закон о установи народне војске, противу кога се и Порта највише тужила. Да компромитује Србију, Порта покуша да изазове веће нереди на граници и по својим граничним крајевима, оптужујући за то непосредно кнеза Михаила и српску владу, као подстрекача. Али, заоштреност односа између Срба и Турака као да достиже врхунац у јуну месецу 1862. године, када дође до крвавих сукоба и у самоме Београду.

Кнез Михаило пак, за све време, док се пред гарантним силама с разлозима бранио од Портиних напада, предузе да започето дело унутрашњег уређења до краја изведе. У марту месецу он санкциониса један опсежан закон о централној државној управи. По овоме закону беху установљена седам министарстава: правде, просвете, иностраних дела, унутрашњих дела, финансија, рата и грађевина. Сви су министри међу собом изједначени, а једнога од њих кнез је постављао за председника, који је ту дужност имао да врши у његово име. Ова реформа не беше само дефинитивна еманципација Србије од Турскога Устава од 1838. године, већ то беше и знатан корак у европеизирању институција нове српске државе. Нарочиту пажњу кнез Михаило у ово време беше покљонио војничкој организацији земље. Њоме је руководио француски ђенералштабни капетан, Монден, који по новоме закону постаде и министар војни и који је својим неуморним и савесним радом врло много учинио за развитак Србијине убојне снаге. За министра председника већ беше постављен Илија Гарашанин, главни творац „Начертанија“ од 1844. године.

У недељу после подне 15. јуна 1862. године, у свађи на једној чесми у Београду, турски низами убију једног српског момка. Одмах затим из саме турске полиције убише Турци једнога српског полицајца и ранише једнога жандарма. То као да беше сигнал за једну велику борбу, која се између Срба и Турака разви по Београду око џамија, по улицама и на варошким капијама. Та је борба трајала целе ноћи, а потпун је ред повраћен тек сутра дан после подне. У моменту, кад је изгледало да је, захваљујући интервенцији страних конзула и министра Гарашанина, мир потпуно васпостављен и кад су се, после једне конференције између београдског паше и српске владе, конзули спремали да пашу посете, с београдског града — без икаквог повода — отпоче из топова и дубарди 17. јуна једно страховито бомбрадовање београдске вароши, које је трајало неколико сати. Сазнавши за ово кнез Михаило се брзо врати у Београд с једнога пута, који беше предузео по унутрашњости земље, и с владом предузе све мере за умирење разјаренога становништва, које је тражило освету по

сваку цену. Из околних округа у Београд се за тили час беше слегло на 20.000 оружаних људи. Али до даљих сукоба не дође, јер и београдски паша од Порте и страни конзули од својих влада беху добили наредбе, да непријатељства обуставе. По свему осталом изгледало је, да је Турска с бомбардовањем Београда хтела само да отпочне читав један низ оружаних репресалија на Србију и то са знањем аустријске дипломатије. Истовремено с догађајима у Београду Турска поче вршити концентрацију своје војске на разним тачкама српске границе. Стога министар председник и министар иностраних дела Гарашанин 23. јуна упуту у Цариград овакву депешу: „Ако Порта не жели да ствара и увећава заплете, она треба одмах да престане са сличним демонстрацијама, иначе, и ако смо у миру са сувереном, ми ћемо бити принуђени, да предузмемо мере за одбрану на свима угроженим тачкама.“

Енергично држање Србије учини те Порта одмах смени београдскога пашу и посла нарочитога комесара у Београд, да на лицу места извиди сукоб. Али грмљавина београдских топова беше учинила, да питање бомбардовања Београда доби много већи значај него што је то Порта желела, а крв проливена у Београду захтеваше, по мишљењу целе цивилизоване Европе, много радикалније мере од оних, на које је Порта мислила. Под притиском јавнога миљења, европска дипломатија беше принуђена да најозбиљније узме у претрес узроке, који су претили да наруше мир на истоку. Француска влада предложи, да се у Цариграду одржи конференција представника гарантних сила ради колективнога договора о мерама, које би биле у стању да пресеку обнављање оваквих жалосних догађаја. Крајем месеца јуна све се силе сагласише у овоме смислу. С извесним резервама и Порта прими овај предлог. 22. јула би отворена конференција представника гарантних сила у Цариграду с циљем: „*да јасно и дејашљиво уреди ово питање, као и сва питања права Турске и привилегија Србије, који имају дз остину неокрњени.*“ Међутим Аустрија беше баш у ово време покушала да добије мандат, да привремено са својом војском поседне Београд и да васпостави мир. Али њена жеља наиђе на отпор код свих осталих сила.

Пред Цариградску Конференцију и Турска и Србија изнесоше своје жеље писмено с многобројним доказима и документима. И с једне и с друге стране било је много узајамних оптуживања и напада. Још на првоме састанку посланика могло се одмах јасно увидети, колико су сами догађаји били кренули српско питање унапред. Питање о становању Турака ван градова било је пре-

КНЕЗ МИХАИЛО ОБРЕНОВИЋ

Ћутно већ унапред решено у корист Србије. Главна дискусија на конференцији вођена је на питању око градова. Руски и француски посланици, живо потпомогнути својим италијанским колегом, отворено су предлагали Порти, да градове у Србији сасвим напусти. Турску тезу енергично брањаху енглески и аустријски посланици. Интересантно је, да је аустријски посланик на самој конференцији изјавио: да он у овом питању не заступа само турске но и аустријске интересе, „јер сваки најпредак Срба у Кнежевини узбуђује и Србе у Аустрији.“ Посланик Пруске држао се стално по средини ове две противничке струје.

У једном моменту изгледаше, да конференција неће моћи да се сагласи у решењу постављених питања. Стога кабинети гарантних сила предузеше, да међу собом непосредно измењају мисли. Дефинитивно решење питања о градовима морало је бити напуштено, јер је Енглеска изјавила, да то питање сматра као питање опште европске равнотеже. Изјава Турске, да пристаје да се око градова направе неутралне зоне и да се у Београду поруши турски део вароши, омогући најзад свршетак рада Цариградске Конференције, наравно, с попуштањем и с једне и с друге стране. На последњем састанку посланика гарантних сила 4. септембра којим је завршена Цариградска Конференција, потписан је један протокол, који је садржавао 12 чланова. Турци су имали да изађу из целе Србије па и из вароши Београда; два града, Соко и Ужице, имали су бити порушени; турске посаде имале су да остану и надаље у Београду, Шапцу, Смедереву и Кладову. Конференција се уздржа, да у протоколу констатује непосредно узроке жалосних догађаја у Београду. Њена је жеља била, да отклони поводе новим сличним догађајима. Овај протокол је даље садржавао ближе одредбе о уступању турске вароши у Београду Србима и о задржавању града у турским рукама. Порта одмах прими решење Цариградске Конференције, а 6. октобра кнез Михаило објави прокламацијом народу, да и он прима решења, која су сагласно донели суверени двор и све гарантне силе услед бомбардовања Београда.

Кнез Михаило до душе прими све ове закључке Цариградске Конференције; поред осталог он је морао да их прими још и због тога, што је из Цариграда био дошао сам енглески посланик у Београд, који је њега лично правио одговорним за све евентуалне последице, ако би ови закључци били одбијени. Кнез Михаило је знао, да би се овога пута од Турске могле извући и веће добити за Србију, али је зато требало ратовати. Србија пак у то време не беше спремна за рат. Све што је могао у таквим приликама да учини, беху протести и ограде. Он то и

учини и Турској изјави „да у решеном уређењу не види нову епоху *везама, поверљивим и наклоњеним, постојаним и трајним.* . .“ И овога пута стварност се показа много јача од државних потреба и народних идеала. Али питање о потпуној независности Србије беше већ обузело цео народ. Српски захтев беше постао и жеља културног и просвећеног европскога јавног мњења; питање беше природно и правилно постављено. А потреба за његовим што бржим решењем, која испуњаваше све српске духове, омогућаваше Кнезу Михаилу и његовим сарадницима, да развију једну изванредну енергију на унутрашњем снажењу државе и осталим припремама, које су биле потребне за остварење идеала, који беше звезда водиља ондашње Србије. . .

Два су главна правца, у којима је кнез Михаило био развио сву своју делатност у Србији и на Балкану. По координацији та два рада он је управо и остао у успомени српскога народа као један од најумнијих владалаца. То беху: прво, *рад на машеријалном, културном и просвећеном развоју Србије упоредо са снажењем њене убојне снаге*, и друго, *национална пропаганда међу свима хришћанским народима у Турској и југословенским у Аустрији; организација народне енергије и сиремање једнога омишшега устанка, који је имао за задашак омишше ослобођење свих балканских народа.*

Систем његове унутрашње политике био је режим чисто личне владавине. Од свих Обреновића он је био најапсолутистичкије природе. Он је био религиозно убеђен у то, да у Србији не може бити правога напретка без јаке воље и чврсте владачке руке. Али у исто време, он беше владалац високе интелигенције и велике образованости, можда један од највећих просвећених апсолутиста. Велико искуство и моћ размишљања беху од њега философски сформирали једног владоца-еволуционисту, који је веровао у постепени развитак човечанства. Вредан, поносит и одлучан, он је у истини предњачио у савесности и напорима свима својим поданицима. Његове речи беху: „Није слобода у параграфима, праве слободе може бити у благостању, напретку и образованости народа. Нека моји Срби постану богати и образовани, они ће тим самим постати и политички слободни. Ко може тиранисати образован и имућан народ?! А докле је год он сиромашан и необразован, све политичке слободе, које бих му ја дао, он би употребио само на своју рођену штету и сваки, који би хтео, могао би му их одузети кад год би хтео“.

С уређењем и учвршћењем државне власти помоћу поменутих закона, влади кнеза Михаила не беше тешко, да настави рад на унутрашњем препорођају и снажењу земље, који беше у велико отпочет за време владавине кнеза Александра Карађорђевића. С постављањем пореског питања на праведну основу и државне финансије беху регулисане према новим потребама државе, које су изискивале све веће и веће издатке. У ово време Србија је већ ковала свој новац, а највећи рад беше развијен на подизању саобраћаја и наоружању војске. Крагујевачка фабрика оружја и муниције, и ако је у њој један велики број радника радио дању и ноћу, не беше у стању да подмири целокупну државну потребу. И оружје и муниција морали су бити наручивани са стране. У питању довожења војних набавака преко Румуније, између Србије и Турске, крајем 1862. и у почетку 1863. године, беше дошло до једнога великог дипломатског сукоба, у чије су расправљање морале да се умешају и све гарантне силе. Пошто земаљска новчана средства не беху довољна, Србија је била принуђена да изврши и једно задуживање на страни. Дотле она није знала за ову врсту финансијских манипулација. И енглески писац Dudley Baxter могао је с правом 1872. године у своме делу *National Debts* констатовати, да је Србија била једина земља у Европи, која није имала државних дугова. Јер овај први државни дуг Нове Србије беше *тајно* закључен 1867. године у Русији у износу 200.000 царских дуката.

Упоредо с овим унутрашњим стабилизирањем и јачањем државе, који беху најсигурнија база и за све њене спољашње акције и манифестације, кнез Михаило предузе исто тако живо велики рад на буђењу свести и организовању снаге, како код целога српског народа, који је још живео у потпуном ропском стању под Турском, тако исто и код свих осталих балканских народности, које беху или полунезависне према Отоманској Империји или још њени потпуни робови. На основу принципа народности, који је доминирао свима просвећеним духовима и целокупним европским јавним мњењем, сем Аустрије, кнез Михаило беше израдио један опсежан план, као природно продужење идеја „Начертанија“ од 1844. године, за заједничку акцију свих балканских народа, с крајњим циљем једне велике балканске конфедерације. Главни циљ ове заједничке радње био је протеривање Турака из Европе и у томе смислу беху израђени државни уговори с Грчком и Румунијом. Док, међутим, у погледу стварања једне нове државе, уговорне одредбе беху сконцентрисане у главном на балканске Словене. Кнез Михаило био је потпуно свестан, да је идеја о Дунавској конфедерацији

рацији, којој би на челу стајале Угарска, Србија и Румунија, у пракци исто тако једна идеалистички лепа *утопија*, као год, с друге стране, и идеја о Балканској конфедерацији, којој би на челу стајале Србија и Грчка.

Спремајући Србију за ослободилачки рат, кнез Михаило је у исто време врло много радио на придобијању европскога јавног мњења за решење балканскога проблема, као и на промени расположења појединих великих сила у корист ове нове балканске политике, за коју су већ биле потпуно придобијене Русија и Италија. Пошто је била извршена организација српскога живља у Босни, Херцеговини, Старој Србији и Македонији и постигнут потпуни споразум са представницима Хрвата и Срба из Аустрије, Арбанаса и Бугара, Србија је приступила преговорима о закључењу реалних савеза са постојећим балканским државама. Први велики успех у овоме погледу беше постигнут у преговорима са другом српском државом Црном Гором. У уговору, који је 5. октобра 1866. године закључен између Србије и Црне Горе, беше ударен чврсти темељ не само за заједнички рад Србије и Црне Горе на ослобођењу српског народа, већ и за јединство будуће српске државе. Кнез Никола беше се овим уговором обвезао, да у корист осмиварања српскога идеала абдицира на свој престо и да омогући саварање једне српске државе. Као компензацију за одрицање на свој суверенитет имао је да и у будуће носи титулу српскога принца и да као такав прима од Србије годишњу апанажу од 20.000 дуката.* Преговори са Грчком трајали су доста дуго и развијали су се врло тешко. Тек после грчкога неуспеха на Криту 1866. године Грчка и сама беше принуђена на закључење уговора о савезу са Србијом. Уговор за заједничку акцију између Србије и Грчке беше закључен тек у јесен 1867. године, а ратификован концем децембра месеца исте године. Војна конвенција пак, која је садржавала саставни део тога уговора, закључена је и ратификована тек у пролеће 1868. године. Због тога што је Румунија у то време већ имала на престолу једнога немачког принца, као год и због тога, што она у то време већ беше отпочела да тражи наслон на силе централне Европе, кнез Михаило није ни покушао, да и Румунију увуче у ову лигу балканских народа. Уговор савеза о пријатељству уопште беше закључен у почетку 1868. године: он беше довољан, да у случају рата Румунија, као прија-

* У ово исто време кнез Никола се обрати непосредно Порти са једном молбом, којом је тражио да му се уступе бар под закуп, ако не иначе, неке пограничне турске земље, те „да исхрани своју црногорску сиротињу...“

тељска држава, остане неутрална, преко које би се могле вршити све потребне набавке из Европе.

Од свих уговора, које је влада кнеза Михаила имала са појединим народностима, које су још потпуно биле под Турском и Аустријом, најважнији и најинтересантнији беше уговор, закључен између званичне Србије и делегата бугарског народа 26. јануара 1867. године у Букурешту. Тај уговор је назват „Програм политичког одношаја Србо-Бугара (Бугаро-Срба) или његов срдчан споразум“, а његових дванаест тачака гласиле су:

Члан I. — Народ српски и народ бугарски, који су по сунтаству Словени од исте крви и јединоверни, који произилазе од истога с абла и обитавају пределе додирујући се, самим провиђењем позвани су, да живе у будуће под једном истом управом и под једном истом заставом.

Члан II. — И због тога што образују једно тело, задохнуто истим осећајима, и што имају исте тежње и што могу постићи њихове тежње само у једном заједничком народном животу, ова два братака народа носиле у будуће, с разлогом, име Србо-Бугара или Бугаро-Срба и њихова заједничка отаџбина Бугаро-Србија или Србо-Бугарска.

Члан III. — Његова Светлост Књаз Михаило Обреновић, кога је патриотизам толико пута осведочен, потомак славне лозе и син јунака ослободитеља Србије, проглашава се за узвишенога шефа Србо-Бугара и за команданта њихове војске.

Члан IV. — Застава народна биће састављена из заставе српске и бугарске.

Члан V. — Гарантирају се границе српско-бугарске од сваке нападајуће тежње с поља.

Члан VI. — Законодавство биће једно исто, али обнародовање закона и њихово примењивање биће у двама дијалектима.

Члан VII. — Новац народни носиле с једне стране лик владвоца државе, а на противној грб србо-бугарски са натписом Краљевство Србо-Бугарско. Владалац Србо-Бугара установиле народна одличја, која ће одговарати њиховој историји.

Члан VIII. — Систем метрички биће народни систем, исто тако биће и са новцем.

Члан IX. — Верозакон је Србо-Бугара православни.

Члан X. — Патријарх Србо-Бугара биће независан; следствено и хијерархија независна народна, ал ће Синод бити свагда мешовит. Епископија, и управе административне и судске, требају одговарати надмоћној полулацији, имајући призрења на дијалекат. Синод предлаже кандидате за епископе политичкој власти, која ренава избор с обзиром, на сваки начин, на надмоћност дијалекта епархије.

Члан XI. — Владвоц државе именује своје министарство, старајући се увек да у њему буде Срба и Бугара.

Члан XII. — (И последњи) Скупштина ће решити о престоници наше отаџбине.

На једној широј скупштини бугарских делегата, одржаној у Букурешту месеца априла 1867. године, овај Програм био је дефинитивно усвојен од стране Бугара. Од главних идеја ова шира скупштина не одбаци ни једну. Напротив, она овај први програм само у неколико допуни. По њиховим допунама та нова заједничка држава имала је да се зове „Југословенско Царство“.

За извршење протокола Цариградске Конференције од 4. септембра 1862. године беху образоване три комисије. Прву комисију су сачињавали по један официр свих гарантних сила и један турски официр. Она је имала за задатак, да проучи и ограничи неутралну зону између београдског града и вароши. Друга мешовита, српско-турска, комисија имала је да уреди сва питања експропријације и накнаде штете приватним лицима. А под надзором треће такође мешовите, српско-турске, комисије имало се извршити исељавање муслимана, настањених у Србији ван градова. Све ове комисије отпочеше свој рад у почетку 1863. године. Али су сва питања била дефинитивно уређена тек у јуну месецу 1865. године. У овоме међувремену, а у вези с осталим отвореним питањима, Србија беше на Порти покренула и решење једнога граничног, али за њу врло важног питања. То беху мали градови Мали Зворник и Сакар, на Дрини према Великом Зворнику, и Кастел на Дунаву према Адакалима. Успех беше у толико постигнут, што је по престанку Портином 1867. године Кастел био разрушен, а питању о Маломе Зворнику беше суђено да надживи сва остала оновремена спорна питања између Порте и Србије. Оно беше просто одложено.

С превратом, који је извршен у Румунији 23. фебруара 1866. године, отпоче читав један низ догађаја на Балкану и у Отоманској Империји, који су испољили крајњу слабост Турске и пружи прилику разним балканским народима, да наставе рад на својој еманципацији. Са жељом, да истисне Аустрију из Немачкога Савеза, Пруска беше пустила у саобраћај једну комбинацију, по којој је Аустрија као накнаду за своје уступке на северу требала да добије право окупације румунских кнежевина. Али догађаји учинише те се она задовољи потпуно тиме што је на румунски престо био постављен један принц из њенога владалачког дома. У заплету, који беше настао у румунскоме питању, Србија доби прилику да истакне на дневни ред питање о градовима. Готово у исто време она преко свога дипломатског представника

у Цариграду, Јована Ристића, упути један опширан мемоар руској влади и посла једнога нарочитог изасланика у Париз и Лондон, да тамо објасни становиште Србије у питању градова и да види расположење дворова према овоме питању. Увиђавно и благонаклоно држање енглескога премијера, Лорда Кларендона, осигура успех Србије у питању градова. На страни Турске од свих гарантних сила беше остала још само Аустрија.

Међутим, догађаји се све више и више развијаху повољно за Србијино прегнуће, да дефинитивно с Портом реши питање о градовима. Дефинитивним поразом аустријскога оружја у битки код Садове, Аустрија беше принуђена не само да моли победиоца за мир већ и да приступи стварању нових облика владавине у својој држави, састављеној од многобројних различитих нација. Она тиме тренутно беше потпуно паралисана за сваку акцију, чак и дипломатску, у балканским питањима. С друге опет стране, устанак храбрих Крићана претио је, да у Турској изазове читав низ националних побуна. Од Србије је зависило, да ли ће се развити један општи пожар на Балкану. Порта се већ беше преломила, да изађе на сусрет свима захтевима Србије. 10. новембра представник Србије на Порти предаде великом везиру својеручно писмо кнеза Михаила, којим је Србија од Турске тражила своје градове, Све гарантне силе, чак и сама Аустрија, саветоваше Порти да градове уступи. Захваљујући једној живој интервенцији францускога посланика у Цариграду, Буреа, и енглеског секретара за спољне послове, Лорда Станлеја, који формулиса начин потпунога Портинога уступања,* концем јануара 1867. године Турске беше донела и формалну одлуку, да се Србија задовољи.

Писмом од 3. марта 1867. године, велики везир свечано изјави кнезу Михаилу расположење и одлуку Портину, да Србији преда градове. Али је Порта хтела да за своју велику жртву добије од Србије и једну видну манифестацију њене оданости, која јој је била нарочито потребна у ономе времену великих немира. Наиме, она је отворено тражила, да кнез Михаило дође у Цариград, што пре тога он никако није хтео учинити. 26. марта кнез Михаило упути народу прокламацију, којом је објавио, да му Султан поверава заповедништво над градовима у Србији, да дотадашњу

* Енглески министар послао је своје посланику у Цариграду 12. децембра 1866. године оваку депешу: „Да би се Србија ослободила присуства муслиманских гарнизона на српском земљишту, претпостављајући, да би то било у вези с условом, да Султан вистира на томе да се и даље на тврђавама вије турска застава, могло би се донети баш такво решење постојећих тешкоћа, које би и српска влада саизволела усвојити.“

турску посаду у градовима има да замени српска војска и да ће у будуће — то беше једини турски услов — на српским градовима имати да се вије поред српске и турска застава. 30. марта кнез Михаило с великом пратњом пође у Цариград, где је стигао 2. априла. У Цариграду он беше врло свечано дочекан. 16. априла кнез Михаило беше стигао натраг у Београд, а већ после два дана прочитан је Султанов ферман, којим је Porta уступила Србији градове. У исто време кнез прими од Али Ризе паше и кључеве од сва четири града. Истога дана српска војска уђе у Београд, а после неколико дана она поседе и Шабац, Смедерево и Кладово, а турске посаде дефинитивно напустише Србију. Отварајући у јесен Народну Скупштину у Крагујевцу, кнез Михаило је с оправданим поносом потсетио народне посланике на последње догађаје овим речима: „Једна велика брига моја смирена је, једна велика моја и народна жеља испуњена је; гарнизони турски исељени су из Србије, градови на обалама Саве и Дунава у нашим су рукама, и слобода и унутрашња независност Србије постале су права истина.“

И заиста то беше врхунац његових успеха, али у исто време и последњи његов успех.

Чудноват је парадокс у последицама, које су на Србију и српски народ уопште имали резултати аустријско-пруског и италијанско-аустријског рата од 1866. године. Побеђена и ослабљена Аустрија, непосредно после овога пораза, не беше у стању да заузме противно држање у питању градова између Србије и Турске. Овој слабости Аустрије има се највише и приписати, што је Србија успешно и брзо на Порти свршила питање о градовима. С друге опет стране, чим је Аустрија дефинитивно истиснута из Немачког Савеза и из Италије, она је била принуђена да с променом унутрашњег система владавине, промени и своју спољашњу политику. Не могући да оствари план о компензацијама Аустрији у Влашкој и Молдавији, победилачка јој Пруска, још за време преговора за мир у Николсбургу, показа правац њене будуће спољашње политике. То беше Балкан, нарочито његова западна половина. Своју дотадашњу пасивну политику, која се задовољавала са очувањем интегритета отоманске империје и одржањем status quo-а на Балкану, нова дуалистичка Хабзбуршка монархија, Аустро-Угарска (од фебруара 1867. године) замени активном, империјалистичком политиком, која је била подједнако завојевачка и према Турској и према Србији.

Први удар од ове нове аустро-угарске политике осети Србија већ у другој половини 1867. године. Цео многоструки рад и при-

преме за заједничко ослобођење свих балканских народа беху изненада и на мах пресечени. Враћајући се с изложбе у Паризу (1867.) кнез Михаило се задржа неко време на своме пољском добру, Иванци, у Горњој Маџарској. Ту му августа месеца дође у посету Граф Јулије Андраши, тада већ председник министарства и министар одбране краљевине Угарске. Између кнеза Михаила и Графа Андрашија вођен је један дуг разговор, чија је садржина све до данашњег дана остала потпуна тајна. Али томе разговору нити је присуствовао нити је о њему што год сазнао од самога кнеза кнежев министар председник и министар иностраних дела Илија Гарашанин, који је и сам био позван да из Београда дође у Иванку. Од тога загонетнога разговора кнез Михаило се нађе на раскрсници између велике ослободилачке политике, коју је Србија дотле водила и нове политике, која му је у Иванци предложена или наметнута. У новембру месецу кнез Михаило отпусти из службе министра председника, Илију Гарашанина, који је оличавао ону велику политику, које се и сам кнез држао све до састанка с графом Андрашијем. Што је још најинтересантније било, Гарашанин је пао због сукоба с министром војним, који није био у стању да изврши војну спремност за утврђено време, а који је и даље остао на своме месту.

Запрепашћење, које је на свима странама био изазвао пад Гарашанинов, беше врло велико. И балканске државе, које су биле у савезу са Србијом, и неослобођени народи, који беху у споразуму са српском владом за заједничку акцију и ослобођење, ову личну промену схватише као промену целокупне политике кнеза Михаила. Русија, чије потпуно поверење Гарашанин беше успео да стекне за време свога другог министровања, протествовао код кнеза Михаила противу ове промене. . . . Колико је кнез Михаило био одступио од правца своје дотадашње политике, најбоље показује један пример, који је из тога времена оставио једну врло тешку успомену за сваки доцнији рад Србије у овоме правцу. Наиме, убрзо после Гарашаниновога пада у Београд беше дошло, ради извеснога споразума, неколико хрватских патриота, који су још из времена владавине кнеза Александра Карађорђевића, као и за време владавине кнеза Михаила, одржавали тесне везе са Србијом. Нови министар иностраних дела кнеза Михаила стави им до знања, да Србија не мисли продужити политику, коју је дотле водила. То беше за дуго времена врло озбиљан удар братским везама између Срба и Хрвата, али то не беше и једина последица ове фаталне нове политике.

Тек у пролеће 1868. године кнез Михаило као да беше отпочео, да се поново враћа на свој стари пут ослободилачке и народне политике. У то време он се најозбиљније носио намерама, да се ожени једном својом рођаком, пошто је први брак био раскинуо, јер у њему није имао деце. У месецу мају он одреди једну комисију од војних стручњака, којој је ставио у дужност, да у целој земљи изврши преглед целокупне српске војске, њене убојне спреме и уопште да изврши констатацију, у коме је степу Србија способна за рат. У исто време он нареди староме Гарашанину, с киме је већ био обновио односе, да му се одмах јави чим се буде вратио с једнога пута из иностранства... Изгледало је, да ће Србија кроз најкраће време да се поново врати своје великоме предузећу, на коме је тако много радила све од 1844. године. Али у историји српске судбине беше једно друго опредељење. Аустро-угарски „Drang nach Osten“ беше већ тачно прописао и сва средства, с којима је ова политика имала да се служи у постизавању својих циљева. 10. јуна 1868. године, приликом једне шетње с будућом кнегињом, кнез Михаило у Кошутњаку би убијен, уз велику радост Турске, која га сматраше за свога највећег непријатеља. Али то беше у самој ствари прва жртва на путу, који Аустро-Угарска поче трасирати према Солуну и Цариграду.

Једно привремено Намесништво, које је одмах по смрти кнеза Михаила узело државну управу у своје руке, сазва Велику Народну Скупштину, која је имала за задатак да изврши избор новог кнеза. Питање је било врло компликовано, нарочито због тога, што из династије Обреновића не беше више остало непосредних наследника, чија би права на српски престо била неоспорна. Либерали од 1858. године, који беху већ приграбили у своје руке сву државну власт, хтели су по сваку цену, да на српски престо дође ма ко од Обреновића, и ако кнез Михаило не беше никога означио за свога пресумтивног наследника. Порта покуша и овога пута, да се умеша у српске ствари и да ојача свој углед и утицај у Новој Србији. Свима европским државама било је стало само до тога, да се у Србији одрже мир и ред и да се отклоне унутрашње пертурбације, које би Србију могле снаћи при решавању овога важног питања. Француска, једина, отворено интервениса. Њен министар иностраних дела, Маркиз Мутије, изјави: да ће Француска признати свакога *домородца*, који би у

Србији био изабран за кнеза, али да ће се одупрети избору свакога странца, па ма то био и црногорски кнез, ако би случајно народни избор пао на њега.

Велика Народна Скупштина на својој седници од 2. јула у Топчидеру, по унапред спремљеном плану либерала, изабра за српскога кнеза малолетнога Милана Обреновића, који је био унук Јеврема Обреновића, старијег брата кнеза Милоша. У исто време за намеснике малолетном кнезу беху изабрани М. Блазнавац, Ј. Ристић и Ј. Гавриловић. Нови намесници одмах спроведоше Порти решење Народне Скупштине, тражећи њену потврду и Берат с наследством кнежевског достојанства. Тражени Берат стигао је у Београд идућег месеца и био је предат новоме кнезу по упрошћеном церемонијалу, који је завео кнез Михаило.

Под владавином овога намесништва либерална странка, у осталом прва организована политичка странка у Новој Србији, доби свемоћну превласт у држави и потпун утицај, како на унутрашњи развитак земље, тако исто и на вођење и развитак њених спољашњих односа. У своје унутрашњем развоју Србија уђе у једну сасвим нову фазу друштвено-политичких односа: из савесног и поштеносног, просвећеног, апсолутизма кнеза Михаила, Србија беше преведена у период лажне уставности и привидног парламентаризма. Један од првих и најважнијих послова ове намесничке владавине беше доношење новог Устава српске Кнежевине. Припреме за израду новог устава предузете су још у другој половини 1868. године. Један од најјачих аргумената намесничке владавине за доношење овога основнога земаљског закона, састојао се у томе: што је Србија већ била изишла из онога стања, које је санкционисао Турски Устав од 1838. године и што је Србијино право унутрашњег уређења, зајемчено свима великим силама, требало санкционисати једним основним земаљским законом, из кога би сви остали земаљски закони произлазили. Поред овога општег државног разлога Намесништво је имало и свој чисто партијски разлог: учвршћење своје владавине и њено осигурање и за будућност у времену, када нови кнез буде постао пунолетан.

Нови Устав Кнежевине Србије био је свечано проглашен на Петровдан 11. јула 1869. године. У државноправном погледу овим Уставом беше извршен један врло значајан корак унапред: он је буџетско право давао законодавном телу, Народној Скупштини. Али то беше и једина велика тековина овога Устава, у осталом врло много и сама паралисана осталим његовим одредбама, које су све скупа зајемчавале један режим *прикривене личне владавине*.

Рђав изборни систем за народне посланике био је комплетиран постављањем извеснога броја т. зв. кнежевих посланика. Одговорност за вођење државних послова при овако састављеној Народној Скупштини беше постала сасвим илузорна: „За пуних 20 година овог уставнога режима није било ни једне личности, ни једне групе политичких људи, ни једне странке, ни једне струје у земљи, која би била у стању да наведе Круну на путеве, на које она није налазила рачуна да наиђе. Скоро све у земљи служило је искључиво Круни. Она се служила час једнима час другима и свагда једнима противу других; а они су се између себе клали као жути мрави за оно мало топла места, које су Крунини зраци понајвише загрејавали. Све је у земљи под овим режимом било слабо и немоћно; једина Круна била је јака и снажна. Она је водила ратове, она је закључивала мир, она је давала уставе, она их је могла тако исто укидати. Њена је задруга за све добро, што га је за то време могло бити у земљи, као што је њена одговорност за све зло што је ову земљу снашло“. — Овако је овај Устав Србије окарактерисао један од најумнијих државника овога времена, убеђени конзервативац, М. Пироћанац, много више кабинетски доктринер, него практичан политичар, који је био јавни радник још из времена кнеза Михаила.

Истицање у први ред унутрашњих државних питања у још вазалној српској Кнежевини не би било у толикој мери фатално, да су то била питања културно-просветна, привредна и финансијска, уопште питања, која би имала за циљ усавршавање народне производње и увећање државне снаге у погледу моралне и духовне културе. Али, нажалост, то овде не беше случај. Сва унутрашња питања, које је Намесништво покренуло, беху еминентно политичке природе и с обележјем и циљевима једне чисто партијске владавине. Неписмени селачки посланици имали су у Скупштини да гласају онако како им влада нареди, а млади кнез, који је био признат тек с потврђењем Портиним преко Берата, имао је да прође кроз једну врлу рђаву владалачку школу пре него што је добио пуну државну власт у своје руке. — Наравно, да је једно овако политичко стање морало изазвати врло велику опозицију противу себе у самој земљи. Та опозиција у осталом беше много већа, него отпор, на који је овај т. зв. уставни преображај вазалне Србије наишао и код самога суверена — на Порти.

Претенциозно лутање у унутрашњој политици није остало без дејства ни на спољашње односе српске Кнежевине, како у погледу на поједине гарантне силе, тако исто и према српском и југословенском народу око Србије. Политика, која је вођена за време

кнеза Михаила, беше заједно с његовом смрћу угушена. Намесничка владавина беше кобно успела, да Србију лиши два најјача ослободилаца, које је она раније имала: благонаклоно морално подржавање од извесних гарантних сила и просвећенога европскога јавнога мишљења, као и моралне снаге, коју је Србија црпила из великога мора својих још неослобођених саплеменика. И ако су намесници били тачно обавештени о намерама Аустро-Угарске према Босни и Херцеговини и једној њеној организованој акцији, која је имала за задатак да спреми земљиште за заузеће ових земаља, они се ипак упустише у расправљање питања са аустро-угарским генералним конзулом у Београду, Калајем, о тобожњој подели ових земаља између Србије и Аустро-Угарске. То беше један вешт маневар угарскога министра, Андрашија, да Србију компромитује у очима Русије, маневар чији успех беше за дуго времена фаталан по српске националне аспирације.

С кнезом Михаилом беху истовремено сахрањени и сви они уговори с балканским државама и народима, који су представљали систем заједничкога рада на општем ослобођењу Балкана, којим је руководила Србија. С Хрватима беху прекинути готово сви односи, с Бугарима је било извесних односа, али и то само у толико, у колико је појединим бугарским агитаторима била потребна материјална помоћ из Србије. Грчка је једва била дочекала смрт кнеза Михаила, да се отресе и формално уговорних обавеза према Србији. Академске дискусије, које намесници отпочеше с црногорским кнезом Николом, овај употреби на то да дефинитивно обележи своје сепаратистичке тежње и да инаугурише једну политику не само противу Србије, већ противу целога српскога и југословенскога питања. Још из овога времена чувена је његова фраза да су „лична права по себи праведна, и ако се не слажу с општом идејом“. То беше у истини израз његовога целокупног система и спољашње и унутрашње политике, која није обустављена ни у најкритичнијим тренутцима најновије историје српскога народа.

Али највећи неуспех намесничке владавине беше резултиран односима, које је Србија имала са својом некадашњом једином покровитељком, Русијом. До уображености охоло држање намесника вазалнога српскога кнеза Милана, с једне стране, и непотпуно схватање словенског и српског питања на Балкану од стране меродавних руских чиновника, с друге стране, беху начинили једну велику и неприродну разлику између правих и животних интереса Нове Србије и српскога народа и тежњи и поступања руске дипломатије. Још из последње године владавине

кнеза Михаила званични односи између Русије и Србије беху веома охладнели. Тежња ондашњих руских дипломатских чиновника, да се мешају и у безначајна унутрашња питања, беше наишла у Србији код меродавних фактора на један такав отпор, који је прелазно у отворен сукоб. Грешну неувиђавност и тесногрудост чиновника, с једне и с друге стране, имала је да плати Србија, и још више цео српски народ. Сматрајући, због разних ситних неспоразума, да се у Србији укоренује тежња за потпуно самосталном, чак антируском политиком, Русија поче сву своју пажњу концентрисати на стварање једнога новог фактора на Балкану, у кога је полагала више нада за остварање својих смерова. То беше бугарско питање. Србија је била та, која је прва отпочела буђење националне свести бугарске. Својим радом од неколико деценија она је и материјално и морално највише допринела, да се бугарска национална свест подигне и развије. Али, оружје, које је Србија деценијама спремала противу Турске за ослобођење свих хришћанских народа на Балкану, за време намесништва, а највише благодарећи Русији, би први пут окренуто противу ње саме и противу животних интереса српскога народа.

Антагонизам, који је у европској Турској вековима развијан између хришћанских Словена, с једне стране, и свештенства грчке цариградске Патријаршије, с друге стране, беше у ово време достигао толике размере, да самим стањем ствари ово црквено питање турских Словена беше отворено. Нарочито после стварања нове грчке државе и после аутономног уређења цркве у Новој Србији, грчко свештенство беше развило једну паклену акцију противу свих својих словенских једноверника у Турској. Поред моралне корупције и црквенога аутократизма, грчки митрополити и попови, стављени у службу грчке државне идеје, отпочеше једно безобзирно *гречизирање* словенских народних маса у Македонији и Арбанији, Тракији и Бугарској, па чак и у Старој Србији, Босни и Херцеговини. Под утицајем Србије пробуђени народ одговори на ову грчку акцију једним таквим отпором, који се у многим крајевима претварао у отворене сукобе. Русија употреби ову прилику да се, на основу свога раније стеченога права заштите православних хришћана у Турској, умеша у ову ствар. И сувише заузета унутрашњим политичким питањима, влада намесника не обрати довољну пажњу на овај велики и важан религиозно-политички покрет, и руску дипломатску акцију на Балкану. У место да цео овај покрет привеже за Србију на тај начин, да црквена аутономија Србије према Патријаршији у Цариграду буде проширена и на све остале Србе и Словене у Турској, или да и

саму српску цркву оцени од цариградске Патријаршије — али да у оба случаја сачува јединство религиозно-национално с подјармљеним хришћанима у Отоманској Империји — српска влада предузе један нејасан и збуњен дипломатски корак, пошто је Русија цело питање била већ свршила. 11. марта 1870. године *изашао је Султанов ферман о усташовљењу Бугарскога Егзарха*. С овим ферманом беше утврђена потпуна независност бугарске цркве у турскоме царству.*

И ако је у почетку територија ново створенога Бугарског Егзархата обухватала само крајеве средњевековне Бугарске и један део доцније створене источне Румелије, бугарска пропаганда се распростре врло брзо и на остале небугарске земље европске Турске. С обилатом материјалном и моралном помоћи, коју је Егзархат добијао из Русије, његови агитатори почеше врбовати присталице, поред дунавске Бугарске и Румелије, и у Македонији и Старој Србији. Па чак један позив у овоме смислу беху упутили и „православним хришћанима“ у Босни и Херцеговини. Црквена аутономија Егзархата постаде убрзо само једна маска, иза које је дејствовала бугарска националистичка пропаганда. Прва жртва ове руско-бугарске политике беше српска Македонија. Српски живаљ у Македонији и Старој Србији, изложен истовремено крволочној турској владавини и безобзирној корупцији грчкога свештенства, да би се курталисао бар једне од ове две беде, пређе у великоме броју у Егзархат. Али с привилегијама, које му је давала нова црквена организација, он је био принуђен *volens* да постепено подлеже и сугестији организованог бугаризма.

* Од 11 чланова, којима је ближе прописана црквена независност новог Егзархата, ево прва три:

Чл. 1. — Установиће се засебна једна духовна област под службеним називом *Бугарски Егзархат*, који ће с митрополијама и епископијама иже именованим обухватити још нека места. Управа над духовним и верским стварима ове области у свему ће бити поверена овом Егзархату.

Чл. 2. — При по реду између митрополита ове области носиће титулу *Егзарха*. Њему ће припадати и канонично председништво *Бугарског Синода*.

Чл. 3. — Унутрашња духовна управа овог Егзархата утврдиће се једном уредбом, која треба да буде сагласна с основним канонима и верским уредбама православне цркве, а која ће бити претходно подвргнута одобрењу моје царске владе.

Уредба ће бити израђена тако да се Патријарх не може ни посредно ни непосредно мешати у духовне ствари, а особито у избор владика и егзарха. Чим Егзарх буде изабран, Бугарски Синод ће известити о томе Патријарха, који треба одмах да да свој акт одобрења онако како то вера прописује...

— Са овим је отпочео онај велики процес бугаризирања некадашње Вардарске Србије. То беше први удар, и један од највећих, које је српски народ имао да издржи на овој страни у XIX веку...

Тек када је ово питање било дефинитивно свршено и овако уређено, намесничка влада покуша да изведе на бољи пут Србијине односе према Русији. Беше уређена једна посета малолетнога српскога кнеза Милана рускоме цару Александру II. Октобра месеца 1871. године кнез Милан је био неколико дана гост рускога цара на Криму. Колико су политички резултати ове посете мало утицали на промену ондашње опште руске политике на Балкану, најбоље су доказала два предузећа намесничке владе, којима се Русија највише противила. Покушај да се Босна и Херцеговина административно присаједине Србији, пропао је као год 18. марта 1872. године покренуто питање, да се Србија прогласи за независну краљевину. На овај је начин завршена владавина кнежевских намесника, а 22. августа 1872. године кнез Милан постаде пунолетан и предузе управу Србије у своје руке, као уставни кнез.

Кнез Милан Обреновић отпоче своју владавину без довољно вере у будућност и без довољно полета за рад. Према његовим младим годинама веома су симптоматично звониле његове речи из прокламације којом је објавио народу да ступа у пунолетство: „*Грешно би било изубиши и најмању шековину наших отаца, а мало поносно да сами ништа не привредимо*“. Али су баш ове речи најбоље карактерисале одсуство великих принципа и националних идеала, као и снаге, да се на њиховом остварењу ради. По свему изгледа, да је млади кнез био начисто у својој души и у својим намерама само с једним државним питањем. Он је боље него ико други познавао све недостатке намесничког Устава од 1869. године и у његовој, иначе врло бистрој, памети био је израђен читав систем разних манипулација у унутрашњој политици помоћу овога Устава. Од намесничке владавине он је био наследио један прави хаос у унутрашњим односима земаљским. Велика опозиција, коју је Устав био изазвао код великог броја интелегенције и огромне масе народа, учинила је те је намесничка владавина постала савршено партизанска. „*Ми се не обзиремо ни на способност ни на карактер, у овој држави има места само за наше пријатеље*“. — То беху речи једнога од кнежевских намесника, које су строго примењиване, нарочито у чиновничком питању. Поред овога, владајућа партија побрка потпуно сваки пра-

вилан ток мисли младога кнеза, убеђујући га, да у земљи постоји опасност једнога антидинастичкога покрета, који су у стању само они били да угушују. Због тога главна преокупација кнежевих мисли беше *одржање на престољу* — по сваку цену. Његов урођени аутократизам у овоме нађе нове хране и нових разлога за једну личну и самоволну владавину. Сва остала државна и национална питања беху без мало потпуно индиферентна. После посете кнеза Милана рускоме цару у Србији беху распрострајени фантастичнији гласови о сјајној кнежевој женидби с једном од великих кнегиња с рускога Двора. Српски народ је сматрао, да његов кнез има права на такве претензије у великој братској и словенској Русији. Стога његово разочарење беше огромно, када ово питање не би свршено према његовим очекивањима. Женидба кнеза Милана с Наталијом Кечко у очима српскога народа значила је лични пораз самога српскога кнеза.

Ни међународна ситуација за Србију не беше ни мало повољна. Енглеска вођаше најачко своју туркофилску политику, противну не само дељењу и слабљењу Турске, већ и свакоме покушају за рушење њенога угледа. Француска беше обузета сва резигнацијом после пораза од 1870. године. Италија рађаше на консолидовању унутрашњих односа у својој великој држави, уједињеној прво помоћу Француске и затим савезом с Пруском. Канцелар нове немачке империје, кнез Бизмарк, на врхунцу своје силе, да би и даље задржао изолованост Француске, створи т. зв. *Савез трију императора*. Без формалнога уговора, помоћу простих измена дипломатских нота, Немачка, Русија и Аустро-Угарска беху се споразумеле да заједнички раде: да се у Европи одржи територијално стање које је произашло из последњих дипломатских преговора; да се реше тешкоће, које је Источно Питање, као стална опасност, могло да изазове из дана у дан; да се сузбије револуција чија је смелост била претња за све престоле. Својом посредничком политиком између Русије и Аустро-Угарске, кнез Бизмарк намераваше да Русију задржи у њеној политици према Турској дотле, док јој од Аустро-Угарске не начини достојнога ривала. Аустро-Угарска беше већ узела на себе улогу претходнице немачке према Средиземном и Јерејском мору. Њене намере беху без мало јавне и обилато потпомагане од Немачке, Русија, и ако беше у Тројанарском Савезу, тражаше за себе компензације на рачун Турске, у накнаду за стварање великога немачкога царства. Из њених политичких комбинација на Балкану Србија беше готово потпуно испала. У руским плановима њено место беше потпуно заузела идеја о стварању нове бугарске државе, ближе Русији

и Цариграду и с насловом на Црно море. — У таквом се унутрашњем стању и таквој међународној ситуацији налажаше Нова Србија, када у пролеће 1875. године, после једнога сукоба између турских власти и српске раје у Невесињу, отпоче велики српски устанак у Херцеговини.

Народни устанак у Херцеговини имао је у почетку исти карактер као и сви остали многобројни устанци, који су у овој земљи готово стално и периодично избијали због рђаве турске администрације и несносних аграрних односа. Чак шта више, овај устанак не би могао достићи ни размере устанка од 1861. године, да се у њега не умешаше и разни фактори са стране. Грешно мешање кнеза Николе с чисто сепаратистичким смеровима, као да беше фатално допуњено једном живом и интезивном акцијом Аустро-Угарске, која је тајно помагала устанике, а јавно Турску, с циљем да се отвори босанско-херцеговачко питање. Херцеговачки борци и њихови прваци (Максим Баћевић, Мића Љубибратић, Лазар Сочица, Богдан Зимонић, Трифко Вукаловић, и други) нису ни сањали, до каквих ће резултата довести овај народни покрет, коме се они из најчистијега патриотизма беху ставили на чело. Цео устанак доби једно нарочито обележје тек када августа месеца 1875. године устаници изабраше један „Главни одбор за Ослобођење“, који издаде прокламацију на народ и јавно затражи помоћ од Србије и Црне Горе. Једно време изгледаше, да ће устанак бити угушен доласком турских појачања, која Аустрија пропусти да пређу Јадранским морем и преко Далмације. Али пред јесен српски устанак узе још веће размере: побуни се и северна Босна, а српске чете у Новопазарском Санџаку [загрозише Турцима њихову главну и једину комуникацију између Босне и Румелије.

Чим је Европа увидела, да је устанак у Херцеговини један озбиљан и обиман народни покрет, који може бацити у пожар цео Балкан, она предузе кораке на Порти за посредовање. Кабинетима Тројецарског Савеза придружише се и Италија и Француска. Свих ових пет великих сила предложише Порти, да се преко њихових конзула предузме умирење устаника, а оне обећаше, да ће уздржати Србију и Црну Гору од интервенције у устанку. И ако Порта прими овај предлог, мисија конзула сврши се без успеха. Чак и мере, које је Порта сама предузела: одвајање Херцеговине у засебан нашалук и издање једне Ираде и Танзимата, који су имали за циљ обуставу злоупотреба у Босни и Херцеговини, ништа не помогаше. Аустро-Угарска се већ поче полагао примати своје главном циљу. У новој једној интер-

венцији сила на Порти, она је водила прву реч. Граф Андраши, тада већ канцелар Хабзбуршке монархије, с пристанком и овлашћењем из Петрограда и Берлина редигова једну ноту Порти, чији текст усвојише све европске силе, чак и сама Енглеска. Ова је нота садржавала у својим захтевима извесну врсту аутономне управе у Босни и Херцеговини, а нарочито је инсистирала на поправци аграрних односа. Она беше предана Порти тек јануара месеца 1876. године. Да би добила времена за потпуно угушење устанка, Турска привидно пристаде да усвоји гледиште великих сила. Међутим, сами устаници, не верујући никаквим Портиним обећањима, и поред свих савета са стране да приме Андрашијеве предлоге, изиђоше с новим захтевима.

За све време трајања зиме и пролећа борбе између устаника и Турака беху у главном престале. Али због тога што дуги преговори између Порте и великих сила не доведоше ни до каквих позитивних одлука, чим је време мало отоплило, борбе поново отпочеше. Једна нова интервенција сила, изазвана непосредно крвавим нередима у Солуну, у којима беху поклани и француски и немачки конзули, наишла је и на Балкану и у Турској на једно много компликованије стање, него што беше у прошлој години. Поред без мало општег устанка у Босни и Херцеговини, и у Бугарској изби једна мала побуна, која изазва крваву одмазду од стране разјарених Турака. Саветовање сила у Берлину (између 11. и 13. маја) изазва један страхан религиозни револт муслиманског фанатизма у Цариграду. Из њега се разви велика завера противу Султана с тежњом, да се управне форме у Турској европеизирају. Резултат свега тога беше збацивање и убијство Султана Абдул-Азиса (збачен 30. маја а убијен 4. јуна 1876. године) и проглашење за Султана Мурата V. (30. маја 1876. године). Тако звани меморандум кнеза Горачкова, који је као резултат преговора у Берлину упућен Порти, још више је компликовао замућену ситуацију. Овај меморандум изазва одвајање Енглеске, те уместо да се он преда Порти, Дизраели окуражаваше Турску у њеноме држању према осталим силама, а једно јако одељење енглеске флоте беше послано у турске воде.

Од самога почетка устанка у Босни и Херцеговини званична Србија није имала јасну директиву за своје држање у овоме заплету. Крвна дужност према браћи, која су дигла устанак за ослобођење, бачила је Србију у опасну контрадикицију са стањем и расположењем свих осталих фактора, спољашњих и унутрашњих, који су имали да утичу на крајње решење историјске судбине у овоме моменту. Намере Аустро-Угарске биле су у Србији довољно

познате. Њено наметљиво мешање у устанак могло је само још више утврдити у Србији уверење у овоме погледу. Русија се према Србији држаше врло резервисано. С друге опет стране, да сама Србија, уз помоћ Црне Горе, води један успешан рат противу Турске било је немогућно по мишљењу свих увиђавних људи. Међутим, маса народа ослањајући се само на свој национални инстинкт, сматрала је, да је наступило време последњег обрачуна српскога народа с азијским завојевачем. Овакво расположење одржаваше нарочито једна либерална влада са Стевчом Михаиловићем и Јованом Ристићем на челу, која концем августа месеца беше заменила један конзервативни кабинет, после извршених избора за Народну Скупштину. Кнез Милан беше у прво време одсудно противан уласку Србије у рат. Он је усвајао само у неколико мишљење ратоборне струје, да Србија треба да потпомаже устанике морално и материјално, али да се, због опште неизвесности, не излаже потпуном ризику, који рат сам собом намеће. Унутрашње кризе, које је Србија преживљавала, беху врло велике. Већ октобра месеца либерална влада беше отпуштена, и ако је имала већину у Народној Скупштини, а управа земље беше поверена једноме кабинету, коме је на челу био Љ. Каљевић, председник Народне Скупштине.

Али даљи развој догађаја избаци Србију сасвим из колосека њенога колебљивог и уздржљивог држања. Услед турских зверстава над хришћанима подиже се једна права бура у европском јавном мишљењу противу Турске, а у корист подјармљених народа. Многима је пак изгледало, да ће и Енглеска променити своје држање према Турској. У исто време — а то беше претежније за одлуку Србије — оборени с власти либерали и њихови пријатељи беху развили једну велику агитацију, којој је био циљ, да Србија уђе у рат. Кнезу Милану је прећено с унутрашњим немирима и указивано на држање црногорскога кнеза Николе према устаницима. У исто време, као каква бомба, паде у Србију вест, да се у Босанској Крајини на чело српских устаника ставио син кнеза Александра Карађорђевића, кнез Петар, названи војвода Петар Мркоњић. Све је ово силно утицало на промену држања кнеза Милана. 6. маја 1876. на владу беху поново позвани либерали са Стевчом Михаиловићем и Јованом Ристићем. Нова влада значила је ступање Србије у акцију. 16. јуна био је потписан савезни уговор, с војном конвенцијом, између Србије и Црне Горе. 22. јуна упућено је писмо кнеза Милана великоме везиру, којим је Србија тражила од Турске, да јој повери администрацију и чување Босне и Херцеговине. Ово писмо предато је Порти 29. јуна. Сутра дан је енглески конзул

саопштио српском министру иностраних дела, да Porta неће дати никакав одговор на кнежево писмо. Прокламација кнеза Милана за ступање Србије у рат објављена је 30. јуна са Делиграда... Два дана доцније и Црна Гора је отпочела непријатељства према Турској.

Али то је било све што је Србија била припремила за овај рат. Колебљиво и неодређено држање пре уласка у акцију беше оставило фаталних последица и за време самих операција. Моменат за улазак у овај рат није био подесно изабран ни у коме погледу, а најмање за остварење српских народних тежњи. Енглеска је Србију енергично одвраћала од рата и преко свога конзула отворено изјавила, да ће у томе случају Аустро-Угарска заузети Босну и Херцеговину. Због тога је свакако у кнежевој прокламацији и била једна страшна контрадикција: како Србија овим ратом (који је проглашен за ослободилачки) нема намеру да руши интегритет Отоманске Империје. Унутрашњи разлози владајуће странке, који су највише и учинили, да Србија уђе у рат, помешани са уобичајеним интересима династије, паралисаше још у самоме почетку снагу Србије и углед српскога народа. У уговору, закљученом са Црном Гором, беху испољени сепаратистички интереси двеју династија: ту је било предвиђено, како ће добијене земље да се деле, али зато не беше испуњен ни основни постулат рата, да српске војске из Србије и Црне Горе дејствују по једноме истом ратном плану! Добровољци, који у приличном броју дођоше у Србију, и поред личне храбрости, беху без дисциплине и направише још већи неред. Главни командант српске војске био је руски ђенерал Черњајев. А врх свега, Аустро-Угарска одмах, у самоме почетку, просто забрани Србији војничке операције према Босни!

Као год што је војна конвенција с Црном Гором била без икаквога смисла, тако исто је и сам стратешки распоред српске војске био фаталан. На место принципа концентрације снаге, мала српска војска беше раздвојена у неколико мањих група и распоређена на свима странама огромне граничне линије према Турској. Као год и 1813. године, пораз је био сигуран, у толико пре што је за Турску било главно да туче Србију, остављајући због тога Црној Гори неколико мање важних локалних успеха. Грчка и Румунија остојаше неутралне, а два батаљона Бугара, који су живели у Србији и који беху наоружани и упућени да дижу устанак у Бугарској, чим су прешли границу, просто се предадоше Турцима и положише оружје. Предузета српска офанзива у неким правцима само је још више допринела, да се Турци на тим местима јаче концентришу и да српски порази буду већи. Сем узви-

шених примера појединачног и личног самопрегорења ништа друго у овоме рату не беше повољно за Србију. 24. августа кнез Милан изјави представницима свију гарантних сила у Београду да прима посредовање за примирје. 2. септембра представници свију великих сила у Цариграду предадоше Порти одвојено, али истоветни мемоар за примирје према Србији и Црној Гори. 16. септембра непријатељства беху прекинута.*

За време док су вођени преговори за дефинитивно закључење мира, 28. септембра, ђенерал Черњајев предузе једну снажну офанзиву на целој линији. У први мах турска војска беше потиснута на свима линијама. Али у тренутку када је после неколико већих успеха српскога оружја изгледало да ће ратна срећа да пређе на српску страну, једна снажна турска офанзива на Морави разби и последњу илузију... Из Београда беше упућена једна молба у Петроград, којом се моли цар за посредовање ради најбржега закључења примирја. Истога дана кад је турска војска ушла у Алексинац, Порта изјави да прима примирје од два месеца.

У свима преговорима за посредовање између Србије и Турске најревносније су се од свих сила истицале Италија и Енглеска. У Италији још не беху заборављене тешке последице пораза од 1848. и 1849. године, које Пијемонт беше претрпео у предузетој борби за италијанско ослобођење и уједињење. Стога Италија беше задахнута према Србији искреним осећањима саучешћа, нације, која тек што беше свршила оне исте велике историјске задатке, које и Србија беше предузела. Енглеска се руководила сасвим другим разлозима. У својој тежњи да сачува Турску, енглеској влади беше се испречила снажна агитација Гледстона и либералне партије у корист подјармљених народа у Отоманској Империји. Стога је велики турски пријатељ Дизраели — сада већ Лорд Биконсфилд — напрегао све своје силе, да помоћу огромнога аукторитета Енглеске што пре затвори догађаје на Балкану, са што мањом штетом по Турску. Предлози за закључење мира, које је Турска изнела, беху такви, да су и све силе биле сагласне, да се они не могу усвојити. Од свих сила беше опуномоћена

* Колико су унутрашње прилике у Србији биле помућене, најбоље показује једна необична појава, која је избила у српској војсци на Морави. Преко својих личних пријатеља, у које је спадао и ђенерал Черњајев, кнез Милан беше удесио једну жалосну и смешну манифестацију за себе лично. Наиме, 16. септембра, Черњајев беше упутно кнезу Милану две депеше са разних садржајем, али с истим циљем. У првој депеши стајало је, да се у војски појавио један покрет, који се састоји у томе што читави батаљони изјављују под заклетвом, своју решеност да бране права круне... Друга депеша изнеставала је кнеза, да га је његова, тучена, војска прогласила за Краља I...

Енглеска да поднесе Порти предлог за једно примирје од шест недеља, за које би време имали да се уреде односи на Балкану на тај начин, да се у Србији одржи status quo ante, а у Босни и Херцеговини, па евентуално и у Бугарској, да се заведе извесна административна аутономија.

Конференција европских сила, која се за овај циљ састала у Цариграду, одржала је своју прву седницу 11. децембра. После неколико седница цариградска конференција великих сила сагласи се, да од Порте тражи извесна мала територијална увећања за Србију и Црну Гору, аутономну управу Босне и Херцеговине с гувернером, кога би Порта на пет година постављала у споразуму са свима гарантним силама; једну такву исту управу за Бугарску између Дунава и Балкана и завођење модерних институција, које би гарантовале егзистенцију свима нацијама у Отоманској Империји. Међутим у Турској неколико месеци раније беше опет извршена промена на престолу. На место збаченога, малог умнога Султана Мурата V, на престо беше попет његов брат, млади Абдул-Хамид (31. августа), под чијом владавином нови реформни покрет са Мидат-пашом на челу беше добио свемоћан утицај на државне послове; у моменту када је цариградска конференција поднела свој програм Порти, велики везир Мидат-паша покуша да изигра целу Европу на тај начин, што 24. децембра 1876. године прогласи уставни и парламентарни режим у Турској, који је имао „да оснује за увек владавину слободе, правде и једнакости, то јест тријумф цивилизације“. Конференција сила у Цариграду, услед отпора Портинога према свима њеним предлозима, не доведе ни до каквога резултата. На против, Русија и Енглеска дефинитивно се размимоиђоше, а Турска предузе засебне преговоре за мир са Србијом и Црном Гором за време продуженога примирја до 29. фебруара 1877. године, што беше једини позитиван резултат рада цариградске конференције.

Пошто су у непосредним преговорима између Србије и Турске биле утврђене основе за закључење дефинитивнога мира, кнез Милан са жељом „да се мир не успоставља без суделовања народнога представништва“, нареди да се у земљи изврше избори посланика за Велику Народну Скупштину, која се састала у Београду 26. фебруара 1877. године. После неуспелог рата Народна Скупштина и не узе у претрес предмет, који јој је кнежевим указом стављен на дневни ред. Она се готово једногласно изјаснила противу владе, која је земљу и увукла у овај несрећни рат. С тога она просто би разјурена. А 28. фебруара српски пуномоћници потписаше у Цариграду протокол мира између Србије и Турске.

Два дана доцније и кнез Милан телеграфски потврди закључење мира на основу status quo ante, који је био прецизиран с овим одредбама:

1. — Да повраћај status quo ante без другога многог тумачења, значи, да се потпуно и без изузетка повраћају све тачке и погодбе записане у царским хатима, и другим актима, који се тичу Србије, а нарочито хат од 11. априла 1867. о управи градова.

2. — Пошто је Висока Порта дала потпуно помиловање поданицима отоманским који би се били компромитовали у последњим догађајима, то кнежевска влада, од своје стране, прашта и заборавља све оним Србима, који се компромитоваше у истим несрећним догађајима.

3. — За дванаест дана од данас царска и српска војска оставиће земљиште, које су заузеле изван негдашњих демаркационих линија, тако да, када прође тај рок, дотичне власти почну вршити своје законите послове.

Прокламацијом од 5. марта кнез Милан објави народу, да је судбина источних хришћана прешла у јаче руке, а Србија остаје и даље у истим односима према Отоманској Царевини, као и пре овога рата.

Најважнији разлог, што је Турска журила са закључењем дефинитивнога мира са Србијом, потицаше из жеље, да се на овој страни осигура у случају оружаног сукоба с Русијом. Рат између Русије и Турске није могао никако бити отклоњен, и поред свих јавних претњи од стране Енглеске. Целокупно држање Русије у свима дипломатским преговорима од почетка источне кризе, коју је отворио устанак у Херцеговини, било је више него раторборно. Сви кораци руског посланика, ђенерала Игњатијева, на Порти имали су карактер отворених ултиматума. Русија је хтела да искористи дужно пријатељство новостворенога Немачкога Царства, тражећи, у накнаду за његово стварање, за себе компензације на истоку. У исто време њој је било потребно да у Турској и на Балкану поново воспостави свој престиж, који у основима беше поколебан за време кримске војне. Акција, коју Русија предузе од почетка 1877. године, беше жива и енергична. Догађаји су се развијали много брже него што их је и сама Порта очекивала и у толико одлучније у колико је лорд Биконсфилд више претио. Посредовањем кнеза Бизмарка између Русије и Аустро-Угарске 15. јануара 1877. године би потписана једна *конвенција закључена у Рајхштајну* (8. јула 1876.), која је, по речима грофа Шувалова, била *редитована на брзу руку у једном вагону*. Аустро-Угарска се беше обвезала, да ће се држати неутрално у предстојећем рату; у накнаду за то Русија се одрекла сваке територијалне добити

ЈОВАН РИСТИЋ

на десној обали Дунава, а као компензацију за друге своје добити Аустро-Угарској је обећала — Босну и Херцеговину!... Овај уговор је остао једна сакривена тајна, као год и главни разлози, због којих је Русија на њега дала пристанак. 16. априла Русија закључи војну конвенцију са Румунијом, по којој је за пропуштање руских трупа преко своје територије, Румунија имала да добије признање потпуне независности. 24. априла Русија објави Турској рат. Цар Александар II. нареди својим трупима, да отпочну акцију према Турској: „да би се силом задобило оно што једнодушни напори сила не беху успели да постигну убеђивањем“.

Сем Енглеске, која протествова, све остале силе остадоше неутралне. Изгледало је, да је Турска преживљавала последње дане свога живота у Европи. Али после првих сјајних успеха рускога оружја на Дунаву и у Азији, показа се убрзо, да нити је Русија војнички потпуно била спремна, нити пак турска убојна снага беше за потцењивање. Енергични Осман-паша успе, да са очајним напорима задржи на Плевни руско продирање за читавих неколико месеци. Тек после првих неуспеха на Плевни руска влада се сети и Србије, која је прошле године била тучена од ове исте турске војске. Од Србије је тражено да одмах ступи поново у рат. Цео народ тражаше једнодушно, да Србија настави непријатељства према Турској. Изгледало је, да је дошао један од оних ретких историјских тренутака, који ће збрисати све несугласице, које беху створили неколико чиновника руских и српских, између велике Русије и мале Србије. Уверење да ће из заједнички проливане крви на бојноме пољу Србија и српски народ доћи до боље и сигурније будућности, сугерирало је чак и најнижим масама српскога народа ступање у рат, и ако је цео свет још тешко осећао последице прошлогодишњег рата, заједно с недовољном убојном спремом... Али званична Србија не усвоји овај позив Русије. Српска влада, да би остала доследна својим ранијим погрешкама, овим својим фаталним кораком компромитова за дуги низ година будућност српске државе и српскога народа.

Тек када је 10. децембра 1877. године пала Плевна, уз помоћ румунске војске и руска победа постала извесна и на Балкану и у Азији, кнез Милан објави поново Турској рат 13. децембра 1877. Па и сада Србија се опет нађе у једној мучној, потпуно изолованој ситуацији. Аустро-Угарска понови своју ранију забрану Србијиног продирања у Босну. А на питање Србијино Русији, у коме ће правцу њена војска да дејствује, из Русије равнодушно одговорише, куд год хоће, само не на Видин и на Софију!... Главне операције српске војске беху упућене на југ. У тренутку,

када је између Русије и Турске потписано примирје у Једрену 30. јануара 1878. године, српска војска беше већ освојила Ниш, Пирот, Лесковац, Врање и на своме десном крилу продрла на Косово. Већ у овој конвенцији, закљученој у Једрену, Русија наговештаваше основе будућег уговора о миру: потпуна независност и незнатно територијално увећање Румуније, Србије и Црне Горе, извесна административна аутономија Босне и Херцеговине и плаћање ратне оштете од стране Турске. Али најглавнији захтев, који је као такав уопште пратио овај рат, беше стварање нове аутономне кнежевине Бугарске.

3. марта потписан је у Сан-Стефану прелиминарни уговор мира између Русије и Турске. Њиме беху детаљно прецизиране све одредбе једренске конвенције. По Сан-Стефанском уговору Турска је на име ратне оштете имала да плати Русији 5 и по милијарди франака; а ако то не би била у стању да испуни, Турска је имала да уступи Русији неколико провинција у Азији и у Европи Добруду, коју би Русија дала Румунији у замену за један део Бесарабије, Србија, Румунија и Црна Гора с неким територијалним увећањима имале су да постану независне државе. Босна и Херцеговина имале су да добију административну аутономију под контролом Аустро-Угарске и Русије: једно исто такво стање имало је да се заведе у Јерменској под протекторатом Русије; на Криту имала је да се строго изврши уредба од 1868. године, а у свима осталим хришћанским провинцијама Отоманског Царства да се заведу сличне уредбе. Али најглавније од свих питања, које беше регулисано члановима 6. до 11. Сан-Стефанског Уговора, било је стварање аутономне кнежевине Бугарске, „која ће плаћати данак, али с хришћанском управом и народном војском“. Бугарска је имала да обухвати целокупну територију између Дунава и Јејејског мора, у једноме правцу, и Црнога мора до иза Дрима, у попречном правцу, у укупној величини од 163.000 км². Цела Македонија, један део Тракије, већи део Старе Србије и један део Србије имали су да буду саставни делови Велике Бугарске, у којој је требало да заседава један руски комесар за пуне две године с 50.000 руских војника. Бугари и сами беху пренеражени срећом, коју им је Русија стављала у изглед!...

Живи протести, који се противу Сан-Стефанског уговора подигоше у Румунији, Србији и Грчкој, чија егзистенција беше сасвим загоржена овом комбинацијом ондашње руске политике, сигурно да не би ништа допринели за измену одредаба Сан-Стефанског уговора. Руска комбинација наиђе на отпор и код свих Великих Сила, а нарочито Енглеске и Аустро-Угарске. Ру-

сија као да беше заборавила обавезе дате у Рајхштату, а Енглеска искористи њену забуну и подигнутим тоном 1. априла једном нотом покрену питање о ревизији Сан-Стефанског уговора, пре него што би његове ратификације биле извршене. Праву опасност Русија осети тек када јој Аустро-Угарска поднесе своје захтеве, који су имали да буду еквивалентна компензација на западној половини Балканског полуострва, за руску превласт на источноме делу.* Русија затражи од Немачке да спречи Аустро-Угарску, ако би она хтела да с оружјем према Русији оствари своје захтеве. Русија је рачунала на дуг, који је према њој Немачка имала, због исте Аустро-Угарске, из 1870. године. Али, Немачка следова примеру Аустро-Угарске према Русији из 1855. године. И поред свих уступака, на које се она беше обавезала у Рајхштату, Русији постаде сасвим јасно да се ни један од њених планова на Истоку неће потпуно остварити. Али сада све беше дошкан: она би принуђена да све своје обавезе интегрално испуни, а, с друге стране, да прими сва решења будућег Конгреса, па ма каква она била.** Пошто и остале силе не беху вољне да помогну Русију, она беше принуђена, да пристане на сазивање Конгреса за коначно уређење ствари на Истоку.

Под председништвом кнеза Бизмарка, Конгрес пуномоћника великих европских сила отпочео је свој рад у Берлину 13. јуна 1878. године. На последњој, двадесетој седници, која беше одржана 13. јула рад Конгреса би завршен и сви пуномоћници потписаше Берлински Уговор, састављен из 64 тачке. Ни једна од малих држава не беше пуштена на Конгрес. Изузетак у неколико

* Главни захтеви Аустро-Угарске беху: 1. — Да окупира Босну и Херцеговину; 2. — да од тих територија начини једну аутономну кнежевину, као што је Бугарска, али коју би доминирала Аустро-Угарска; 3. — да на исти начин поступи с Арбанијом и Македонијом са Солуном; 4. — да може са Србијом и Црном Гором, које су оглашене за самосталне, да закључи војничке и трговачке уговоре, који би у ствари потчинили ове државе бечком кабинету; 5. — да са њима и с новим кнежевинама закључи неку врсту царинског савеза, потпуно у корист дунавске монархије, и т. д.

** Колико грижа савести руских државника због обавеза датих Аустро-Угарској беше велика, најбоље показује једно писмо из овога времена кнеза Горчакова, канцелара руског царства, у коме се налази и овај одљак, уосталом пуно прорачанства: „Заузеће ове територије (Босне и Херцеговине) осигурало би Аустрији и сувинне доминирајућу политичку и војничку ситуацију; она би могла да врши тако јак притисак, с једне стране, на Србију, с друге стране, на Црну Гору, да би ове две кнежевине биле угушене. Свако даље њихово развиће било би онемогућено. Међутим, то се тиче будућности свега словенског племена. Силом околности ми можемо одгодити њихово потпуно ослобођење, али немамо права да компромитујемо њихову будућност!“

беше само учињен с Румунијом и Грчком, чијим делегатима беше допуштено да прочитају меморандуме својих влада о Сан-Стефанскоме уговору, коме уопште беше суђено, да претрпи врло велике измене. Русија беше потпуно изолована за све време трајања Конгреса у Берлину. Она задржа само Бесарабију до севернога рукава Дунава и неке крајеве у Азији. Румунији, Србији и Црној Гори беше призната независност с извесним територијалним увећањима. На заузимање Француске беше решено, да Грчка непосредно поведе преговоре с Портом за исправку границе. Нова кнежевина Бугарска беше сведена на територију између Дунава и Балкана (64.000 км²), а поред ње на југу створена Источна Румелија с аутономном администрацијом.

Српско питање, које беше с устанком у Херцеговини и Босни дефинитивно отворено, на Берлинском Конгресу беше прећутно, али сасвим угушено. У колико је политички успех Аустро-Угарске и Немачке према Русији био потпунији, у толико је превласт Аустро-Угарске у српском питању била фаталнија. Остављена од Русије, Србија не беше успела, да за судбину свога народа заинтересује и ма коју другу велику силу. *Крајње очајну Србију Русија сама упути да моли за милост Аустро-Угарску.* Тек пошто је 8. јула српски изасланик, који никако није ни пуштан на Конгрес, *поштисао све услове, које је Аустро-Угарска намешала Србији,* Конгрес реши, али не српско питање, већ само питање о новим границама Србије. Одредбе, које су се на Србију односиле, беху овако стипулисане:

Чл. XXXIV. — Високе уговарајуће стране признају Кнежевину Србију независност, везујући је за услове, који су изложени у следећем члану.

Чл. XXXV. — У Србији неће се моћи никоме разлика у вери и вероисповеди противставити као узрок да буде искључен, или да је неспособан за уживање грађанских и политичких права, да не буде пријелен у јавне службе, звања и части, или да не врши разне занате и индустрије ма у ком месту то било.

Слобода и јавно вршење црквених обреда биће ујачени свима српским грађанима, као и странцима, и никаква сметња неће се моћи чинити хијерархијском уређењу разних вероисповеди, нити односима њиховим са црквеним старешинама.

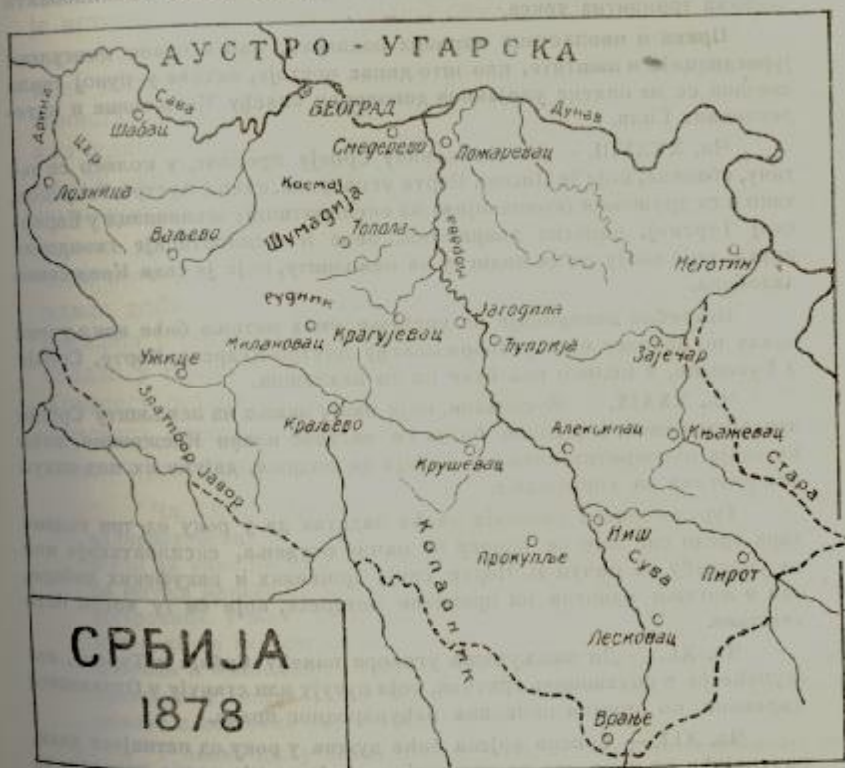
Чл. XXXVI. — Србија добија земљиште, које обележавају следеће границе:

Нова граница Србије иде садашњом пругом, коритом Дрине, од утока ове реке у Саву, остављајући Србији Мали Зворник и Сакар, па даље старом границом Србије све до Копаоника, од кога се одваја на врху Канилуга.

Одатле она иде најпре западном међом Нишког Санџака преко јужне стрмени Копаоника гребеном Марице и Мрдар — планине, који

образују вододелницу између долине Ибра и Ситнице, са једне, и Топлице, са друге стране, остављајући Преполац Турској.

Затим граница скреће на југ вододелницом између Брвенице и Медвеђе, остављајући целу долину Медвеђе Србији, иде даље гребеном Гољак-Планине, (која дели воде Криве реке, с једне, а Пољанине Ветернице и Мораве, с друге стране) — све до врха Пољанице. Затим нова граница иде стрменом Карпинске Планине до утока Којинске у Мораву, прелази Мораву, па се пење уз вододелницу између потока Којинског и потока што утиче у Мораву близу села Нерадовца, те се више Трговишта састаје с планином Св. Илије. Од ове тачке иде

гребеном Св. Илије до брега Кључа, па прелази преко тачака, које су на карти означене бројевима 1516 и 1547 и преко Бабине Горе свршује се код Црног Врха.

Од Црног Врха нова је граница Србије она иста, која и Бугарске, т. ј. она иде вододелницом између Струме и Мораве, преко врхова Стрешера, Вилоглава и Мешид-Планине, састаје се преко Гачине, Црне Траве, Дарковске, Драјнице-Планине и Дешченског кладенца с вододелницом високе Сукове и Мораве те иде право к Столу; са Стола се нова граница спушта, те на 1000 метара северо-западно од села Сегуше пресеца Софијско-Пиротски друж. Отуд се пење правце на

Видлић планину а одовуд на Радочину, у ланцу Коџа-Балкана, остављајући Србији село Дојкинце а Бугарској село Сенокос.

Са врха Радочине граница иде северо-западно гребеном Балкана, преко Кипровачког Балкана и Старе-Планине до старе источне границе Кнежевине Србије, близу карауле Смиљеве Чуке, а отуда старом границом све до Дунава, где се свршује код Раковице*.

Чл. XXXVII. — До закључења нових погодаба ништа у Србији неће бити промењено у садањим условима трговачких односа Кнежевине са страним државама.

За еспап, који буде пролазио кроз Србију, неће се наплаћивати никаква транзитна такса.

Права и повластице страних поданика, као и право консулске јурисдикције и заштите, као што данас постоје, остаће у пуној снази све док се не измене узајамним договором између Кнежевине и интересованих Сила.

Чл. XXXVIII. — На Кнежевини Србију прелазе, у колико се не тичу, обавезе, које је Висока Порта уговорила, како с Аустро-Угарском, тако и са дружином (компанијом) за експлоатацију железница у Европској Турској, односно довршетка, везе и експлоатације гвоздених пруга, које имају да се подигну на земљишту, које је сада Кнежевина задобила.

Потребне конвенције за уређење ових питања биће закључене одмах по потпису овог уговора између Аустро-Угарске, Порте, Србије и Бугарске, у колико ова буде за то надлежна.

Чл. XXXIX. — Муслимани, који имају имања на земљишту Србији присајидињеном, а желели би да се настане изван Кнежевине, моћи ће своја непокретна имања у Србији да задрже, дајући их под закуп или другима на управљање.

Турско-српска комисија имаће задатак да у року од три године дана уреди све што се односи на начин отуђења, експлоатације или на употребу за рачун В. Порте свију државних и вакуфских добара, као и питања односна на приватне интересе, који би ту могли бити умешани.

Чл. XL. — До закључења уговора између Србије и Турске, поступаће се с поданицима српским, који путују или станују у Отоманској Царевини, по општим начелима међународног права.

Чл. XLI. — Српска војска биће дужна у року од петнајест дана, рачунајући од дана кад се измењају ратификације овога уговора, да напусти све земљиште, које није обухваћено у новим границама Кнежевине Србије.

Турска војска, у истом року од петнајест дана, напустиће земљиште, које је уступљено Србији. Само што ће се турској војсци продужити рок са толико исто дана, како да напусти тврђаве и њих извуче храну и материјал, тако и да попише сва оруђа и друге предмете, које не би могла одмах собом однећи.

* Чл. XXVIII. Црна Гора је добила крајеве Никшић и Пиву, а Чл. XXIX један мали део Јадранске обале са Баром и Улцињем.

Чл. XLII. — Пошто Србија има да прими на себе један део турског државног дуга за ново земљиште, које јој се садањим Трактатом уступа, Представници у Цариграду одредиће његову количину у сагласности с В. Портом, а на правичној основи.

Да би српска трагедија на Берлинском Конгресу била потпуна, у почетку седнице, на којој је начелно расправљено питање и компензацијама и обавезама Србије, беше донето решење о питању Босне и Херцеговине. По унапред утврђеном споразуму Граф Андраши прочита један меморандум Аустро-Угарске, у коме је истакнута еминентна важност ових земаља по Хабзбуршку монархију, и захтев монархије, да се питање о Босни и Херцеговини дефинитивно и радикално реши. Одмах за њим енглески манистар иностраних дела, Лорд Салсбери предложи Конгресу, као једино целисходно решење: да Аустро-Угарска изврши окупацију ових земаља. Прво Немачка, а затим Италија и Француска потпомогуше овај енглески предлог. Кнез Горчаков у име Русије изјави: да је она незаинтересована у овоме питању. Охрабрен овим потпуним успехом, граф Андраши затражи од Конгреса и одмах доби за Аустро-Угарску право држања гарнизона и комуникација у ономе делу Новопазарскога Санџака, који је раније спадао у Босански пашалук. Протести турских пуномоћника на Конгресу остадоше без икаквога дејства, као год и очајни вапај српскога народа... Одговарајућа одредба Берлинскога Уговора гласила је овако:

Чл. XXV. — Провинције Босна и Херцеговина биће окупирани и администриране од Аустро-Угарске. Пошто аустро-угарска влада не жели да узме на себе администрирање Санџака Новог Пазара, који се пружа између Србије и Црне Горе у југо-источном правцу до иза Митровице, у њему ће и даље остати отоманска администрација. Међутим, да би се осигурало одржање новог политичког стања, као и слобода и безбедност саобраћајних путева, Аустро-Угарска задржава право, да у целоме томе бившем Босанском вилајету одржава гарнизоне и војничке као и трговачке путеве.

У овоме циљу владе аустро-угарска и турска задржавају право да се договоре о детаљима.

Већ 13. јула цар Франц Јосиф издаде једну прокламацију народу у Босни и Херцеговини и упути аустро-угарске трупе да изврше окупацију ових земаља. Али се и православни и муслимански део народа с оружјем одупреше новоме завојевачу. Тек у позну јесен, после многобројних крвавих герилских борби, Аустро-Угарској пође за руком да потпуно завлада Босном и Херцеговином.

„Врло је жалосно што се мора констатовати, да на крају једнога века, у коме се толико говорило о праву, правди и братству, државе, назване цивилизованим, изгледа да још немају других поступака до најбруталнијег себичњаштва и да је разлог најјачега прва као и последња реч европске политике.“* Србија и српски народ имали су права, пре и више него ма ко други, да се у својој очајној резигнацији колико толико утеше, после Берлинскога Конгреса, с овом констатацијом славнога францускога историка. И, заиста, разочарење код целога српскога народа беше у правом значењу речи страшно. Али — како по свему изгледа — то очајно расположење ипак не одговараше довољно очајној ситуацији, у коју српски народ беше доведен одредбама Берлинскога Уговора и догађајима, који су њему претходили. Територијална добит од четири округа и признање државне независности за српску националну идеју не беху никаква накнада према стварним губитцима, које је ова идеја претрпела на Берлинском Конгресу... Вешто спроведеном бруталном политиком кнеза Бизмарка, Србија и српски народ беху просто бачени на милост и немилост Аустро-Угарске. Окупацијом Босне и Херцеговине, поред добитака територија и становништва, Аустро-Угарска је имала једну још већу добит. Закорачујући на српску територију на Балкану, она је довела у већу потчињеност према себи сав српски и југословенски народ на југу своје монархије. И последње наде овога народа за еманципацију, с испољавањем експанзивне снаге Аустро-Угарске на Берлинском Конгресу беху угушене. Германизација и маџаризација у свима српским и југословенским земљама Хабзбуршке монархије добише свемоћну превласт. Обавезе, које је Аустро-Угарска узела од Србије, за указану јој помоћ на Берлинском Конгресу, беху толико велике и такве природе, да је новодобивена независност Србије била потпуно паралисана. *Circulus viciosus*, у који је Аустро-Угарска затворила Србију после Берлинскога Конгреса за читави четврт века, с једнога ширег становишта, за њу представљаше већу добит, него можда и само право окупације Босне и Херцеговине. Економска потчињеност Србије Аустро-Угарској, праћена политичким вазалством пређаше да од Србије направи једнога потпунога роба немачкога продирања на Исток...

Али то не беше све. С друге опет стране, Русија, са својом бугарофилском политиком, не беше ни мало уздржљивија према српскоме народу, напуштеноме од целога света. И ако првобитни

* A. Debidour, *Histoire Diplomatique de l'Europe*, t. II, p. 560.

руски план за стварање Бугарске беше осујећен, ипак се Русија и на Берлинском Конгресу најенергичније заузео да западна бугарска граница закорачи једним делом у српску земљу, преко праве етнографске границе бугарскога народа. Због овога србофобског циља за нову бугарску престоницу и претпостављена је Софија Трнову, етнографском и историјском центру бугарске народности. Руски пројект Сан-Стефанске Бугарске беше још пре стварања бугарске државе вештачки обележио територијалне циљеве будућих тежњи агилнога бугарског шовинизма. На рачун оковане и понижене Србије беху отворени сви путеви за развитак бугаризма у земљама Вардарске Србије. Помоћу терористичких средстава Егзархат разви још живље акцију за бугаризирање ових класичних српских земаља. С Берлинским Конгресом отпоче други период угушивања Српства у његовој првобитној колевци: у Старој Србији и Маџедонији. Аустројске агитације преко Арбанаса, с једне стране, и бугарска пропаганда преко Егзархата, с друге стране, почеше се ускоро сучељавати на Шар-планини и Скопској Црној Гори...

— Српски пораз беше потпуни и на свима линијама...

ГЛАВА ШЕСТА

СРБИЈА ПОД ТУТОРСТВОМ АУСТРО-УГАРСКЕ
(1880.—1903.)

Напуштена и обескуражена Србија постоје илен економских потреба и политичких тежњи Аустро-Угарске. — Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске 1881. године. — Формирање политичких странака и унутрашња опозиција постојећем режиму. — Проглас краљевине 1882. — Економска сителација и политичка реакција. — Пљивавски инцидент и српско-бугарски рат 1885. — Пораз Србије и дефинитиван губишак престола међу балканским народима и државама. —

Продужење унутрашњих шрзавица; борба народа с аустрофилском династијом. — Устав од 1888; абдикација краља Милана и његов одлазак из земље. — Малолећни краљ Александар и његово владање. — Краљ Александар се прогласа пунолећним 1893. а 1904. укида устав. — Период државних удара, финансијских криза, економске и духовне замрлоши. — Дефинитиван повраћај у земљу краља Милана. — Апенштајн на пети и политички процеси —

Женидба краља Александра, дефинитивно прогласише краља Милана и Устав од 1901. — Скандал с порођајем краљице; последњи државни удар 7. априла 1903. и последњи политички процеси. — Крај династије Обреновића и аустро-угарске свевласти у Србији —

Добитак независности и територијално повећање Србије, по одредбама Берлинскога Уговора, и ако су представљали један знатан напредак у државноме развиту Нове Србије, не беху у стању да елиминишу и отклоне тешке последице обавеза, које је Србија на себе примила с Берлинском Конвенцијом, коју јој је Аустро-Угарска наметнула 8. јула 1878. године. Са добивеном независношћу и суверенитетом Србија је на себе примила (члан 37. Берлинскога Уговора) једну општу обавезу према свима великим силама. Наиме, она се беше обавезала да задржи у важности ка-

питулације, привилегије које су странци у њој уживали као у турској провинцији, и да не учини никакву измену у трговинским односима Кнежевине према страним државама све док са свима њима не закључи засебне трговинске уговоре. Поред тога њој је било забрањено да заводи провозне царине и наметнута обавеза да преко своје територије сагради одговарајући део железница, које би везивале централну Европу с Цариградом и Солуном. Али, и ако су све ове опште обавезе према свима силама са закључењем нових трговинских уговора могле бити и отклоњене и ублажене, тај случај није важио и за Србијине будуће односе, и економске и политичке, према Аустро-Угарској. Самим географским положајем Србије целокупна њена спољна трговина била је упућена према њеноме северном суседу — Хабзбуршкој монархији, која пак не беше задовољна с општим обавезама Србије према свима силама. Због тога је она и приморала Србију на закључење поменуте сепаратне конвенције још за време трајања рада Берлинскога Конгреса.*

Три су била главна питања, која је обухватила конвенција од 8. јула. Прво од њих беше питање о регулисању Ђердапа. Аустро-Угарска је била добила право регулисања Ђердапа и право управе над њим, а Србија право поступања по највећем повлашћењу. Друго питање по својим последицама беше најтеже по Србију. Конвенција је прописивала интимне економске везе између Аустро-Угарске и Србије и обема уговорницама наметала обавезу, да се при закључењу трговинског уговора руководе обзирима што јачега зближења. Овом одредбом Србија беше приморана, да се одрекне аутономне трговинске политике према Аустро-Угарској и да прими начело најслободније трговине према њој. Треће питање

* Територија вазалне Кнежевине Србије од 1833. до 1878. године износила је 37.976,10 км. Прогресивно увећавање становништва развијало се у овим цифрама:

1834. године	684.000 становника
1840. "	828.895 "
1846. "	913.160 "
1850. "	926.893 "
1854. "	998.919 "
1852. "	1.100.879 "
1866. "	1.216.246 "
1870. "	1.302.077 "
1875. "	1.372.741 "

После Берлинскога Конгреса повећана с територијом од 10.307 км.² и са становништвом од 3.030.97 душа, независна Кнежевина Србија имала је *ширишину* од 43.293,29 км.² и 1.700.272 становника.

конвенције везивало је Србију за Аустро-Угарску у погледу нових железница, које су имале да буду једнообразне с конструкцијом и експлоатацијом главне угарске пруге. Циљ ове конвенције беше потпуно јасан; она је испољавала очевидну намеру Аустро-Угарске, да Србију увуче у *своју шеришоријалну царинску област*. — Свест о значају последица ове конвенције изазва у Србији толико незадовољство, да је очајање од новог ропства, које се наметало, сасвим угушило и најмању радост због добитка државне независности и четири нова округа. У Народној Скупштини ова конвенција беше примљена тек после владине изјаве народу, „да је за њено примање везана част Србије и њенога владоца!“ У исто време влада је усвојила захтев Скупштине, да се с Аустро-Угарском може закључити само трговински уговор, али никако не и — Царински Савез.

С оваквим гаранцијама за своју економску и политичку превласт у Србији, Аустро-Угарска се на њу баци свом својом снагом, да је потпуно угуши. Она је нарочито рачунала на успех због финансијске изнурености Србије у минулим ратовима и због духовне депресије услед великих разочарења, која Србија беше доживела на Берлинском Конгресу. Напуштена сасвим од Русије и западних сила, разочарана и обезкуражена, Србија није ни сама могла мислити на какав велики отпор према Аустро-Угарској, која с њоме отпоче одмах једну немилосрдну дипломатску игру. Питање о преговорима за закључење трговинског уговора, које Србија одмах покрену, Аустро-Угарска нарочито отезаше с намером да од измрцварене жртве извуче што више добити. Потурањем на прво место питања о грађењу железница, Аустро-Угарска је ишла на то, да и комуникацијама за себе привезану Србију просто натера, да ступи у њен Царински Савез. Па ипак Србија покуша да предузме извесне мере за своју самоодбрану. Они исти људи, којима је судбина била доделила да пристану на све концесије, које је Аустро-Угарска захтевала од Србије у Берлину, покушаше да независност Србије колико толико бране. Либерална влада Јована Ристића настаде живо да искористи оклевање Аустро-Угарске за закључење трговинског уговора и да закључи прво трговинске уговоре с другим европским државама. На овоме путу Србији прво у сусрет изиђе Енглеска, која врло брзо беше дошла до свести о својим погрешкама на Берлинском Конгресу, које су Немачкој и Аустро-Угарској биле отвориле сва врата за њихово продирање на Исток. Енглеска, а за њом брзо и Италија закључише трговинске конвенције са Србијом, што је тренутно изгледало, да ће знатно поправити општу ситуацију Србије.

Али оклевајуће држање Аустро-Угарске према Србији није дуго трајало. Оно беше изазвано узроцима аустро-угарске спољне и унутрашње политике, и чим је успела да отклони извесне тешкоће, она одмах предузе и главни напад на Србију. Пошто је 21. априла 1879. године Аустро-Угарска закључила конвенцију с Турском односно Босне и Херцеговине, с којом се дефинитивно утврдила у овим земљама, она је убрзо затим ушла и у Новопазарски Санџак и у њему посела неколико важних стратемских тачака према Србији и Црној Гори. 7. октобра закључен је у Бечу дефинитиван и формални уговор између Аустро-Угарске и Немачке, који означава једну значајну етапу у завојевачкој политици ових двају држава према Истоку. Уз помоћ и заштиту Немачке Аустро-Угарска прими на себе улогу носиоца германског империјализма на Балкану и у Средиземном мору. Већ идуће године она изврши главни напад на Србију. У току пролећа и лета 1880. године либерална влада у Србији испољи у преговорима с Аустро-Угарском извесне тенденције, које су наговештавале борбу за економску независност па чак и сам царински рат с Аустро-Угарском. 30. октобра 1880. године Аустро-Угарска влада поднесе Србији формални ултиматум, којим је тражено интегрално испуњење аустро-угарских захтева, чије је пак одбијање имало да изазове репресалије од стране Аустро-Угарске. Србија је имала да бира између царинског рата и економског ропства. Јован Ристић и његова влада, која је претпостављала прво другоме, поднесе оставку.*

Али је сасвим другог мишљења био кнез Милан Обреновић. Пасивно држање Русије према Србији, које је на Берлинском Конгресу, нарочито у односима према новоствореној Бугарској, често прелазило и у прикривено непријатељство, кнез Милан је схватио као непријатељство наперено нарочито противу њега лично. Због тога је он за себе тражио наслона на другој страни, мислећи да је и за њега и за Србију једини спас у једној политици

* Из ове оставке, која је постала знаменита у новијој историји Србије, видимо ово карактеристично место: „...Аустро-Угарска претендује, да у Србији добије на један или други начин, привилегован и искључив положај. Концесија, коју она данас тражи, била би само прва коју она износи. Искуство, које је добијено Берлинским Уговором, довољно је да нас убеди да суседна монархија осећа све више апетита за Оријентом а да ми, људи са Оријента, а нарочито Срби, не можемо ништа добити у њеном пријатељству. Пре или после, ми ћемо морати да отпочнемо политику отпора, одбране. Било би детињасто очекивати од ње пријатељство, које никада не можемо добити. Ако она осети да има интереса да нас на извесној тачки помогне, она ће нам то скупо наплатити. Оно што би у томе случају имали да очекујемо није ништа мање него царински и војнички савез...“

потпунога наслона на Аустро-Угарску. Стога он одмах прими оставку Ристићеве владе, а на управу земље доведе једну владу састављену од чланова скоро организоване напредне странке с Миланом Пироћанцем на челу. Нова влада прими све услове Аустро-Угарске и већ 6. маја 1881. године закључен је први трговински уговор између Србије и Аустро-Угарске. Закључен на принципу највишега повлашћења, овај је трговински уговор засновао сигурну основу аустро-угарске економске свевласти у Србији. Поред одредаба економско-трговинскога карактера у њему је било и одредаба с чисто политичким значајем. Једна од најважнијих беше успех Аустро-Угарске, којим је јако био оштећен морални и политички углед Србије: да се отежа и спречи прелазак Срба и Југословена из Аустро-Угарске у Србију и примање у њено поданство. „Поданици једне уговорне стране не могу на земљишту друге стране стећи права грађанства, док не буду отпуштени из поданства своје земље“.

Али то не беше све у жалосној судбини Србије онога времена.

Упоредо с радом на закључењу трговинскога уговора са Србијом, Аустро-Угарска вођаше и једну другу финансијско-политичку акцију, која је такође имала за циљ што чвршће привезивање Србије за дуалистичку монархију. Да би могла да изврши своју обавезу железница, Аустро-Угарска поможе Србији да дође до новчаних средстава, закључењем једнога зајма код двеју банака: француске *Генералне Уније*, којој је на челу стајао чувени Бонту, и бечке *Лендер Банке*, с којима је аустро-угарска влада била у најтешњим везама. Уговор о зајму био је закључен 3. фебруара 1881. године.* И ако су одредбе овога зајма саме по себи биле врло тешке по Србију, опозиција, која се противу њега подигла у целој земљи, имала је више политички него финансијски карактер. Незадовољство са зајмом претвори се убрзо у један општи морални револт целе земље противу владе и противу самога кнеза Милана. Још из ране младости застрашаван антидинастичким бауком и стално обузет жељом за одржањем на престољу, кнез Милан из страха од антидинастичког покрета, на који му Аустро-Угарска стално указиваше у његовој земљи, изгуби сваку самосталну директиву и баши се сав у наручја Аустро-Угарске. После једнога бављења у Бечу, у пролеће 1881. године, кнез Милан донео је отуда сам и пројекат за једну политичку конвенцију између Србије и Аустро-Угарске. Када је од свога председника министарства, М. Пироћанца, затражио пристанак за ову конвенцију,

* Стварна сума зајма имала је да буде 71,400.000 франака.

овај га је одбио, наштавши, по њеној садржини, да би Србија том конвенцијом дошла према Аустро-Угарској у исти положај, у коме је био Тунис према Француској. Али то не одврати кнеза Милана од остварења његових обавеза према Аустро-Угарској. И без пристанка министра председника, 28. јуна 1881. године, потписана је у Београду Тајна Конвенција између Србије и Аустро-Угарске, са којом је Србија за приличан низ година дошла и у потпуну политичку зависност од Хабзбуршке монархије. Садржина те конвенције била је оваква:

Члан 1. — Конвенцији је задатак да уведе и утврди између Аустро-Угарске и Србије савршено пријатељство.

Члан 2. — Србија неће трпети никакве смутње политичке, религиозне или друге, које би, полазећи из ње биле управљене противу аустро-угарске монархије, рачунајући ту Босну, Херцеговину и Новопазарски Санџак. Аустро-Угарска прима исту таку обавезу на себе према Србији и династији, коју ће помагати да се одржи и учврсти свим својим утицајем.

Члан 3. — Аустро-Угарска прима у напред, да призна од своје стране титулу краља кнезу Милану, када он нађе за потребно да се за краља прогласи и обећава своју помоћ да то признаду и други кабинети.

Члан 4. — Аустро-Угарска прима на себе да помаже Србију и њене интересе код других европских кабинета, а Србија прима на себе обавезу: да неће без претходног споразума с Аустро-Угарском преговарати нити закључивати политичке уговоре с другом којом државом, и да неће на својој територији допустити какву страну оружану силу, ни редовно, ни нередовно, па ни под именом добровољаца.

Члан 5. — Утврђује се узајамно пријатељство и неутралност на случај рата које од уговорница с неком другом државом.

Члан 6. — У случају рата предвиђа се закључење војне конвенције између Србије и Аустро-Угарске, ако би била потр. бна војна кооперација.

Члан 7. — Аустро-Угарска се обвезује да се неће сама противити већ да ће и код других сила помагати Србију, ако она евентуално дође у положај да добије каква територијална увећања у правцу своје јужне границе изван Новопазарског Санџака.

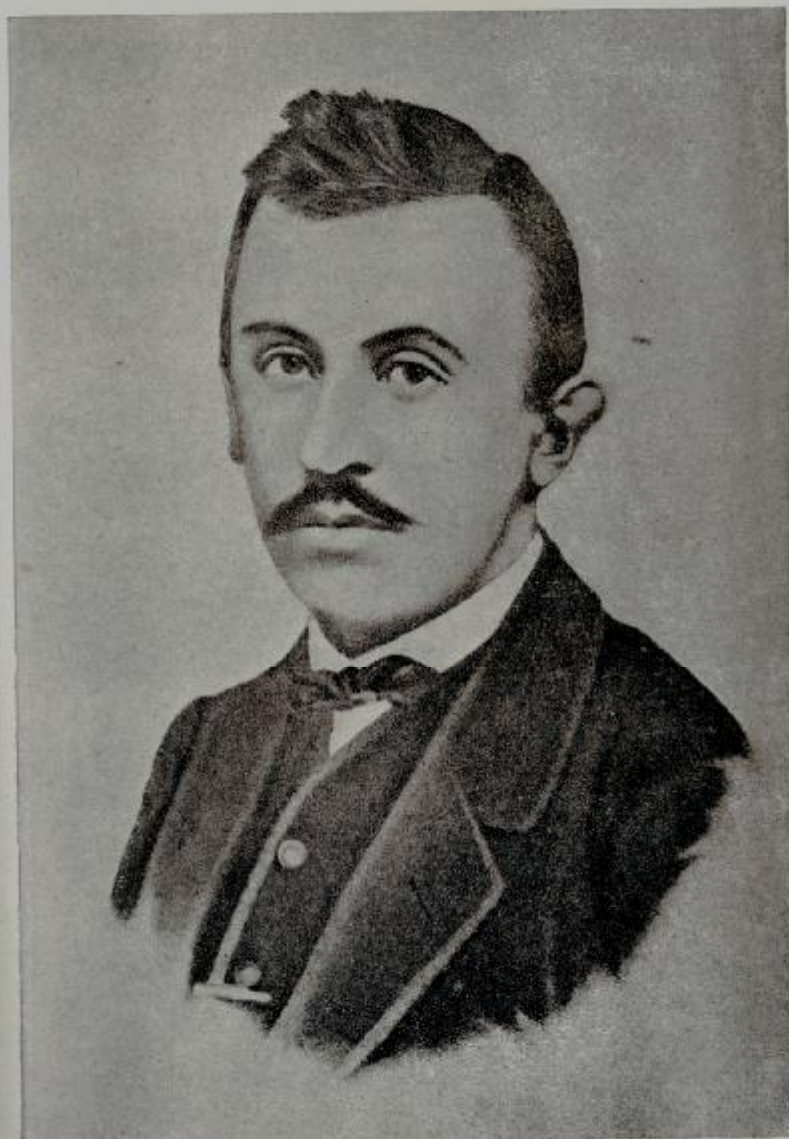
Ова Тајна Конвенција имала је да важи 10 година с обавезом, да се на шест месеци пре тога рока обе уговорне стране договоре о продужењу или изменама у њој. У јесен ове исте године ишао је у Беч српски министар-председник Пироћанац, да покуша измену или ублажење чл. 4. ове Тајне Конвенције, за који му је изгледало, да највише убија суверенитет српске државе. Он је успео свега толико да добије једну декларацију, потписану од заступника аустро-угарскога министра спољних послова, којом је објашњено: да се чланом 4. не крњи право Србије закључивати уговоре с другим државама, па баш и политичке; он само ан-

гажује Србију да ти преговори и уговори не могу бити противни духу и садржини Тајне Конвенције од 28. јуна 1881. године.*

У 1882. годину Србија је ушла потпуно привезана за Аустро-Угарску, и у економском и у политичком погледу. Историјски период само у неколико прикривеног, али стварног ропства, отпочет је нагло и с великим унутрашњим кризама и пертурбацијама. Експанзивна политика Аустро-Угарске на Балкану беше достигла свој врхунац. Она је била апсолутан господар и економске и политичке ситуације, без мало, на целој западној половини Балканскога полуострва. Две савезнице, Немачка и Аустро-Угарска, утврдише план заједничкога рада преко прелазних балканских земаља. Немачка за себе изабра као главну нападну тачку своје политике Цариград, одакле је имала, да настави продирање ка Багдаду и Суецу. Аустро-Угарска је пак имала за главни објектив Солун, с главним путем преко моравско-вардарске долине и помоћним диверзијама преко Новопазарског Санџака и Косова на Скопље, а преко Арбаније и Битоља директно на Солун. Пасивно држање Европе према империјалистичкој политици Аустро-Угарске на Балкану, само је припомогло да се њен свемоћни утицај потпуно и свуда утврди. А Аустро-Угарска је међутим радила и смишљено и енергично, увек подржавана од Немачке. Карактеристично је напоменути, да је баш у ово време Аустро-Угарска, поред свега осталог, направила од Беча и Пеште два јака центра за информацију јавнога мњења целе Европе о балканским стварима, наравно у смислу циљева своје политике. Неколико светлих и усамљених примера енглеске и француске журналистике, с покушајима непосредних информација на Балкану, били су просто угушени многобројним материјалом и гледиштима из Беча и Пеште. А од свега беше најтеже и најопасније што је она баш за ову своју политику била успела да придобије, као лојалног и оданог савезника, очајнога српског кнеза Милана Обреновића.

Први већи и јачи отпор противу ове аустро-угарске свевласти отпоче у самој Србији, која је највише одмах и осетила тешке последице свога ондашњег положаја. Још 1870. године кад је

* И ако је постојање неких тајних обавеза Србије према Аустро-Угарској осећао цео свет, ипак је садржину ове Тајне Конвенције знао само један мали број људи. Како је за време њенога трајања владало Србијом, најбољи је доказ што ни сви министри иностраних дела нису били упознати с овом конвенцијом... Њу је објавио и њену садржину интерпретирао тек 1909. године бивши српски министар Стојан М. Протић.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

ТВОРАЦ СРПСКОГА РЕАЛИЗМА И РАДИКАЛИЗМА

идеалистички друштвено-политички покрет српске омладине завршио своју романтичарску историјску мисију и када су под утицајем стварности из њега почели да се формиравају нове идеје и нове друштвено-политичке тежње, један млади генијалан Србин, који се школовао на страни, под утицајем реалистичкога покрета, који је почео задобијати духове у целој Европи у почетку друге половине XIX. века, својим литерарним и друштвено-политичким критикама, увек стварним, удари темељ т. зв. српском *реализму*. Друштвено-политички покрет Светозара Марковића, и ако су његове идеје утопистичког социјализма биле апсолутно неостварљиве у земљорадничкој Србији, имао је једну несумњиву и велику заслугу за даљи друштвено-политички развитак Нове Србије. Од њега се датира један нов импулс за свестраним и савременим прогресом српскога друштва. Његов сурови идеализам у политичким питањима и идеалистички материјализам у економско-финансијским питањима имали су за последицу формирање једног новог и реалног схватања друштва и државе. Дотадашње напредне идеје о европеизирању Србије и тежње за уједињењем у једну државу целога српскога народа, покрет Светозара Марковића допунио је једном основном поставком: да само културна и цивилизована, напредна, јака и слободна Србија може са сигурношћу прихватити велике националне задатке ослобођења и уједињења целога народа...

Велики број интелигенције и огромна већина народа, која је тражила унутрашње реформе, прихвати убрзо основне политичке и друштвене идеје Светозара Марковића. Овај покрет, који је водио огорчену опозицију целом постојећем режиму, постаде по њега права опасност, нарочито после ратова с Турском и неуспеха Србије на Берлинском Конгресу. У свима Народним Скупштинама он је имао својих представника, и ако политичка партија још не беше основана. Ови представници нових политичких идеја радили су у почетку паралелно, а често пута и заједно, с конзервативним елементима и једним делом либерала, који су такође били у опозицији према либералној странци, која је била на државној управи све до поменутога пада Ристићеве владе 1880. године. Али, када млађи либерали и конзервативци 1879. године основаше нову *напредну странку* с конзервативним програмом и тежњама постепенога увођења европских установа у Србији, сви следбеници идеја Светозара Марковића, који још 1875. године беше умро, беху упућени да и сами оснују засебну политичку странку. Нова, слободоумна и демократска *радикална странка* званично је основана 1881. године са једним широким

демократским програмом. За доказ колико су владавине прилике у ондашњој Србији биле несређене, интересантно је напоменути два факта из првих дана живота ових нових странака.* Наиме, *најпредна странка* је као најважније питање свога државног програма с правом истакла питање о доношењу новог државног Устава. *Радикална странка* је истакла као свој циљ: унутра народно благостање и слободу, а споља државну независност и ослобођење и уједињење целог српског народа. И заиста, Србија у то време беше независна, уставна и парламентарна монархија, али у самој ствари и без независности и без уставности и без парламентаризма!

За Србију настадоше страшни дани. Трговински уговор с Аустро-Угарском имао је за последицу једну праву економску стагнацију земље. Док су, с једне стране, тако рећи (из дана у дан државне потребе стално расле и изискивале све веће и веће издатке, народна привреда не само што није добила нове махове за свој развитак, него је била сасвим угушена. Овај уговор беше у зачетку убио сваки покушај за индустријским и привредним развитком уопште. Поред њега, политичка несигурност у земљи ометала је и дотадашњи развитак пољопривредне радиности. То је Србију увело у један период сталних финансијских криза и буџетских дефицита.** Упоредо с овим, да би одржао у важности политичке обавезе према Аустро-Угарској, дате Тајном Конвенцијом, кнез Милан Обреновић мораде да уведе државни брод Србије у једну потпуну политичку реакцију. Борба, која се због тога одмах разви у Србији између носиоца и представника државне власти и опозиционих елемената из народа, била је јака и очајна. С примањем државне управе у јесен 1880. године, напредна се странка

* Поред ових нових странака у Србији је и даље остала, као засебна политичка странка, *либерална странка*, и ако јако истрошена услед ратних неуспеха и дипломатских пораза. Она је и даље наставила свој живот са својим политичким традицијом из 1858. године, издељена на разне фракције, без икаквог економског и политичког државног програма, а с тежњама тајних махинација и државних преврата.

** Буџетски дефицити Србије првих година новог трговинског уговора с Аустро-Угарском, и поред њеног малог Буџета, низали су се овим редом:

1882. године	6,922,865
1883. "	6,154,981
1884. "	4,649,514
1885. "	7,222,504
1886. "	13,832,313
1887. "	6,230,945
1888. "	10,861,361

и сама солидарисала с целим постојећим режимом. Стога сва тежина ове велике борбе између народа и владоца паде на радикалну странку. Али то баш у исто време и учини да се број њених присталица невероватно увећа. У народу она постаде много јача него обе остале странке укупно.

Већ у почетку 1882. године изгледало је, да ће ова страшна унутрашња борба између традиционалних тежњи народне политике и аустрофилске конвенционе политике кнеза Милана да уђе у једну одлучну фазу. Као гром из ведра неба пао је у Србији, јануара месеца, глас о банкротству Бонтуове Генералне Уније, с којом је Србија била закључила зајам и уговор за грађење железница. Бојазан од материјалне државне штете и запрепашћење, које је овај пад код српских владајућих кругова изазвао, још више поопштрише унутрашњу борбу у Србији. Када је 6. марта 1882. године, на захтев кнеза Милана, Народна Скупштина прогласила Србију за Краљевину, Србија је била у толикој ватри унутрашњих борби, да ово уздизање ранга државног остаде без икаквога ефекта на њену унутрашњу политику. Међутим у јесен, 1883. године, на општим изборима за Народну Скупштину, и поред притиска државних власти и ограничења Устава од 1869. године радикална странка доби огромну већину посланичких мандата. Краљ Милан се не заустави на своме путу аутократских тежњи и личне владавине, коју је једино подржавала Аустро-Угарска. На место напредњака, који одмах по изборима поднесоше оставку, краљ Милан постави једно чиновничко министарство и заплива потпуно у унутрашњу реакцију. С намером, да дефинитивно скрха радикале, убрзо затим беше наређено, да се од народа покупи оружје. Та наредба изазва оружан отпор, а у крајевима источне Србије отворену буну. Сви радикални прваци беху похапшени и многи осуђени на смрт и на робију. Свега њих неколико беху успели да умакну из земље у иностранство. Међу овим последњима био је и сам шеф странке, Никола Пашић, кога угушивање буне беше затекло на једном путу у иностранству. Ове драконске мере беху дефинитивна погрешка краља Милана у унутрашњој политици. Од противника свога система владавине он направи противнике себи лично; а поред свега тога, он својим противницима сам утврди ореол мученика за народна права и слободе и државну независност!

*

Поред врло важних разлога унутрашње политике за велику и огорчену борбу између краља Милана и радикалне странке, изгледа, да је још од већег значаја била дијаметрална разлика, која је међу њима постојала у схватању и вођењу Србијине спо-

љашње политике. На супрот економске и политичке привезаности за Аустро-Угарску, у чему је краљ Милан гледао свој једини спас и једини начин да се одржи на српскоме престолу, радикали беху истакли политику наслона Србије на Русију, а преко ње на Француску и Енглеску, чију је будућу заједницу већ јасно наговештавала остварена политичка комбинација *Тројног Савеза*. У спољашњој политици Србије на Балкану нова партија, и поред свих горких искушења, као основни принцип беше истакла политику солидарности балканских народа и држава као историјско продужење традиционалне политике, коју је Србија водила за време кнеза Александра Карађорђевића и кнеза Михаила. У новој политичкој констелацији, створеној на Балкану на Берлинском Конгресу, већ јасно се истицаше у сваком погледу, као највећи и најопаснији непријатељ Србије и српскога народа, империјалистичко продирање германизма у лицу Аустро-Угарске и Немачке.* Активан рад на утврђивању немачкога утицаја у Цариграду, Аустро-Угарска енергично допуњаваше својим економским и политичким освајањима у западним земљама Балканскога полуострва. Већ првих година после Берлинскога Конгреса скоро цео Балкан поче добијати физиономију аустро-немачких сатрапија, сем новостворене кнежевине Бугарске, у којој моментано још владаше потпун утицај Русије. Тежње русофилске радикалне странке у спољашњој политици Србије Аустро-Угарска представи краљу Милану као један анти-династички покрет. И у тренутку када је предлагано краљу Милану, да предузме последњи покушај за инаугурисање политике солидарности балканских народа, Аустро-Угарска успе да преко њега, као преко свога обичнога чиновника, дефинитивно осујети сваку овакву комбинацију. На томе путу њена политика постиже неколико великих успеха на Балкану: дефинитивно раздвајање Србије и

* *Le Vicomte de Caix de Saint-Aymour* писаше 1885. године: „За Немце је Аустрија само једна предстража, један немачки пионир на Оријенту и њена мисија је да цивилизира, т. ј. да германизира целу југо-источну Европу. За берлинске политичаре садашњи облик Хабзбуршке монархије само је привремен, припреман, и имаће да траје само толико времена, колико је потребно да се под њеном заставом прикрије лагана инфилтрација Германа у долину Дунава. Све земље потчињене Аустро-Угарској већ сада се сматрају као провинције једне будуће Велике Немачке, а народи, који их настањују, као вазали немачке расе... Затим, када германизација буде постигла довољно успеха, када аустријски цар буде и сам постао болестан човек и буде владао само над германизираним Маџарима, Румунима и Словенима, Балканско полуострво паћиће као зрела воћка у руке берлинскога прождрљивца, који ће онда моћи да напусти обаде Спрее и да премести своју престолницу на леви Дунав, ако не и на плаве воде Јегејскога мора.“

Бугарске, морални крах Србије и њених националних идеала, истискивање рускога утицаја из Бугарске и свој потпун утицај и у Србији и у Бугарској, које међу собом остадоше стално завађене.

После крвавога угушења Зајечарске буне краљ Милан доведе понова у Србији на владу напредњаке, израдивши им једним полицистичким терором и већину у Народној Скупштини. Само овога пута на челу владе не беше више државник М. Пироћанац, већ његов конкурент у партији М. Гарашанин, човек с много више особина једног партијскога агитатора, и с несравњено мање државничке увиђавности и далековидности, с којима је његов отац, стари И. Гарашанин, тако много обиловао. Али у ово време краљ Милан вођаше аутократски сам и своју личну политику: министри су били само прости извршиоци његових наредба. Аустро-Угарска га стално на овоме путу окуражаваше и подржаваше. Још одмах после тимочке буне између краља Милана и Бугарске дође до великих и оштрих распри због тога, што је Бугарска била примила један извесан број политичких емиграната из Србије. Када још 1884. године Бугари силом узеше неко спорно гранично земљиште, краљ Милан опозва свога представника из Софије. Дипломатски односи између Србије и Бугарске беху стварно прекинута, када је 18. септембра 1885. године извршен преврат у Пловдиву и прокламовано сједињење Источне Румелије с бугарском Кнежевином.

У овоме моменту краљ Милан се налазио у Бечу. Три дана после тога он стиже из Беча у Београд с готовим планом и утврђеним намерама за даље поступање Србије. Још истога дана у утврђеним намерама за даље поступање Србије. Још истога дана у Србији су краљевим указима предузете ванредне мере: војска је стављена у мобилно стање, Народна Скупштина сазвана у ванредни сазив, а обустављена слобода говора и штампе и установљена цензура. Српскоме посланику у Цариграду телеграфисано је: „Мобилизација и остале мере, о којима сам вас ноћас известио, имају за циљ: да данас, када се Берлински Уговор цепа, Србија све учини што учинити треба, било да се одржи *status quo*, који је Берлинским уговором утврђен, било да се при новоме размештају интереса на Балканскоме полуострву животни интереси Србије у најозбиљнији обзир узму. Србија је у првоме реду позвана да о томе води бригу. *Ови интереси налажу да се чини онако како је поменутиим наређењем Његовог Величанства Краља довољно јасно обележено.*“ Краљ Милан је очигледно из Беча донео решење, да Србију увуче у рат. Он је лично сматрао да му је после пораза у унутрашњој политици потребан један велики спољашњи успех ради повраћаја изгубље-

нога аукторитета и могућности да се одржи на српскоме престолу. А његовој протекторки Аустро-Угарској, било је потребно да се ма ко и оружјем заложи за одржање политичкога стања, створенога на Берлинскоме Конгресу. Несрећна коб је хтела да чудноватом игром судбине тај неко буде Србија, и ако су она и српски народ претрпели највеће губитке и несреће баш на Берлинскоме Конгресу!...

Међутим, и у Цариграду и код сила потписница Берлинског Уговора ствари су узеле сасвим други ток и на Пловдивски преврат почело се одмах гледати реално и са сасвим другим намерама. Турска је на питање Источне Румелије — по речима њенога министра иностраних дела, Саид паше — гледала као на једно парче коже већ одсечено с њених леђа, које се на своје старо место није могло никако више накалемити. И због тога она остави питање о повреди Берлинског Уговора великим силама, које су, у осталом, и биле најпозваније да овај уговор чувају. Велике силе реше се, да се у Цариграду одржи конференција њихових тамошњих посланика и да она расправи случај Источне Румелије. С основним схватањем, да је Пловдивски преврат само једна незнатна повреда једне тачке Берлинског Уговора и да се пређашње стање више не може повратити, конференција европских посланика отпоче свој рад 5. новембра. Међутим још пре тога краљ Милан беше одбио да прими бугарскога министра Грекова, кога је књаз Александар Батемберг желео да пошаље у Србију у нарочитој поверљивој мисији. Ако је до овога момента и могло бити сумње у скривену игру краља Милана: противу кога управо жели рат, тада је одмах постало целога свету јасно да је то Бугарска.* И ако су неке велике силе енергично саветовале српској влади, да Србија никако не улази у овај рат, краљ Милан је само тражио згодан повод за почетак непријатељстава. Карактеристично је напоменути, да је и Аустро-Угарска јавно одвраћала Србију од акције, ма да је пре тога тајно у Бечу краљу Милану била стављена у изглед сасвим друга перспектива.

Судбина несрећне Србије беше стављена у овој опасној игри на последњу карту, која чак и кад би нешто добила, не би могла ни из далека надокнадити све огромне губитке државне и националне...

* Српска емиграција из Бугарске, којој је на челу био Никола Пашић, преклињаше у једноме писму српскога краља, да Србијину војску поведе у Стару Србију пут Скопља, престонице цара Душана. За једну оваку акцију емиграција се и сама стављаше краљу Милану на располагање, осуђујући у исто време и саму помисао о рату противу Бугарске...

Везан, с једне стране, Тајном Конвенцијом с Аустро-Угарском, а с друге стране, изјавом Турске да она Бугарску сматра као један део своје, и ако вазалне, територије, краљ Милан у прокламацији од 14. новембра изјави: да хоће с оружјем да казни Бугарску што цела Берлински Уговор и што ремети status quo на Балкану, као и њено „повлађивање и отворено подстицање осуђених издајника земље у њиховим бунтовничким покушајима, управљеним противу унутрашњег реда Краљевине“. И одмах отпочеше непријатељства.

Краљ Милан је имао амбицију, да он сам води и добије овај рат. То је, с једне стране, била аутократска амбиција његовога болесног менталитета, а с друге стране, потреба његова лична и његове династије, да се поред свега народнога незадовољства што дуже могу одржати на престолу. Све његове наде и цео његов ратни план били су засновани на два лажним претпоставкама: на неспреми и слабости Бугара и на спреми и сигурности његове војске. Али српскоме народу није било до ратовања: свеже успомене на скорашње ратове с Турском, разочарења и унутрашње пертурбације у држави, кржаве последице Зајечарске буне и општи недостатак материјалних и новчаних средстава... и поврх свега тога нов рат — без циља! У својој пометености, која је природно морала наступити због вођења очигледно рђаве политике, краљ Милан и његова влада беху заборавили, или нису смели истаћи један једини оправдан разлог, који се још у оно време могао употребити за повод рата с Бугарском. То је било питање о западним крајевима Бугарске, у којима је живео чисто српски елемент, а који су на Берлинском Конгресу били досуђени новој бугарској Кнежевини, па је у њима чак и њена престоница намештена.*

* В. Караћ, највећи српски географ у оно време и у исто време убеђени присталица политичке солидарности свих балканских народа, коме ни сами Бугари нису никада могли пребацити да је шовиниста, у своје епохалном делу Србија дао је овакву статистику српског народа на крају 1884. године:

Србија	1,900,000
Босна и Херцеговина	1,330,000
Стара Србија	255,000
Македонија	540,000
Црна Гора	175,000
Далмација	455,000
Истра	160,000
Хрватска и Славонија	1,746,000
Угарска :	
1. Бачка и Банат	450,000
2. Округ Барања	34,000

У војничкоме погледу вођење рата потпуно је одговарало свему осталоме што је онда у Србији рађено. Једна крајња дезорганизација у свакоме погледу, веома карактеристична за све личне и аутократске режиме, била је потпуно комплетирана с неспособношћу и неискреношћу виших војних команданата. Као год што у политичкоме погледу рат није имао никаквог циља и цела оружана акција беше лишена свакога старетегискога плана. О каквом било јединству акције у операцијама није било ни трага, јер се врло често дешавало да Врховна Команда није знала почитаве дане, где су се налазиле целе армије и дивизије. Један бирократски начин вођења рата паралисао је био сваку личну иницијативу, а борце лишавао чак и самога хлеба по неколико дана. „Наша и иначе глађу и борбама изнурена војска, без икакве нужде и потребе била је у непрекидном кретању. Из Врховне Команде стиже једној трупи наредба, да што пре заузме извесне положаје према непријатељу. Трупа се креће, но тек што је стигла на место опредељења и заузела положаје, долази друга наредба, да се заузети положаји, због неке непредвиђене и само Врховној Команди познате опасности, одмах напусте и заузму сасвим други, који су по неколико десетина километара удаљени од ових. Трупа се одазива и овој наредби, али ни пола пута није прешла кад јој стиже и трећа наредба, да се истим путем врати и заузме положаје, на којима је већ била, али које је сада посео непријатељ.“ — После неколико првих успеха дошао је пораз на Сливници, после кога је настало једно повлачење у нареду. С падом Пирота рат се пренео на српско земљиште. Због изгубљенога рата краљ Милан је јасно увиђао, да је и он сам изгубљен. Представку Русије, Немачке и Аустро-Угарске, у име великих сила, да се непријатељства обуставе, краљ Милан прими с резигнацијом, коју је сугерирала више бојазан за себе лично него велика одговорност за крах и

3.	Округ	Шомођ	12.000
4.	„	Салај	71.000
5.	„	Железни	17.000
6.	„	Шопроњ	29.000
7.	„	Машоњ	9.000
8.	„	Пешта	9.000
9.	„	Крашово	19.000
		Арбанија (западно од Црнога Дрима) . . .	50.000
		Западна Бугарска	200.000

Свега 7.461.000

У ове цифре су свуда ушли и Хрвати према основним Карифевим гледиштима, да су Срби и Хрвати један народ. Он је Србе називао *православним Хрватима*, а Хрвате *католичким Србима* . . .

КРАЉ МИЛАН ОБРЕНОВИЋ

срамоту, које је земљи нанео. 27. новембра посланик Аустро-Угарске у Београду, граф Кевенхилер, лични краљев пријатаљ отишао је преко Ниша у бугарски главни стан, да задржи даље продирање Бугара! Сутра дан је било закључено примирје између ратујућих страна. А 3. марта 1886. године закључен је у Букурешту мир између Србије, Бугарске и Турске, по чијој је једној јединој одредби остао *status quo ante* у потпуности, пошто је пре тога већ било регулисано питање о Источној Румелији у корист Бугарске.

У низу српских пораза, који беху резултирани империјалистичком политиком Аустро-Угарске на Балкану и кратковидом и венационалном владавином у Србији, српско-бугарски рат од 1885. године представља кулминациону тачку. Војнички пораз Србије на Сливници био је за читав један период времена не само пораз Србије као државе, већ и пораз свих српских националних идеала. Престиж Србије на Балкану, који је створило неколико шумадијских генерација с највећим жртвама и напорима, био је сасвим престао да живи у очима балканских народа и држава. На супрот националним и државним правима српскога народа у свима комбинацијама европских великих сила на прво место беше истакнута новостворена бугарска Кнежевина. Побеђена Србија је представљала само једну етапу у завојевачким плановима Аустро-Угарске према Истоку. Краљ Милан и династија Обреновића беху највишим судом историјске логике осуђени на пропаст. Српском народу беше остало да се за самоодржање сваки појединачно бори с урођеном му жилавошћу и енергијом, коју улива крајње очајање. Али најфаталнији одјек моралнога пораза Србије беше и овога пута на југу, у српским земљама на Вардару. С ореолом сливничке славе бугарски попови и учитељи, с пушком и ножем у руци, а под протекторатом турских власти и европских конзулата, наставише још живљи рад на бугаризацији Вардарске Србије...

Најугледнији шефови напредне и либералне странке, у којима је уосталом династија Обреновића још једино имала изврстан број присталица, беху упутили краљу Милану један *Aide-mémoire*, концем 1885. године, у коме су овако окарактерисали унутрашњи и спољашњи положај Србије после несрећнога рата с Бугарском: „Исход нашега рата с Бугарском произвео је на наш народ (и у Србији и ван Србије) неизмеран утисак, који је већ прешао у незадовољство, а смело би се готово рећи и — огорчење. Народ

је несрећним исходом борбе потресен у својим најкоренијим осећањима поноситости и достојанства, и његово осећање моралнога самоодржања, које по инстинкту ради, тражиће себи накнаде и сатисфакције, пошто народ никада не признаје да је као народ погрешио. Покрај тога жртве су велике, терети осетни; осећање понижења надвлађује сва друга осећања. Живели бисмо у опасној самообмани када бисмо и за тренутак хтели да превидимо сву озбиљност овога стања. Ако би се оваква политичка расположења и после кризе даље пренебрегавала, извесно је, да би она морала букнути у праву акутну опасност, која би земљу и принципе реда и законитости у њој ко зна до које мере оштетили. Само време може ове ране залечити, али се међутим морају тражити средства, којима ће се последице немилых догађаја ублажити. По нашем мишљењу у овоме реду мисли појављује се на првоме месту *потреба да се прави мир и споља и унутра**.

На несрећу, краљ Милан је био толико везан својим обавезама према Аустро-Угарској, да није могао послушати овај савет ни у погледу унутрашње ни у погледу спољашње српске политике. У место да инаугурише један потпуно нов режим унутрашње политике, заснован на принципима правде и слободе, за којима је вапијала цела земља, он је мислио да ће бити довољно ако амнестира осуђене радикале после Зајечарске буне, и ако настави и даље извођење свога система политичких махинација у унутрашњој политици. Тако исто у спољашњој политици краљ Милан, и поред свих крахова, не беше у стању да изиђе из оквира своје фаталне конвенционе политике, којом је Србију био потпуно предао на милост и немилост Аустро-Угарске. Утркивање Енглеске и Русије за придобијање Бугарске довело је, у месецу августу 1886. године, до преврата у Софији, који је имао за резултат збацивање кнеза Батемберга и избор за бугарскога кнеза аустријскога поручника Фердинанда Кобурга. С његовим избором било је очигледно, да су и руска и енглеска политика у Бугарској претрпеле пораз. Аустро-Угарска и Немачка ударише темељ за стварање једне своје нове сатрапије на Балкану*. Краљ Милан просто пропусти ову прилику,

* Довољно ће бити да из једне ноте немачкога амбасадора у Бечу, *кнеза од Рајса* новоме бугарском кнезу *Фердинанду*, наведемо само једно место: „Извесно је, да ако Ваше Величанство оде у Бугарску са том озбиљно сазрелом идејом и са решеношћу, да ће доћи час у коме ће, ма како неповољна па чак и непријатељска изгледала у томе времену дела немачке политике према предузећу Вашег Величанства, осећаји које берлинска влада тајно таји према успеху Ваше монархистичке акције у Бугарској, моћи да се

да се Србија приближи било Русији било Енглеској. — У место свега овога он у борбу, коју је тајно водио противу своје државе а јавно противу народних тежњи, унесе још један нов елемент. То беше чувени развод брака између краља Милана и краљице Наталије, једна породична распра на престолу, која је — по речима Стојана Новаковића — у Србији већ била свакоме досадила својим трајањем и постала европски скандал првога реда, који је само штете чинио и онако јадноме угледу Србије!

У место ма каквог позитивног и корисног рада у ово време, после свих унутрашњих пертурбација и ратних неуспеха беху свега три главна питања, која су дубоко растрзала и иначе немирну и нечисту савест краља Милана. У томе низу прво место заузимало је питање о абдикацији на престо, јер је већ и он сам био апсолутно убеђен да му је дужи опстанак на престолу немогућ. Из жеље да престо очува бар своје сину, краљевићу Александру, и да преко њега и даље врши свој утицај на државне послове у Србији, њему је била јасна неопходна потреба промене Устава у Србији у слободоумноме духу, чиме би колико толико дао задовољења оправданим народним тежњама и пониженоме државном достојанству. Треће питање беше развод брака с краљицом Наталијом и њено удаљење из Србије. Поред безначајних личних разлога, који су већином потицали из његове несталне и необуздане природе, краљ Милан је за ову своју намеру имао и великих политичких разлога. Својим држањем и радом краљица Наталија беше успела да стекне велику популарност у свима редовима српскога друштва, чиме је била изазвала суревњивост код свога мужа, краља Милана. Њено удаљење из Србије краљ Милан је стога сматрао као највећу гаранцију за одржање и у будућности свога политичкога утицаја како на свога сина тако исто и на Србијину политику, која је по његовим обавезама имала и даље да се креће у фаталноме кругу аустро-угарских интереса и претензија.

Краљ Милан је и сам увиђавао, да истрошени аукторитет напредњачке владе неће бити довољан за извршење свих ових намера, тим пре, што је унапред могао знати, да ће нека од ових питања изазвати и јавне скандале. Стога се он реши на једну

открију и да тако добију све дејство које је везано за отворену и одлучну акцију једнога великога царства... Ако се Ваше Величанство реши да оде у Бугарску, ја ћу ставити једну шифру на Ваше расположење, која ће Вам дозволити да наставите односе, који ће, надам се, моћи да постану једнога дана отворени и одлични...“

A. Debidour: *Histoire diplomatique de l'Europe, depuis le Congrès de Berlin jusqu'à nos jours*. I. Partie p. 116.

врло опасну игру с политичким странкама. Збацивши напредњачку владу, он на државну управу доведе удружене либерале и радикале с Јованом Ристићем на челу. Ова је влада примила државну управу 13. јуна 1887. године, а већ у децембру месецу дошло је до раскида либерално-радикалне фузије, коју је био заступио чист радикални кабинет под председништвом Ђенерала Саве Грујића, који је такође трајао свега неколико месеци. Највише због своје аутократске жеље, да нови државни Устав да он сам, као неку владалачку милост, а не мање због разлога што партијски кабинети никада не могу да иду до краја у извршавању владалачке воље, краљ Милан 26. априла 1888. године доведе на владу један чист конзервативни кабинет под председништом најубеђенијег монархисте и најпослушнијег чиновника Николе Христића, коме као да сама судбина беше доделила, да овакве услуге у неколико махова учини последњим Обреновићима. Већ у јесен исте године, месеца октобра, беше на незаконит начин извршен развод брака између краљевских супружника, пошто је пре тога насилним мерама у Немачкој од краљице Наталије био одузет краљевић Александар.

Краљ Милан је знао да после овога скандала, који је био изазвао највеће запрепашћење и у земљи и на страни, треба енергично и брзо приступити даљем извођењу својих намера, да га други какви догађаји не би преухитрили. На реду је било решење уставнога питања, којим је он мислио да највише ублажи одвратност према својим поступцима и да бар привремено отклони опасности, које су и самој династији претиле. Једноме уставотворноме одбору беше стављено у дужност да изради нови Устав Краљевине Србије. И већ 2. јануара 1889. године једна Велика Народна Скупштина усвоји без дискусије нов земаљски Устав, заснован на принципима најшире слободе, чије су одредбе ишле све на то, да се у Србији заведе систем чисте *парламентарне владавине*. То беше један велики догађај, колико сензациони толико исто и парадоксалан! Један апсолутистички владалац, који је своја аутократска схватања допуњавао само својим безобзирним испадима, даде земљи један од најслободоумнијих устава, каквих је тада уопште у Европи било. Радикална партија сматраше нови Устав као триумф своје унутрашње политике, а краљ Милан као средство да помоћу њега моментано извуче себе и своју династију од тешке одговорности и великих унутрашњих криза. Али и за једну и за другу страну то беше један ефемеран успех: радикали беху заборавили, да институције на крају крајева зависе од променљиве воље људске; а краљ Милан не вођаше довољно рачуна

о освештаном принципу: да се једном дата права и слободе народу више не могу одузети...*

Али пре решења трећег и последњег великога питања свога моментаног програма, краљ Милан не заборави да регулише још једно крупно државно питање, уосталом основно, око кога се окретала његова владалачка личност и цео његов владалачки систем. То беше питање о продужењу Тајне Конвенције с Аустро-Угарском. Једно због промене основног земаљског закона — Устава — а друго, да би Србију и даље задржао у зависности према Аустро-Угарској, краљ Милан 9. фебруара 1889. године изврши продужење важности Тајне Конвенције од 1881. године. Али продужена Тајна Конвенција, поред довођења у сагласност с новим Уставом Краљевине Србије, садржавала је и неке врло карактеристичне измене и допуне. Најважније измене беху извршене у ова два члана:

Члан 2. — Објашњава се првобитни члан 2. тако, да је сада Аустро-Угарска дужна и оружјом руком бранити династију од свакога упада, који би дошао од стране Црне Горе, из Босне и Херцеговине, из Новопазарског Сандака и из Турске, код које би Аустро-Угарска у томе циљу имала да дејствује, те да и она помаже, да се такав упад с турске територије не учини.

Члан 4. — Аустро-Угарска обећава помагање ширења Србије, ако она буде верно вршила овај уговор, у правцу долине Вардара докле год околности буду допустиле да се она, Србија, у томе правцу прошири.

Продужена Тајна Конвенција између Србије и Аустро-Угарске имала је да важи до краја 1894. године, и ако је 14. августа те године краљевић Александар имао по Уставу да постане пунолетан!

Убрзо затим, 6. марта, на дан прогласа Краљевине, краљ Милан абдицира и за намеснике своје малолетном сину, краљу Александру, одреди Јована Ристића и Ђенерале Косту Протића и Јована Белимарковића. У акту абдикације он свечано изјави, „да се с овим чином *његова улога завршава*“ и да тиме он „даје следства својој већ од дуго времена утврђеној намери“. Сутрадан он потписа с намесницима један тајни уговор, којим су била регулисана материјална питања двора, и којим је задржао себи право ста-

* Колико је мало био свестан свих опасности од лакоумне игре, коју је водио краљ Милан с основним народним правима, и какве су његове правде, скривене намере у овој игри биле, најбоље показују ове његове речи, изговорене једноме личноме пријатељу сутра дан пошто је потписао нови Устав; „*Сви су викали и шражили што слободоумнији Устав; зашто сам га дао, хоћећи да доведем до апсурдности и да шако докажем да за Србију још није шакав Устав!*“...

рања о васпитању свога сина и о своме бављењу у Србији по своме личноме нахођењу. Поред тога, тим тајним уговором беше забрањено разведеној краљици матери да се меша у васпитање свога сина, и у исто јој време допуштено, да се свега једанпут годишње с њиме може видети и то у иностранству.

Међутим, после увођења у живот новог Устава радикална партија постаде свемоћна у унутрашњој политици Србије. Нова радикална влада, под председништвом ђенерала Саве Грујића, имађаше без мало целу Народну Скупштину састављену од својих присталица. Целокупан рад нове владе и њене скупштине имао је бити упућен у томе правцу, да унутрашњим реформама и преображајима земљу материјално, финансијски и морално подигне, и да једним новим правцем спољашње политике поврати Србији изгубљени углед у иностранству. Наравно, да је сваки корак на овоме путу наилазио на велике препреке и сталне сметње код Аустро-Угарске, која се одмах била декларирала као највећи непријатељ новог српског слободоумног Устава и режима, који је на њему био заснован.* Али целој овој радикалној владавини беше суђено, да се просто изгуби у решавању фриволних породичних питања свога краљевског дома и у сталним трвењима с бившим краљем Миланом и Аустро-Угарском, која га је најенергичније помагала. Из тога времена као да беше остало свега неколико великих и спасоносних идеја, на чије је остварење Србија имала још доста времена да чека. Покренуто питање о економској и политичкој еманципацији од Аустро-Угарске није довело ни до каквог успеха и само је допринело, да Аустро-Угарска у будућим годинама постане још више агресивна и безобзирна према несрећној Србији: Један једини позитиван успех био је постигнут у вођењу финансијске политике и у правилноме буџетирању.**

* Већ маја месеца 1890. године, заједнички аустро-угарски министар спољних послова, *граф Кампоки*, држао је у аустријској делегацији један говор о спољашњој политици, у коме је јавно говорио противу Србије, истичући како је нова струја, која у Србији влада, управљена противу Хабзбуршке монархије... У исто време угарска влада предузе врло строге мере противу увоза свиња из Србије. То беше утврђена аустро-угарска борбена тактика, с којом је при крају XIX века Србија врло често терорисана...

** Буџетски дефицити ишли су овим редом:

1888. године	7,009.976,46 дин.
1889. "	14,333.134,42 "
1890. "	4,226.115,15 "
1891. "	686.753,06 "

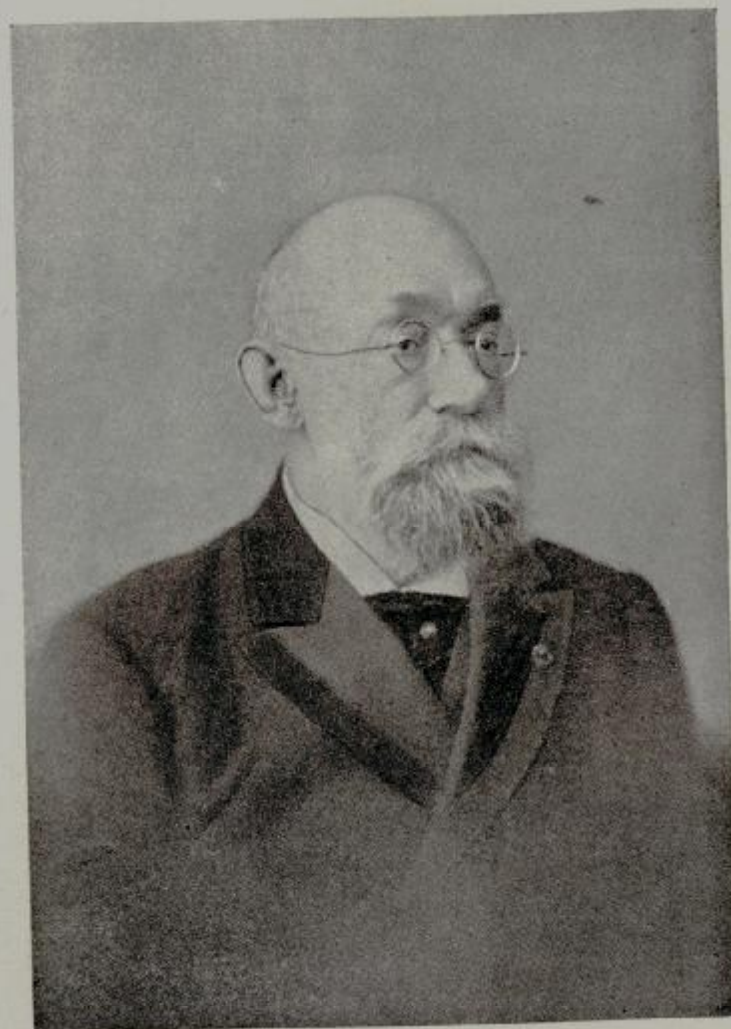
Један мали и по својој суштини готово сасвим безначајан догађај убрзо затим баши Србију поново у вртлог династичких распри. Ослањајући се на нов слободоуман режим у Србији, краљица Наталија изненада дође у Београд, септембра месеца 1890. године. Краљ Милан због тога направи највећу узбуну и код владе и код намесништва, нарочито када се краљица једним мемоаром обрати Народној Скупштини, тражећи да је она узме у заштиту. Неједнакост у правима бившега краља и бивше краљице била је толико очигледна, да ни намесници нису били у стању оставити и на даље ово питање у пола решено. При решавању овога питања радикална влада Саве Грујића мораде да падне. 23. фебруара 1891. године образована је нова радикална влада под председништвом Николе Пашића. Нова влада, у договору с намесницима, постави решење овога питања на основу удаљења *оба краљевска родитеља из земље за време малолетства краљева*. Само да би успео да краљица Наталија не могадне остати у Србији по својој вољи, краљ Милан и сам пристаде на овакво решење овога питања. Али овај његов пристанак имађаше и један други опет лични мотив. Налазећи се у финансијској неприлици он је хтео да се његов пристанак и новчано награди, знајући да ће му у овоме погледу изаћи на сусрет и радикална влада и Русија, само да он оде из земље.

Решавање овога питања отпочело је дефинитивно у априлу месецу једном резолуцијом Народне Скупштине, којом је примљена на знање свечана изјава краља Милана и једним законом о позајмици краљу Милану од 1,000.000 динара. Одмах затим он оде из Србије. У другој половини маја месеца насилно је била удаљена из Србије и краљица Наталија. А 12. октобра краљ Милан упути из Париза намесницима један акт, у коме је најсвечаније изјавио: *да се одриче за сваида чланства српског краљевског дома и свих својих права и дужности, које је по Уставу имао; да се одриче свакога пошраживања од српске државе и краљевског дома и да, у исто време, иштују чак и из српског поданства*. Овај свечани акт краља Милана намесници и влада спроведоше као закон кроз Народну Скупштину 11. марта 1892. године. А у накнаду за ову свечану изјаву краљ Милан доби од руског цара још 2 милиона франака.

Али, на несрећу Србије, све перипетије страховите игре, коју је с њоме имао да изведе њен бивши краљ Милан, не беху још ни из близа завршене. Његова свечана и јавна обећања, да се у

Србију неће враћати, као и иступање из српскога поданства, беху само једна привремена маска, иза које је он имао да се мало прибере и да посвршава своје личне послове. Обавезе, које је имао према Аустро-Угарској, приморавале су га такође да истраје до краја на своме демонском путу. Смрћу трећег наместника Ђенерала Косте Протића (16. јуна 1892. године), отпоче у Србији један низ политичких догађаја, који су за читаву једну десетину година паралисали сву њену снагу, до краја понизили народни понос и државно достојанство и довели у питање и саму државну егзистенцију. На питању избора трећег наместника, кога је требало да изабере Народна Скупштина, дође до сукоба између два постојећа краљевска наместника и радикалне владе Николе Пашића. На управу земље наместници доведоше једно чисто либерално министарство (21. августа 1892. године) под председништвом Јована Авакумовића, који је у дотадашњој скупштини имао свега 15 посланика. Нова влада беше принуђена да изврши нове изборе народних посланика и од наместника беше добила одрешене руке за средства у изборној борби, само да добије већину.

И поред полицискога терора, који је дотле у Србији био нечувен, на крвавим изборима од 9. марта 1893. године либерали не успеше да добију апсолутну већину ни у новој Народној Скупштини. Изборни резултат, који је, и поред крви и људских жртава дао подједнак број посланичких мандата и влади и опозицији — назват *uajšakaršie* — не учини да либерална влада одступи. Напротив, она је намеравала да продужи своју владавину и да при верификацији посланичких пуномоћија отме од опозиције још неколико мандата. То још више распали и иначе огромно незадовољство у земљи, и пружи прилику краљу Милану, да се понова умеша у унутрашњу политику Србије. И иначе огорчен на наместнике, што су били допустили да се озакони његова изјава о одрицању на сва права у Србији, он тајно саветова своме сину, да се једним државним ударом ослободи наместника и њихове владавине. 14. априла 1893. године на један театаран начин малолетни краљ Александар збаци наместнике и либералну владу и „у име Устава и за одбрану његову“ предузе државну управу у своје руке. Нова влада беше образована од радикала под председништвом Др. Л. Докића; на новим изборима радикална странка доби огромну већину посланичких мандата (поред радикала у Скупштину је дошло још 11 напредњака и само један либерал). А бивша либерална влада беше предата државном суду за безакоња, која је за време своје владавине починила.

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

У септембру месецу, после једнога свечаног пута по Србији, млади краљ Александар оде у Абацију да се види са својим оцем, краљем Миланом; ту је међу њима двојицом било утврђено све што су намеравали после тога урадити у Србији. Убрзо затим умре председник министарства Докић, а на чело радикалне владе дође генерал Сава Грујић. Али, неповерење између краља Александра и радикала, нарочито после његовог пута у Абацију, хваташе све више и више корена. Краљ поче све чешће позивати на саветовање људе из либералне и напредњачке странке, нарочито после једнога предлога, који је у Народној Скупштини поднело, у новембру месецу, 60 радикалних посланика за раздавање оружја резервистима. С оваквим узајамним неповерењем између владоца и владе, која је имала огромну већину у Народној Скупштини, Србија је ушла у 1894. годину. Али се замућена ситуација убрзо разбистри. — Сасвим изненада: 21. јануара стиже засебним возом у Београд и одседе у краљевском дому бивши краљ Милан, у очи дана када је имала да се састане Народна Скупштина. Генерал Сава Грујић с радикалним министарством поднесе оставку.

На политичку позорницу понова и јавно ступи краљ Милан. И ако је за време либералне владе на незаконит начин, мимо Народну Скупштину, било извршено продужење трговинског уговора с Аустро-Угарском, краљ Милан се беше вратио у Србију да на све остале начине огарантује и даље постојање своје *конвенционе политике* према Аустро-Угарској. Он је знао да се његов син био изјаснио противу његове Тајне Конвенције од 1881. године, назвавши је *издајом земље*, као год што је био убеђен, да и нови слободоумни Устав од 1888. — 1889. године није давао ни мало гаранција за вођење ове противнародне политике. Стога је требало срушити цео уставно-парламентарни систем, који је био заснован новим Уставом, и краљ Милан се енергично баци на овај опасан посао. 24. јануара беше направљено од политички безначајних либерала и напредњака под председништвом Ђ. Симића једно ново министарство *мимо Народну Скупштину*. Али већ 2. априла ова влада по личној жељи краља Милана уступи место једној новој још конфузивијој и послушнијој влади под председништвом Светомира Николајевића. Ова влада отпоче одмах с безакоњима, пензионисући председника Касационог Суда, који се беше усудио да се одупре захтеву, да доноси пресуде мимо закона. А већ 21. маја ова влада изврши и најважнију намеру краља Милана: она с краљем Александром на један нечувен начин суспендова државни Устав од 1888. — 1889. године и врати у живот стари намеснички Устав од 1869.

године.* С овим беше поново ударен темељ једноме режиму најстраш-није личне владавине. Цео живот земље беше стављен под непо-средну и пристрасну контролу краља Милана и краља Александра. Протекционизам и фаворитизам беху издигнути на највише принципе државне службе, у којој се ни најобичнија места нису могла добити без благовољења бар једнога од два краља. Окрузи су почели личити на некадашње феудалне турске пашалуке а чиновничка самовоља од самога престола беше оглашена за неприкосновену. Верни пратилац самовоље и безакоња, корупција, владаше у нај-већем степену и у свима гранама државне управе. А већ у јесен исте године, октобра месеца, беше извршена поново промена ми-нистарства. На управу државну би доведен тако исто реакцио-нарни кабинет старога Николе Христића, са задатком да поврати ред у земљи и да изврши скупштинске изборе.

На изборима за Народну Скупштину, који су извршени 19. априла 1895. године, по нарочитој жељи краља Александра, већину народних посланика сачињаваху напредњаци. Али по усвојеноме систему аутократске владавине, чак ни ради сачувања форме лаж-нога парламентаризма, на управи државној остаде и даље ми-нистарство Николе Христића. Односи између краља Александра и краља Милана почеше нагло хладнети. Као да сину беше досадило императивно очево туторство. Када напредњачка већина у Народ-ној Скупштини одбаци један предлог владе о конверзији државних дугова, министар Финансија Вукашин Петровић, најинтимнији при-јатељ краља Милана, мораде иступити из кабинета. Веома је зна-чајно, да се баш због овога питања краљ Милан био толико на-љутио на свога сина, да је демонстративно отишао из Србије. На неколико дана после његовога одласка, у Београд је дошла краљева мати, краљица Наталија, која је одмах предузела да преко својих пријатеља измири краља Александра с радикалном странком. Али због тога што су радикали тражили интегрални повраћај целокупнога режима, који је био пре државнога удара од 1894. године, а с друге опет стране, финансиске кризе императивно на-лагаху какво било задужење само да државни апарат не изгуби могућност функционисања, краљ Александар приступи полумерама и на управу државну, концем јуна 1895. године доведе министар-

* Интересантно је напоменути, да је Светомир Николајевић, председник министарства, у исто време био и велики мајстор београдске ложе слободних зидара. Укидање Устава, које је под његовом владом извршено имало је за последицу: 1. — Удаљење из ложе многих најугледнијих људи и 2. — На сло-бодно зидарство се од тада у Србији почело гледати као на једно реакционарно социјално-политичко учење!...

ство Стојана Новаковића, које је имало већину у Скупштини, иза-браној од Николе Христића. И ако је напредњачко министарство Стојана Новаковића примило управу на основу једнога детаљнога конзервативног програма државног, који је краљ Александар био потпуно усвојио, ни његова влада није дуго трајала. Чим је кабинет Стојана Новаковића спровео кроз Народну Скупштину законски предлог о т. зв. *Карлсбадском Аранжману*, којим је била извршена конверзија државних дугова Србије, и он дође према круни у једну загонетну ситуацију, нарочито због својих тежњи за уставном реформом, као и због нове оријентације у спољашњој политици, коју је Стојан Новаковић покушао да изведе на пут државне независности. За време владе Стојана Новаковића проведено је доста времена у изради новога државног Устава, на основи дво-домог система парламентарне владавине. Ова жеља за променом Устава беше чак спроведена и кроз Народну Скупштину. Наравно, да је цео овај посао остао без икаквих санкција, јер краљ Алек-сандар није ни сам био начисто с оним што је хтео урадити, док су се међутим око њега непрестано борила два дијаметрално раз-личита утицаја, утицај његове мајке и тежње његовога оца.

Скоро цела 1896. година прошла је у празним и неискреним разговорима о уставноме питању. Али влади Стојана Новаковића беше суђено да падне на једном другом питању. За време владе Стојана Новаковића Србија учини један страشان „злочин“ — по мишљењу краља Милана: она, наиме, одби да учествује у аустро-угарској прослави 1000-годишњице доласка Маџара у Европу, и Новаковићев кабинет паде као сатисфакција Аустро-Угарској за ову непажњу. 29. децембра 1896. године на управу државну беше доведено министарство Ђ. Симића, у коме је било пола радикал-них а пола неутралних чланова. На новим изборима, извршеним опет по староме Уставу од 1869. године радикална партија доби већину посланичких мандата. Али ни нова влада с новом Народ-ном Скупштином не беше у стању ништа ново да уради. Све је и на даље остало у неизвршеним покушајима и празним жељама: и женидба краља Александра, и извођење Србије на уставно-пар-ламентарни пут политике народне и државне независности... По-кушаји Новаковићеве и Симићеве владе, да Србија колико толико стане на своје ноге, беху раздражили Аустро-Угарску у толикоме степену, да је Краљ Милан био приморан, да у својој конвенци-оној политици Србије према Аустро-Угарској да један изразитији и ефикаснији облик. У јесен 1897. године кабинет Ђ. Симића беше просто најурен и 23. октобра на управу државну беше постављен један ултра-реакционарни кабинет под председништвом Др. Вла-

дана Ђорђевића. Пошто је у лето краљица Наталија била за свагда отишла из Србије, краљ Милан се поново и дефинитивно врати у Србију, али сада с тврдом намером, да у њој не само остане, него и да узме јавно најактивнијега учешћа у државним пословима. Читава серија ранијих т. зв. *неутралних влада* беше на овај начин завршена једном владавином *отворене реакције*; а своје дотадашње тајне махинације Краљ Милан замени јавном борбом престола противу свега у Србији што је покушало да покаже и најмањи знак неодобравања његових антидржавних и — анархистичких пертурбација. Нова влада створи своје протектору и нарочити положај у држави. Децембра месеца 1897. године, бивши краљ Милан беше постављен за *команданта активне војске у Србији*...

Режим личне владавине, који на овај начин засноваше краљ Милан и краљ Александар с владом др. Владана Ђорђевића, имао је пред собом свега два али врло тешка циља: да династији Обреновића продужи још за неко време опстанак на престолу и да Србију у исто време задржи што дуже у економској и политичкој потчињености према Аустро-Угарској. Према средствима, којима се овај режим служио, он беше више него једна безобзирна реакционарна владавина. У супротности са свима природним, моралним и Божјим законима ова владавина, чије је оргијање беснело по Србији непуне три године, превазилазаше у многome и најгрубља поступања многе владавине туђинских завојевача. Угушивши штампу, слободу зборована и удружења, влада краља Милана и Владана Ђорђевића, с једним беспримерним цинизмом оскрнави све народне светиње и угуши све гране државнога и друштвенога живота измрцварене и понижене Србије. Све манифестације душе и ума српскога народа беху стављене под полициски надзор. У Србији беше чак забрањено и да се говори о државним и националним идеалима, а српској војсци јавно је с престола командовано: да никада неће имати прилике да се бори на Сави и Дунаву, и ако је цео српски народ јасно осећао, да се и на тој страни налази његов непријатељ. У истини српски грађани су уживали свега једно једино право — да плате порез! Али ни то није важило за оне, чија је оданост према режиму и династији била неоспорна. Народна Скупштина, сакупљена од полициских органа, одликоваше се у ово доба својом беспримерном оданости: она је уосталом у успомени времена изгласавала краљу Милану и влади најмање по један милион било буџета, било ванредних кредита, било државних редовних, било летећих дугова. Наравно,

да је један овакав режим произвео у Србији једно најжалосније стање економске замрлости и сталне финансиске кризе, као год што је био угушен и сваки интелектуални рад и духовни полет!

Али краљу Милану ни све ово не беше доста. У лето 1899. године (6. јула) он удеси противу себе један лажни агентат, после чега беше у Србији проглашено ванредно стање и створен преки суд. Већина првака радикалне странке, когод не успе да из земље побегне, беше оптужена и осуђена на дугогодишње тамновање. То беше у самој ствари врхунац аустро-угарскога утицаја у Србији и у исто време абнормалне свевласти краља Милана. — Мислећи да је све српске ствари уредио по своје нахођењу, краљ Милан се обрати молбом аустријскоме и немачкоме цару, да му помогну у питању женидбе његовога сина, краља Александра. Али „зло рађење готово суђење“ — вели једна пословица српскога народа. — Безобзирни поступци и многобројне владалачке пертурбације краља Милана беху ухватиле дубокога корена у души и менталитету његовога сина, краља Александра. У многим стварима син ученик беше превазишао оца и васпитача. Даљу политичку каријеру авантура краља Милана прекрати на чудан начин сам његов син краљ Александар. У јулу месецу 1900. године, у једноме међувремену, када су се краљ Милан и председник министарства налазили у иностранству, краљ Александар објави изненадно једном прокламацијом народу своју веридбу с Драгом Машин, збаци кабинет Владана Ђорђевића и преко нове владе т. зв. *свадебнога министарства* издаде једну наредбу, по којој је било наређено свакоме, да убије његовога оца, краља Милана, ако би покушао да се ма на какав начин врати у Србију!*

Као увек и свуда, и у Србији су се за време ове владавине неутралних и реакционарних режима најстрашније последице осетиле у народној привреди и у државним финансијама. Финансиске кризе, као веран пратилац свих насилничких режима, за време Владавине последњих Обреновића у Србији су биле достигле свој врхунац, нарочито за време номивалне владавине краља Александра, а стварне владавине краља Милана. Лични пријатељи краља Милана увек су изнад свега осталог нарочито истицали две његове особине: његово знање ратне вештине и разумевање финансиске политике. Чудном игром судбине овај владалац је изгубио све ратове, које је водио, а његова финансиска политика највише је допринела пропасти целе његове династије. У периоду времена

* Судбина је ваљда хтела те у почетку идуће године (11. фебруара) краљ Милан умре у Хабзбуршкој престоници, у опоме истоме Бечу, с којим је толико несрећа учинио и својој држави и своје народу.

стварне владавине краља Милана (од 1881. до 1900.), за време од двадесет година Србијине економске и политичке потчињености Аустро-Угарској, Србија је била принуђена да закључи равно *деветнаест* редовних државних зајмова у укупноме износу од 456,997.000 франака. Девет зајмова било је закључено само за покриће дефицита у редовноме буџетирању и за исплату летећих дугова. Већи део од свих зајмова употребљаван је искључиво на непродуктивне циљеве; док са увећавањем државних расхода продуктивност земље није могла пропорционално да се развија, чему беху главни узроци: економска потчињеност Аустро-Угарској и стална политичка несигурност у самој земљи.

Један од главних узрока рђавога финансирања за време владавине краља Милана, поред наглога увећавања буџета и разних ванбуџетских издатака из државне касе, као и беднога кредита који је Србија због *своје оштрије политике имала у иностранству*, крио се у једном подозривом систему *пошуне шајанствености*, којом је био омотан и сав финансиски као год и политички живот Србије. Овај систем финансиске политике био је нарочито и као с неким планом спроведен после његовога поновнога повратка у Србију, нарочито са угушењем сваке јавне критике и контроле уопште. У то време државни буџетски дефицити били су овако распоређени:

1895. године	8,205.356	26	динара
1896.	6,393.394	94	"
1897.	10,478.428	18	"
1898.	14,847.310	15	"
1899.	13,380.979	20	"
1900.	9,054.287	22	"

Свега 62,359.757-95 динара.

Поред прављења лажних буџета, с државним финансијама су прављене и разне друге манипулације, које представљају праве злочине према држави. На пример: од једнога зајма, који је 1899. године закључен с Унијон Банком у Бечу, у износу од 30,000.000 франака, држава је примила свега 11,500.000 франака... На једној финансијској операцији, којом је из Управе Фондова држава имала да узме инвалидски и апсански фонд у износу од 6,600.000 динара, министар финансија је — чувени аустрофил и лични пријатељ краља Милана, Вукашин Петровић, за посредовање између државе и државне установе Управе Фондова, дао је на име зараде једној

* Буџет државних расхода Србије износио је:

1879. године	18,988.629	—	динара.
1881.	25,926.012	—	"
1884.	37,365.000	—	"
1885.	46,000.000	—	"
1889.	51,869.999	—	"
1891.	56,153.700	—	"
1896.	63,659.720	—	"
1900.	77,789.648	—	"

београдској банци свега 1,285.764-21 динара... Пред сам пад целога овога режима, у пролеће 1900. године, исти министар финансија задужио је српску државу код бечкога банкара Руса једном привременом позајмицом од 6,300.000 динара, од чега је у државну касу унето 4.486.549-90 дин. Бечки банкар, иначе добар пријатељ краља Милана и његовога министра финансија, на овој финансијској операцији са српском државом зарадио је свега 1,794.062 динара!... и т. д., и т. д.

Завођење разних државних монопола (дувана, соли, петролеума) није ништа помогло за поправку стања упропашћених државних финансија у свакоме погледу измрцварене Србије. Држава постаде неспособна да плаћа на време чак и своје чиновнике.

Велики историјски закон о неминовности, који је славни француски историк *Мишле* назвао *страховитом силом с којом први вуку живе*, ретко се када тако брзо и тако тачно испунио као што је био случај у Србији с последњим владоцем из династије Обреновића. У самоме почетку XX. века, с дефинитивним протеривањем свога оца, краља Милана, краљ Александар не беше у стању да отклони и све страшне последице његове фаталне владавине. Поред тога он не беше ни сам у стању да се еманципује од заразних навика, које беше наследио и научио од краља Милана. Тешка политичка ситуација Србије, како у погледу унутрашње, тако и у погледу спољашње политике, непопуларном женидбом краља Александра с удовицом Драгом Машин, беше још више погоршана. Болесна каприциозност амбициозне нове краљице само је допринела те је краљ Александар изгубио и последње присталице, које је династија Обреновића још у Србији имала.

Ново политичко стање, које су представљали несрећно ожењени краљ и т.зв. *свадбено министарство*, учини ипак неколико популарних покушаја, да држави да једну нову оријентацију. Амнестија осуђених радикала 1899., у унутрашњој политици, беше као допуњена васпостављањем дипломатских односа с Русијом, чиме се хтела манифестовати тежња за једним новим правцем Србијине спољашње политике. У томе низу мисли краљ Александар беше упућен, да у све политичке комбинације увуче и људе из радикалне партије. Најважније државно питање, које је у то време у Србији било на дневном реду, беше доношење новог земаљскога Устава, Радикални шефови, под сугестијом захвалности за амнестију, с једне стране, и под притиском заморености услед дугогодишње политичке борбе, с друге стране, пристадоше и

сами да уђу у једну политику компромиса с краљем Александром. У томе циљу извршена је једна реконструкција свадбенога министарства (фебруара месеца 1901. године) тако, да су у нови кабинет ушла и два представника радикалне странке. Овај кабинет имао је за задатак да изради нови државни Устав. 19. априла 1901. краљ је октросисао нови Устав, који је у главном био израђен према уставном пројекту Стојана Новаковића из 1896. Нови Устав представљао је резултанту политичкога компромиса између круне, радикалне и напредне странке, које су га не само усвојиле, него се и политички заложиле за његово увођење у живот.

Устав од 19. априла 1901. представљао је један значајан корак унапред према дотадашњем намесничком Уставу од 1869., и ако је у демократском погледу знатно заостајао иза Устава од 1889. Политички компромис између заморених радикалних првака и наслеђенога аутократизма краља Александра давао је обележје новоме Уставу у свима његовим најглавнијим одредбама. Њиме је у Србији први пут био установљен, поред Народне Скупштине, *Горњи Дом (Сенаш)*, састављен од чланова доживотних, наименованих од круне и најзад од чланова бираних периодично од народа. С друге опет стране, нови Устав гарантовао је Скупштини пуно буџетско право, широке политичке слободе: слободу штампе, збора, тајно гласање, немогућност завођења преких судова и т. д.

Нови Устав довео је на управу државну и нову владу, састављену од напредњака и радикала под председништвом Др. Михаила Вујића, а с једним широким државним програмом у свима гранама државне управе. На изборима, који су по новоме Уставу били извршени за народне посланике и сенаторе, напредњачко-радикална фузија добила је јаку већину у Народној Скупштини и апсолутну већину у Сенату.* Пошто је прво с тешком муком извршила постављење и распоред државних чиновника — једно питање које је у Србији стално задавало највише посла — напредњачко-радикална влада приступи доношењу нових политичких закона, саобразних новоме Уставу. У исто време она предузе ко-

* Стара либерална странка заузела је официјелно опозиционо држање према целој овој режиму, и ако су многи њени чланови остали и надаље у тајним и поверљивим везама с двором... Још за време вођења преговора између радикала, напредњака и двора од радикалне странке беше се одвојно један знатан део њених чланова, који су били незадовољни с прављењем политичкога компромиса с напредњацима. Одмах по увођењу у живот новог Устава сви ови незадовољници извршише засебну политичку организацију и основаше нову политичку странку т. зв. *самосталних радикала*.

КРАЉ АЛЕКСАНДАР ОБРЕНОВИЋ

раке, да помоћу унутрашњих рефорама и једнога већег зајма у иностранству рашчисти стално тешку финансиску ситуацију Србије, која је и на даље грцала под теретом буџетских дефицита и летећих дугова. — И поред сталних тразвица, које су избијале на површину због краљевога неповерења према Скупштини и Сенату, па чак и према самим министрима, ипак је изгледало, да ће се нови режим у Србији стабилизирати и да ће Србија, и ако у дванаестом часу, ући у нормалан и правилан колосек свога државног и друштвеног развика...

Две су биле главне ствари, које су пресудно вратиле Србију поново у вртлог политичких криза и државних удара. Ради свога одржања на престолу, краљица Драга је сматрала, да јој је неопходно потребно да има деце. Пошто због својих година и због свога ранијега живота до њих није могла доћи редовним и природним путем, она се беше решила да симулирајући трудноћу подметне краљу и Србији као наследника престола дете, које је као трудна једна од њених сестара у томе времену требала да роди. Али њена намера не успе и од свега остаде само један страхан и одвратан скандал, којим је сензациона европска журналистика увесељавала своје читаоце на рачун несрећне и сувише понижене Србије. Друга амбиција краљице Драге, да буде заједно с краљем Александром званично и свечано примљена на рускоме двору, остала је тако исто неостварена. То је имало за последицу крах напредњачко-радикалнога режима и покушај краља Александра и краљице Драге, да се у својој спољашњој политици потпуно наслоне на Аустро-Угарску и Немачку. После многих тразвица напредњачко-радикални кабинет М. Вујића беше 14. октобра 1902. године замењен кабинетом П. Велимировића, који је на управи државној саставио непун месец дана. После њега краљ Александар загази поново у отворену и безобзирну реакцију с једном неутралном владом ђенерала Д. Цишчар-Марковића.

Целу зиму и пролеће 1902.—1903. године Србија је провела у једноме пригушеноме ropству: безобзирна и потпуно луда реакција, која на крају крајева ни сама није знала прави циљ својих незаконитих метода и вандалских поступака, угушиваше чак и саме јауке својих многобројних жртава. Краљ Александар беше дефенитивно изгубио моћ за ма какву правилну, чак и реакционарну, оријентацију. У Србији владаше потпун хаос, као резултат између бесвесне аутократске воље краљеве и њених заслепљених извршилаца и пригушенога отпора народног, у коме се сваки појединац бранио како је знао и умео, јер никакви закони ни за кога нису важили, нити су уопште примењивани. После једне

крваве демонстрације ђака и радника 6. априла 1903. године краљ Александар се реши, да изврши поново један државни удар, јединствен уопште у историји сличних владалачких поступака. Ноћу између 6. и 7. априла 1903. године, краљ Александар суспендова Устав од 1901. године, укиде све законе, који су по томе Уставу били донети и смени све чиновништво, административно и судско, које је по тим законима било изабрано. Тако исто беху смењени и сви доживотни сенатори, а Сенат и Народна Скупштина распуштени и наређени нови избори. Пошто је у једноме врло кратком интервалу времена вратио у живот све законе, који су били донети много раније на основу Устава од 1869., он указом те исте ноћи поново врати у живот и сам Устав од 1901. године, који је неколико сати пре тога био укинут. Наравно, да је ова владалачка манипулација довела до врхунца и иначе потпуно хаотично стање у Србији. Штампана би потпуно угушена. Сви извори државних прихода савршено пресушише. Судови беху претворени у инквизиторске установе, које су само потписивале пресуде, добијене готове из двора и из владе; а цела државна администрација беше преобраћена у један велики жандармериски одред. Фаворитизам и шпијунажа беху уздигнути на највиши ступањ државног и владалачког признања. Протежирани ексцеси власника, којима су на челу била краљичина браћа, и мали број дворских љубимаца, уништише и последње остатке правних основа државе, у којој поред општега нереда беше завладала и велика лична и имовна несигурност. Чиновници свих редова, као и официри и војници, у место плата добијаху од државе за по неколико месеци оверене признанице, које су били принуђени да продају зеленашима за по неколико пута мању цену. Своје обавезе на страни држава је била принуђена да плаћа помоћу привремених позајмица, које су прављене у земљи и на страни под најтежим условима... Као да се у самој ваздуху осећало, да овакво стање не може дуго трајати. Цео свет је готово инстинктивно осећао неопходност једне велике и страшне катастрофе. Ранија јавна борба путем штампе и живе речи беше се преобратила у тајне договоре и припреме за самоодбрану и за спас државне независности и народног достојанства. Неколико месеци цела Србија беше обухваћена спасоносним, и ако прикривеним, пламеном револуције, а нарочито Београд...

Политичка гоњења и хапшења по целој земљи претходише изборима за Народну Скупштину, које је полиција извршила 1. јуна исте године, пошто су се све политичке странке уздржале од гласања; у Народну Скупштину уђе свега један опозиционар.

13. јуна имали су да буду извршени и избори за Сенат, па да се ново стање и формално легализира. Упоредо с овим унутрашњим променама краљ Александар и краљица Драга напрезаху се, да споља задобију потпуно пријатељство Аустро-Угарске, а нарочито Немачке, којој је и самој било врло много стало до тога успеха на Балкану. Немачки посланик у Београду, опуномоћен нарочитим мандатом, провађаше по читаве дане у српскоме двору. Али чак ни то пријатељство не беше у стању да заврши неминовност судбине и да задржи од извршења природне и Божје законе вечите правде и освештаног народног права на самосталан живот и слободан развитак.

У пуној сагласности с расположењем целе земље за време последњих месеци превратне владавине краља Александра и краљице Драге беше организована једна завера, која је имала за задатак да земљу спасе ових пертурбација по сваку цену. Пошто на неколико опомена краљ и краљица остадоше потпуно глуви — па чак и појачаше интезивност своје унутрашње политике и учесташе демонстративно са пријемима немачког и аустро-угарског посланика — ноћу између 10. и 11. јуна 1903. једна група завереника насилно продре у двор и после краће борбе уби и краља Александра и краљицу Драгу са још неколико великодостојника, који су се нарочито били истакли у безобзирном извршавању аутократских прохтева, насиља и незаконитости.*

На тај начин завршен је овај период Србијине историје, прва четврт века формалне државне независности, која је у самој ствари садржавала потпуно потчињеност, економску и политичку, Аустро-Угарској, а преко ње и великим циљевима германскога „Продирања на Исток“. Државне и националне штете и понижења,

* Овај догађај изазива најфантастичније представљање и коментарисање у целој европској журналистици. Највише погођене смрћу краља Александра и краљице Драге у својим политичким плановима на Балкану, Аустро-Угарска и Немачка основаше нарочите новинарске бироа за бесплатно снабдевање новостима, у својем смислу, целокупне светске журналистике. Захваљујући потпуној необавештености и недовољној заинтересованости о правоме стању ствари у Србији, Немачкој и Аустро-Угарској сугестији, која је имала за циљ потпуно компромитовање и уништење Србије као државе, подлеже, на жалост, у прво време чак и јавно мњење у многим великим државама и народима, којима су иначе сви други интереси налагали пријатељско и право познавање Србије и благонаклоно држање према праведним тежњама нападеног и несрећног српског народа. Што је још било најгоре, овој аустро-угарској и немачкој сугестији у прво време не могадоше да се отму чак и неки европски кабинети, који иначе ни мало симпатија нису имали ни за Аустро-Угарску ни за Немачку!...

које је Србија поднела у томе тешкоме и жалосном периоду своје историје, нису ни мало искупљени његовим трагичним свршетком. Али као да је сама судбина — неумитна логика — тако хтела, да преко једне мале револуције и преко крви изведе Србију из хаоса сталних унутрашњих пертурбација, државних понижења и националне неактивности...

ГЛАВА СЕДМА

ПОЛИТИЧКА И ЕКОНОМСКА ЕМАНЦИПАЦИЈА СРБИЈЕ (1903.—1912.)

Избор кнеза Петра, унука Карађорђевог, за краља Србије. — Законодавно шло односи нови Устав Краљевине Србије. — Заповеде уставног и парламентарног режима у Србији. — Финансијски проблем: васпостављање буџетске равнотеже и одужање лешких дугова. — Ушлицај вољничких слобода и сигурности на приредни, духовни и морални прејорђај Србије. — Решење питања о подизању нових железница и наоружању војске. — Последњи покушаји аустријских ушлицаја и смућни у Србији. — Пројекат Царинског Савета с Бугарском и царински рат с Аустро-Угарском. —

Аустријски план за подизање железнице кроз Новопазарски Сањак и Србијан пројекат Трансбалканске железнице за Јадранско море. — Аустро-Угарска воопштава анексију Босне и Херцеговине. — Србија у анексионој кризи. — Последице анексионе кризе у Србији. — Промена реда наслеђа престолоа у српском краљевском дому. — Званичне посете краља Петра европским дворовима. — Интензиван развојтак материјалне и духовне културе у Србији. — Београд културни и просветни центар Српства и Југословенства.

Напон силе и оштра вежбање државне употребе за непосредним² и слободним комуникацијама са страним светом: Питање мора. — Србија према констелацији европских сила. — Србија се спрема за акцију. — Престолонаследник Александар, као главни инспектор српске војске, развија најживљи рад за организацију и спрему замахске убојне снаге. —

Још исто јутро по извршеном преврату (11. Јуна 1903.) у Београду је образована једна револуционарна влада, састављена од првака из свих политичких странака. Вршећи у исто време и владалачку власт, овај министарски савет донесе прво решење, којим врати у живот целокупно политичко стање, које је у Србији било заведено по Уставу од 19. априла 1901. године и које је постојало до последњег државног удара краља Александра. У исто време револуционарна влада позва за 15. јуни Народно

Представништво: Народну Скупштину и Сенат са задатком, да се изврши избор новог владарца и донесе нови земаљски Устав.

Питање о избору новог краља као да беше још унапред, само собом, дефинитивно решено. Двадесетпетоогодишњи политички и економски притисак Аустро-Угарске у вези с реакционарним и превратним владавинама два последња Обреновића беху кристалисали у души целога потлаченог српског народа једну једину жељу, која је толико пута јавно испољавана, да на српски престо дође кнез Петар, син кнеза Александра и унук Карађорђевог. Последњих деценија XIX. века о њему у Србији беше створена једна велика и лепа легенда, тако да је његова личност у народној души и надама представљала једину котву спасења. Његово херојско држање у француској војсци за време рата с Немцима 1870. године српски народ је сматрао за најбољу гаранцију свога спаса од поплаве аустро-немачке. Његово учествовање у босанско-херцеговачкоме устанку 1876. године пружало је највећи доказ његовог патриотизма и најсигурније јемство за остварење идеала националног уједињења, чији се пламен у српским душама није престајао гасити и у временима најтежих искушења. Особине личног поштења и социјалне исправности, чији је светао ореол још стари Карађорђе оставио свима својим потомцима, причинјавале су, те је у народноме менталитету о његовоме унуку, кнезу Петру, била створена слика као некога божанског бића. А врх свега тога, још у својим младим годинама кнез Петар беше превео с енглеског на српски књигу Џона Стурта Миља „О Слободи“, која је у Србији, и поред свих полицијских забрана врло много читана као његово владалачко и политичко *Вјерују*. — На заједничкој седници Народне Скупштине и Сената 15. јуна 1903. беше једногласно изабран за краља Србије кнез Петар Карађорђевић. Једна нарочита депутација посланика и сенатора беше упућена у Женеви, где је новоизабрани краљ дотле живео, да га свечано допрати у земљу.

У питању новог Устава све се политичке партије сагласише, да се поново врати у живот суспендовани Устав од 1889. с неким малим изменама. Нови Устав био је проглашен 18. јуна и у *Српским Новинама* обнародован 20. јуна. И овога пута српски Устав је испао много опсежнији него у другим државама. У њега су ушле многе одредбе, које су иначе предмет специјалних закона. Ова пракса у Србији беше усвојена због тога што у земљи није било довољно уставних традиција, с једне стране, и што се, с друге стране, уставној реформи није могло посветити довољно времена због журбе, да се у земљи васпостави што пре легално

и нормално стање.* Ево најглавнијих одредаба тога знаменитог Устава, под којим је Србија за једно врло кратко време постигла огроман напредак у свима гранама свога државног, социјалног и националног живота, и поред многих његових несавремености и недостатака:

Члан 1. — Краљевина Србија је наследна уставна монархија с народним представништвом.

Члан 7. — Сви су Срби пред законом једнаки.

Члан 8. — Грађанима српским нити се могу давати нити признати титуле плећства.

Члан 13. — Смртна се казна укида за чисто политичке кривце.

Члан 18. — Слобода је савести неограничена. Све признате вере слободне су и стоје под заштитом закона, у колико вршење њихових обреда не вређа јавни ред или морал.

Члан 22. — Сваки Србин има право да у границама закона искаже своју мисао: говором, писмено, штампом или у сликама.

Штампа је слободна.

Не може се установити ни цензура ни каква друга превентивна мера која спречава излазак, продају или растуривање списа и новина.

Члан 33. — Законодавну власт врше краљ и народно представништво заједнички.

Члан 38. — Извршну власт има краљ. Он је врши преко својих одговорних министара по одредбама овога Устава.

Министре поставља и разрешава краљ.

Члан 40. — Краљ је поглавар државе. Он има сва права државне власти и извршује их по одредбама овога Устава.

Краљева је личност неприкосновена. Краљу се не може ништа у одговорност ставити нити краљ може бити тужен.

Члан 42. — Краљ је заштитник свију признатих вероисповести у Србији.

Члан 46. — Краљ је врховни заповедник све земаљске силе.

Члан 52. — Краљ заступа земљу у свима односима са страним државама. Он оглашује рат, закључује уговоре мира, савеза и друге, и саопштава их Народној Скупштини, у колико и када интереси и сигурност земље то допуштају.

Али трговачки уговори и уговори за извршење којих се ништа какво плаћање из државне касе, или измена земаљских закона, или којима се

* Србији је у ово време крајње живчане напрегнутости претила једна велика опасност од Аустро-Угарске. Штампа суседне монархије тражила је енергично од своје владе, да војском окупира Србију, под изговором да она прави смутње и нереде на Балкану. У томе су се нарочито истичале империјалистичка и војничка партија. Намера је Аустро-Угарске била: *да оружаној силом аншверенише у Србији и да заштити на српски престо поине црногорског кнеза Николу*, с ким се она у погледу Србије врло често налазила на истоме становишту!... На срећу, сви државни послови у Србији беху врло брзо и у највећем реду и миру свршени, пре него што је Аустро-Угарска успела да мотивише пред Европом своје намере и захтеве за мандат, који јој је за њихово остварење био потребан...

ограничавају јавна или приватна права српских грађана, предеће тек пошто их одобри Народна Скупштина.

Члан 76. — Народно је представништво Народна Скупштина.

Народна је Скупштина обична и велика.

Члан 77. — Народну Скупштину састављају посланици које народ слободно бира по одредбама овога Устава.

Члан 78. — Избори су народних посланика непосредни. Гласање је тајно и врши се куглицама.

Члан 79. — Сваки округ бира онолико посланика колико долази на њега по броју пореских глава. На сваких 4500 пореских глава долази по један посланик. Ако вишак пореских глава у једноме округу прелази 3000 бираће се у њему још један посланик.

У овај број посланика које бира округ улазе и они посланици за које члан 99. овога Устава изискује нарочите услове.

Члан 84. — Право бирачко има сваки рођени или прирођени Србин, који је навршио 21 годину и који плаћа држави најмање 15 динара непосредне порезе на годину, рачунајући ту и стални државни прирез.

Задругари, који су навршили 21 годину, имају право бирања ма колику непосредну порезу плаћају.

Члан 86. — Официри активни и у недејству и војници под заставом не могу гласати.

Члан 99. — На свакој кандидатској листи изборног округа морају бити по два лица, која поред осталих уставних услова, општитих за све посланике, испуњавају још и овај нарочити услов:

Да су свршили који факултет у земљи или на страни или коју вишу стручну школу, која стоји у реду факултета.

Члан 100. — За обичну Народну Скупштину посланици изабрани општим избором бирају се на четири године.

Члан 109. — Скупштина може решавати само ако је у њеној седници више од половине целокупног Уставом одређеног броја посланика.

Члан 129. — За Велику Народну Скупштину бира се два пута толико посланика колико за обичну Народну Скупштину. Ово важи и за посланике из члана 99.

Члан 130. — Велика Народна Скупштина позива се када је потребно:

1. — Да се реши о престолу;
2. — Да се изберу краљевски намесници;
3. — Да се решава о изменама у Уставу;
4. — Да се решава о смањивању или размени којег дела државне области;
5. — Када краљ нађе за потребно да саслуша Велику Народну Скупштину.

Члан 131. — На врху државне службе налази се Министарски Савет, који стоји непосредно под краљем.

Министарски Савет састављају министри наименовани за поједине струке управе и председник министарског савета, који може бити без портфеља.

Председника Министарског Савета и министре поставља краљ указом.

Члан 136. — И краљ и Народна Скупштина имају право да опуже министре: 1) за издају земље и властоца; 2) за повреду Устава и уставних

ПЕТАР ВЕЛИКИ — КРАЉ ОСЛОБОДИЛАЦ

права српских грађана ; 3) за примање мита ; 4) за оштећење државе из користољубља, и 5) за повреду закона у случајевима које буде одредио нарочити закон о министарској одговорности.

Овим правом оптужбе могу се послужити краљ и Народна Скупштина за пет година од како је дело учињено.

Члан 146. — Судови су независни.

У изрицању правде они не стоје ни под каквом влашћу, но суде и решавају само по закону.

Никаква државна власт, ни законодавна ни управна, не може вршити судске послове, нити овет судови могу вршити законодавну или управну власт.

Правда се изриче у име краљево.

Члан 173. — Сваке године Народна Скупштина одобрава државни буџет, који вреди само за годину дана...

Сви приходи и расходи државни морају ући у буџет и у завршни рачун.

Скупштина не може предложене поједине партије буџета увећати, а може их смањити или изоставити. Уштеда једне буџетске партије или буџетске године не може се утрошити на подмирење потреба друге партије или године без одобрења законодавне власти.

Члан 194. — Сваки је Србин дужан да служи у војсци.

Рок војне службе, начин одслуживања и изузећа од личне службе прописује нарочити закон.

Закон такође одређује: каквих чиновна има у војсци, како се ти чиновници добијају и како се губе.

Члан 200. — Предлог да се у Уставу што измени, допуни или про- тумачи може учинити краљ и Народна Скупштина.

Када предлог на тај начин буде усвојен, Скупштина ће се распустити, а Велика Народна Скупштина сазваће се најдаље за четири месеца од дана када је предлог усвојен.

И у једном и у другом случају Велика Народна Скупштина може решавати само о оним изменама и допунама или тумачењу Устава, које садржи предлог на основу којег је она сазвана...

* * *

Већ 25. јуна у Београд стиже и новоизабрани краљ Петар. Своју владавину он отпоче истога дана са овом заклетвом, коју је положио пред законодавним телом:

„Ја, Петар I, сједувајући на престо Краљевине Србије и примођући краљевску власт, закљичем се Свемоћним Богом и свим што ми је најсвијетлије и најмилије на овоме свету, да ћу чувати независност Србије и целину државне обласи, да ћу земаљски Устав неповредан одржати, да ћу по њему и законима владаати, и да ћу у свима мојим шењмама и делима добро народа пред очима имати. Изричући свечано ову моју заклетву пред Богом и народом, призивам за сведока Госиода Бога, коме ћу одговор давати на сврашноме теловом суду. Тако ми Госиод Бо помогао. Амин“.

Основни принцип владавине краља Петра, инаугурисан још од првога дана, носио је обележје једне чисте националне политике, како у погледу унутрашњих тако исто и у погледу спољашњих односа Србије. Уставни и парламентарни режим, заведен после толиких борби и жртава у Србији, у истини није ни од кога више подржан и поштован као од краља Петра. Тек је с овим режимом целокупни државни и друштвени развитак Србије ушао у један нормалан колосек; у њему је тек извршена потпуна подела власти у држави, а одговорност за вођење државних послова стављена на једну принципиелну и реалну основу. Грађанске и политичке слободе беху спроведене до неприкосновености. Организација самоуправнога система у окружима, срезovima и општинама, својом напредношћу беше чак и превазишла интелектуални ниво средине. — Што се спољашње политике Србијине тицало, ту је краљ Петар био потпуно опредељен и довољно решен. Он се на српски престо попео с једним немачким куршумом у својој левој руци, који је био добио још 1870. године борећи се у француској војсци противу немачке инвазије. Наслон Србије на Русију и западне силе, а нарочито на Француску, беше инаугурисан на један мало чак демонстративан начин. И у најтежим данима великих криза краљ Петар је увек остајао доследан до краја овим основним идејама своје државне политике.

После претходних послова, које је свршила *револуционарна влада* у почетку владавине краља Петра, она нареди опште изборе за Народну Скупштину, који су извршени 21. септембра 1903. Главна се изборна битка била између радикалне странке и странке самосталних радикала, који беху постали у земљи веома популарни због свога куражнога опозиционог држања последњих година владавине краља Александра. Пошто изборни резултат ни једној ни другој од ове две странке не даде апсолутну већину, оне беху упућене на једну владавину привременога компромиса. Парламентарну владу из радикалне странке и странке самосталних радикала образова ђенерал Сава Грујић. Прво и најважније државно питање, које је нова влада имала да реши, беше уређење у ранија времена сасвим упропашћених државних финансија. Користећи се једним државним зајмом, који је био закључен 1902., али који све до новог режима срећом није био остварен, Србија је могла одмах исплатити већину својих летећих и привремених дугова. Али цео овај проблем још не могаше бити дефинитивно решен. Поред тога у коалиционој влади дође до раздора због питања о наоружању и подизању нових железница, чија су се брза решења Србији у то време такође императивно наметала.

Тек доласком за министра финансија Др. Л. Пачуа питање српских државних финансија беше дефинитивно уређено*. Тада је у Србији донесен један врло строг закон о државном буџету.

Нови систем широких политичких слобода, и ако оне не беху довољно регулисане, донео је у свакоме погледу врло брзо најлепше и најцелисходније резултате. Правна безбедност и лична и имовна сигурност, поред осталих благотворних последица, најповољније су утицале и на привредни развитак земље. Један дотле невиђан рад у свима правцима нагло се разви у свима друштвеним слојевима. Упоредо с полетом земљорадње, сточарства и индустрије, поче да цвета и трговина. Рад на науци и књижевности, који је такође врло много трпео под ранијим реакционарним владавинама, доби један невероватан полет. Услед свега тога морални изглед Србије доби нов ореол у очима свих њених суседа, а нарочито код потлаченога српског и југословенског народа у Турској и Аустро-Угарској, који је за време последњих конвенционих владавина у Београду био на путу да изгуби и последњу наду за своје ослобођење. У јесен 1904., за време крунисања краља Петра, у Београд се беше слегло преко 100.000 Срба, Хрвата, Словенаца и Бугара. Први пут после толико деценија прекида у националном раду, то беше као нека смотра националних тежњи и идеала. С конгреса југословенске омладине, који је том приликом одржан у Београду, у вези с једном уметничком изложбом, иницијативом хрватских и словеначких ђака краљ Петар беше поздрављен усклицима: „Живео југословенски краљ!“

Међутим због разних несугласица у неким начелним питањима кабинет радикала и самосталних радикала би замењен једним чистим радикалним кабинетом под председништвом Николе Пашића, који је био успео да придобијањем неколико самосталних радикала створи потребну већину и у Народној Скупштини. Ова влада одмах приступи решењу питања о наоружању војске и грађењу нових железница. За тај циљ Србија је требала да закључи један повећи зајам на страни. С овим питањем почиње читав један низ разних смутњи и репресалија од стране Аустро-Угарске, да Србију поново врати под своје туторство. Због тога за једно кратко време Србија беше постала позорница најразличнијих махинација аустро-угарске политике, из којих се на крају крајева срећно и с успехом дефинитивно ишчупала. У пролеће 1905. го-

* Година 1903. била је у једном тридесетогодишњем периоду последња с буџетским дефицитом, који је износио 11,554.670 динара. 1904. година дала је 6,538.083,96 динара суфицита, а 1905. година 4,779.860,87 динара суфицита.

дине влада Николе Пашића на управи државној би замењена владом самосталних радикала, под председништвом Љ. Стојановића, која на изборима за Народну Скупштину доби тако незнатну већину, да је на управи државној могла саставити једва 11 месеци. Највећи неуспех ове владе манифестовао се при решењу питања о наоружању војске и подизању нових железница. Она беше закључила један државни зајам код бечке Унион Банке, што изазва један страشان револт у целој земљи. Због тих чисто политичких мотива овај зајам није могао ни да добије санкцију Народне Скупштине. Поред овога ова влада не успе ни да васпостави дипломатске односе с Енглеском, који су били прекинути још од 1903. године.

За време владе самосталних радикала десила су се два важна догађаја, који су имали великога утицаја на целокупни државни живот Србије у доцнијим годинама. То беху закључење уговора о *Царинскоме Савезу између Србије и Бугарске* и почетак *Царинскога рата између Србије и Аустро-Угарске*.

У току 1904.—1905. године била је поведена једна јака акција између Београда и Софије у циљу васпостављања нових политичких и економских односа између Србије и Бугарске, који би довели до јачега зближења и већих узајамних користи између ова два народа. Захваљујући разним туђинским утицајима, после познатог узајамнога рада још за време кнеза Александра и кнеза Михаила, док Бугарска као држава још није ни постојала, ово беше први озбиљан и у већим размерама покушај, да се између крвно завађених Србије и Бугарске (1885.) дође до једнога споразума на основи солидарности обостраних интереса. То беше једно право чудо у Београду, с колико су предусретљивости сви српски предлози овога пута примани у Софији. План заједничкога рада састојао се у томе, да се прво отпочне с уређењем економских питања, а за тим да се приступи и грађењу политичкога и војнога савеза. Неповерљиви Пашић, и поред све бугарске готовости, отезао је преговоре, и ако су пројекти били готови, да би докучио праве бугарске намере. Међутим, влада Љ. Стојановића, сматрајући питање о савезу Србије с Бугарском као један део свога партијскога програма, пожури и 9. јуна 1905. године закључи с бугарском владом један уговор о Царинском Савезу између Србије и Бугарске.* И ако је овај уговор требао да остане као ап-

* Члан 1. овога Уговора гласио је: Србија и Бугарска склапају у смислу овога уговора Царински Савез са заједничком трговинском територијом за узајамну размену својих продуката, задржавајући ипак до 1. марта 1917. особене царинске тарифе и закључујући, за то време, засебне трговинске уговоре с другим државама.

Д^н. ЛАЗА ПАЧУ

МИНИСТАР ФИНАНСИЈА

уговора о царинској унији између Србије и Бугарске, извршено у Софији. По једноме тајном уговору, који је 1898. године био закључен између бугарскога кнеза Фердинанда и Аустро-Угарске,* Бугарска је била дужна да помаже аустро-угарске претензије на Балкану, и публикацијом уговора о Царинском Савезу са Србијом њој се беше дала прилика да докаже своје лојално држање према Бечу и да уопште испољи, да су сви преговори са Србијом били једна обична игра заваривања. Већ 14. јануара 1906. из Беча је стигао енергичан захтев српској влади у Београду, да да писмено обећање, да Царински Савез са Бугарском неће изнети пред Скупштину и да ће од њега уопште одустати. И ако је српска влада одговорила да уговор о Царинском Савезу неће износити пред Скупштину, док се не сврше преговори с Аустро-Угарском и да ће после тога изменити све одредбе уговора о савезу с Бугарском, које се не би слагале с одредбама новог трговинског уговора, Аустро-Угарска одмах предузме репресалије према Србији. 22. јануара преговори за нов трговински уговор беху прекинути, а из Србије забрањен сваки извоз у Аустро-Угарску. Србија је на ово одговорила забраном свакога увоза из Аустро-Угарске. Овим је отпочео царински рат између Србије и Аустро-Угарске, који је с разним прекидима и маневрима трајао све до 1910. — То беше један велики историјски догађај на Балкану, који је изазвао највеће запрепашћење како код Србијиних противника, тако исто и код њених пријатеља, који су с великом неизвесношћу очекивали даљи његов развој и све перипетије ове неједнаке борбе. Мали српски Давид беше одбио да капитулира пред аустро-угарским Голијатом... То беше у очима целог света само литерарно лепа бајка, али стварно немогућа. Србији су сви незаинтересовани у овој борби желели успеха, и ако нико у тај успех није веровао. Аустрија беше успела, да од ове борбе одврати пажњу и спречи сваку дипломатску помоћ Србији и код две њој најпријатељскије силе, Русије и Француске. Гроф Ламздорф је сматрао, да Русија нема никаквога разлога да се меша у ову економску борбу, а Француска беше сва окупирана преговорима у Алжесирасу. Међутим и сам покушај Србије, да се брани од завојевачких напада свога севернога суседа, представљаше

* Постојање овога тајног уговора између Бугарске и Аустро-Угарске објавио је био у Бугарскоме Собрању председник бугарскога министарства Др. Радо-славов. По њему је Аустро-Угарска имала да штити династију кнеза Фердинанда и да помаже бугарске територијалне претензије у Македонији до Струме и Родопа. У исто време Аустрија се обавезивала, да Бугарској огарантује и право на један део источне Србије.

један велики успех на њеноме путу еманципације и независности. Народ у Србији доби прилику да испољи све своје дивне особине отпорности и патриотизма. А у очима српскога и југословенскога народа у јужним земљама Хабзбуршке монархије и сам отпор Србије значио је једну велику победу: Србија на мах постаде гравитациона сила свих тежњи и идеала овога народа, који је вековима вапијао за ослобођењем и независношћу...

Када је у мају месецу 1906. у Србији, после пада кабинета самосталних радикала, на управу државну дошла радикална влада Николе Пашића, Аустро-Угарска беше већ јасно испољила све своје претензије и формулисала све своје захтеве. За један рђав трговински уговор Аустро-Угарска је од Србије тражила не само све могуће концесије за своју индустрију, већ и обавезу, да Србија у њеним фабрикама изврши набавку топова и целокупнога убојног материјала, који је за српску војску имао да се набави. Стога нова влада беше решена на отворену и огорчену борбу. Пошто су захтеви Аустро-Угарске одбијени а граница после једнога краткога провизориума дефинитивно затворена за сваки трговински промет, Србија је била принуђена да тражи нову оријентацију и нове путеве својој извозној трговини. Трансформацију једнога стања и навика, који су доминирали готово цео један век, наравно, да није било тако лако извести. Па ипак с новим путевима вардарском железницом преко Солуна, преко Бугарске и Дунавом, Србија врло брзо успе да својим производима нађе и нове пијаци и боље цене, него што су биле у Пешти и Бечу. У место да финансиски буде скрхана забрањеним извозом у Аустро-Угарску, Србија је из целе ове борбе изашла не само као победилац, већ и с великим користима у свима гранама своје производње и радиности. Поред тога што је овим царинским ратом Србија успела да се успешно извуче из окова аустро-угарских економских привилегија и политичких претензија, овај је рат врло благотворно дејствовао на разграђивање и усавршавање целокупне Србијине производње. Будући приморана, да своје производе носи на нова тржишта, Србија је морала да обрати нарочиту пажњу на њихов квалитет и разноврсност, чиме је и њихова цена била много порасла. Колику је победу Србија одржала у царинскоме рату с Аустро-Угарском, најбоље доказују следеће цифре, које представљају вредност њенога извоза у периоди времена од 1901. до 1910. године.

За првих пет година, пре царинскога рата, када је трговински саобраћај између Србије и Аустро-Угарске текао нормално, биланс целокупнога извоза Србије износио је:

1901. године	65,685.653	дин.
1902. "	72,223.654	"
1903. "	59,957.404	"
1904. "	62,156.066	"
1905. "	71,996.274	"

У периоду пак царинскога рата с Аустро-Угарском за идућих пет година извоз Србије се повећавао :

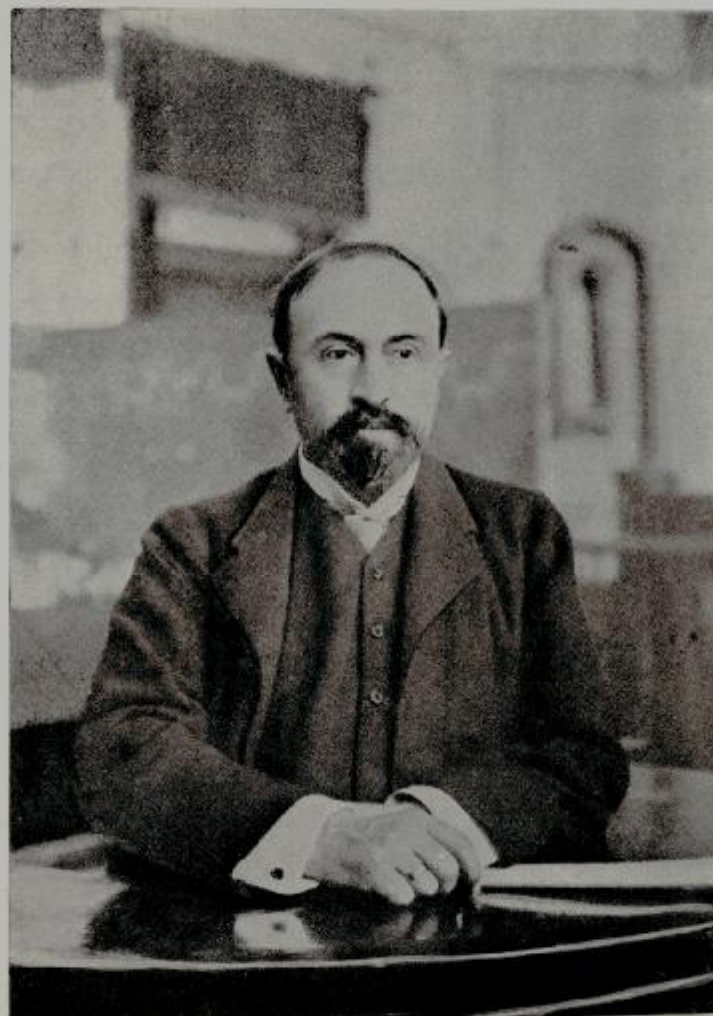
1906. године	71,604.076	дин.
1907. "	81,491.261	"
1908. "	77,749.078	"
1909. "	92,981.755	"
1910. "	98,388.028	"

У децембру месецу 1906. године Србија беше закључила у Француској један зајам за наоружање војске и подизање нових железничких пруга. У исто време све поруџбине за војску беху извршене у француским фабрикама.*

* * *

У почетку 1907. године Србија је закључила читаву једну серију нових трговинских уговора: с Француском, Енглеском, Италијом, Турском, Румунијом и Швајцарском, који су знатно припомогли њену економску борбу с Аустро-Угарском. Али, на жалост, то беше једини позитиван рад извршен успешно и корисно у овој години, која је иначе била испуњена сталним унутрашњим кризама због опструкције у Народној Скупштини. И поред свих опасности, које су Србији грозиле споља од стране Аустро-Угарске и Бугарске, и поред свих државних питања и великих реформа, које су очекивале једно брзо и целисходно решење, држава беше готово потпуно паралисана унутрашњим парламентарним размирицама, чији се зачетак налазио у чиновничкоме питању. Српски парламентаризам у овим данима своје младости једва подносаше разне болести, које су резултирале из више нерегулисаних социјалних и политичких односа. Али и поред свега тога Србија је рапидно напредовала. Животна снага њенога народа надокнађаваше, с једне стране, непотпуно извршену организацију

* Народни посланик, прота М. Ђурић, у току дискусије о зајму и наоружању даде у Народној Скупштини овакву изјаву: „Један од разлога, који нас упућује да Француској поверимо српско наоружање јесте тај, што се она више него и једна друга земља без задњих намера, интересовала за народе, који су се борили за слободу. Земља, која је умела тако високо да дигне заставу правде и хуманости, улива нам поверење, које никад ни бисмо могли имати у антисловенску Немачку и Аустро-Угарску.“

КОСТА СТОЈАНОВИЋ

МИНИСТАР ПРИВРЕДЕ И ТРГОВИНЕ У ЦАРИНСКОМ РАТУ

државе, а с друге стране, неспособност и несавесност бирократије. Успех Србије, како у царинскоме рату с Аустро-Угарском, тако исто и у свима гранама унутрашњег народнога живота, био је толико велики да је изазвао највећу забринутост у свима владавинским круговима Хабзбуршке монархије. Снажење Србије, у очима свих аустро-угарских државника, значило је пресецање аустро-немачкога пута преко Солуна за Средиземно море. У Бечу беху већ начисто с тим, да је Србија главна и једина брана на овоме њиховом путу. Тако исто они беху начисто решени, да скрхају не само сваки отпор Србије већ и да униште и саму њену егзистенцију.* — Бојећи се општега пожара, који би ово предузеће могло изазвати, Аустро-Угарска се реши, да моментано приступи извршавању извесних претходних мера.

План аустро-угарских нових освајања на Балкану беше јасно и прецизно објављен у комисији за спољне послове угарске делегације. Заједнички министар иностраних дела, Барон Ерентал, у своме „експозеу“ опште политике двојне монархије, 27. јануара 1908. објави као свршен чин намеру Аустро-Угарске, да своју железничку мрежу непосредно веже са Солуном и Средиземним морем, преко Новопазарскога Санџака, Косова и Вардарске долине:

„Али и ми смо такође, задобијањем Босне, балканска држава. Наша задаћа и наша дужност састоје се у томе, да проникнемо знак времена и да знамо да га искористимо. Ја то велим у погледу будуће железничке политике. Грађењем оријенталних линија до турске и српске границе, ми смо поставили основу будућег развика. Ми пре свега помишљамо на мере, које има да предузмемо у погледу везивања ових линија. Пруга до Вардаришта је готова, а са српске стране одговарајућа пруга такође напредује. *Што се тиче везе с Мишровицом, амбасадор, гроф Палавичино, добио*

* Аустројска војна странка у своме органу, фамозном „*Донцеровом Војном Листу*“ за 1905. а у напису *Македонија*, политичко-војна студија, испољаваше ту своју намеру на овај начин: „Ми не можемо да проведемо трупе кроз узани грлић Санџака. *Остаје, дакле, од свих поменутих операцијских линија само последња, кроз Србију преко моравске долине.* Предузеће с те стране захтевало би најпре једно објашњење са Србијом. *Ако Србија не би сагласна на нашу страну лојално и без усезања, онда би се прошину не морао највероватније испринути мач. Тек пошто би Србија била превађена, могло би се мислити на офанзиву прошину Македоније.* Плодне долине Мораве и Топлице осигуравају јаку концентрацију у близини турске границе, железница би омогућила брзо маршовање и обезбедила снабдевање. *Војна не би била запришена заузећем Солуна: тек онда би ошвојено неизмерно тежак рад на умирењу с обе стране великих операцијских линија.* Наступање самих трупа не би било вршено искључиво под изговором васпостављања реда; политика монархије морала би да тражи добити за себе, радећи искрено и поштено на мирном развикау балканских народа, њихове културе, економскога богатства, а тиме и на повећању њихове потрошачке снаге.“

је наређене, да од Њ. В. Сулџана тражи одобрење за проучавање израде ове пруге. Ја се чврсто надам да ће Сулџан убрзо даћи ово одобрење, како би један синдикат аустријских и угарских банака могао да опишоче радове на ширасирању.

„Тек после извршења ових радова моћи ће се дефинитивно помишљати на доцније грађење ове железничке пруге, које ће услед тешкоћа у изради трајати неколико година. Ова линија, Увац—Митровица, заслужује безусловну истрајност, јер не само што она доводи у везу босанске пруге са суседним земљама, него нам отвара и сасвим нове перспективе у погледу железничких комуникација. Када босанска мрежа буде везана с отоманским пругама, наша ће се трговина упутити директно преко Сарајева ка Јегејском и Средиземном мору. С друге стране, има наде да ће се ускоро извршити везивање турских и грчких пруга, што би довело у директну везу Беч, Пешту, Сарајево, Атину и Пиреј и створило најдиректнију везу између Централне Европе, Египта и Индије...“

Тражећи потребне кредите не само за министарство иностраних дела, већ и за војску и флоту, заједнички министар је завршио свој говор овим енергичним речима:

„Ми смо на врџинама Истока, иде су тешки проблеми за решавање многобројни. Наш ће се час чути само ако је наша мишица јака“.

Мисли аустро-угарскога канцелара, као год и претензије Хабзбуршке монархије беху довољно изразите и категоричне. Пројекат нове железничке везе између Беча и Солуна, преко Сарајева и Митровице, представљао је једну очигледну опасност за Србију. Успех Србије у царинскоме рату с Аустро-Угарском требало је парализати новим гвозденим аустро-угарским ланцем са свих страна. Ограђена и од целог света изолована Србија имала је најзад да се сама баци у наручја аустро-немачкога империјализма. Али Еренталов план испољаваше, у исто време, и једну нову фазу активније и енергичније политике Аустро-Угарске и Немачке на Балкану, у Малој Азији и источном делу Средиземнога мора. И то беше не само једна срећна околност, већ се може слободно рећи прави спас за малу Србију. Њени угрожени интереси подударашу се с интересима великих сила Тројнога Споразума, којима се у питању нових комуникација на Балкану одмах придружи и Италија. Цела прва половина 1908. године беше испуњена дипломатским трансакцијама и најживљим дискусијама о разним железничким плановима на Балкану. Нарочиту активност противу балканске аустро-угарске политике показа Русија: жива кампања рускога јавнога мњења беше срећно допуњена енергичном дипломатском акцијом новог министра иностраних дела, увиђавнога г. Извољског, чије држање изведе Русију из лажнога положаја последњих антисрпских споразума између Русије и Ау-

стро-Угарске у балканском питању. (Споразум од 1897. и програм у Мирциштегу из 1903.)

Позивајући се на принцип политичке равнотеже на Балкану, на своје животне интересе да добије макар и посредну везу са западном Европом, као и на очевидну потребу једне железничке линије, која би везивала, преко Румуније, Србије и Арбаније, Русију с Јадранским и Средиземним морем, Србија истаче са своје стране, питање о подизању *Трансбалканске (Јадранске) железнице*, која би из Румуније прелазила у долину Тимока, затим преко Ниша, долином Топлице, преко Косова, Призрена и низ велики Дрим избијала на Јадранско море, с једним краком који би везивао Црну Гору. Грађење онога дела ове пруге, који је пролазио кроз Србију, у српској Народној Скупштини беше већ озаконено. Противу аустро-угарскога плана новопазарске железнице, који је садржавао искључиво политичке претензије, најбоље је говорила сама стварност: постојећа железничка линија Беч—Београд—Ниш—Солун, поред несравњено подеснијега терена, као природна комуникација, била је још и *краћа* за 180 километара од новопроектване аустријске железнице Беч—Сарајево—Митровица—Скопље—Солун...

Једна српска нота беше предата Порти 12. марта 1908. У њој је тражено одобрење за подизање онога дела ове интернационалне железнице Дунав—Јадранско море, који је имао да прође преко турске територије. Захтев Србије био је у Цариграду потпомогнут 19. марта једном колективном представком амбасадора Русије, Француске и Италије. У исто време у Паризу беше образовано једно друштво банака за подизање и експлоатацију ове пруге.* — Ранији локални успех Србије у њеној још несвршеној економској борби с Аустро-Угарском, са овом више политичком афером железничких планова на Балкану, беше допуњен једним потпуним и врло значајним међународним успехом опште политике Србијине, на путу њене еманципације од Хабзбуршке монархије. Својом борбом за опстанак и независност Србија беше успела, да већ у првој половини 1908. године у свима негерманским државама Европе беше отпочело да се објективно пише и говори не само о Србији већ и о целој *српској и југословенској вишњици*.

Пошто је аустро-угарски план подизања железнице кроз Новопазарски Санџак био тако рећи парализан српским пројектом

* Од Мердара, на старој српско-турској граници, до Сан Ђовани ди Медиа, на Јадранском мору, рачунало се да ће подизање пруге имати да кошта на 50 милиона. Француски капитали су имали да учествују са 45%, италијански са 35%, и руски и српски са 20%...

железнице Дунав — Јадранско море, Аустро-Угарска и Немачка, већ у то време у најбољим односима с Бугарском и Грчком, покренуше ове две мале балканске државе, да и оне изађу са својим железничким плановима. Представници германског продирања на исток полагали су нарочито наду на Бугарску, која је стално била штићеница и љубимица Русије. Они су се надали, да ће један бугарски план железнице Дунав — Јадранско море, по већ уобичајеној пракси Русије последњих неколико деценија, успети да потисне с дневног реда већ истакнути српски пројекат. И Бугарска одмах изађе са својим планом да гради две железничке пруге: прву преко Скопља за Јадранско море, а другу преко Сереза за Јеђејско море. Тако исто и Грчка тражаше железничку везу, на једној страни, с Валомом, а на другој, са Солуном, што Немачка и Аустро-Угарска свесрдно потпомагаху.

Али сви ови планови, као год и енергични пројекти Енглеске, да се *систему реформа* у европској Турској да један ефикаснији облик — чиме је Енглеска мислила, с једне стране, да продужи живот Турске, а с друге, да спречи германска освајања у њој — беху прекраћени једним колико изненадним толико исто и авантуристичким догађајем у самој Турској. То беше чувена јулска *револуција Младотурка*, која је имала за циљ да у Турској заведе уставни и парламентарни режим и да изврши регенерацију Отоманске Империје...

Међутим, и поред свега унутрашњег напредовања земље и успеха спољашње државне политике, Србија је за све ово време преживљавала велике унутрашње парламентарне кризе. Опструкција у Народној Скупштини беше постала стална болест младог српског парламентаризма. Опозиција за своје држање истицаше као разлог корупцију партизанског чиновништва владајуће партије, док ова у својој стално колебљивој унутрашњој политици не предузимаше ни једну енергичну меру, да опструкцију у Скупштини отклони или онемогући. Државни организам Србије беше без мало парализован. Србија је била принуђена да месецима живи од продужавања буџетских дванаестина. Велики принцип Слободе, инаугурисан владавином краља Петра, беше дошао у опасност да буде компромитован разним претераностима и злоупотребама. На општим изборима за Народну Скупштину од 31. маја владајућа, радикална партија доби једну сасвим незнатну већину посланичких мандата: уместо ранијих 20 гласова већине, радикали после нових избора беху остали у већини са свега 20 гласова. После оставке Пашићевог кабинета и једне министарске кризе, која је трајала пет недеља, с великом муком би у јулу месецу образовано једно

прелазно министарство, састављено од мање истакнутих чланова радикалне странке. Ова влада имала је за задатак: да озакони буџет и нови трговински уговор с Аустро-Угарском, па да уступи место једној новој коалиционој влади, „која би имала да изврши слободне изборе.“

Али врло важни спољашњи догађаји, који убрзо после тога наступилише, ометаше све комбинације и узајамне погодбе српских парламентарца у унутрашњој политици. Проглас анексије Босне и Херцеговине Хабзбуршкој монархији пао је у Србији као гром, који намах рашчисти целокупну унутрашњу политичку атмосферу и уједини све растројене елементе. У исто време овај је догађај најбоље доказао, колико велика беше постала *животиња снага српског народа*, и поред свих недостатака његове бирократије, као и то: с колико патриотизма и самопрегорења Србија беше готова да се заложи за своја народна права и своје националне идеале!

Два су била главна разлога, због којих је у почетку јесени 1908. Аустро-Угарска створила т. зв. *анексиону кризу*, која је за време од пола године најозбиљније заглављавала одржању мира у целој Европи. Она, с једне стране, беше принуђена да дефинитивно осигура свој посед у Босни и Херцеговини, јер су неки Младотурци, одмах после успеле револуције тражили да се у нови парламенат у Цариграду позову и народни представници из ових привремено окупираних земаља. С друге опет стране, проглас анексије требао је да провоцира Србију и да Аустро-Угарској пружи *повод рашу*, да је потпуно уништи или бар да је ослаби као фактор у балканској политици и да је понизи у очима и надама југословенског народа на југу Хабзбуршке монархије. Да би се осигурала од евентуалне опасности и акције са стране Турске, Аустро-Угарска у своје планове увуче и Бугарску. А да би за своје агресивно држање према Србији добила оправдање у очима Европе, она поче једну страховиту, јавну и официјелну, кампању противу баука *великосрпске пропаланде*. Поред неколико ноторних шпијуна, Аустро-Угарска за овај циљ нађе најревноснијег помагача на Цетињу, у влади кнеза Николе.

Од 3. до 5. октобра 1908. предадоше аустро-угарски амбасадори државним шефовима, код чијих су влада били акредитовани, својеручна писма императора Фрање Јосифа, у којима су били изложени мотиви за проглас анексије Босне и Херцеговине. 5. октобра вазална кнежевина Бугарска прогласила се за независну краљевину, а сутра дан је већ у Бечу објављена анексија

Босне и Херцеговине. 7. октобра су званичне новине у Бечу и у Пешти објавиле три царска и краљевска рескрипта о анексији и једну прокламацију народу у Босни и Херцеговини, у којој су — поред свега осталог — с највише ироније звониле ове речи:

„Када су пре једне генерације, наше трупе прешле границе ваше земље, ви сте добили уверење да оне не долазе с непријатељским него с пријатељским смеровима, с чврстом вољом да донесу лека невољама, које су вашу отаџбину годинама растрзале.

„Да би се Босна и Херцеговина подигле на један виши ступањ политичкога живота, ми смо решили да дамо обема земљама уставне институције водећи рачуна о садашњим приликама и о општим интересима тако да се створи једна легална основа за изражавање њихових жеља и потреба. Ваш ће се глас од сада чути када се буде решавало о пословима ваше отаџбине, која ће у осталом имати као и у прошлости независну администрацију. Али првобитни и неизбежни услов за увођење овога провинциалнога устава јесте претходно остварење прецизнога правног положаја, у коме ће бити одстрањена свака неизвесност по обе земље.

„Из ових разлога, а сећајући се веза, које су некада постојале између наших славних предака на угарском престолу и ваших земаља, Ми преносимо на Босну и Херцеговину Наша суверена права, а Наша је воља да наследни ред Нашега Дома важи такође и за те земље.“

На овај међународно-правни удар Аустро-Угарске српска влада одмах упути свима силама, потписницама Берлинскога Уговора, протест за насилно и једнострано мењање одредаба овога уговора. У исто време она тражаше, да се с извесним *ширишоријалним компензацијама* загарантује интегритет и независност Србије. Ерентал одби и да прими овај српски протест, који уосталом, и у самој Србији изазва највеће незадовољство. У једном општем националном болу, који је превазилазио сваку резигнацију и сугерирао борбу до истраге с Хабсбуршком монархијом, цео српски народ као да понављаше крике италијанскога патриоте Даниела Манина: „*Ми не шражимо од Аустрије да буде човечнија, већ да иде из наших земаља!*“ Под притиском јавнога мњења и грозничаве узбуђености целе земље, српска влада беше принуђена да позове под заставу једну партију резервиста и да сама чува своју границу на Дрини, Сави и Дунаву од очајничких изгреда и евентуалних провокација, чекајући какво ће држање да заузму европске велике силе према овоме поступку Аустро-Угарске.

Поред Србије противу акта анексије протествова убрзо и Турска, која је тражила да сачува бар своја номинална суверена права над Босном и Херцеговином. А сав српски народ у Црној Гори, увек солидаран са Србијом, просто натера аустрофилску владу и кнеза, те и они уложише протест, аналог протесту Србије. Снага народнога покрета учини те се и званично Цетиње хтело

не хтело одмах приближи Београду и поред свих жалосних догађаја најскорије прошлости. Европске велике силе у питању анексије поделише се у почетку на два табора: једне протествоваше противу овога акта, не хотећи га уопште признати, док су га друге у основи примиле тражећи само да све то буде уређено и санкционисано на једној међународној конференцији. Енглески премијер, Асквит, и министар иностраних дела, Сер Едвард Греј, у својим говорима учинише тако оштре изјаве, какве у Бечу апсолутно нису очекиване. Узбуђеност препорођеног јавног мњења у Русији не беше ни мало мања ни слабија него у Србији. Њен, министар иностраних дела, Извољски, поред енергичних савета Србији за хладнокрвно и умерено држање, беше развио живу акцију за састанак једне конференције сила за регулисање свих спорних међународних питања. Српски министар иностраних дела, М. Миловановић, предузе један пут по европским престоницама, да кабинетима великих сила објасни држање Србије и њено становиште у анексионој кризи.

Србија се налазаше на једној опасној раскрсници: на ма какве реалне компензације могло се рачунати само после предузетих крајњих оружаних мера; она, међутим, није била спремна да предузме ма какву успешну акцију у томе погледу. Дилема између националних дужности и државних идеала, који су се сами собом наметали, и грубе стварности, коју су потенцирали разлози хладнога расуђивања и нагон самоодржања, сугерирала је одговорним представницима државне политике и народне судбине најстраховитије душевне муке, какве се уопште могу замислити!...

Међутим раздраженост целе земље, која је потицала из крајњег очајања, никако не престајаше. Патриотске манифестације не бежу обустављене, и ако је Аустро-Угарска била концентрисала неколико корпуса војске на северној и западној граници Србије. На седници Народне Скупштине од 3. јануара 1909. године, при претресу владине спољашње политике, присебни министар иностраних дела, покојни М. Миловановић, поред осталог изговори и ове речи:

„...Колико је била несрећна, колико фатална идеја Берлинскога Уговора о увођењу Аустро-Угарске на Балканско полуострво излази јасно из последица, које се манифестују данас. Каква је потреба, какав је разлог могао ту бити, да се на Балканско полуострво уведе једна страна сила, која нема ничега заједничкога с балканским земљама, која на територији Балкана може само тражити задовољење својих амбиција и својих освајачких жеља? Какав је разлог могао бити, да се то баш учини у тренутку када се са Балканскога полуострва одбијала Русија, која је била

записала у свој народни програм ослобођење јужних Словена? Оно што се дало као разлог за окупацију Босне и Херцеговине одјекује данас као горка иронија. Тада се говорило, да треба затворити врата руској инвазији, а отворити их цивилизаторској мисији Аустро-Угарске. Међутим, баш ова руска инвазија створила је и помогла да се створи, од 18 2.—1878. све оно што постоји на Балкану... На против, ова цивилизаторска мисија Аустро-Угарске показала је на првом кораку намеру Аустро-Угарске, да потчини ове две српске покрајине и да одузме Србији и Црној Гори могућност да независно и слободно живе.

„Сви пријатељи балканске слободе, сви они који су сматрали као основицу решења балканског питања принцип „Балкан балканским народима“ не могу више сумњати, да Аустро-Угарска сачињава једину опасност, која угрожава овај принцип и ово решење. Балкански проблем своди се данас на одбрану балканске слободе и интереса, који излазе из европске равнотеже противу Аустро-Угарске. Треба затворити Аустро-Угарској пролаз ка Јеђејскоме мору, а у томе ће се моћи успети само ако Аустро-Угарска престане бити балканска држава. Иначе, док Аустро-Угарска буде балканска земља, она ће представља и, силом прилика, фатално и чак противу своје воље, једну опасност за балканске народе, а у првоме реду за своје непосредне суседе...”

На истој седници, после аналогних изјава свих партијских шефова, Народна је Скупштина једногласно усвојила овај прелаз на дневни ред:

„Српски народ је дубоко гануш симпатијама, које су му у овим тешким тренуцима за њега манифестовали представници рускога братскога народа и државе, као и представници Енглеске, Италије и Француске; у име српскога народа Народна Скупштина им изјављује своју срдачну благодарност. Народна Скупштина је убеђена да ове симпатије долазе колико од правичности српске ствари, толико и од заједнице интереса, на којима она оснива своје наде и за саму ефективну помоћ од њихове стране, а нарочито од стране велике словенске силе, Русије.

„Народна Скупштина, пошто је с пажњом саслушала говор министра спољних послова и пошто га је примила знању, очекује од краљевске владе да предузме све потребне мере и да употреби све своје силе ради обезбеђења, поред ревизије Берлинскога Уговора, политичке и економске независности Србије и Црне Горе. Она је убеђена да ће се овај циљ постићи само ако се Босни и Херцеговини да међународни положај једне вазалне кнежевине под суверенитетом Њ. В. Султана и гаранцијом сила, и ако се обезбеди територијално јединство Србије с Црном Гором преко Босне и Херцеговине, као и пренос за Србију преко свију земаља у свима правцима жељезничких путева.“

Д^р. МИЛОВАН МИЛОВАНОВИЋ

Међутим, преговори међу великим силама за сазив једне интернационалне конференције непрестано су трајали. Према свима тим преговорима Аустро-Угарска и Немачка су се држале врло резервисано. Оне су одмах изјавиле, да инсистирају само на томе, да акт анексије има да буде потврђен без дискусије на тој конференцији. Предузети бојкот аустро-угарске робе у Турској и у Србији у почетку 1909. године, као и изјаве, учињене у Српској Народној Скупштини, учинише те се Аустро-Угарска одлучи да предузме енергичније мере и ефикасније методе за привођење крају целе ове кризе. Разне репресалије према Србији остадоше без успеха, али посебни преговори с Турском, захваљујући дипломатској интервенцији Немачке, беху крунисани највећим успехом, који је био од предсуднога значаја у целој анексионој кризи. Обављајући анексију Босне и Херцеговине Аустро-Угарска беше изјавила: да се одриче свих својих права, која је по Берлинском Уговору имала у Новопазарском Санџаку и према томе, да ће повући своје гарнизоне из Плеваља, Прибоја и Пријепоља. Непосредни преговори између Турске и Аустро-Угарске на овој основици беху дефинитивно завршени 26. фебруара, када је потписан и један нарочити *протокол* од девет чл. нова. Турска се стварно одрекла свих својих суверених права на Босну и Херцеговину, а у накнаду за то Аустро-Угарска је имала да јој у року од 15 дана исплати 2,500.000 турских лира у злату (60,000,000 круна).

После овога Аустро-Угарској беше остало да заврши и своју распру са Србијом. И та је игра убрзо била завршена тачно у смислу Лафонтенове басне: *Вук и јагње*: „Право јачега је увек најбоље; ми ћемо га одмах показати“. — Још одмах после манифестација у Српској Народној Скупштини аустро-угарска влада тражила је објашњења у Београду, чак и за извесне изразе у говору министра Миловановића. Из свега су јасно избијале агресивне намере Аустро-Угарске према Србији.* Због разних тешкоћа влада П. Велимировића поднесе оставку. Под председништвом Стојана Новаковића би образована једна влада *Народне Одбране*,

* *Данџеров Војни Лист* писаше отворено: „Час је куцнуо. Рат је неизбежан. Ми ћемо бити приморани да га водимо... принуђени околностима, ми ћемо да ставимо руку и на Србију и даћемо овој земљи толико гоњеној могућности да се препороди и да сазре за велике српске идеје под нашим протекторатом, да постане Велика Србија под скиптром Хабзбурга. После исправке наших граница вратићемо Црну Гору Турској. Ми идемо у рат свесни да будућност царства од нас зависи. Ако се вратимо као победници, нећемо само освојити једну страну земљу, него ћемо у исто време повратити поверење Аустрије у саму себе, освежићемо империјалистичку идеју и заједно са спољним непријатељем уништићемо и унутарњег непријатеља“.

у коју уђоше шефови свих политичких странака (24. фебруара). Сва се Србија грозничаво спремаше за одбрану, и ако за нове брзометне топове не беше стигао ни један метак муниције! Али и часови најтрагичније душевне борбе, да се бар част национална сачува, нису дуго трајали... Аустро-Угарска одби енергично начеравано колективно посредовање свих сила за измирење са Србијом, које беше предложила Русија. Због неспособности за рат свих великих сила, победа Аустро-Угарске и Немачке у анексионој кризи беше постала очигледна и дефинитивна. Извољски тражаше једино средство, да Русију из ове кризе извуче са што мање бламажа пред словенским светом. На савет Русије, 10. марта, Србија даде овакву изјаву:

„Србија није имала намеру да изазове рат с Аустро-Угарском. Она је хтела само да настави испуњавање својих дужности доброга суседства на основици реципроцитета, и као и раније, да одржи везе, које јој налажу заједнички материјални интереси. Пошто је питање Босне и Херцеговине једно европско питање, а нова редакција чл. 25. Берлинскога Уговора спада у компетенцију сила, то им Србија оставља своју ствар као суду, пошто има права да их упозна с њом а не тражи од Аустро-Угарске никакве компензације, ни територијалне, ни политичке, ни економске.“

Али ова изјава, упућена истовремено свима европским великим силама, ни мало не задовољи Аустро-Угарску. Напротив, предавање српске ствари у руке великих сила, и поред свих стварних капитулација Србије, Аустро-Угарска и Немачка узеше за изговор још енергичније акције. Аустро-Угарска тражаше од Србије изјаве одрицања, али упућене њој непосредно. И после императивне изјаве кнеза Билова, 18. марта, у немачкоме Рајхстагу: „Ни десно ни лево, нико неће рат; то долази отуда што се Немачка изјаснила за Аустро-Угарску и што је иза њенога држања немачка војска. Снази наше војске дугујемо мир“, — и Русија дефинитивно капитулира. 30. марта посланици Енглеске, Француске, Русије, Италије и Немачке предадоше у Београду српском министру иностраних дела један мемоар, из кога је покојни Миловановић имао текстуело да упути аустро-угарском министру следећу ноту:

„Србија признаје, да ситуација створена у Босни и Херцеговини не задира у права Србијина. Према томе, Србија ће се сагласити с одлукама, које ће донети силе односно члана 25. Берлинскога Уговора. Србија, слушајући савете великих сила, обавезује се да одустане од свога прошестиног и оиозиционога држања противу анексије, које је заузела од месеца октобра прошле године. Она се обавезује да измени правац

своје политике у погледу Аустро-Угарске и да у будуће остане у добрим односима с њом. Саобразно овој изјави и верујући у мирне намере Аустро-Угарске, Србија ће у погледу организације, распореда и активностима довести своју војску у положај, у коме је била у пролеће 1908. Она ће распустили добровољце и сиречиће образовање комитетских чета на својој територији.“

Ова нота, која је садржавала највеће понижење, али у исто време и највеће огорчење мале Србије, предата је Еренталу 31. марта после подне. Већ сутра дан аустро-угарски посланик у Београду, фамозни гроф Форгач, потврди српској влади пријем ове ноте и у исто време изјави задовољство своје владе за повраћање односа доброга суседства и готовост за продужење преговора за нови трговински уговор између Србије и Аустро-Угарске.

После првих грозница националнога разочарења и дубокога бола, који раздираше свако српско срце за Босном и Херцеговином, у Србији наступи један период мирнога сталожавања и хладнога расуђивања. Пораз Србије у анексионој кризи представљаше само један мали део великога дипломатскога пораза, који беху претрпеле све европске велике силе, „чија права не беху заснована на сили њихових војска“. Коначна диференцијација интереса, схватања и погледа између Немачке и Аустро-Угарске, с једне стране, и свих осталих великих сила и народа, с друге стране, што је јасно обелоданила анексиона криза, сугерираше у Србији не само поуздану наду на скори реванш, већ и уздање у интегрално испуњење свих националних идеала. Босна и Херцеговина остадоше у души целога српскога народа као једна жива рана, о којој се — по речима славнога Гамбете — није смело говорити, али на коју се непрестано морало мислити!

С тим мислима, а после шест месеци највеће живчане напрегнутости, сва се Србија поново предаде једноме интензивноме раду у свима правцима народнога живота. На место очајања настане једно журно спремање, јер анексиона криза беше отворила и ставила на дневни ред не само српско, већ и цело југословенско питање. Народна Скупштина вотира велике кредите за комплетирање наоружања и за спремност војске. Два новооснована друштва „Народна Одбрана“ и „Културна Лига“, са стотинама хиљада својих чланова, допуњаваху напорима приватне иницијативе један велики и општи државни и национални напредак.

Један једини догађај, и то само за моменат, поремети унутрашњу хармонију Србије. После неколико разних испада, због своје необуздане нарави и недисциплиноване воље, престолонаследник Ђорђе постаде предмет огорчених напада штампе. Он на то одговори подношењем оставке, којом је абдицирао на сва своја права и прерогативе, које је по Уставу имао. После једнога ширега Крунског Савета, на коме је ово питање било решено, краљ Петар упути ову прокламацију:

„НАРОДУ СРПСКОМ.

„Мој син, краљевић Ђорђе, досадашњи Престолонаследник, нашао се побуђен да на права и прерогативе престолонаследника, која је по Уставу земаљскоме, као Мој најстарији син имао, поднесе абдикацију, коју је као своју непоколебљиву вољу објавио.

„Тога ради Ја сам, саслушавши Мој Министарски Савет, у присуству Председништва Народне Скупштине и председника Државнога Савета и Касационога Суда, одлучио да абдикацију престолонаследника Ђорђа примим и да сва права и прерогативе престолонаследника, заједно с правима прворођења, саобразно Уставу земаљскоме, пренесем на Мога млађега сина Краљевића Александра, прогласијући Њега за Свога Престолонаследника.

„Објављујући ово народу српском, усрдно призивам благослов Божији на Мој Краљевски Дом и на све Моје драге поданике.

Петар, с. р.“

Нови српски престолонаследник Александар баш у ово време завршаваше своје студије у Петрограду. Дошавши одмах после ове промене у Београд, он у Србији разви један огроман рад у свима правцима, рад дотле непознат у овој земљи са тога места. Његов благ и одличан карактер, предузимљивост, која није знала за умор и радљивост, која је граничила с потпуним самоодрицањем, а при свему том лична скромност и равноправно опхођење с целим српским демократским друштвом, учинише га на мах најпопуларнијом личношћу у земљи. Његово интересовање за све ствари, које су се тицале државе и народа, његова иницијатива за остварење многих општих послова, као и његова бољивост и дарежљивост према беднима и невољнима, учинише, те је цео народ сматрао да ће у њему имати једнога владоаца, каквога је жељно и тако дуго очекивао.

И ако је у јесен 1909. на место Новаковићеве владе Народне Одбране на управу државну дошла једна нова влада удружених радикала и самосталаца под председништвом Н. Павшића, интензиван рад у Србији беше настављен у свима правцима.

Србија је не само лако подносила све веће издатке државне управе и са суфицитом завршавала сваку буџетску годину, и ако се државни Буџет беше већ попео на 115 милиона динара, већ је у почетку 1910. закључен и један нови зајам од 150 милиона динара за довршење наоружања и подизање железница. Унутрашњем развоју следовали су убрзо и први успеси Србијине спољашње политике после анексионе кризе. У пролеће 1910. краљ Петар је направио прву званичну посету рускоме цару. У Петрограду, Москви и Кијеву народне манифестације српскоме краљу најбоље документоваше расположење велике словенске Русије према малој Србији. После тога и у идућој години низ посета краља Петра завршен је у Риму и Паризу. Од нарочитога значаја беше посета краља Петра Председнику Француске Републике. Огромно одушевљење, с којим је цела Француска поздравила некадашега свога војника, испољаваше у исто време једно велико интересовање и љубав францускога народа према Србији.

У ово исто време не мањи полет беше настао у интелектуалноме и духовноме животу Србије и српскога народа. Српска Краљевска Академија Наука и Универзитет у Београду развијају једну научну делатност у толикоме степену, да Београд у истини постаје духовни центар не само свих Срба, већ и свих осталих Југословена. Разна културна и просветна друштва подмириваху онај део интелектуалних народних потреба, које држава није била у стању да задовољи. На место 534 основне школе, колико је свега било 1885. године, Србија је у 1911. години имала већ 1425 школа. У исто време излазило је 125 разних листова, који су растурали у 50 милијона примерака годишње. „Напредак није само ограничен на Србију, но и на остале земље где Срби живе. Последњи историјски догађаји раздрмали су српски народ, нарочито анексија Босне и Херцеговине, и на свима странама осетила се народна снага и самопоуздање. Народни и просветни рад код Срба све се више организује. Никада се у српскоме народу није радило с толико снаге, али и с толико разума и модерних позитивних схватања. Моралне везе између Србије и осталих крајева јаче су но што су икада биле... Стара Србија и Македонија улазе у књижевни и културни живот српски. Не само међу католицима, којих је у српској књижевности било још у половини XIX. века, већ од почетка XX. века и међу муслиманима Босне и Херцеговине јављају се српски писци... Тај општи покрет све се већма шири; покрет за зближавање свих јужних Словена, који је узео веће размере од 1904. године, све се више снажи. Зближавање и уједињавање Срба и Хрвата све већма напредује. Мисао

о народноме јединству захватила је сву праву интелигенцију и све културне људе оба дела овога истога народа...*

Србија од 1908. до 1912. пружа један невероватан пример, може бити у целој историји човечанства, колико велики напредак и много успеха једна држава и један народ могу да постигну, и поред сталних трзавица међу политичким партијама, које су онемогућавале свако правилно функционисање парламентаризма. Животна снага народа и императивне потребе државе и нације, с једне стране, и суревњиво чување државних институција од стране уставнога краља Петра, с друге стране, највише су допринели, те Србија на путу свога развитка не само не беше спречена, већ показа огромне резултате. С рашћењем народне снаге уопште, и с развитком националне свести, Србија поче све више и више осећати неопходну државну потребу, да добије непосредне и слободне комуникације са страним светом, а нарочито с државама и народима западне Европе. После Царинскога рата с Аустро-Угарском и анексионе кризе *Иштане мора* беше постало у менталитету најширих маса циљ целокупнога колективног и појединачнога живота целе Србије. Убеђење, да се без слободнога саобраћаја са страним светом не може имати ни сама толико драга и потребна *државна независност*, беше постао општи захтев целога народа.

Да се овај идеал постигне, сва је Србија била свесна, да мора рачунати само на оне државе и народе европске, који немају никаквих завојевачких планова на Балканскоме полуострву. *Тројни Савез* због тога у очима српскога народа не беше само природни савезник и помоћник остварења идеала независности и еманципације, већ у исто време и најбоља гаранција због опште усађених и овековечених принципа слободе и права код народа ових држава. Као што ће и доцнији догађаји показати, Србија беше једина искрена и до краја одана балканска држава овој

* Што се тиче књижевних утицаја са стране највећи од младих српских књижевних историка и критичара *Д-р Јован Скерлић*, у својој *Историји Нове Српске Књижевности* дао је, поред горњег, овакав резиме: „Од осамдесетих година тај француски утицај све се више осећа. Француски писци све више се преводе и најрадије се читају; подписци листова пуне се француским романима; позоришта је преплављена француским комадима; у књижевном језику осећа се утицај францускога стила и језика; интерпункција, некада према немачкоме граматичарско, сада према францускоме постаје логичка. Главни српски писци васпитавају се у француској књижевности. Поједине књижевне врсте, лирика и критика на пример, развијају се према француским узорима...“

великој комбинацији светске политике. Један од првих успеха Србије на овоме путу беше тај, што европски научници и публицисте почеше да о Србији и српскоме народу траже обавештења на лицу места, обилазећи тенденциозне обавештајне изворе аустро-угарске и немачке. Једна од најважнијих последица овога новог политичкога курса беше велика заинтересованост француских и енглеских капиталиста за привредни и индустријски развитак Србије и искоришћавање њенога огромнога природнога богатства. — Општи полет, заснован на једноме реалноме схватању правих народних и државних потреба, као да беше допуњен једним значајним успехом опште националне политике. Цео српски народ прими с највећом радошћу и с најлешим надама вест о удадби краљеве кћери, принцезе Јелене, за рускога великога кнеза Јована Константиновића. То беше уопште прва брачна веза једнога од чланова владалачкога дома Нове Србије у овоме стилу.

Али од свих напора Србије у ово време, који су били крунисани успехом, највећи и најзначајнији беше манифестован у раду на преображају, на организацији и на наоружању српске војске. Овај рад, чију је потребу увиђала цела земља, доби нарочитога полета, када у почетку 1911. године престолонаследник Александар беше постављен за главнога инспектора целокупне српске војске. Неуморан и непрекидан рад младога принца дао је убрзо највеће и најлепше резултате. Поред стабилности организације и уређења једне практичне обуке свих родова оружја, његов рад је имао нарочито благотворних последица у погледу постигнућа моралнога јединства у српскоме официрскоме корпусу, који је деценијама разједан разним партијским трзавицама. Многи способни официри, који због разних невојничких разлога беху годинама удаљени из војске, добише сада у њој положаје одговарајуће својим способностима и војничким заслугама. Од некадање личне полиције, под владавином последњих Обреновића, српска војска беше постала не само државна и народна одбрана, већ у исто време и прави, стварни носилац државних потреба и националних идеала.*

* Рад престолонаследника Александра на подизању и усавршавању убојне и моралне земаљске снаге распрострањене се и ван задатака регуларне војске. Као председник *Савеза српских стрелачких дружина*, престолонаследник Александар разви један изванредан рад и на овоме пољу својих многобројних патриотских предузећа. Сваке недеље и празника на стрелиштима, која беху основана и организована по целој земљи, вежбаше се огроман број младих у руковању и целисходној употреби оружја. То беше најбоља и најкориснија школа за будуће војнике и грађане, на коме су циљу, уосталом, паралелно и са исто толико енергије радила многобројна *Гимнастичка друштва*, чији је највиши заштитник такође био престолонаследник Александар.

Једном речи, у почетку 1912. обновљена и оснажена Србија рађаше најинтензивније сва на своје потпуноме преображају у свима правцима. У исто време, радећи и спремајући се, сва Србија беше обузета мислима о неколико пута бројно већој својој браћи у Отоманској Империји и Хабзбуршкој монархији. Национални идеал беше велики и обиман: он обухваташе не само све Србе, већ и све остале Југословене...

ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИК АЛЕКСАНДАР

ГЛАВА ОСМА

СРБИЈА — ЗВЕЗДА ВОДИЉА СРПСТВА И ЈУГОСЛОВЕНСТВА (1903.—1912.)

Спање српског и југословенског народа у почетку XX. века. — Срби под Турцима: Спаша Србија и Македонија. — Резултати Шућинских владавина у Босни и Херцеговини; Далмацији; Хрватској, Славонији и Срему; Истри и Словеначка. — Срби под Миџорском: Банат, Вацка и Барапа, Међумурје и Ријека (Фијума). — Црна Гора. —

Утицај Србијиних слобода, њенога напретка и њенога успеха на Србе и Југословене у Хабзбуршкој монархији. — Оружана самоодбрана Срба у Турској. — Суревњивости Аустро-Угарске и Бугарске и страх од „Српске опасности.“ — Оживљивање идеје народног јединства Срба и Хрвата: Ријечка и Задарска резолуција. — Политичка борба у Далмацији на темељу идеје народног јединства. — Српско-хрватска коалиција у Хрватској, Славонији и Срему. — Свршетак црквено-школске борбе у Босни и Херцеговини и почетак заједничке борбе Срба све шире вере за политичке слободе. — Националне тежње Словенаца за еманципацију. — Кнез Никола даје Црној Гори ушав. —

Реакција шућинских владавина на народне покрете. — Велеиздајнички процеси у Босни, Далмацији и Хрватској. — Бомбашка афера у Црној Гори. — Судски процес између Србаје и Аустро-Угарске у Бечу: Фридрихова царница. — Босански ушав и идеја шријализма у Хабзбуршкој монархији. — Црногорски кнез Никола проглашава се за краља. — Културни и духовни напредак Срба и Југословена: Национална свест и ваједнички државни идеал.

Политичка издељеност и распарчаност под разним државама и под најразноликијим условима, с којима су српски и југословенски народ ушли у XX. век, пружају један јединствен пример у историји целог човечанства. Поред Србије и Црне Горе, у којима је живела независним државним животом свега једна четвртина овога народа док друге његове шри четвртине беху раздељене између Отоманске и Хабзбуршке монархије и угњетаване с пет различитих облика туђинске владавине, од којих су четири припадале Аустро-Угарској. Док је Србија, налазећи се на мо-

равско-вардарском путу, вршила последње напоре да очува своју државну независност, цео српски и југословенски народ имађаху да издрже два страховита туђинска притиска у разним видовима и у разним комбинацијама, али с истом снагом: са севера Аустро-Угарске и Немачке, а с југа Турске... Уопште узев, тешко је одредити, који је од њих био јачи и фаталнији: освајач са севера систематски уништаваше све што покуша да се стави на супрот његовог продирању ка Средиземном мору и Малој Азији; док онај с југа, увиђајући и сам свој скори крај, као дављеник самртнички стезаше окове својој жртви, која је с њиме заједно требала да иде у пропаст! То у истини беху најтежа судбина и најрђњи дани, које је српски и југословенски народ уопште преживео. Терор Аустро-Немаца и Маџара на Драви, Сави, Тиси, Дунаву, Дрини, Неретви и Јадранској обали произвођаше исте последице угушињања и истребљивања као и бугарско-арнаутска и турска убијања и опустошавања у маси на Вардару и Дриму.*) Крајњу депресију и моралну клонулост замењиваху где где фаталне појаве исељавања и однарођавања. Узмицање пред навалом страних колонизатора прећаше да постане једна општа појава на свима националним границама. Једна опасна резигнација хваташе све више корена од Триглава, на преко Велебита и Шар-планине, све до Перистерата!...

Најотпорнији и најиздржљивији елементи упираху своје последње наде на Србију — на Шумадију. Али, авај, и Србија у почетку 1901. године, окована тим истим ланцима не само што не могла ни сама никоме ништа помоћи, већ не имађаше ни сама довољно слободног ваздуха за свој сопствени живот!...

*) Према званичним статистикама у почетку XX. века бројно стање Срба и Југословена по појединим земљама беше достигло ове цифре:

Срби и Хрвати.

Србија	2,750,000
Босна и Херцеговина	1,799,209
Ховашка, Славонија и Срем	2,270,000
Далмација	623,000
Црна Гора	260,000
Турска (Стара Србија и Македонија)	1,500,000
Угарска (Банат, Бачка, Барања и Фијума)	679,000
Северна и средња Арбанија	60,000
Изра	155,000

Словенци (Крањска, Корушка, Штајерска, Горичка, Трст) 1,475,000

Свега 11,571,200

Ове цифре нису обухватиле Србе и Југословене из Америке (преко 500.000 душа) као год и све оне, који се налазе ван националног етнографског центара, у западној Бугарској, Трансилванији, Угарској и северној Италији...

Турски феудализам и у економском и у политичком погледу према српском народу у *Старој Србији и Македонији* односио се кроз цео XIX. век с једним свесно и намерно појачаваним терором. Постепену еманципацију Нове Србије Срби у Турској исплаћиваху с мукама и патњама, које су прелазиле сваку вероватност људског разума. Једина народност, која у Турској ни у коме погледу званично није била призната, беху Срби. Без икакве заштите у законима, без икаквог грађанског и политичког права, као и права својине, *српска раја* у Старој Србији и Македонији беше осуђена на цео живот да ради и да плаћа, да пати и да пропада. Сматрани и у ранијим вековима као револуционаран и опасан по државу елемент, Срби су у овим земљама од првога српскога устанка у Шумадији у почетку XIX. века били лишени од стране Турске чак и онога призрења, које су још у старој веку имали господари према својим робовима. Систематско истребљивање Срба у целој Вардарској Србији Турска је намерно допуштала чак и оним нацијама, које је такође сматрала за своје противнике. На основу тога су Бугари и могли да предузму и да једним делом успешно изведу с најкрвавијим средствима, бугаризирање класичних српских крајева на Вардару. Исти овај систем истребљивања био је према српском живљу примењен на целој терену историјске Старе Србије помоћу Арнаута, који су у турској држави представљали један потпуно повлашћен и апсолутно неодговоран елемент. Њихова акција истребљивања Срба била је врло снажна и последњих деценија XIX. века нарочито организована и потпомагана од Аустро-Угарске на Дриму, на Косову и у Метохији.

Српски народ у Старој Србији и Македонији, ако није хтео да изгуби своју националност, беше осуђен да се истовремено бори с Турцима, Бугарима, Арнаутима, па чак и Грцима. Због разних шовинистичких претензија ова земља беше постала разбојиште најстраховитије међусобне борбе између самих хришћана, тако да се на њу никада боље нису могле применити речи *Маркиза од Вилнева* још из почетка XVIII. века: „Највеће добро, које би се могло учинити у Леванту, било би навести хришћане да се воле или бар да чувају једни друге уместо што се узајамно уништавају, као средство Турака...“ У моменту када су после бугарске терористичке акције у Солуну 1902. и 1903. године европске силе покушале са т. зв. *Реформном акцијом* у европској Турској, српски народ у Старој Србији и Македонији беше преживео не-

колико великих пораза. Бугари беху успели да силом натерају, нарочито српски живаљ по варошима, да своје српско име замени бугарским, и ако у селима не беху доспели до истих резултата. Поред тога један велики број људи у најбољим годинама беше принуђен да иде у Америку, с једне стране, да сачува живот, а с друге, да заради откуп турској држави и разним шовинистичким комитским организацијама. Остављајући необрађену своју, по природи врло богату, земљу само за првих пет година XX. века из Старе Србије и Македоније беше отишло у *турбетлук* (емиграцију) на 75.000 људи. С још већим успехом, чак и по селима, вршило се истребљивање Срба у северној Старој Србији од стране Арнаута. Аустро-Угарска беше успела да ове земље, и поред свих рекламација Србије, искључи из делокруга реформне акције великих сила. Косово и Новопазарски Санџак, тај географски стожер целог српског и југословенског народа, баш за време реформне акције беху осуђени на потпуну и дефинитивну националну пропаст. За неколико последњих деценија број избеглица из Старе Србије само у Србију беше достигао цифру од 60.000 душа...

И поред свечане изјаве, коју је Аустро-Угарска дала на Берлинском Конгресу, да ће за време своје окупационе владавине у *Босни и Херцеговини* не само завести ред и мир, већ и учврстити један режим материјалнога и духовнога народнога напретка, њена владавина право стање ствари не беше ни у колико изменила. Извесне промене, које су пак биле учињене, беху само *организовале нове врсте експлоатације* народа у овим земљама. Војнички режим Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини беше заснован на једноме октроисаном закону *О администрацији* у овим земљама (од 22. фебруара 1880.). Тако звана Земаљска Влада, која је из Сарајева непосредно вршила управу, била је у потпуној зависности од заједничкога аустро-угарскога министра финансија у Бечу, у чији је ресор и спадала целокупна управа Босне и Херцеговине. Једном речи све, што је аустро-угарски војни режим за прву четврт века своје владавине у овим земљама урадио, беше сконцентрисано на искључиво војничке потребе и стратегијске планове Хабзбуршке монархије. Поред неколико стратегијских железница и путева, многобројних касарни и жандармеријских постаја, окупациона влада и не покуша ништа да изведе какву било реформу у погледу народног благостања и просвете. *Аграрно питање*, које је вековима представљало живу рану на социјалном организму ових земаља, окупациона влада узе у студију само толико, да регулише своје приходе у тој земљи. Чак шта више она

је аграрно питање због његових социјалних супротности врло често искоришћавала као разлог за убацивање размирица између православних, муслиманских и католичких елемената. Наравно, да је војничко-полицијски режим Аустро-Угарске на народну просвету и питање школа обратио само у толико своју пажњу, да угуши чак и сваку приватну иницијативу у овоме погледу. Његова најмаркантнија карактеристика и јесте баш у томе, што је за читавих 30 година владавине у овим земљама подигнуто више жандармериских касарни него — основних школа! У Босни и Херцеговини дезорганизована некадања турска владавина беше само замењена добро срачунатим и уређеним системом аустро-угарскога терора и истребљивања народног, још безбожнијег него и под Турцима. У томе погледу ишло се тако далеко, да су силом полицијских мера били промењени чак и називи највећих народних светиња. Народ у овим земљама беше осуђен, да свој српско-хрватски језик зове *земаљским језиком*. У почетку XX. века, за општу карактеристику аустро-угарскога режима у Босни и Херцеговини, могу се с правом поновити тачне речи *Х. Дејре-а* из 1847. године, онда за турску владавину: „На много места би било тешко босанском сељаку да каже, у коме својству обрађује земљу, да ли за свој рачун као слободан човек или за властелина као роб. У Босни у ствари ништа није опредељено, ништа осигурано, ни право, ни факта, ни чињеница староседеоштва, ни плод рада, ни ствари, ни лица.“ О ма каквим политичким слободама и грађанским правима, и поред многобројних и различитих система аустријскога парламентаризма по другим њеним покрајинама, у Босни и Херцеговини није било ни помена. Поред тога ове земље беху као неким кинеским зидом за читаву четврт века затворене са свих страна најстрожијим царинским и полицијским мерама чак и према суседним земљама саме Хабзбуршке монархије. Слободу долажења имађаху само немачке колонисте, који су по нарочитом систему распоређивани, обилато помагани и веома фаворизирани у свакоме погледу на очигледну штету домородаца. Домородци пак беху слободни само да се иселе из свога завичаја. У томе погледу ови очајни и несрећни људи могли су чак рачунати и на неку помоћ од Земаљске Владе. Општа појава иселавања, као једино средство за лично спасење, прећаше да постане права манија нарочито у Херцеговини. Једини отпор народни, који се могао манифестовати последњих година, беху благе петиције заједничкоме министру у Бечу за најмању аутономију у црквено-школским питањима. Православни део Срба, као највише угњетен и експлоатисан елемент у Босни и Херцеговини, усуди се чак да један *Мемораду*м

с овим захтевима (7. децембра 1896.) упути самоме цару Францу Јосифу...*

Нешто мало блажији систем аустријске владавине беше у Далмацији и на њеним острвима, али и то само у политичком погледу. И ако је по аустро-маџарском *Компромису* од 1867., а на основу Патента цара Франца Јосифа од 1861. Далмација имала да сачињава у државно-правном погледу саставни део с краљевинама Хрватском и Славонијом, ипак је она и на даље стварно остала једна чисто аустријска провинција с једним покрајинским Сабором у Задру, који је сачињавао 41 посланик по избору и један католички и један православни архијепископ по положају. Поред тога Далмацију су на Царевинском Већу у Бечу представљали 9 посланика, изабраних по куријама. У име аустријскога цара земљом је управљао један његов намесник, који је заседавао у Задру. У самој ствари аутономија Далмације према општем систему аустријске управе била је у толикој мери ограничена, или административним мерама изигравана, да су све одлуке Далматинскога Сабора биле увек илузорне, кад год влада из Беча није хтела да их санкционише. Какав већи реакционарски притисак у политичком погледу у Далмацији није се никада могао дуго одржати због вишег интелектуалног нивоа становништва и његове силне и јединствене националне отпорности. Притисак од стране Аустрије Далмација је у највећој мери подносила у културном и економском погледу. По природи врло сиромашна земља, а у свакоме погледу потпуно ограђена и одвојена од Босне, Далмација је била упућена да живи од најскромнијих средстава, која су пружали њени голи кршеви и лепа обала Јадранског мора. Као што богата Босна и Херцеговина нису биле у могућности да развију своју трговину без Далмације и њених пристаништа, тако исто и Далмација беше осуђена сепаратистичком аустријском управом да постепено умире

* За све ово време народне трагедије и „сувога зулума“ од новог освајача Босна и Херцеговина су имале једну једину, али врло велику утеху. Још за време устанка 1875.—76. године огромне патње босанско-херцеговачке нејачи привукоше на себе пажњу и старање двеју племенитих Енглескиња: *Мис Ирби* и *Мис Макензи*, које свој благотворни рад у овим земљама отпочеше указивањем помоћи сирочади устаника. Доцније се *Мис Ирби* стално наставила у Сарајеву, где је до своје смрти издржавала једну велику школу за српску женску децу. У материјалном погледу њене племените жртве пењу се на више милиона, а цео њен хумани и просветни рад у овим потлаченим земљама учинио ју је највећим добротвором српскога народа уопште. Њен величанствен погреб (у лето 1911.) у Сарајеву беше једна огромна национална манифестација Срба из свих земаља...

у крајњој сиротињи без својих јединих економских извора и природом одређених веза и комуникација с Босном и Херцеговином. Услед латентног економско-трговинског антагонизма, који је у новије доба све више и више растао између аустријске и маџарске половине Хабзбуршке монархије, Далмацију су обилазили сви главни економски и трговачки путеви. Исељавање и зарада у иностранству, нарочито у Америкама, беху постали главни извор целокупнога земаљског живота. Економском стању и народном богатству, које је држава свима средствима свога ауторитета стално угушивала, потпуно је одговарало и њено старање за народну просвету. Интересантно је напоменути, да је школовање Далматинаца на универзитету у Загребу било онемогућено једном наредбом, по којој дипломе тога универзитета у Далмацији нису признаване као у другим деловима монархије! У XX. век Далмација је ушла с престанком узајамних српско-хрватских борби, које је Аустрија вештачки распиривала, фаворизирајући при томе деценијама на рачун целога српско-хрватскога народа једну шаку Италијана, већином импортираних и растуриених у неколико далматинских вароши...

Судбина хрватскога и српскога народа у *Хрватској, Славонији и Срему* била је регулисана на један сасвим нарочити, чисто аустријски, начин у погледу државно-правнога положаја ових земаља у Хабзбуршкој монархији. Извесна, и ако врло површна, аутономија Хрватске у Угарској била је заснована на једном угарско-хрватском *Компромису* (Нагодба) од 1868. год. Хрватска, као „краљевина уједињена“ Угарској, имала је свога *Бана*, кога је постављала угарска влада, али увек у споразуму с Бечом, који је преко т. зв. заједничких послова и круиних прерогатива, као и нарочито дресиранога свештенства, увек вршио велики утицај у Хрватској. Бан је био као нека врста председника трију директора појединих одељења, т. зв. Хрватске Владе за унутрашње земаљске послове (унутрашњи послови, просвета и вера и правосуђе). Хрватски је Сабор састављало 88 народом изабраних посланика и 25 вирилиста. Компетенција његова, и ако без икакве санкције, обухватала је само унутрашње земаљске ствари. Поред тога Хрватски је Сабор имао права да шаље као своје делегате у угарски парламенат у почетку двадесет девет а затим четрдесет чланова, и четворицу у угарску делегацију. Право учествовања у овим телима хрватски су делегати имали само онда, када су се у њима расправљала питања, која су се непосредно тичала Хрватске. Основни је закон још предвиђао и установу *регионалних делегација* за регулисање спорних питања, али су оне врло ретко

функционисале. Ни хрватски народ, ни Хрватски Сабор, па чак ни сама хрватска влада нису имали никаквога утицаја на регулисање т. зв. заједничких државних послова, у које су спадали: издаци на двор; одређивање контингента регрута и целокупно војно законодавство; финансије, новчани систем, папирни новац, мера и тежина; трговински и државни уговори, установа банака и питање кредита; заштита марака, мустара, жига и литерарне својине; поморско, трговинско, менично и рударско законодавство; царина и трговина; пошта и телеграф; железнице; пристаништа и пловидба. Поред свега тога Хрватска је била у обавези преко једне финансиске Нагодбе, да у заједничку маџарску државну касу даје 56% укупних земаљских прихода за заједничке послове. Али целокупну ову финансиску администрацију Угарска је водила сама и у толикој мери покривено, да у Хрватској није било ни једнога јединога човека, који је знао тачно расходе и приходе своје земље. Јер је Угарска давала Хрватској на име припадајућих јој 44% за њене аутономне потребе онолико, колико је када сама хтела. Апсурдност државно-правнога положаја Хрватске у Хабзбуршкој монархији допуњавао је овај финансиски аранжман једном нечувеним експлоатацијом од стране Маџарске.

У прве године XX. века Хрватска је ушла с економским, политичким и моралним рушевинама двадесетогодишњег реакционарнога бановања грофа Куена Хедервариа. Овај режим, који спада међу најтиранскије и најкоруптивније владавине свих историјских векова, био је од Хрватске направио — по речима њенога патриоте Франка Поточњака — једну праву „земљу безправља и деморализације“. За време Куенове владавине у Хрватској беше угушен сваки национални живот. И сама универзитетска настава беше стављена под строги полицијски надзор. Протести куражних јавних радника одводили су их у тамнице, а покрети народних маса беху угушивани у крви и с великим жртвама. Све што се није могло приклонити владавинском режиму, као год и сви они елементи, који нису могли бити поткупљени, беху искључени из сваког јавног живота. Овај безбожни режим представљаше, да се послужимо Гледстоновим речима, изговореним у једној другој прилици „*сјално вређање религије, грађанских права, човечности и јавне пристойности*“. Вештим махинацијама и корупцијом гроф Куен Хедервари беше успео да до краја распири шовинистичке распре између Хрвата и Срба у Хрватској и да од те друштвено-политичке аномалије направи темељ своје противнародне владавине. Полиција и остали плаћени органи успеше да за једно извесно време угуше чак и све помирљиве вапаје славнога бискупа Штрос-

мајера, који из Ђакова узалуд указиваше и Србима и Хрватима, да им је у слози и заједничкоме раду једини спас од поплаве германско-маџарске, чије се колонизирање вршило у масама у Славонији и у Срему. У овоме погледу највећи успех Куенове владавине беше постигнут у јесен 1902. године чувеним братоубилачким демонстрацијама и демолирањем у Загребу. Али у исто време то беше и последњи велики успех овога реакционарскога и туђинског система владавине у овим земљама...

У административном погледу аустријско *Приморје* беше подељено на три покрајине: *Истра* са острвима, *Трст* са околином и *Горица* — *Градишка*. Истра и Горица имале су, по општем типу аустријских покрајина, своје провинцијске саборе, чија ограничена компетенција није обухватала чак ни најосновније локалне потребе народне. Поред тога ове су две покрајине у бечкоме парламенту биле заступљене прво са по четири а после са по пет посланика, изабраних од народа и корпорација. „*Аутономна варош Трст и његова околина*“, у место покрајинскога сабора, имала је општински одбор, састављен од 80 изабраних чланова, а у заједничкоме парламенту у Бечу била је заступљена у почетку са 4 а доцније са 5 посланика. Седиште управника централне државне управе за све три ове покрајине било је у Трсту. Аустријска владавина у овим земљама била је заснована на националном антагонизму између Хрвата и Словенаца, с једне, и Италијана, с друге стране. Истра, Трст и Горица су *једине* земље, у којима се Југословени додирију с Италијанима у великим масама. На западној обали Истре, у Трсту и вароши Горици живи италијанска већина становништва, док су на целој осталој територији ових покрајина Хрвати и Словенци у огромној и апсолутној већини. Вешто лавирајући и помажући час једне час друге, а увек једне на рачун других и противу њих, аустријска се управа напрезала да одржи једну привидну државну равнотежу, која је врло често долазила у опасност да буде сасвим уништена, јер нико у самој ствари никада ништа позитивно није добио. Последице аустријске владавине биле су и овде исте као и у свима осталима земљама Хабзбуршке монархије, чији се народ није могао помирити са силом наметнутом туђинском владавином. Борећи се пак истовремено на два фронта, противу државе и супарничке нације, народ ових земаља је се у толико више прекалио и добио карактер једне крајње борбености. Сталан притисак претенциозног и безобзирног италијанског империјализма створио је у овим крајевима јаку националну — југословенску — свест као и у Далмацији...

Поред северне Истре, Трста и Горичке главне масе словеначкога народа беху административно издељене по овим аустријским покрајинама: *Крањска, Јужна Корушка и Јужна Штајерска*. Уз то један знатан број је потпадао под Угарску, т. зв. *Маџарска Словенија*, између река Муре и Раба. Према томе Словенци су били заступљени у шест разних аустријских провинцијских сабора. Словеначки народ, поред свега тога, као год уосталом и од своја 24 посланика у бечкоме парламенту, имао је због основног система аустријске владавине једину корист: да његови заступници јавно манифестирају националну егзистенцију овога срчаног народа. Релативна малобројност Словенаца беше на њих навукла безобзирну насртљивост и организовану пројдрљивост Немаца, да их асимилирају као једину озбиљну брану између њих и Јадранскога мора. Јединствена отпорност Словенаца, с друге стране, одржаваше их у положају непрекидне борбе, у свакоме погледу неједнаке, за очување националнога индивидуалитета. Док је т. зв. клерикална партија преко својих заступника у провинцијалним саборима и заједничкоме парламенту у Бечу покушавала да помоћу компромиса са владајућом дворском камарилом у Бечу изради какву било олакшицу своје народу, дотле су представници напредне либералне странке, у огорченој јавној борби за народна права и слободе, стално истицали неопходност потребе за заједнички рад с осталим Југословенима. Клерикализам међу Словенцима није никада достигао оне размере, да угуши националну свест, као год уосталом што никада није био тај случај ни у суседној Хрватској; али исељавање у Америку и из словеначких земаља беше ухватило дубокога корена и, као год и у Хрватској, беше постало не само средство за зараду већ и начин склањања од неиздржљиве туђинске владавине...

Па ипак као да најтежа судбина беше оних Југословена, чије су земље потпадале непосредно под Угарску. Срби у *Банату*, *Бачкој* и *Барањи* бејаху изложени подједнаком терору Маџара као и Хрвати у *Међумурју* (између Драве, Муре и Штајерске) и Словенци између Муре и Раба. Без икаквих, ма и привидних, политичких аутономних повластица, нарочито Срби у Банату и Бачкој имађаху да издрже једну натприродну борбу противу бесомучнога помаџаривања, које је силом државне власти наметано на све могуће начине. Док је у аустријским провинцијама било бар каквога таквога суда, угњетени народи у Угарској беху лишени и тога последњег средства одбране, које овде увек беше на истој висини правде и морала, као и у по крви јој сродној држави.

Турској. — У тежњи да Банат и Бачку маџаризирају на штету Срба, Маџари су постигли сасвим супротне резултате. Срби се, и ако са тешком муком, одржаше у своје сталном броју: један знатан број Срба до душе у источном планинском Банату беше порумуњен; али се број Маџара не повећа. Са својом крволочном политиком истребљивања немаџарских народности они допринеше да се по овим богатим земљама изврши, по добро смишљеноме плану пангерманизма, колонизација великих маса Немаца! Једина јавна и од државе призната српска институција — остатак ранијих српских привилегија — беше једна врста скучене црквено-школске аутономије, која је обухватала православне Србе из Баната и Бачке и из Хрватске, Славоније и Срема. Српски патријарх са владикама и свештенством, као год и Црквено-школски Сабор у Карловцима, и по надлежности своје власти и по снази својих одлука, били су у потпуној зависности од воље и ђуди угарскога министарства у Будим-Пешти.

Као одговарајућу компензацију за Трст, од кога је Аустрија била створила своје главно пристаниште на Јадранском мору. Маџари су 1868. после дугих дебата просто отели од Хрватске *Ријеку* (Фијуму). Хрвати беху принуђени да у § 66. Нагодбе признаду као *separatum sacrae regni coronae adnexum corpus*. Више због империјалистичкога беса и тежње, да не изостану иза аустријскога дела Хабзбуршке монархије, него због стварних потреба своје трговине, која је готово цела била упућена другим путевима, Маџари направише од Ријеке своје пристаниште, и у самој вароши заведоше чисто своју администрацију. Још у почетку, када је пристаниште подизано, они доведоше један велики број Италијана са циљем, да из ове вароши сасвим истисну Хрвате-домородце. Отуда је Ријека и постала поприште огорчене борбе у државно-правном погледу између Хрватске и Угарске, а у националном између Италијана и Југословена.

Велике социјалне и политичке трансформације су се извршиле у другој српској независној државици *Црној Гори* у последњим десетинама XIX. века. После убијства из освете кнеза Данила, првог световнога владоца обновљене Црне Горе, после не колико кнежева-владика, 1860. године на црногорски је престо попет његов синовац кнез *Никола*. Његова владавина испуњава сву дошњију историју Црне Горе, све до наших дана. — Једна нарочита примитивна социјална организација са једним савршеним племенским сепаратизмом давала је главну карактеристику у држав-

ној организацији Црне Горе и у исто време омогућавала пуну и ничим неограничену апсолутистичку владавину кнеза Николе, са којом је он увео Црну Гору чак и у XX. век. Тек после малог територијалног увећања од 1878. Црна Гора је почела постепено долазити у додир с иностранством, после чега је као природна последица наступила полагана трансформација племенскога менталитета код народа. Дотле је кнез Никола био и владалац и министар и управник и судија и благајник, а све то по своје личне нахођењу и расположењу. После овога у Црној се Гори почела осећати потреба за писаним законодавством, која је у неколико била подмирена знаменитим реформаторским радом D-га Валтара Божишића. Постепено опадање племенскога антагонизма, кнез Никола је покушао да преобрати у једну врсту локалнога патриотизма и државнога сепаратизма Црне Горе. Али је његов успех у овоме погледу био ограничен само на трајање једне чиновничке генерације, па и то не потпуно. Уопште узев, парадоксалан феномен постојања племенскога партикуларизма код Срба у Црној Гори представљао је у толико већи куриозитет, што је овај део народа био главни чувар и носилац свих српских историјских и националних традиција! Борбе српскога народа у Шумадији за време устанка под Карађорђеу у Црној су Гори у успомени народној најбоље сачуване и тако рећи из дана у дан опеване и глорификоване.

Од 1890. године у Црну Гору се поче враћати са школовања из иностранства читава једна нова генерација младих људи, запојена новим, модерним идејама о државном уређењу и надахнута општим националним идеалима (Шаулић, Ђуровић, Радуловић, Рајчевић, и др.). Потреба за школованим људима у целокупној државној администрацији била је толико велика и толико очигледна, да је кнез Никола био просто приморан, да све ове нове људе прими у разне државне службе, и ако му њихова схватања нису ни мало била пријатна. У исто време и сам народ поче давати више важности и поверења својим школованим синовима, који су се опет према њему опходили са више знања и ауторитета, али и са исто толико љубави и искрености. Покрет за политичке слободе и савремено државно уређење ухвати убрзо дубокога корена у Црној Гори, нарочито међу сељацима. Чувајући суревњиво своју апсолутистичку власт, кнез Никола се намах нађе у једној врло тешкој унутрашњој ситуацији. Стихови о „старим добрим временима“ нису имали више никаква одзива у души народа препорођене Црне Горе. Народ у масама поче одлазити у Америку, не само ради зараде, већ и због тога што није могао

подносити лични режим, који у исто време постајаше све више и више апсолутистички и коруптиван. Главни сукоб био је стално одлаган поглавито због несрећних унутрашњих прилика и политичке реакције у Србији тога доба, које је кнез Никола стално експлоатисао пред својим Црногорцима. У XX. век Црна Гора, сва у једном унутрашњем превирању, уђе са разним махинацијама свога кнеза, да одржи свој апсолутистички режим унутра, и у исто време са његовим подједнако срдачним наслоним на Русију, Турску и Аустро-Угарску...

„Живео југословенски краљ!“ — Са тим сугестивним ускликом 23. јуна 1903. године на бечкој железничкој станици више стотина студената Срба, Хрвата и Словенаца, поздравише новог краља Србије, Петра I., када је из Женева ишао да прими владалачку власт у Београду. Овај спонтани поздрав садржаваше не само наде и идеале целог народа, у чије га име његова омладина беше изразила, већ у исто време и програм једнога новог рада у свима српским и југословенским земљама. То у истини беше почетни датум једне нове епохе у животу целог овога народа, толико издељеног, толико угњетаваног, толико истребљиваног и толико нападеног! И, заиста, беше намах наступио један од оних највеличанственијих историјских момената, када милиони потлачених народа, хипнотисани само вером и надом у слободу и национални васкрс, отпочињу слободније да дишу, куражније да гледају и усправније да се држе... Сва тежина туђинскога притиска постаје онда илузорна, јер се тада многобројне жртве саме и добровољно бацају у амбисе пакла, преко којих народи имају да дођу до вечитих циљева слободе и независности!...

И сама нада, да ће се Србија под владавином краља Петра ослободити фаталнога тугорства Аустро-Угарске и поћи путем националне независности, уливала је једно ново самопоуздање целом српском и југословенском народу у Хабзбуршкој монархији. Нови став и нова оријентација Србије, како у њеној унутрашњој, тако исто и у спољашњој политици, оправдаше од првога дана све наде и сва очекивања њених поробљених саплеменика. Једна права експлозија националне радости обузе цео народ од Триглава до Тимока и од Арада до Ловћена у тренутку, када Србија отпоче борбу с Аустро-Угарском за своју економску еманципацију. Њене унутрашње слободе и општи напредак, под ореолом потпуне државне независности, постадоше једна жива привлачна

сила за цео српски и југословенски народ ван њених граница, како за оне у Турској и Аустрији, тако исто и за оне у Маџарској и Црној Гори. Први стварни успеси Србије у њеној борби за еманципацију учинише је у очима целог народа стожером свих народних тежњи и идеала; а краљ Петар постаде намах легендарни херој и носилац идеје народнога ослобођења и уједињења.

Још за време, док је Србија тек отпочињала свој државни препород, српски народ у Вардарској Србији предузе једно енергично прикушљање растурене снаге и организацију за отпор и за одбрану од истребљивања, које му је од разних туђинских најезди са свих страна грозило. Физичко истребљивање српскога живља у Старој Србији и Маџедонији као да беше ушло у своју последњу фазу баш за време реформне акције великих сила у европској Турској. Варварски терор турске владавине беше постао ништаван према многобројним и свакодневним жртвама, које су падале од бугарских комитских чета и арнаутских хорди, које инспирисаше и одржаваше Аустро-Угарска. Стога Срби из Вардарске Србије, наслањајући се морално на препорођену Србију, беху принуђени да се и сами лате истих средстава за своју самоодбрану, којима је се служио и подмукли непријатељ. Наишавши на најлепши пријем код сеоскога становништва, које узеше у заштиту са оружаном руком, не само од турских експлоататора већ и од бугарских терориста, чете српских комита успеше да убрзо васкрсну српско име све до Битоља и до Солуна. У многобројним борбама, које су у току неколико година вођене по свима крајевима Старе Србије и Маџедоније, поред домородаца и добровољаца из Србије, узе живог учешћа и омладина из свих осталих српских и југословенских земаља. И ако су све те борбе биле пригушене и прикривене, жртве беху огромне. У маџедонским гудурама први пут после толико времена Срби, Хрвати и Словенци, па чак и босанско-херцеговачки муслимани, помешаше своју херојски проливену крв у одбрани заједничке ствари на овој страни своје заједничке земље.

Успеси српске одбранбене акције у Турској изазваше велико запрепашћење и огорчење не само у Бугарској, већ исто тако и у Хабзбуршкој монархији. Бугарска је већ живела у уверењу, да је својом терористичком акцијом била успела да убеди европско јавно мњење, да је Вардарска Србија — бугарска земља. Догађаји, срећом, показаше за времена да је њено друго уверење било много више нереално него прво. Бугарска узнемиреност због откривања правога стања ствари у Маџедонији у неколико момената достиже толико велике размере, да је званична Бугарска

претила отвореним нападом на Србију, ако она не обустави „своју“ четничку акцију на Вардару. Не мање узнемирена од Бугарске беше Аустро-Угарска, која је увек у свакоме српскоме успеху гледала свој пораз. Овога пута њој су се отварале рђаве перспективе у два разна правца: страх од спречавања њенога пута ка Солуну због српскога дизања на Вардару беше допуњен непосредном опасношћу од револуционисања маса југословенскога народа у самој монархији, чији синови узимаху све живљега учешћа у националној самоодбрани у Маџедонији. Стога и Бугарска и Аустро-Угарска, заједно и у исто време, почеше представљати европскоме свету „српску опасност“, која је тобож њима обема претила!

Једно велико превирање духова код Хрвата и Срба у Хрватској беше се већ извршило, када је 1903. године престао режим грофа Куена Хедервари. Дугогодишње заједничке патње и страдања беху дефинитивно отрезиле и најокорелије шовинисте, наравно, сем оних који су то били по професији и по инструкцијама из Беча и Пеште. Срби у Хрватској, пред навалом маџаризације и германизма, беху развили један изванредан рад на економскоме снажењу народа преко банака, великих трговина, земљорадничких задруга и привредних школа. Срби са много заслужним В. Матијевићем на челу почеше с великим успехом сузбијати навалу туђинских капитала у Хрватској, Славонији и Срему. У овоме погледу они беху постали несравњено јачи од пропорционално многобројнијих Хрвата. И ако су Хрвати и Срби из Далмације много пута и раније позивали своју браћу из Хрватске на заједничку борбу противу истога и заједничкога непријатеља, ова спасоносна идеја морала је за своје остварење сачекати једну нову генерацију Хрвата и Срба, васпитаних независно од свих утицаја бечке и пештанске политичке педагогике. Промена стања у Србији — с једне стране, и борба удружене маџарске опозиције противу Тисине либералне странке и бечке камариле у Угарској — с друге стране, припомогаше да се у Хрватској дефинитивно изврши унификација народних тежњи и организација народне снаге и у исто време да се народна политика изведе на прави пут. Да би својој борби дала општији и већи значај, маџарска се опозиција на крају крајева обрати за помоћ и сарадњу свима независним хрватским и српским странкама. После дугих преговора 2. октобра 1905. године састадоше се на Ријечи 40 хрватских посланика из Хрватске, Далмације и Истре; а већ 4. октобра беше објављена чувена *Резолуција*, по којој су хрватски посланици пристајали на заједнички рад са маџарском опозицијом, ако она са своје стране загарантује

да у Маџарској свака нација има право да слободно и независно одлучује о својој егзистенцији и судбини“. Убрзо затим, 17. октобра, 26 српских посланика на састанку у Задру донесоше своју Резолуцију, која је садржавала исту одлуку и тражила исте, мало више прецизиране, гаранције као и хрватска резолуција из Фијуме. Обе скупштине изабраше по један ужи одбор за израду детаљнога споразума и програма за заједничку акцију хрватскога и српскога народа. И у томе је управо и био велики историјски значај ове две скупштине народних представника: погађајући се с Маџарима они утврдише и јавно прокламоваше основну поставку народне егзистенције и целокупнога његовога рада, да су *Хрвати и Срби по крви и језику један и исти народ*...

Свесна и срчана Далмација предузе опет заставу велике идеје народнога јединства! На седници Далматинскога Сабора, 18. новембра 1905. године, Др. П. Чингрија, као председник хрватске партије, у име посланика Хрвата и Срба, прочита овакву изјаву, која је садржавала и неколико карактеристичних практичних предлога:

„Клубови хрватске и српске народне партије, стојећи на начелу, да Хрвати и Срби сачињавају један народ, да су исти међу собом равноправни и да нарочито данас, када се у целоме свету, а особито у монархији, помаљају на хоризонту важни догађаји, који непосредно додирују њихове животне интересе, они морају да држе у приправности своју снагу и своја национална средства, како би спречили да их ток догађаја не изненади.

„Због тога ће далматински Хрвати и Срби радити на националним питањима раме уз раме, као равноправна браћа; нарочито ће се трудити да с уједињеним снагама што пре постигну сједињење Далмације с Хрватском и Славонијом, јер је то главни услов за осигурање боље националне будућности тих земаља.

„Да би начела братске слоге и равноправности између далматинских Хрвата и Срба постигла трајну примену не само код народних представника него и у кругу владинога делања, част ми је, у име оба клуба, предложити Сабору следећа решења на одобрење:

„I. — Позива се Ц. и Кр. Влада да сходно решењу Сабора од 21. јула 1883. године употреби свој утицај на то, да све власти код назначења народнога језика (у Далмацији) увек употребљавају израз „*хрватски или српски*“, да се у школама Далмације и хрватском и српском имену да почасно место и да се у школским књигама води рачуна о српској и хрватској историји, како би се ученици могли упознати с њиховим главним догађајима) и да у исто време и латинска и ћирилска азбука буду тако пређаване, да ученици могу и једну и другу да читају и да пишу.

„II. — Позива се Земаљски Одбор да сва решења пише оном азбуком, на којој је и одговарајућа молба упућена.“

Још исте зиме, 1905. године, све независне хрватске и српске партије образоваше у Загребу једну заједничку партију „*хрватско-српску коалицију*“, која одмах упути један манифест народу, у коме

су били потпомогнути захтеви маџарске опозиције. Овај акт изазва највеће запрепаштење у бечким владајућим круговима, мање због изражене солидарности хрватско-српске с Маџарима, а много више због јавно манифестоване и остварене идеје народнога јединства Срба и Хрвата и њихових заједничких постулата. Основни принципи Хабзбуршке монархије — *подели па владај* — беше сасвим изненада и једном за свагда уништен! Овај епохални догађај највише и допринесе те из Беча и Пеште, у почетку 1906. године, дадоше владу маџарској опозицији, која одмах изврши опште изборе, а у Хрватској, према изборноме резултату постави владу од чланова српско-хрватске коалиције, с политички неутралним Баном, грофом Пејачевићем, на челу. После толико дугога времена владавине насиља и угњетавања Хрватска дође до колико толико аутономних права и слобода, и ако је и то врло мало времена трајало...

Ништа мањи морални утицај препорода Србије не беше у Босни и Херцеговини, најпотлаченијој земљи Хабзбуршке монархије. Покрет православних Срба из ових земаља, који је тражио црквено-школску аутономију, доведе најзад до једнога компромиса са заједничким аустро-угарским министром финансија, 19. августа 1905. године био је издан и објављен један Статут, који је регулисао црквене и школске односе православних Срба у Босни и Херцеговини. Одмах затим православни Срби, нарочито они из Херцеговине развише један интензиван економски рад за сузбијање аустро-угарских капитала и колонизатора. Оснивање банака и земљорадничких задруга, прибављање бољег кредита и откупљивање земље од *ага* (поседника) за рачун *кметова* (сеоских паупера привезаних за господарску земљу), отварање трговина и других предузећа — све то представљаше један реалан почетак националнога Васкрса, који допуњаваше добротворно друштво *Просвета*, помажући школовање народне омладине. Мухамеданци и католици следоваху свима народним предузећима православних Срба. Али је цео овај рад, ма колико да је носио колорит лојалности, наилазио на сталне сметње и тешкоће код аустро-угарских власти. Због тога православни Срби из целе земље на једној Народној Скупштини у Сарајеву, 24. маја 1907. године, донеше одлуку да предузму и политичку акцију, која ће имати за циљ завођење једнога аутономнога режима уставних слобода у овим земаљама. Мухамеданци и католици учинише ускоро то исто и једна паралелна политичка акција отпоче да се развија у целој земљи, како за грађанска тако исто и за политичка и национална права.

Степњени са свих страна већим и јачим непријатељима, Словенци су много раније били дошли до свести и уверења, да се, изоловани и сами, не могу одржати пред толиким туђинским навалама.* Интересантно је, да су у више критичних момената српско-хрватских односа баш словеначки независни и слободни духови указивали, да је једини спас свих Југословена само у заједничком раду и истој народној политици. Због тога се Словенци сами и по сопственој иницијативи одмах придружише хрватско-српскоме јединству, чим је оно било прокламовано. Либерална, напредна и национална, словеначка странка, преко својих посланика и у бечкоме Парламенту и у провинцијским саборима предузе једну акцију потпуне солидарности и заједнице са српско-хрватском коалицијом. Интензиван национални рад Словенаца, и на економском и на просветном пољу, с новом политичком оријентацијом и новим циљевима, још више поштри њихову сталну борбу с Немцима и с Италијанима, који су, сваки са своје стране, све више и више притискивали. Словеначка Матица (Академија наука и уметности) расправљаше питање, да српско-хрватски језик усвоји за књижевни језик Словенаца и у исто време одлучи, да у својим издањима сваке године даје по једну српску књигу, штампану ћирилицом. На свим југословенским научним конгресима и уметничким изложбама Словенци су најактивније и најодушевљеније учествовали. На покушај из Беча да цео овај нови народни покрет угуше, словеначки патриоти појачаше своје агитације у народу, па их чак пренеше и у војску, у којој се поред њихових војника налазио и релативно знатан број официра и подофицира—Словенаца...

Међутим, у ово исто време превирање у народноме менталитету Црне Горе беше потпуно извршено. Силан српски патриотизам горштакких Црногораца изађе из свога локалнога круга на прави пут опште народних тежњи и идеала. Из некадашњег племенског партикуларизма не разви се — као што је то удешавао кнез Никола — провинцијско-династички патриотизам, већ се једним природним процесом народне психологије сви Црногорци изразили као један део целине, коју је сачињавао сав српски народ, онако како су сви они осећали у националним традицијама,

* Колико су Словенци били прожети идејом народнога јединства, поред свега осталог, најбољи доказ пружа једна књига о Македонскоме Проблему, штампана у Бечу 1902 године на немачкоме језику. Словенац Др. Нико Жупанић, на основи аргумената историје, доказиваше, да је Македонија српска земља, а на основи аргумената етнографије и етнологије, да је становништво Македоније српскога порекла и менталитета.

које су тако ревносно чували заједно са српским именом, кроз толике тешке векове српске историје.* Критична ситуација, у којој се нађе кнез Никола после обнове Србије и доласка његовог зета, Краља Петра, на српски престо, постајаше из дана у дан све тежа и тежа. Народне се тежње више нису могле угушивати, а и разлог указивања на унутрашње трзавице у Шумадији беше више престао да важи. Његови „планински соколи“ тражаху политичке слободе и модерне државне институције! Пошто је своја национална и политичка уверења платио главом (1904.) симпатични народни трибун и вођа народног покрета, Милош Шаулић, кнез Никола 15. новембра 1905. године прокламова Устав и нареди изборе за Народну Скупштину, у коју дође опозиција у огромној већини, и поред велике агитације за дотадашњу владу, коју беше развио и сам кнез. Уставна и парламентарна оперета кнеза Николе, међутим, није дуго трајала. Прва парламентарна влада, под председништвом М. Радуловића, састављена из скупштинске већине, остала је на управи државној свега два месеца. Њу је, у почетку 1907. године, заменила још енергичнија влада Андрије Радовића, састављена такође из опозиционих елемената, која је на власти остала до 18. априла исте године, када је стварно завршен и парламентарни режим у Црној Гори. Али ово време, и ако најпривидније, уставности, слободоумни елементи искористише да организују *народну странку* и да доврше своје патриотске агитације у народу. У самој пак Скупштини већина изврши два чина, који је дефинитивно одвојише од кнеза. Прво, Скупштина се званично назва „*Српска Народна Скупштина Црне Горе*“ друго, у својој Адреси кнезу она истаче као свој императивни захтев „*да одношаји Црне Горе са Србијом буду најшешњи, а сиољна Полишка истиа*“... Целу ову опасну игру с народом и државним институцијама кнез Никола пресече у моменту када Радовићева влада затражи, да изврши преглед државних рачуна за последњих 10 година, циљајући при томе нарочито на велике суме, које су из Русије долазиле за издржавање војске у Црној Гори. Он просто отера и владу и Народну Скупштину и на управу државну доведе озлоглашенога аустрофила Др. Л. Томановића, који одмах отпоче са страховитим гоњењима присталица народне странке, са рушењем штампарија и угушивањем сваке јавне критике.

* Цео овај процес социјално-политичкога развитка Црне Горе најбоље је представио њен бивши председник министарства и државник Андрија Радовић, када је једном приликом своме суверену изговорио ове речи: „Мој деда је био само члан свога племена, мој отац Црногорац а ја сам Србин!... Тако је осећала цела Црна Гора и то осећање никаква сила не могаде изменити...“

Да својој новој влади бар у необавештеноме иностранству одржи изглед колико толико законите владавине, кнез Никола се реши, да јој сам, силом и лично агитацијом, створи скупштинску већину. Извињавајући се пред народом што је распустио дотадашњу Скупштину, кнез изјави: „Ја нисам противу Народне Скупштине. Ја сам само противу политичких партија и — опозиције! — Уосталом, ја Устав нисам ни дао због Црногораца, већ због странага света!“ Одмах после добивене већине у новој Народној Скупштини кнез Никола отпутова из Црне Горе, да направи званичну посету у Бечу...

Заслепљеност и безобзирност тиранских и туђинских владавина имају често пута највећих заслуга за буђење и организовање отпора код потлачених народа... „Ко сеје ветар, жање олују!“ — вели једна српска пословица. Са намером да угуши природна и легитимна национална осећања Срба и Југословена, Аустро-Угарска и њени савезници испунише целу другу половину прве деценије XX. века најстрашнијим прогањањима и најбезбожнијим политичким процесима противу Срба и Југословена, и за пет година извршише толику „велико-српску пропаганду,“ за коју би у редовним приликама било потребно најмање пола века!

Још у лето 1907. године у Бечу и у Пешти беше израђен опсежан и детаљан план за угушење националнога покрета Срба и Југословена у јужним земљама Хабзбуршке монархије, а нарочито у Србији, коју је требало по сваку цену што више компромитовати. У јесен је, после пута два балканска суверена у Бечу, био утврђен и програм рада са савезницима, подељене улоге и акција одмах отпоче. Појачање терора у Босни и Херцеговини пратила су политичка прогањања у Далмацији. Увек готов на насиља, мађарски шовинизам доби право да, газећи Нагодбу са Хрватима, заведе на железницама хрватским искључиво мађарски језик. Бугарска је имала да оптужи Србију за немире у Македонији и да јој запрети ратом; а кнез Никола да открије мреже велико-српске пропаганде из Београда, које су заглажале опстанак Хабзбуршке монархије и његов лични живот!

Аустро-Угарски терор отпоче прво у Босни и Херцеговини. Појачање гарнизона и жандамерије, смењивање свих подозривих чиновника, који нису били немачке и мађарске народности, угушење јавности, која и иначе није имала права да прештампава ни све оно што је излазило у бечким и пештанским новинама, протеривање новинара, који не беху домородци и хапшење у масама

јавних радника домородаца — све то беху војничко-полициске мере, које су и ипаче несносно стање у овим земљама начиниле ужасним. Поред јавних радника за велеиздају су оптуживане и жене и — деца. Највећи песник Босне, Петар Кочић, у своме листу „Отаџбина“ наштампа тада ову карактеристичну песму у прози:

Молитва

„Несрећан си, Народе мој, биједна си, Отаџино моја! Знам ја и осјећам невоље твоје и прии чемер што ти је стегао душу твоју. Знам ја то све и осјћам, али ми не дају пјевати о сретним данима минута времена, али ми не дају кукати над општим јадом твојим. Народе мој заробљени, и кукавна Отаџино моја!

Не милосрдно ме т,ерају с гробља, шибалу ме страшно и ријечи ми у грлу стају. Грбови остају неопјевани ријечима чистијем, непокапани сузама искренијем, а мајке, сиње кукавице, неутјешене утјехом благом, па се буни у љутој срџби и Божије и људско срце, и мртва се тјела у мртвачкој одори дижу из неоплаканих гробова и оглашују се језивим јауком и лелеком, да душа у човеку протрне и промрзне.

„О, Боже мој, велики и силни и недостижни, дај ми језик, дај ми крупне и големе ријечи, које душмани не разумију а народ разумије, да се исплачем и изјадикujem искрено над црним удесом свега Народа и земље своје. Поклони ми ријечи, Господе, крупне и замашне као брда хималајски силне и моћне као небески громови, оштре и језиве као свјетлице Божије а тирјанима и зулумџарима неразумљиве као што је неразумљива свиња египатска роду човечанскоме. Дај ми те ријечи и обдари ме, Господе мој, твом даром својим великијем и милошћу својом неизмјерном, јер ће ми срце свенути, јер ће ми се душа од превелике туге и жалости разгубати!“

Чудан су одјек имале ове јеванђелске речи у душама свих народних целата. У Бања-Луки, где је терор у ово време највише беснио, писац би ухапшен са целим одбором и оптужен за велеиздају, штампарија уништена, а лист угушен.

Пред сам крај јесени 1907. године, одмах по повратку кнеза Николе из Беча, из Котора стиже на Цетиње једна проблематична индивидуа, пријави се полицији и предаде неколико бомби, које је тобож био донео из Београда да убије кнеза Николу. Као своје саучеснике он сам означи целу народну странку у Црној Гори и сву црногорску школску омладину, затим званичну Србију: Горни двор и њену владу и руског министра на Цетињу, Максимова! Тамнице Црне Горе не беху довољне да приме све жртве овога аустројскога комплота. Сем шефа народне странке, Андрије Радовића, који се беше затекао у иностранству, беху похапшени сви остали њени најугледнији прваци и оптужени за велеиздају. Аустро-Угарска штампа и остали државни органи, нарочито дипломатски, ликовашу пред Европом, указујући на Србију као на гнездо нереди и преврата. Ова политичка афера постаде целом

свету на мах јасна, када се на Прекоме Суду, који је отпочео претрес у почетку пролећа 1908. године, појави једнога дана „добровољно“ као главни сведок — један познати мрачан тип, прокажени и по наслеђу и по професији — шпијун Хабзбуршке монархије... Али Прекоме суду на Цетињу предстале и Андрија Радовић, који не хтеде оставити своје оптужене другове. И поред наговарања свих својих пријатеља, да се не излаже узалуд очигледној опасности, Радовић се у целом народу прослави својим куражним презирањем свих својих личних обзира за рачун опште ствари. Наравно да су при крају пролећа сви главни оптуженици били и осуђени. Благодарећи једној енергичној интервенцији Русије, многе невинне главе бежу спашене од спрењених вешала. Али просечна казна беше 15 година робије у оковима: њоме бежу осуђени Радовић и сви његови другови. Због денунцијација на Цетињу између Србије и Црне Горе односи постадоше отворено непријатељски; први циљ Аустро-Угарске политике тога времена беше потпуно постигнут...

Због закона, којим је Франц Кошут, министар трговине маџарске коалиције хтео да званично заведе маџарски језик и на железницама у Хрватској, четрдесет посланика српско-хрватске коалиције у пештанскоме Парламенту, одмах поведоше опструкцију. Ова је криза довела не само до потпунога раскида односа између српско-хрватске и маџарске коалиције, већ и до промене целога режима у Хрватској. Већ у јулу месецу 1907. године за новог Бана Хрватске беше постављен Др. Александар Ракоцај, Маџар и по рођењу и по својим политичким тежњама. Опозиционо држање српско-хрватске коалиције према новоме Бану доведе до распуштања Хрватскога Сабора. А да би избори за Сабор били извршени са што више маџарских интенција, 6. јануара 1908. године, за Бана Хрватске беше постављен барон Павле Раух, који је био добио мандат, да у Хрватској васпостави режим графа Куена. Али на изборима, 28. фебруара, српско-хрватска коалиција доби пресудну победу: од 88 мандата удружени Србо-Хрвати добише 57 мандата. При отварању Сабора, 12. марта, ветеран српско-хрватскога јединства, Еразмо Барчић са Ријеке, узвикну: „Напоље странци!“ И одмах за тим, пре него што је се и конституисао, Сабор би одложен на неодређено време. У Хрватској настаде поново потпун маџарски апсолутизам, довољно срачунат према општим циљевима Хабзбуршке политике.

Али то све само беше увертира великога политичкога скандала, који је у Загребу имао да допуни и заврши отпочету аферу на Цетињу. Истовремено са открићима аустро-угарскога агента

на цетињскоме бомбашкоме процесу о великосрпској пропаганди из Београда, сва официјелна аустро-угарска штампа беше почела да третира питање о револуционарној акцији, коју је Србија систематски водила у југословенским земљама Хабзбуршке монархије. Циљ је целе ове акције био да заплаши лојалну мањину Хрвата и да изазове реакцију противу српско-хрватске коалиције у самој Хрватској. Али све ове наде постадоше илузорне после сјајне победе српско-хрватске коалиције на изборима од 28. фебруара. Бомбашку аферу на Цетињу противу Србије требало је допунити једним истим таквим политичким процесом у Загребу, поред свега онога што је у то исто време рађено у Босни и у Далмацији. Једном речи, Србију је требало компромитовати и унизити не само у очима Срба и Југословена у Аустрији и Маџарској већ и у очима целога културног и цивилизованог света, а нарочито код влада великих држава, које су требале да дају Хабзбуршкој монархији нове мандате на Балкану. Официјелни орган бечке камариле у Пешти „Пестер Лојд“ 18. априла 1908. године даде сигнал за општи напад.* Многобројни органи бечке камариле и ратне партије продужише пуном енергијом започети посао с обилним материјалом, који су добили из аустро-угарскога заједничког министарства иностраних дела.

Августа месеца 1908. године отпоче хајка на Србе велеиздајнике у Хрватској. До 1. октобра већ беше ухапшено и оптужено за велеиздају 32 особе. За остала три месеца ове бурне године, упоредо с предузимањем ратних припрема за време анексионе

* Најкарактеристичнији пасус из тога чланка, који се звао „*Велико-српска Пропаганда*“ гласио је: „...Нарочито је у Загребу српска пропаганда постала очевидна, јер српско-хрватска коалиција већ данас не води никакву хрватску политику, него стоји под окриљем непомирљивог српског радикализма, који исто тако мало хоће да чује о Пешти као и о Бечу и који види свој циљ, и жудњу у једној великој југословенској држави, којом би се из Београда владало. Што су разни политичари из српско-хрватске коалиције и поред свега тога у последње време тражили помоћ Беча, то је имало једино за циљ, да се бечки двор мобилише противу Пеште, али никако из љубави према Аустрији или према династији. Мољакана коалиције, која су на меродавним местима у Бечу одмах прозрели, за то су и остала безуспешна, јер се у Бечу нема и не сме имати интереса у томе, да се у Загребу само из мржње према Угарској установи интереса у томе, да се у Загребу само из мржње према Угарској установи један режим, у коме би велико-српска идеја била истакнута на прво место, а који би се најзад окренуо противу Аустрије и противу династије као што је и противу Угарске. Мржња, коју велико-српска пропаганда мисли да постави око целога југа и југо-запада Аустро-Угарске, мора бити разбијена, а велико-српској аждаји одсечена глава. Ово ће, разуме се, бити постигнуто тек онда, када се у Загребу и у Пешти, у Сарајеву и у Бечу споразумно, по заједничкоме плану, пође противу заједничкога непријатеља.“

кризе и с гомилањем војске према Србији, у Хрватској беше ухапшено још 26 Срба, од којих су петорица дошнје пуштени пре него што је процес и отпочео. Циљ ове целе политичке афере, која је извођена с великом државном енергијом, беше откривен још у самој њеном почетку. Главни тужилац и главни сведок противу Срба издајника у Хрватској и противу конспираторских тежњи из Србије беше онај исти шпијун Хабзбуршке монархије, који је после одигране улоге и наплаћенога хонорара на Цетињу био премештен у Пешту, где је објавио једну брошуру, испуњену званичним оптужбама и клеветима противу Србије и велико-српске пропаганде...

Али у целој овој комбинацији комплекса догађаја, које Аустро-Угарска беше предузела у другој половини 1908., она беше пренеражена с два неочекивана факта: прво, опозиција Србије акту извршења анексије Босне и Херцеговине, опозиција која је ишла до крајњег самоодрицања; и друго, појачање веза солидарности између Срба и Хрвата баш за време предузетих гоњења Срба у Хрватској. И једним и другим предузећем Хабзбуршка монархија постиже сасвим обратне резултате оне што је желела постићи. Својим терором и својим империјализмом Аустро-Угарска сама највише допринесе те 1908. година постаде пресудна етапа у развоју идеје народног јединства. Држање Србије за време анексионе кризе за њу је придобило и последње, најскептичније Југословене у Хабзбуршкој монархији. Револуција у духовима беше потпуно извршена. Од тада се датира не само солидаран рад свих Срба, Хрвата и Словенаца, већ и њихов заједнички државни идеал... На глас о Србијиној готовости да се заложу у борбу с несразмерно јачим непријатељем... мученицима за народну ствар по црногорским тамницама постаде лакше тамновање; стотине народних бораца у Босни, Далмацији и Хрватској иђаху весело и певајући у аустро-угарске тамнице; а неколико словеначких пукова, када су у зиму 1908.—1909. године требали да буду концентрисани на граници Србије, одрекоше послушност и бише десетковани. С њихове стране то беху прве, али и највеће, жртве њиховога новог веровања и њихових нових идеала!

Међутим, коцка је била бачена и Хабзбуршка је монархија рачунала да ће, овако идући до краја, ипак нешто више за себе учинити него да стане на пола овога опасног пута. Стога баш у тренутку, када је анексиона криза била дошла у најакутнију фазу решавања, судски процес Србима велеиздајницима у Загребу отпоче 3. марта 1909. године. 53 Србина из Хрватске беху оптужени

жена за велеиздају, али као аргументи противу њих беше наведено само то, да јавно признају да су Срби, да су неки викали: „*Живела Србија и живео краљ Пешар!*“; код других опет нађена је фотографија краља Петра, уосталом израђена у Чешкој и у Бечу; трећи су опет били чланови српских хуманитарних и патриотских удружења, уредно легитимисаних код мађарских власти и т. д. и т. д.* Суђење се развијало као год и истрага. Исти докази и исти аргументи, иста удешена процедура и исти плаћени сведоци, међу којима је бриљирао царско-краљевски агент провокатор, скорашњи изванредни „амбасадор“ Хабзбуршке монархије на Цетињу, који је спасао постојеће стање ствари у Црној Гори од преврата из Шумадије! Али загребачки процес обасја пуном светлости идеју народног јединства Срба и Хрвата. Хрват Хинко Хинковић, као адвокат, руковођаше енергичном одбраном Срба велеиздајника, у којој је учествовало неколико десетина бранилаца, већином Хрвата. Пресуда, којом је већина оптужених била и осуђена само ради одржања престижа државних власти, била је изречена 5. октобра 1909. године, после 7 месеци трајања овога фамозног процеса, који је у истини из основа потресао целу зграду Хабзбуршке монархије. И поред све монструозне осуде права народна политика на загребачком процесу беше задобила највећу победу. Али аустро-угарској монархији то не беше доста. Њој је требало, да пред Европом колико толико заглади свој морални пораз у Загребу, који се датирао још од 1905. године. Једна пакосна освета према Хинковићу не застраши никога, већ напротив само још више повећа популарност овога неустрашивог народног трибуна.

Још у марту месецу 1909. године званични историк Хабзбуршке монархије, Др. Фридјунг, објави у Бечкој „*Новој Слободној Преси*“ један очајно дугачак чланак, који је имао за циљ да пред Европом оправда аустро-угарску акцију противу Србије и мађарски терор у Хрватској. Чланак Др. Фридјунга веома се одликовао од остале аустро-угарске литературе, која је такође клеветала и денуцирала званичну Србију и све најугледније чла-

* Велики број европских и скоро сви француски листови беху преко нарочитих изасланика заступљени на овоме процесу, за који је *Емил Вандервельд* казао: „Загребачки процес највећи је скандал нашега времена. Ретко је такав тенденциозан процес вођен противу људи, који нису учинили никакав злочин до тај што су сањали о независности народа коме припадају.“ — Између свих осталих списа о прогањању Срба у Хрватској не могу а да не поменем магистралан чланак *Виктора Берара* (*Revue de Paris* од 1. фебруара 1909.), са којим је на вечита времена задужио српски народ...

нове српско-хрватске коалиције у Хрватској. Он је цитирао бројеве званичних докумената српског министарства иностраних дела, наводно датуме, када су поједине револуционарне одлуке донете и износио суме новца, које су поједини прваци српско-хрватске коалиције били примили у Београду! Опште запрепашћење, у први мах, беше велико, а нарочито због тога што је Др. Фридрих тврдио да има аутентична и званична документа. Али ефемерни успех Фридрихове аргументације престаде одмах чим из Београда затражише, да се објаве у целини сва документа, на која се бечки професор позивао. У исто време 52 посланика српско-хрватске коалиције поднесоше у Бечу тужбу суду противу Фридриха и листова, у којима је он изнео противу њих своје увреде и клевете. Тек 9. децембра 1909. године отпоче сензациона Фридрихова парница пред бечким судом. Поред многобројних тужилаца и сведока из свих покрајина Хабзбуршке монархије на претрес беху дошла и сва она лица из Београда, чија су имена у документима поменута, са Др. М. Спалајковићем, начелником српског министарства иностраних дела, на челу. Одмах после првих саслушања и исказа истина изађе на среду у свој својој праведној простоти и немилосрдној оштрини. На самоме суду беше јасно утврђено, да су тобожња документа били обични и врло невешти фалсификати. Заједничко министарство иностраних дела Хабзбуршке монархије беше изиграно „једном колосалном мистификацијом“ свога посланства у Београду. Јавни морални бламаж државе беше постао већи од свих опасности велико-српске пропаганде. Изобличена Аустро-Угарска не само у својим политичким циљевима, већ и у својим државним методама рада беше принуђена да обустави парницу пре судске пресуде. Посредовањем највиших личности између тужилаца и оптужених већ 22. децембра дође до поравњања „у интересу престижа државе“! И Србија и српско-хрватска коалиција у очима целога цивилизованог света добише потпуну моралну сатисфакцију.

Да би цео овај низ аустро-угарских прогањања Срба и Југословена и провокација Србије био и завршен на исти начин како је и почео, у јесен 1909. године у Црној Гори беше „откривена“ једна нова завера у Колашину, наравно опет удешена из Србије! Само што је кнез Никола поступао радикалније од Аустро-Угарске: сви оптужени беху изведени пред Преки Суд и осуђени на више година робије, сем њих петорице, који су одмах били стрељани.

После једног периода владавине безобзирног терора, који је у крајњој линији више штете, и моралне и материјалне, донео самој држави него тероризираном народу, Хабзбуршка монархија

у 1910. годину уђе с нешто мало промењеном политичком тактиком према Србима и Југословенима. Систем терора беше замењен једним чврстим системом компромиса, на истим основима али с промењеним методама и функционерима. 19. јануара 1910. године у Маџарској би промењена коалициона влада, на место које дође влада грофа Куена Хедервара. Промена у Пешти изазва одмах промену и у Загребу. Већ 7. фебруара бан Раух, који је чак и за грофа Куена постао немогућ, беше смењен и на положај хрватског Бана постављен Др. Никола Томашић, који је, на основи једног компромиса са српско-хрватском коалицијом, имао за задатак да у Хрватској одржава један провизоран режим лажне уставности. Али то не беше све, чиме је Хабзбуршка монархија обележила нови курс своје унутрашње политике. Сасвим неочекивано беше прокламован 21. фебруара с великом помпом Устав за Босну и Херцеговину и заведен парламентарни режим у овим земљама. Овај устав беше једно нарочито дело, које ће остати вечито у историји као најкарактеристичнија творевина уставних и парламентарних лажи, које су под видом закона, али фиктивно егзистирале у Хабзбуршкој монархији. Босански Устав беше у ствари производ свих унутрашњих контрадикција, које су у уставном и парламентарном погледу сачињавале суштину ове државе. Задовољавајући интересе аустријске и маџарске државне политике у исто време, босански је Устав лишавао свих стварних права народ ових несрећних земаља. Од осталих покрајина Аустро-Угарске Босна и Херцеговина су се разликовале по томе што ни у пештански ни у бечки парламенат нису имале право да шаљу ни једнога изасланика. У место ма каквог буџетског права, изборни систем по вероисповестима беше применио до савршенства стари принцип Хабзбуршке монархије: *подели па владај!* Укупно узев, једна једина добит беше у томе, што је народ био добио могућности, да преко својих заступника у Сабору јавно износи своје муке и невоље...

Према тренутно ублаженоме терору аустро-угарске владавине, према писању онога дела бечке штампе, који је био израз династије, војничке партије и камариле, као и према личним агитацијама представника свих ових струја, на чијем је челу стајао Беренрајтер с престолонаследником Францом Фердинандом — изгледало је у први мах да су ово све предзнаци великих унутрашњих преображаја у управном систему Хабзбуршке монархије. Дуалистички систем, који је гарантовао савршену превласт у држави немачкој и маџарској мањини, био је не само сметња егзистенцији и развоју осталих нација, већ је својим органским контрадикци-

јама у многоме паралисао империјалистичку политику саме монархије. Повлашћена маџаризација, у чијем су се извршавању такмичили међу собом сви маџарски државници и све маџарске партије, представљаше највећу опасност за унутрашњи афинитет целе државе. Све праве државне партије и њихови теоретичари међу самим аустријским Немцима јавно се изражаваху противу дуализма, од кога је све користи извлачио само искључиви и безобзирни маџарски шовинизам! На место општега федерализма, који би давао пуну националну самоуправу свима народима Хабзбуршке монархије, ова нова струја беше истакла систем *триализма*, по коме је, као трећи државни фактор, имала да се воспостави једна југословенска држава, која би имала да одржава у монархији равнотежу према Маџарима и у исто време да чува и одржава све путеве пангерманizmu за Средиземно море и Малу Азију, преко Јадранскога мора и Балканскога полуострва.* Главни објектив ове политике био је да Србију, хтела не хтела, увуче у оквир Хабзбуршке монархије, наравно по цену њене независности. Представници триализма због тога су нарочито истицали потребу слободнијег режима у српским и југословенским земљама Аустро-Угарске, да би њих учинили привлачним центром за остале Србе, а нарочито за Србију, коју је њен несрећни географски положај упућивао на сва самоодрицања само да би могла како тако живети. Али 1910. године за све ове намере и планове с триализмом, чак и да су били најискренији и да се њиховоме остварењу одмах приступило, беше и сувише доцкан! Србија већ високо и сигурно држаше заставу националне слободе и независности, а код целог српског и југословенског народа беше ишчезла и последња илузија ма у какву правду и увиђавност владајућих кругова Хабзбуршке монархије... Доскорашње борбе на свима странама, којима је руководила та иста држава, и живе ране на народном организму, од којих ни једна не беше залечена, представљаху у исто време у разбукталој националној свести Срба и Југословена јасне пер-

* Још 1905. године у „*Данцеровом Војном Листу*“ беше изашао један врло карактеристичан чланак у овоме смислу. Пасус, који је откривао праве циљеве монархије, гласио је: „Изгледа, да ће се у више мање блиској будућности извршити једино ново груписање у односима сила на Балкану. Независна Арбанија и Бугарска, повећана у Македонији, биле би способне за живот и за одржавање реда у тим земљама, које су данас тако ниско пале. А шта би се боље могло пожелети од једне снажне југословенске државе, у коју би ушла Хрватска, Славонија, Далмација, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Стара Србија и — Србија? То би био један корак унапред у историјском развоју, који тежи уједињењу народа истога језика... Могуће је да дуализам монархије има да уступи место новим уставним облицима...“

спективе њихове најближе будућности и већ одређене путеве и циљеве њихове акције...

Моментана девијација ка новом курсу аустро-угарске политике, који је не мање од старог био непријатељски наперен противу Србије, завршена је једном великом династичком свечаношћу на Балкану. У августу месецу 1910. године Црна Гора, која је бројала 260,000 становника, од којих је 40,000 мушкараца, од 18. до 50. године било у иностранству, нарочито у Америци, а сва интелигенција у тамницама, беше проглашена за краљевину. Фамилијарна свечаност на Цетињу беше нарочито увеличана највећим гостима са стране. Поред италијанскога краља и руских великих кнежева, ту је био и бугарски краљ Фердинанд и неки немачки принчеви. Позван од свога таста да и сам учествује на овој свечаности, српски краљ Петар даде пристанак под условом, да кнез Никола да општу амнестију свима осуђенима у скорашњим аферама, на којима је и Србија денунцирана. Пошто овај услов није био испуњен, Србију је на Цетињу заступао престолонаследник Александар, коме је народ, демонстративно пред свима гостима, правило толике овације, њему и Србији, да је љубоморни деда био принуђен да га из Црне Горе испрати пре утврђенога програма!... Нови краљ је нарочито на то рачунао, да на Цетињу, за време крунисања, буде што више света из Босне, Херцеговине, Далмације и Хрватске. Али сви, нарочито позвани народни прваци, под још свежим утисцима скорашњих догађаја, јавно и демонстративно одбише овај високи позив.* И заиста, ово повећање ранга Црне Горе беше толико исто непопуларно као год и 1882. године, када се кнез Милан Обреновић прогласио за краља Србије, после толиких крахова у спољашњој и у унутрашњој политици.

На овим основима и под овим условима развијале су се унутрашње живе силе српскога и југословенскога народа у овоме бурном периоду његове најновије историје. Велика заједничка искушења и патње највише допринеше кристализирању заједничке националне свести. Идеја народнога јединства беше постала општа и главна идеја — водила целог српског и југословенског народа.

* Један од најугледнијих народних првака из Херцеговине, одбијајући позив да иде на Цетиње, даде ову карактеристичну и пуну историјскога значаја изјаву: После окупације Босне и Херцеговине један агент Аустро-Угарске на српском престолу прогласио је Србију за Краљевину... Чудна је наша судбина! Ево данас, одмах после анексије наше домовине, Црна Гора на исти начин постаје Краљевина!...

Неравна борба са завојевачким туђином, који је располагао свима средствима организоване државне силе, изазвала је један интензиван рад у свима правцима народнога живота по свима његовим земљама. Економска борба и рад на просветноме пољу ни по интензивности ни по савременој многострукости нису нигде изостајали иза снаге, с којом је вођена политичка самоодбрана. И у колико је притисак туђинских владавина бивао јачи, национална борбена хармонија постајаше све већа и савршенија. Са сконцентрисаним надама у Србију, која је и сама борећи се радила, остале покрајине беху овако постројене: Далмација носаше заставу народнога уједињења; највише угњетене Босна и Херцеговина шкргутаху зубима под теретом крста, који ношаху на националну Голготу; Хрватска превираше, журећи се да је у општој националној утакмици не престигну срчани Словенци; плачући под туђинским ударцима Банаћани и Бачвани мољаху Бога, да једном дође и њихов краљ; из тамница аустро-угарских и црногорских оковани борци за народно ослобођење и уједињење поручиваху својој браћи у Старој Србији и Македонији, да има и теже судбине него што је смрт на бојноме пољу у праведној одбрани свога народа!... Али главна ствар беше већ постала свршено дело. „*Боља будућност Југословена*“ — о којој је највећи хрватски историк Дон Фране Рачки говорио пре неколико деценија — беше дошла и то „само на основу братскога сјоразума Хрватиа и Срба, који су један исти народ са два имена“.

Очекујући велику и судбоносну одлуку Србије, српски и југословенски народ уђе у другу десетину XX. века уједињен са заједничким националним и државним идеалом, за који већ беше пало толико жртава у претходним борбама. Песничко пророчанство Петра Прерадовића, прво аустријског официра а доцније васкрслог Србо-Хрвата, још око половине XIX. века, беше постало стварност: Рудник истовремено одјекиваше Перистеру и Ловћену, Велебиту и Триглаву, а Дунав жубораше, преко свих ових планина, Јадранскоме мору славни стих песникав:

„Зора цуца, биће дана!“

ГЛАВА ДЕВЕТА

СРБИЈА У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА (1912.—1913.)

— БАЛКАНСКИ САВЕЗ И РАТ ИЗМЕЂУ САВЕЗНИКА —

- Србија и идеја Балканског Савеза. — Посланик и цилези Балканског Савеза 1912. — Оштре расуло Турске за време раша с Италијом: учуштрашњи немири и масакрирање Хришћана у Старој Србији и Македонији. — Споразум између Србије и Бугарске за оружану акцију. — Србија у рашу савезника против Турске — Победе на Куманову, Бабуни, Бакарном Гувну и Бишољу. — Српска војска излази преко Арбаније на Јадранско море: Љеш, Медова и Драч. — Српска војска при ојсади Једрена. — Преговори за закључење мира у Лондону. — Скадарско и Арбанско пашање: Аустро-Угарска, Србија и Бугарска. — Амбасадорска конференција у Лондону. — Бугарске претензије и спор између савезника. — Интервенција Русије у спору између савезника. — Бугарска испуњава обавезе тајног уговора с Аустро-Угарском од јуна месеца 1912. — Мучки прегоди Бугарске 30. јуна 1913. — Српско-грчки Савез и раш Србије и Грчке против Бугарске. — Српске победе на Брегалници. — Добровољци из Црне Горе. — Прогонство Бугара из Македоније и са Тимока: ојсада Видина. — Срушање Румуније у акцију и свршеток раша. — Закључење мира у Букурешћу. — Нова политичка констелација на Балкану. — Србија после балканских ратова. — Границе нове арбанске државе и „арнаутска побуна“. — Закључење мира с Турском и ликвидација економско-финансијских питања. — Одјек Србијиних победа код Срба и Југословена у Хабзбуршкој монархији. —*

Србија и српски народ, кроз цео XIX. век, имали су у погледу идеје Балканског Савеза више искуства него ма који други народ или држава на Балкану. Због тога што су Срби први и отпочели борбу за ослобођење и националну независност, они су одмах и највише осетили немогућност и бесплодност сепаратистичких и изолованих националних акција у борби за дефинитивну еманципацију Балкана. Свесни тога, још први српски устаници под Карађорђем беху прокламовали онај велики принцип „Балкан

балканским народима“, на читаве три четврти века пре него што га је формулисао славни енглески државник Гледстон. Сам Карађорђе, творац Нове Србије, принео је свој живот на мученички жртвеник „Хетерије“, која је представљала нормалан ембрион у развоју велике идеје заједничког рада свих поробљених балканских народа. Доцније је ова идеја претрпела велике модификације, с једне стране, због стварања нових националних држава на Балкану, а с друге стране, и то много више, због све веће и веће заинтересованости европских велесила у Балканском питању. Стварање Грчке, која је благодарећи Француској, Енглеској и Русији са релативно врло мало жртава и тако рећи од једаред постала независна држава, и доцније, васпостављање Бугарске, коју је Русија без икаквог учешћа Бугара не само створила него јој је у исто време задухнула и огромне шовинистичке претензије — представљали су у истини велику добит за европску културу и цивилизацију. Али због самога начина како су ове државице постале као и због њихових доцнијих претензија, а и у погледу на српски народ, по историји највећи и у стварности најмнобројнији, идеја о солидарној акцији балканских народа беше претрпела велики пораз. Србија, стално убеђена у целисходност идеје Балканског Савеза, морала је из године у годину да чини огромне националне концесије у интересу каквог било одржања у животу ове велике идеје. Често пута те су концесије прелазиле границе сваког моментаног политичког опортунитета и вређале најосетљивије живце националног осећања и самоодржања. Многе погрешке Србијине државне политике бивале су засниване и правдане у реакцији на претеране жртве, које су чињене у интересу идеје Балканског Савеза. Па ипак ова је идеја као једино спасоносна, у Србији и у најтежа времена стално тињала као идеја водиља целокупне државне и националне политике, и ако је се њено остварење у стварности све више и више измицало.

Због опште компликованости прилика и интереса на Балкану идеја заједничког рада балканских народа избијала је у виду разних предлога у најфантастичнијим и најнеприроднијим облицима. Русија, као природна заштитница балканских Словена, имала је своје погледе, који су, на жалост, били више бугарофилски него српски — словенски. Помагање бугарских претензија ван њиховог етнографског центра, између доњег Дунава и Балкана, била је једна компензација, која би српски народ не само лишила његових класичних земаља на Вардару већ га и национално редуцирала за читаву једну петину његовог бројног стања. Филан-

тропски пројекти разних европских доктринера разбијали су се увек на стварном стању ствари на Балкану и на практичној политици, коју су њихови кабинети водили. И најлепше утопије нису могле издржати сурову политичку климу балканске стварности. Међутим, Аустро-Угарска са својим империјалистичким циљевима и тајно и јавно је угушивала сваки покушај, било колективан или појединачан, балканских народа за независност.

У почетку XX. века идеја заједничког рада на ослобођењу свих хришћанских народа на Балкану беше замењена једном међусобном борбом, која је ишла до истребљења. И последњи покушај са Царинским Савезом између Србије и Бугарске послужио је само као повод Аустро-Угарској, да према Србији предузме читав један низ репресалија. Балкански народи, чак и они, који су још били у ропству, били су представљани својим малим националним државама, које своје међусобне интересе нису могле да доведу у сагласност са питањем ослобођења осталих њихових сународника. На место солидарног рада балканских народа ново време ставило је на дневни ред проблем савеза балканских држава. Поред Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе у низу нових политичких калкулација одмах је се истакла и Румунија, а нарочито Аустро-Угарска и Турска са својим огромним завојевачким поседима на Балкану. Несагласност између постојећих малих држава била је пренета и на делове њихових подјармљених народа; *beati possidentes* чуваху суревњиво *status quo* маневрујући између малих држава и поробљених нација, а велике европске државе са својим великим интересима, из бојазни од једног општег пожара, и поред свих међусобних споразума, не имаћаху довољно снаге и одлучности, да Балкански проблем третирају према његовим природним факторима, који у крајњој линији једино и могу да даду једно правилно и стално решење. Стварање националних држава на основи решења Турског питања на Балкану, а према историјским разлозима и етнографском и бројном стању нација, било је и остаће једино правилно и целисходно решење Балканског питања. Али такво решење није конвенирало ни неким великим суседима Балкана па чак ни неким младим државама на Балкану. У овом погледу историјски период *оружаног мира* (1878.—1904.) — како га је назвао Дебидур — унео је највише пометње у балканске односе. Споља Аустро-Угарска и Немачка а унутра Бугарска искористише ово време, да на Балкану појачају своје позиције и да чак у очима другог света приграбе једну препондерантну улогу у решавању Балканског питања, чији је значај нарочито порастао после дефинитивног сформирања нај-

новије констелације европских сила за време анексионе кризе. Док је Тројни Споразум, ослањајући се на своје многобројне историјске заслуге за све балканске народе идеалистички прецењивао свој стварни утицај на Балкану, дотле је, међутим, Двојни Савез — рачунајући и оперишући са стварним фактима — био успео да сем Србије веже за своје политичке циљеве све остале живе факторе на Балкану, и поред све њихове међусобне ривалности и антагонизма!...

Због свега тога *Балкански Савез*, који беше склопљен у току прве половине 1912. године, беше у прво време више него једно *светско чудо*. Историјска заслуга његових твораца остаће вечито записана златним словима у историји Балканског полуострва, јер је само на тај начин могла престати турска владавина у Европи. Али то није била само његова највећа већ и једина заслуга. Јер „свако чудо за три дана“ — вели једна српска пословица, а Балкански Савез није могао саставити ни тринајест месеци! Ово велико балканско чудо свршило је врло брзо, управо чим је постало, своју велику историјску мисију и при томе је потрошило свој целокупан капацитет. После крваве балканске солидарности, која је трајала свега неколико месеци, наступила је врло брзо сурова стварност, да обелодани сав антагонизам и да разбије све илузије нереалних осталих комбинација, које су везиване за Балкански Савез. Ефемерна привременост Балканског Савеза од 1912. године била је заснована у неприродности начина, на који је био склопљен и у контрадикцији разних циљева, који су од њега тражени. И заиста, у целој светској историји нема политичке комбинације, која представља већи парадокс између императивне неминовности и стварне немогућности, као што је био случај у овом бурном периоду балканске историје. Због читавог низа првих разлога он је био оживотворен и имао снаге да изврши своју историјску мисију — уништење турске владавине на Балкану —, као год што је се, невероватно брзо, због огромног низа других узрока морао не само распасти него и проузроковати нова међусобна крвопролића између самих савезника.

У тој контрадикцији се и налази сва трагичност положаја витешке Србије од 1912.—1918. године!

Силе Тројног Споразума, а нарочито Русија, рачунале су, да ће са остварењем Балканског Савеза моћи колико-толико да са те стране парализују иминентну опасност, која је очигледно целом свету претила од савременог германизма. Са том идејом водилом њихове су дипломатије правиле лажне калкулације подједнако са несрећно лојалном Србијом, са притворном Бугарском и са веро-

ломном Грчком. Бугарска пак, под притиском своје ослободитељке Русије, која ју је непрестано упућивала на савез са Србијом, најзад пристаде не само да овај савез и закључи, него чак и да узме на себе иницијативу за његово закључење. Сепаратистички интереси Бугарске беху, због тога, остављени у први ред, а на очигледну штету свих осталих савезника и балканских народа. Балкански Савез од 1912. године био је закључен на лажним и неприродним основима, са задњим и нелојалним намерама и са циљевима, да се на Балкану територијално увеличају и прошире само Бугарска и — Аустро-Угарска! Један интиман споразум, који је између ове две државе постојао баш у оном времену кад је Балкански Савез стваран (прва половина 1912. године) учинио је те је једна од њих — Аустро-Угарска — била од самога почетка исцрпно обавештена и посвећена у све балканске тајне, док је друга — Бугарска — сформирала жеље и амбиције, да својом четвороличном улогом не само постане једна балканска сила, која би излазила на четири мора, већ чак да се дочепа и самога — Цариграда!

Нема сумње да је рат, који је 29. септембра 1911. године избио између Италије и Турске због Триполиса, највише допринео стварању Балканског Савеза од 1912. године. Испољаване крајње немоћи Турске као државе у овоме рату имало је за последицу разне пертурбације у Цариграду и азијским провинцијама и повећање терора над хришћанским становништвом у балканским вилајетима Отоманске Империје. Али још пре тога бугарске шовинистичке претензије на Вардару и на Јегејском мору беху доведене у питање: српска популација у Македонији, коју су Бугари силом били успели да преведу у Егзархат беше отпочела да у масама напушта своје досадашње више политичко него национално опредељење. Један од највећих бугарских агитатора, као дугогодишњи конзул у Солуну и писац разних шовинистичких књига у Европи, М. Schoroff, у своме извештају влади у Софији од септембра месеца 1910. године беше доставио: „*Ми смо несумњиво изгубили четвртину од свега онога што смо пре петнајест година имали у европским вилајетима.*“* Будући свестан да Бугарска, и поред свих својих реклама, није у стању да ма шта предузме у Турској, краљ Фердинанд у марту месецу 1911. године доведе на управу државну И. Гешова и Др. Данева са њиховим партијама, које су имале улогу да изигравају русофиле у Бугарској. Ово привидно наслањање бугарске политике на Русију имало

* *Iv. E. Guéchoff: L' Alliance Balkanique*, стр. 11.

је за циљ да Бугарска што лакше дође до остварења комбинације Балканског Савеза, искључиво у своме интересу, као и до једне акције према Турској, чији је план био израђен потпуно у договору с Аустро-Угарском. И, заиста, нова бугарска влада, са наслоним на Русију, отпоче одмах један енергичан рад у овом смислу. Нагли и неприродни преокрет у бугарској балканској политици беше постао загонетан чак и у расуђивањима најлаковернијих присталица политике солидарности балканских народа, нарочито у Србији. Бугарске жеље за остварењем Балканског Савеза, нарочито после почетка рата између Италије и Турске, претворише се у преклињања код Русије и Србије.* Међутим краљ Фердинанд, који је у својим рукама држао не само спољашњу политику већ и целокупан јавни живот Бугарске, преко разних комитета разви једну подземну пропаганду за акцију.

Знајући врло добро како циљеве бугарске политике тако исто и скрупулозност бугарских државних фактора уопште у политици, Србија се налазаше у једном врло тешком положају. Не примити искључиви бугарски пројекат Балканског Савеза значило је не само замерити се Русији, која је нарочито полагала на „српско-бугарско братство“, него и навући на себе одговорност за неостварење ове идеје, за шта би Бугарска пред целим светом бацила одговорност на српски народ, и ако је Србија била њен главни и едни носилац од свога поновног Васкрса, више од једног века своје бурне историје. Ова тешка дилема била је још нарочито компликована *оштром свешћу у Србији: да се Турска са Балкана може протерати само једном заједничком акцијом свих хришћанских државица на Балкану, без обзира на њихове међусобне жртве и концесије.* Логика историјске неминовности победи за моменат све унутрашње балканске несугласице. После дугих преговора, у којима

* На једном састанку бугарских делегата и српскога министра иностраних дела, пок. Миловановића, у Паризу 19. новембра 1911. бугарски министар Ризов, поред осталог, овако је говорио Миловановићу: „Као старог пријатеља, ја те преклињем и заклињем, да вежеш твоје име за ово велико дело. Буди храбар да се одржиш и да савладаш све сметње, које ће ти се успротивити, чак до твојих политичких пријатеља. На тај начин се извршују сва велика дела на овоме свету. Зар ми ниси ти сам више пута говорио, да је прва и највећа дужност српске спољашње политике да се споразуме са Бугарском? Ако си у то заиста убеђен, ти си дужан да оствариш овај задатак, чак и по цену ризика да за извесно време будеш и вређан и проклињан од твојих мало обавештених земљака. Разуми добро, да се ми налазимо пред последњим покушајем, који се више никада неће поновити ако сада пропадне, за стварање српско-бугарског споразума, који смо толико желели и за који смо толико радили и ти и ја!“ — *Iv. E. Guéchoff: L'Alliance Balkanique*, стр. 52—53.

је Бугарска стално испољавала и наметала своју препондерантну улогу, 13. марта 1912. године потписан је **Уговор о пријатељству и савезу између Краљевине Бугарске и Краљевине Србије**, који је гласио:

Њ. В. Фердинанд I, краљ Бугара и Њ. В. Петар I, краљ Србије, задахнувши уверењем о заједници интереса и истовешности судбина својих земаља и оба браћинска народа, бугарског и српског, и решени да солидарно, и удруженим снагама бране њихове интересе и сшарјају се о њиховом пошашном напретку, уговорили су ово што следује:

Члан 1. — Краљевина Бугарска и Краљевина Србија гарантују једна другој државну независност и неовредност државне територије, и у том циљу се обавезују апсолутно и неограничено да прштекну једна другој у помоћ целокупном својом снагом, ако би једна од њих била нападнута од једне или више страних држава.

Члан 2. — Обе уговорне стране обавезују се такође да прштекну једна другој у помоћ целокупном својом снагом у случају, да ма која велика сила покуша да анектира, окупира или војнички заузме, ма и привремено, ма који део балканске територије, која се сада налази под турском влашћу, ако једна од њих сматра то као противно њеним животином интересима и као casus belli.

Члан 3. — Обе уговорне стране обавезују се да неће закључивати мир друкчије осим заједнички и по прешходном споразуму.

Члан 4. — Ради што пошашнијег и целисходнијег испуњења овог уговора биће закључена војна конвенција, у којој ће се предвидети исцрпно и оно што свака уговорна страна има да спреми за случај рата као и све што би, у погледу војне организације, дислокације и мобилизације војске и узајамног односа Врховних Команда, имало да се утврди у мирно време за припрему ратног сшања и усешно вођење рата. Војна конвенција сматраће се као саставни део овог уговора. Изради конвенције прешашуће се најдаље 25 дана по пошашу овог уговора, а за саму израду оставља се рок највише од два месеца.

Члан 5. — Уговор и војна конвенција важиће од дана њиховог пошаша до 31. децембра 1920. г. закључно. Они се могу продужити и после тога рока само на основу накнадног споразума, изрично утврђеног између уговорних страна. Али,

у случају да се на дан истека рока уговора и конвенције уговорне стране налазе у рату, или у још неликвидираном стању после рата, уговор и конвенција важиће док се не закључи мир и док се не ликвидира стање створено ратом.

Чл. 6. — Уговор ће се пописивати у два једнака примерка и то на бугарском и на српском језику. Пописаће га владаоци и министри иностраних дела. Исто тако ће и конвенцију у два примерка на српском и бугарском језику пописати владаоци, министри иностраних дела и нарочити војни пуномоћници.

Чл. 7. — Уговор и конвенције могу се објављивати или саопштавати другим државама само по прелиминарном споразуму између уговорних страна и то заједнички и истовремено.

Исто тако се може само по прелиминарном споразуму примити која друга држава у савез.

Један Тајни додашак наређивао је, да се сва ова радња саопшти Русији, која је у исто време била изабрана за врховног судију у случају спорних питања између савезника. Поред тога њиме је била начелно извршена подела сфера утицаја у европској Турској, тако да је Србија признала Бугарској право на територије источно од Родопа и реке Струме, а Бугарска Србији територију између ових граница била је означена једна демаркациона линија, која је била условљена узајамним обавезама, детаљно прецизираним Војном конвенцијом, на случај заједничке оружане акције против Турске. Једно нарочито бугарско изасланство, које је предводио председник Собрања Др. Данев, предаде 7. маја исте године у Ливадији рускоме Императору Николи II. трећи примерак бугарско-српског уговора о савезу и пријатељству.

У овом међувремену, а сасвим независно од Србије, бугарска је влада водила преговоре за закључење једнога сепаратног савеза са Грчком. Преговори су били завршени и уговор о савезу потписан 29. маја 1912. године. Већ 1. јуна краљ Фердинанд отпутова са И. Гешовом и великом свитом у Беч и Берлин, да учини званичне посете суверенима своје рођене нације и својим правим заштитницима. Може бити и без знања И. Гешова, али је том приликом у Бечу и Берлину откривена сва бугарска радња на склапању Балканског Савеза. Једна чудна игра судбине, али де факто добро срачуната политичка калкулација, беше у то исто време довела у Беч у званичну посету и црногорскога краља Никола. Ту је између Бугарске и Црне Горе утврђен један усмени

споразум за заједничку акцију, наравно опет без сарадње Србије.* Тек после ових посета и договора у Бечу и Берлину, беше потписана и Војна конвенција између Бугарске и Србије, 2. јула 1912. године, месец и по дана после крајњег рока, који је био утврђен чланом 4. уговора о савезу.

На тај начин, у току прве половине 1912. године, Бугарска беше успела да закључи читав један низ засебних савеза, с једне стране, под протекторатом Русије, а с друге, са знањем Аустро-Угарске. У моралном погледу највећи успех Бугарске се састојао у томе, што су све ове њене сепаратне комбинације биле сасвим погрешно назване именом Балканског Савеза. Због тога цела ова комбинација беше унапред лишена оне велике моралне основе, на којој се једино могу подићи трајне творевине на великим принципима еквивалентних и стварних интереса и искрене солидарности. Неумитна логика догађаја и снага српскога народа изјвише су допринели те је бугарска комбинација Балканског Савеза од 1912. године, и поред све своје контрадикторности, ипак свршила своју историјску мисију — протеривање Турске са Балканског полуострва. Али је баш та контрадикторност са неприродно подељеним улогама и искључивим циљевима Бугарске врло брзо скинула завесу са праве балканске стварности.

За све ово време, док је Бугарска закључујући цео овај низ савеза са балканским државицама, који је и код противника и код пријатеља добио нетачан назив „Балканског Савеза“, цела ова по-

* О раду краља Фердинанда, приликом ове посете, у Бечу код свих људи, који су пратили догађаје, створено је уверење: да је Бугарска и овога пута не само издала све уговоре и планове са Србијом, већ да је чак и закључила један тајни уговор о савезу са Хабзбуршком монархијом. Поред свих догађаја, који су то потврдили од 1912. године па до данас, досада постоји и један живи доказ: сам бугарски Престолонаследник Борис, у једном моменту раздражености против Србије убрзо после ових посета, саопшти је једноме својем пријатељу, да је закључен савез између Бугарске и Аустро-Угарске.

Није ништа мање необјашњен и загонетан остао рад између краља Фердинанда и краља Николе, који је том истом приликом међу њима обављен у Бечу. После њиховога уговора о подели Србије, који је био закључен у истом месту и сличном приликом у јесен 1907. године, пало је у очи, да и после свих догађаја, који су се на Балкану одиграли 1912./13. године, чак и И. Гешов се не усуђује да каже и једну реч о садржини њиховог усменог споразума. Он, који је многе стране своје књиге испунио разговорима са српским министром — председником, покојним Миловановићем, за све договоре између Бугарске и краља Николе вели да постоји: „један поверљиви извештај, који се налази у министарству иностраних дела — у Софији!... *iv. E. Guéhoff; L'Année Balkanique.* стр. 70.—72.

литичка комбинација имала је један више доктринеран карактер, чак и код самих најновијих балканских савезника, Европске Силе Тројног Споразума, а нарочито Русија, правиле су неприродне калкулације: да ће нов милион удружених балканских бајонета моћи да послужи као нова претега за одржање политичке равнотеже у Европи и за одлагање великога рата, чију је идеју држање Немачке императивно сугерирало. Чак и у Србији од ново-створеног Балканског Савеза највећа се корист очекивала од заједничке одбране Балкана од нових аустријско-немачких завојевања. Јасне и прецизиране циљеве од ове комбинације имале су само по — свему изгледа — Бугарска и преко ње Аустро-Угарска и Немачка.

Међутим, Турска је била сама та, која је Балкански Савез одмах по његовом постанку окренула против себе. Триполитански рат, и поред свих неуспеха Италије, успео је да врло брзо обелодани све слабости Босфорскога „болесног човека.“ Сви напори Младотурака, који су у главном били напори немачке масонерије, да Турску преобразе и модерно преуреде, остадоше без икаквог стварног резултата. Напротив напад Италије, немачке савезнице, дао је маха да у Турској дигну главу сви они елементи, који нису усвајали ни спољашњу ни унутрашњу политику Младотурака. Међусобни антагонизам довео је убрзо до узајамних борби, које су у својој суштини представљале прави грађански рат. Спољашњи неуспеси Младотурака изазвали су врло брзо крах целокупног система њихове унутрашње владавине. Турска већ у почетку 1912. године беше постала позорница страховитих унутрашњих борби, у којима су као и увек, на крају крајева највећа искушења имале да поднесу хришћанске народности. Са поновним почетком комитске акције у европским провинцијама један јак покрет против Младотурака, који је обухватио чак и огромну већину војске, беше ухватио корена у целој Турској. Све предузете репресалије припомогаше само да Младотурска влада што пре падне, и поред успеха, који је имала на изборима у пролеће 1912. године. Ови избори као да беху непосредан повод и за једну побуну Арнаута, која је и по броју учесника и по простору, на коме се развијала била једна од највећих побуна ове врсте, које је Турска уопште имала. Овај арнаутски покрет представљао је у ствари и најјачи непосредан ударац, под којим је, у лето 1912. године, пао младотурски кабинет. Чак ни долазак на државну управу нове владе, састављене од противника Младотурака, под великим везиром Ахмет Муктар пашом, не могаде спречити арнаутске побуњенике да 14. августа не уђу победносно у Скопље, одакле су диктирали своје услове.

Ова велика побуна Арнаута, инсценирана и вођена од Аустрије, послужила је Бечком кабинету да истога дана, кад су Арнаути ушли у Скопље, упуту познати предлог за увођење једног система административне децентрализације у европској Турској. Остварење овог предлога значило је за све балканске државице просто убијање сваке наде за ма какве њихове даље националне аспирације у Тракији, Македонији, Старој Србији и Арбанији. Чак много више него и вести о убијањима Хришћана у масама по појединим местима, овај предлог изазва, нарочито у Србији и Бугарској, прво запрепаштење, а затим решеност за доношење великих одлука у вези са већ створеном политичком комбинацијом Балканског Савеза. Притисак од стране јавног мњења за улазак у рат био је подједнако велики и у Србији и у Бугарској; у Србији овај патриотски импулс беше нарочито подхрањиван општом јавном свести целог народа: да се, у дотадашњем котлу између Аустро-Угарске и Турске, затворена Србија не само не може развијати, него уопште да не може ни егзистирати. На промену ове одлуке није могла утицати ни јавно изражавана бојазан од евентуалне интервенције Аустро-Угарске. Цео септембар месец 1912. године Балканске су државе провеле у договорима за предузимање оружане акције против Турске, која је и сама била решена на рат, толико потребан ради повраћаја унутрашњег политичког престижа државе. 29. септембра Турска је наредила општу мобилизацију, на коју су балканске државе, Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора, одговориле мобилизацијом својих убојних снага, наређеном 1. октобра.

Одмах после објављене мобилизације свима балканским државама дошао је један енергичан корак свих европских великих сила, да покушају отклонити рат. Француска, у споразуму са Русијом, узе иницијативу за једну колективну дипломатску интервенцију код свих балканских држава. На основу чл. XXIII. Берлинског Уговора Европа је тражила, да се рат отклони брзим завођењем рефорама у европској Турској. У исто време свима је државама стављено до знања, да је Европа решена, да у сваком случају одржи територијални *status quo* на Балкану. 8. октобра Аустро-Угарска и Русија, у име осталих великих сила, поднесоше једну ноту у овом смислу свима балканским државама. Али, још тога истог дана беху пресечени и сви даљи изгледи за отклањање непријатељства, јер Црна Гора званично објави рат Турској. То је вероватно била једна од последица усменој споразуму између краља Николе и краља Фердинанда на њиховоме састанку у Бечу, али у исто време и лична амбиција самога краља Николе...

У Србији пак радило се живо на свима припремама за рат и пре дана објаве мобилизације.* Нервозну узбуђеност, у којој је цела земља тако рећи дрхтала неколико последњих недеља, указ о мобилизацији претвори у једну праву експлозију патриотских нада, националне радости и савршеног одушевљења. Цела Србија се намах стави на ратну ногу: иницијатива за рат од државних власти пређе на најшире слојеве слободног и свесног српског народа. Одушевљење, са којим је цео народ прихватио ратне припреме, беше право откровење не само за све владајуће кругове, него и за највеће националне оптимисте у Србији. За прва три дана позиву на мобилизацију следовало је толико људи, да је војној администрацији било потребно десет дана да их заведе у спискове и распореди по одговарајућим јединицама. Колико је војна администрација у Србији у ово време била неуређена, најбоље показује факат што је се на мобилизационим местима пријавило више десетина хиљада здравих и способних људи више, него што је администрација предвиђала.

За неколико дана Србија је имала под оружјем 402.200 људи, од којих је 356.500 представљало оперативну војску, а остатак је остао на разним службама у позадини. Оперативна војска састојала се из два дела: *активне војске*, састављене од *I. и II. позива*, која је износила 286.800 бораца, и *шрећег позива* од 56.000 људи, који су према потреби имали и сами да буду употребљени као борци. У погледу ратне спреме само су трупе првог позива биле снабдеване према савременим прописима војне технике. Целокупна српска оперативна војска располагала је са 384 тона разних система, од којих је било 248 брзометних пољских топова, израђених код Шнајдера у Француској; пешадија је поред пушака, које такође нису биле све истога система, имала и 250 митрељеза. Поред тога за потребе саобраћаја у рату од народа је реквирано 57.700 коња, 42.650 волова и 23.630 кола...

Са истом брзином, са којом је извршена мобилизација војске, беше извршена и њена концентрација на разним граничним тачкама. Целокупна српска војска беше подељена на пет армија: *Прва* и највећа армија, под командом престолонаследника Александра, састојала се из три пешадијске дивизије првог позива (од којих је свака имала на 27.000 људи), две пешадијске дивизије другог позива (по 20.000 људи) и независне коњичке дивизије. Њен

* По смрти председника владе, *М. Милоновића*, 1. јула 1912. године исти кабинет је остао на управи државној под председништвом *М. Трифковића*, који је уступно место опет чисто радикалном кабинету под председништвом *Н. Пашића*, (12. септембра 1912. год.)

правац кретања је био, преко Куманова и Скопља, Вардарска долина, најважнији правац са најтежим задацима. *Друга* српска армија, састављена од једне пешадијске дивизије првог позива и једне бугарске дивизије, имала је за задатак да из Бугарске преко Ђустендила и Кочана осигурава леви бок Прве српске армије. *Трећа* српска армија, састављена из једне дивизије првог позива, две дивизије другог позива и једне независне бригаде имала је за задатак да освоји Косово, а затим да се код Скопља сједини са Првом армијом. *Четврта* армија, са снагом нешто већом од једне дивизије првог позива имала је преко Новог Пазара да избије у Метохију и да ухвати везу са Црногорцима. На послетку, једна *независна бригада* имала је за задатак да преко Јавора изврши окупацију Новопазарског Санџака. Са једном једином железничком пругом располагала је само Прва армија, док су остале војске имале да изврше и концентрацију и снабдевање сувим путевима, који већином нису били добри, често пута на даљинама од неколико стотина километара.

12. октобра све савезне балканске државе поднеле су Турској идентичне ултиматуме. 14. октобра турске банде почеле су да прелазе српску границу, а 18. већ је био и рат објављен. Краљ Петар је из Ниша издао војсци наредбу, да пређе целу граничну линију, да са оружаном силом *освешти Косово* и да изврши ослобођење и уједињење своје браће у Старој Србији и Македонији, после робовања од пет векова. У прокламацији, коју је краљ том приликом упутио народу, беху нарочито наглашене ове фразе:

„Турске владе су стално посведочавале према својим држављанима жалосно неразумеване својих дужности, и биле су глухе за све жалбе и представке. Дошло је дотле да већ нико није био у Европској Турској тамошњим стањем задовољан. Досадило је и Србима и Бугарима и Грцима и Арбанасима. Биле се редом: и муслимани и католици и православни. Зато су и све суседне балканске државе, трпећи једно и исто зло, предузимале безброј корака у корист своју и своје браће, па опет узалуду. Српске су владе за ових тридесет и четири године безуспешно исцрпиле сва дипломатска средства и код пријатељских сила и код Порте; шта више, кад се, пре неколико година, покушало с реформама у неким вилајетима Европске Турске, већи део Старе Србије био је искључен из тога покушаја. Ја сам са моје стране све учинио да мирним путем исправим ово стање, тешко и несносно и по нас и по браћу нашу.

„У томе смеру Ја сам ступио у споразум са краљевима балканских држава да сложимо покушамо, заједничком представком у Цариграду, поправити оно што се више не може трпети. У том спремању били смо изненађени мобилизацијом и концентрацијом турске војске према нашим границама. На то се морало одговорити једнаком мером, али смо ипак једном заједничком нотом, испуњеном свима обаврима умерености, учинили

последњи покушај да се мирним путем нађе злу лека. На то се одговорило новом сечом наше браће, новим зверствима, новим повредама границе и на послетку оловивањем турских посланика из Београда, Софије и Атине.

„Ја сам зато у име Божије наредио мојој јуначкој војсци да пође у свети бој за слободу наше браће, за бољи живот и напредак Краљевине Србије. Наша браћа Црногорци већ ките свежим лаворима своје победне заставе, а с нама данас ступају напред и јуначке савезничке војске, бугарска и грчка. Вековне су нам патње заједничке биле, заједнички нас интереси везују, нека нам и рад на добру и слободи Балканскога полуострва буде заједнички.

„Моја ће војска у Старој Србији поред хришћана заштити и Србе муслимане, с којима наш народ живи заједно већ хиљаду и три стотине година, обично делећи с њима срећу и несрећу. Ми им свима носимо слободу, братство, једнакост у свему са Србима. Наша ће Србија и тамо донети жељени мир и напредак, као што је то донела околним ослобођеним 1877/8. године: у њима живе слободни, напредни, свесни, задовољни грађани. Тај живот имамо да заснујемо и на обалама Лаба, Ситнице, Дрима, Вардара.

„Ја вас позивам, драга браћо, свесрдно помогните моју храбру војску да ово створи и сву своју снагу за то заложите.

„Живео мој мили Српски Народ! * *

Свима осталим државама, које објавише неутралност, придружи се и Аустро-Угарска. По свему ономе што је доцније наступило у односима ове државе према Србији јасно је документовано, да је Аустро-Угарска још у самом почетку балканског рата заузела са осталим државама неутрално становиште само зато што је очекивала насигурно, да ће Турска врло брзо победити савезнике и да ће за најкраће време преплавити и саму Србију. Срећом, ови се њени рачуни одмах показаше као потпуно лажни. Српске генерације, које су ушле у овај рат, потпуно су се разликовале од генерација из 1876. и 1885. године. Латентна снага српскога народа, нагомилавана столећима под узајамним притиском, с једне стране Османлија, а с друге, Аустро-Јанца и Маџара, изби овога пута са толиком јачином и показа се у толиком блеску, да су се с њоме у истини могле мерити само најфантастичније приче српскога народног епоса. У рату Србије са Турском 1912. године Србија није била победилац ни

* Ову краљеву *Прокламацију* премапотписала је цела Влада: Председник Министарског Савета, министар спољних послова, *Ник. П. Пашић*; министар финансија, *Др. Л. Пауч*; министар унутрашњих дела, *Сшој. М. Прошић*; министар правде, *Др. М. Полићкић*; министар народне привреде, *Косица Сшојановић*; министар грађевина, *Јоца П. Јовановић*; министар просвете и црквених послова, *Љуба Јовановић*; министар војни, пуковник *Рад. Бојовић*.

због нарочито удешене државне политике, нити због своје савршене државне организације, а најмање још због дубоких стратешких концепција и прецизно израђених оперативних планова. И по брзини и по резултатима, на простору где је српска војска оперисала, одиграло је се у истини једно чудо, које је извршила једна елементарна снага, до сада незапамћена на Балкану, а у којој је, као свестан борац, учествовао цео народ, од краљевог сина, команданта Армије, па до последњег неписменог сељака...

Српска поплава Старе Србије, Македоније и Арбаније отпочела је 19. октобра. После омањих сукоба са заштитницама турским, недалеко од саме границе, победоносни српски марш већ трећег дана би сасвим изненада и без икаквих предвиђања заустављен пред вароши Кумановом (на 60 километара од границе). Диспозиције, које је Прва српска армија имала од Врховне Команде, гласиле су, да ће одсудна битка са Турцима имати да се бије на Овчем Пољу. Турци, међутим, беху успели да на Куманову концентришу са разним помоћним одељењима на 120.000 бораца и још поред тога, да изненада и тако рећи на маршу изврше један очајан напад на српску војску. 22. октобра отпочела је велика битка између Срба и Турака на Куманову. То беше једна од највећих и најкрвавијих битака уопште у овим странама. У исто време то беше неочекивана и непредвиђена са српске стране битка, у којој је уништена дефинитивно турска владавина у Вардарској Србији... Препад, који су Турци извршили на српске предходнице пред Кумановом, био је потпуно успео. Два српска пешадиска пука у јуначкој одбрани беху без мало уништена, а цело лево крило српске армије беше доведено у питање. Али је све ово трајало свега неколико сати. Од 22.—24. октобра после подне бијена је без престанка на Куманову битка, у којој је артиљерија ишла упоредо са пешадијом, а пешадија са бајонетима ућуткивала топове. Српски напад био је више као једна планинска бујица, а Турска одбрана у истини као последњи и највећи напор самртника, који је свестан своје пропасти. Док је Српска Врховна Команда са знала размере и значај Кумановске Битке, српска војска беше однела највећу победу, коју је српски народ до тада уопште у својој историји имао. Македонска турска војска, у колико још не беше уништена, била је потпуно разбијена и деморалисана. Она се просто у малим групама распршта у главном у два правца: ка Скопљу и ка Овчем Пољу, остављајући на бојном пољу све топове и целокупан материјал, поред неколико хиљада мртвих и рањених...

26. октобра после подне на челу трупа Прве армије ушао је триумфално командант Прве армије, престолонаследник Александар, у Скопље, стару српску престоницу највећег српског средњовековног владоца, цара Душана. Са ослобођењем Скопља завршен је први период операција српске војске у овом рату. Одмах после Кумановске битке две српске дивизије у износу преко 50.000 људи беху послате у помоћ Бугарској, која их је употребила за опсаду Једрена. Једна од ових дивизија беше узета из састава Прве српске армије, а друга из Друге армије, чији је командант био постављен за главног команданта ове српске војске на Једрену. Она пак бугарска дивизија, која је имала за задатак да оперише са Другом српском армијом, по наређењу из Софије беше упућена ка Солуну, где је и стигла без икаквих операција, нешто доцније од уласка грчке војске у ову варош.

И остале српске армије, с обзиром на непроходност терена, на којима су оперисале, беху извршиле на време своје задатке. Јаворска је бригада успела да за неколико дана очисти цео Новопазарски Санџак. Ибарска армија, пошто је прво издржала неколико већих бојева на самој граници, имала је да савлада један јачи отпор Турака, код Новог Пазара, који је освојила 23. октобра. Она је затим преко једног савршено планинског и безпутног терена заузела Косовску Митровицу (28. октобра), а 4. новембра је се у Пећи састала са једним црногорским одредом, где су биле и завршене њене операције. Трећа пак српска армија после крвавих борби на самој граници ушла је победоносно 22. октобра у Приштину, одакле је њен већи део био упућен ка Скопљу преко Скопске Црне Горе и Качаничког кланца. Једна дивизија од ове војске продужила је операције према Призрену, који беше освојен концем октобра.* Трећа армија имала је затим да изврши свој највећи задатак уопште у овом рату. Она је, наиме, упутила два већа одреда, један из Призрена (7. новембра), а други из Ђаковице (8. новембра), са задатком да преко Арбаније избију на Јадранско море.

* У моменту кад је српска војска после посетања свих положаја око Призрена била почела да улази и у саму варош, аустријски конзул Прохаска беше развио једну паклену агитацију међу муслиманима са намером да изазове крваве nerede међу становништвом. Овај дипломатски представник Аустро-Угарске, у својој туркофилској ревности, био је се толико заборавио да је и сам пуцао на српске војнике... И место да је Србија њега оптужила за недопуштене изгреде, она би оптужена од Аустро-Угарске за тероризирање и чак — измишљену смрт њенога конзула. — На тај начин је постала позната *Прохаскина афера*, која је на крају крајева била завршена са једним ултиматумом Аустро-Угарске, који је Србија била принуђена да испуни.

Други период српских операција против остатака турске војске и турске власти у западној Румелији отпочиње, с једне стране, са наступањем српске војске из Вардарске Долине ка Битољу, а с друге, са упућивањем она два одреда из Призрена и Ђаковице преко Арбаније на Јадранско море, један у правцу Драча, а други у правцу Сан-Ђовани Ди Медиа. Македонска војска, под командом престолонаследника Александра, имала је за главни циљ освајање Битоља. Њена главна маса била је упућена битољским путем преко планине Бабуне и вароши Прилепа, док је нешто појачана, Моравска Дивизија другог позива, под командом прослављеног пуковника М. Недића, била добила за задатак да из Скопља преко Тетова, Гостивара и Кичева зађе за леђа турској војсци, концентрисаној на битољским позицијама. У целој овом рату ова дивизија као да је однела рекорд: за 30 дана она је издржала 27 бојева (21 дневни и 6 ноћних) и увек је стигла да изврши добивени задатак.

На своме путу из Вардарске Долине за Битољ Прва је Армија имала да савлада два јача турска отпора: први пред Прилепом, а други на неколико километара позади ове вароши. На гребенима високе планине Бабуне, на висинама између 1700—2000 метара Турци покушаше да колико толико успоре кретање српске војске. Српска пешадија, са бомбама и ножевима, верујући се уз страховите литице успела је, и ако по цену великих жртава, да после три дана очајне борбе не само потисне Турке са ових природом утврђених положаја, већ и да им освоји све топове на овим неосвојимим позицијама. 3. новембра у вече паде Прилеп престоница легендарног националног јунака Краљевића Марка. А већ сутра дан, после једног парадног марша српских трупа кроз ослобођени Прилеп, у пространом прилепском пољу Срби беху поново изненадно нападнути од Турака са позиције Бакарног Гувна, која као један лук затвара Прилепско поље са битољске стране. Недовољну предострожност својих старешина и иначе заморена српска војска платила је са неколико хиљада губитака. Али је и последњи турски отпор за неколико сати био угушен са једним нечувеним пешадијским налетом, у коме су прости војници једни другима довикивали: „Брже, браћо, напред, јер ћемо иначе сви изгинути!“

После овога Прва српска армија имала је отворен пут све до самих битољских позиција, на којима су неколико највећих турских ђенерала прикупљали остатак турске вардарске армије и са битољским трупама организирали на јаким позицијама одбрану Битоља. Српска Македонска армија доби неколико дана одмора, који је био неопходно потребан како за нов бојни распоред и

организацију напада на битољске позиције, тако исто и да сачека своју комору, коју још од почетка рата није била видела.

13. Новембра отпочео је напад српске војске на битољске позиције. То беше у истини један организован напад по принципима савремене војне вештине и по унапред израђеном плану. У њему је учествовало пет српских пешадских дивизија, заједно са коњичком дивизијом и целокупном тешком артиљеријом, коју је Србија у то време имала. Поред изванредних природних утврђења, која су Турци имали и очајне одлучности да се на њима до краја одрже, Срби су при освајању Битоља добили још једнога природног, можда и највећег, противника. Набујала од силних јесењих киша и првога снега Црна Река, са свима својим притокама, беше се излила из корита и савршено поплавила сву Пелагонску равницу на домак Битоља. Због тога на огромној већини бојне линије беху апсолутно онемогућени ма какви стратемски и тактички покрети трупа. Тек после пет дана непрекидне очајне борбе и надчовечанских напора, које је имала да издржи српска војска у савлађивању природних препона, славни VI. пешадски пук успе да једним ноћним препадом заузме Кијера-Марицу, најважнију тачку целокупне турске одбране на Облакову. Паника, која је после тога у турским редовима настала, била је неописана. У њој је главом платио један од најглавнијих турских команданата Фети-Паша, дугогодишњи посланик Турске у Београду пре овога рата. Само трезвени и храбри Цавид-Паша успе да тријестак хиљада турских војника не падне Србима у руке, са којима је иза тога наставио једно дуго и безциљно лутање по Јужној Арбанији. У битољској битки Турска вардарска војска беше дефинитивно уништена и потпуно онеспособљена за ма какву акцију.

19. новембра победоносне српске трупе уђоше у Битољ. Њихов ратни плен састојао је се из више од десет хиљада заробљеника, целокупне турске артиљерије и огромног материјала нађеног на бојном пољу и по многобројним пуним магацинима у Битољу.*

Као год што је српска победа на Куманову, поред повраћаја престижа српског оружја, значила дефинитивно задобијање права на живот целога српског народа, тако је исто победа на Битољу то право појачала, у очима целога света, са једним политичким престижом на Балкану, који Србија није имала још од

* Поред осталих ствари Срби овога пута нађоше, делом на позицијама, а делом у вароши, и дванаест нових брзометних топова, које је Цавид Паша неколико дана пре битољске битке био отео од српских савезника, Грка, после пораза, који им је био нанео код Балисе, јужно од Битоља... Наравно да су ови топови додани, на захтев грчке владе, Грчкој били враћени.

Карађорђевог времена. Како је македонско становништво у Битољу примило триумфални долазак српске војске најбоље ће послужити као доказ говор, са којим је, 19. новембра у битољској грчкој цркви, грчки Митрополит поздравио српског Престолонаследника Александра:... „После толиких векова патњи и тираније, које је поднела ова земља по лепоти најлепша, а по несрећи најнесрећнија на свету, ево најзад доживесмо и овај срећни дан нашега спасења, нашега ослобођења. Ми Македонци нарочито смо срећни што је твоје име, наш ослободиоце, исто као и име некадањег највећег македонског владоца. Ти си наш нови Александар Македонски! Од данас свом душом својом и свим бићима својим припадамо Богу, Србији и Теби! Буди уверен заједно са твојом храбром војском да ће се захвална Македонија умети одужити своме ослободиоцу!...“

На неколико дана после освојења Битоља под српску власт паде и остатак западне Македоније: једно за другим предадоше се одмах све главне вароши Ресан, Охрид, Струга и Дебар. Једно одељење српске војске оде из Струге, на позив арбанашких вођа, да прими предају Елбасана. Други један одред беше упућен да гони Цавид пашу. У наступању пак на југ српске трупе заузеле Флорину, у коју је сутрадан стигао и главни командант ондашње грчке војске, престолонаследник Константин, на чију су интервенцију у овој вароши и биле заведене грчке власти. Док је Прва српска армија на овај начин извршила свој задатак у Македонији, делови Треће српске армије, који су били из Призрена упућени преко Арбаније, успели су такође да заврше српско продирање и на овој страни. Преко једног савршено непознатог терена, без путева и икаквих средстава за живот, српске трупе, морене глађу и мразом, успеше да превале непроходне Арбанске Алпе, и 21. новембра, после једне мање борбе, једна српска колона заузе Љеш, а одмах затим Сан-Ђовани Ди Медиа. Друга пак српска колона заузе 28. новембра Тирану, а 29. новембра српска коњица уђе и у Драч, где је прво извршена нека врста религиозног венчања између српских војника и мора, а затим одржато благодарјење у цркви за срећан исход целога овог предузећа. — Излазак на море значао је за њих симболисано задовољење највеће државне потребе, коју је Србија у то време имала. С друге опет стране, тај факт је довео до протеста и до таквих компликација с Аустро-Угарском, да је и сам европски мир изгледао доведен у питање за читав један месец дана.

За четрдесет дана акције своје војске Србија је имала у својој власти целу Стару Србију, целу средњу и западну Македо-

нију и средњу и северну Арбанију. На целој овој страни у одбрани се држаше само још Скадар, који би и сам врло брзо пао, да у питању његове опсаде црногорски краљ Никола није заузео, и ако прикривено, једно чисто аустро-угарско становиште. Понуђену кооперацију српске војске, потребну за освојење Скадра, он је просто одбио...

*

У почетку балканског рата, пред неизвесношћу, која је предходила догађајима, не само европски кабинети, већ и целокупно јавно мњење сматрало су да рат треба што пре да се сврши и да и даље остане дотадашњи *status quo* на Балкану. Али, велике победе и брзи успеси, које савезници задобише, произведоше врло брзо промену овога становишта. Отворене претензије Аустро-Угарске и њено претеће држање, које је са сваким успехом српске војске потенцирано, ометаше Европу: да остави Балканцима да сами уреде своје ствари. Увиђавни и племенити предлог француског министра иностраних дела г. Поенкаре-а, да Европа да једну колективну изјаву о територијалној неизантересованости (30. октобра) беше од Аустро-Угарске потпуно одбијен. Са овим актом Аустро-Угарска је отпочела један дугачки низ репрасалија над Србима и малтретирања целе Европе, који је продужен и после свршетка балканских ратова. Њене интриге међу балканским савезницима и претензиозни захтеви у погледу уређења будућих односа на Балкану, били су праћени мобилизацијом војске и врло честим ултиматумима, који су постављани час Србији, час целој Европи.

Међутим, одмах после првих савезничких победа, турска влада се беше обратила, 4. новембра, кабинетима Француске, Енглеске и Немачке с молбом за посредовање за примирје. Ова молба затим беше поновљена свима европским силама. Али, до преговора за примирје дошло је тек 23. новембра, после бугарског неуспеха на Чаталци. 3. децембра примирје беше закључено и донета одлука, да се поведу преговори за мир у Лондону. У исто време и Велике Силе усвојише предлог енглеског министра спољних послова да се у Лондону, паралелно са седницама балканских делегата, држе и седнице Амбасадорске конференције, које су имале за задатак да помогну и убрзају закључење мира. 16. децембра отпочели су званично радови обе ове конференције. Али се одмах још на првим седницама Балканске конференције могло јасно увидети, да до закључења мира не може доћи. И ако је се Србија морала одрећи целокупног свог освојења од Турске у Арбанији, задовољавајући се само са изласком железницом у

једно неутрално пристаниште на Јадранском мору, Бугарска је била интрансигентна у питању Једрена, које још није било освојено, као и будуће границе између ње и Турске. Због тога су преговори о миру просто обустављени 6. јануара 1913. године. Велике Силе покушаше да утичу на обе зарађене стране у циљу што бржег споразума. И у моменту кад је један Велики Савет у Цариграду усвојио помирљиви предлог Великих Сила, 23. јануара Енвер-Паша са Младотурцима изврши преврат и образова једну нову владу. Због тога балкански делегати 29. јануара прекинуше дефинитивно преговоре за мир са Турском. 3. фебруара непријатељства су и званично била продужена.

Улога Србије у овом новом периоду балканског рата састојала је се готово искључиво у помагању њених савезника, и у чињењу разних уступака аустро-угарским тежњама. Српска армија, која је опсађивала Једрене, беше повећана и појачана са новом тешком артиљеријом, коју је Србија, за време самога рата, преко Солуна из Француске добила. После поновног бугарског неуспеха у покушају да загрозе Цариград, чију су одбрану Турци били изванредно добро организирали, главна пажња Бугарске беше сконцентрисана на Једрене. Један бесан напад, омогућен страховитим дејством српске тешке артиљерије, доведе најзад до успеха. Кад је српска пешадија успела да пробије турску одбранбену линију и да освоји утврђење Хадерлук, 26. марта пред подне, храбри браниоци Једрена беху принуђени да се предаду удруженоме противнику. Већ 1. априла Турска изјави, да усваја преговоре за мир на основи услова, које су велике силе предложиле. И одмах затим беше потписано друго примирје, у коме су учествовали сви савезници сем Црне Горе, која је нешто доцније и сама приступила преговорима.

Међутим, главне политичке тешкоће Србија је имала за све ово време на западној страни у питању Арбаније и Скадра. Поред свих тешкоћа, које је тако рећи из дана у дан стварала Аустро-Угарска, једна од најглавнијих беше неискрено држање краља Николе, који је стално одбијао потребну српску помоћ за освојење Скадра, али је, као у накнаду за то, као свога парламентарара у преговорима за непосредну предају Скадра стално слао аустро-угарског војног изасланика на Цетињу! Мобилишући трупе према Србијиним границама, Аустро-Угарска је у почетку изашла са два главна захтева, од којих оба беху крунисана потпуним успехом. На Амбасадорској конференцији у Лондону она успе да питање о стварању автономне Арбаније буде санкционисано пристанком свих европских кабинета. После једног ултиматума Србији,

она је добила и формалну сатисфакцију за такозвану аферу конзула Прохаске, која је у истини представљала једно нечувано насиље јачега према слабијему. Једно одељење српске војске морало је 15. јануара 1913. године продефиловати испред аустро-угарског конзулата у Призрену поздрављајући аустро-угарску заставу. Насртљивост Аустро-Угарске у арбанском питању беше постала нарочито неиздржљива од момента продужења Тројног Савеза за још шест година (8. децембра 1912. године). Она је у својим тежњама допуњавана и помагана од Италије, и поред свега антагонизма, који је између њих постојао баш у овоме питању.

Србија је, међутим, и даље задржала своје трупе на Јадранском мору и у северној и средњој Арбанији. Решење амбасадорске конференције за стварање автономне Арбаније Аустро-Угарска искористи, да одмах предузме против Србије нове репесалије. На крају крајева и краљ Никола се реши да прими српску помоћ за освојење Скадра. Један рђаво организован напад Срба и Црногораца на Скадар око половине месеца фебруара свршио је се неуспехом и са много узалудних жртава. Због тога Србија опреми и преко Солуна поче да шаље на Скадар један већи експедициони кор своје војске. У моменту кад је ова нова војска имала да изврши последњи напад на Скадар, она доби наредбу, 11. априла, не само да напусти спремљени напад на Скадар, већ да се уопште што пре повуче из Арбаније. Један нови ултиматум Аустро-Угарске натерао је Србију, да отпочне дефинитивну евакуацију својих трупа из Арбаније.

Преговори за закључење мира отпочели су поново у Лондону 20. маја. Извесна размимолажења у основним питањима међу зараћеним странама врло брзо ишчезоше под енергичном пресијом, коју је на обе стране извршио енглески министар иностраних дела у име свих Великих Сила. 30. маја, на првој новој седници, балкански пуномоћници потписаше текст прелиминара мира онако како су га Велике Силе предложиле:

Члан 1. — Од дана измене рашификација овога Уговора владаће вечити мир и пријатељство између његовог Величанства Цара Ошомана, с једне стране, и Њихових Величанства Суверених савезника, с друге стране, као и између Њихових наследника и поданика.

Члан 2. — Његово Величанство Цар Ошомана ушћуја Њиховим Величанствима Суверенима савезника, све области Свога Царства на европском континенту западно од друге повлучене од Еноса на Јејејском мору до Мидије на Црном мору, изузимајући Арбанију.

Тачну граничну пругу од Еноса до Мидије повући ће једна међународна комисија.

Члан 3. — Његово Величанство Цар Ошомана и Њихова Величанства Суверени савезници изјављују, да остављају Његовом Величанству Цару Немачке, Његовом Величанству Цару Аустрије, Краљу Чешке и ш. д. и Айостолском Краљу Угарске, Господину Председнику Француске Републике, Његовом Величанству Краљу Велике Британије и Ирске и Британских Прекоморских Области, Цару Индије, Његовом Величанству Краљу Италије и Његовом Величанству Цару свих Русија, да одреде границе Арбаније и уреде сва остала питања која се тичу Арбаније.

Члан 4. — Његово Величанство Цар Ошомана изјављује да ушћуја Њиховим Величанствима Суверенима савезницима острво Криш и да се одрче свих суверених и других права које је имао над овим острвом.

Члан 5. — Његово Величанство Цар Ошомана и Њихова Величанства Суверени савезници изјављују да поверавају Његовом Величанству Цару Немачке, Његовом Величанству Цару Аустрије, Краљу Чешке и ш. д. Айостолском Краљу Угарске, Господину Председнику Француске Републике, Његовом Величанству Краљу Велике Британије и Ирске и Британских Прекоморских Области, Цару Индије, Његовом Величанству Краљу Италије и Његовом Величанству Цару свих Русија да одреде положај свих ошоманских острва у Јејејском мору, осим острва Криша и полуострва Ашоса.

Члан 6. — Његово Величанство Цар Ошомана и Њихова Величанства Суверени савезници изјављују да финансијска питања, произашла из ратног стања коме се чини крај и ушћујања горе поменутих области, остављају међународној комисији, која је сазвана у Паризу и на коју су Они послали своје представнике.

Члан 7. — Питања ратних заробљеника, правосуђа, поданства и шировине биће уређена појединачним уговорима.

Све одредбе овога уговора о миру носиле су један толико општи карактер, у толико компликованом комплексу разних балканских питања, да је на крају крајева као једина његова позитивна творевина остала само автономна Арбанија. Уговор овај, уосталом, није никад ни ратификован. Догађаји, који су после њега на Балканском полуострву настали, са много више проливане крви и жртава, једва су успели да решењу балканског питања, после протеривања Турака, даду један савршенији и природнији облик.

Два су главна разлога била, који су натерали Бугарску да, прво, заузме једно савршено лажно и неискрено држање према својим савезницима за све време рата с Турском, а затим, да уништи све савезе, које је она сама створила, и на крају, да заврши ову крваву епопеју балканску са једним међусавезничким ратом, који је и њу и њене бивше савезнике коштао много више жртава, него, пре тога, заједнички рат против Турске. Жеља за неприродном хегемонијом на Балкану учинила је Бугарску жртвом њених претераних амбиција. Рачунајући много више на наивност својих савезника, него на своја стварна права, Бугарска је у 1912.—1913. години веровала, да је дошао моменат остварења Сан-Стефанских илузија. И зато је она у исто време тражила сву територију од Охридског Језера до Цариграда, обухватајући, наравно, и Битољ, Солун, Кавалу, Дедеагач, а по могућству и сам Цариград. Њене претензије на Вардарску Србију и Солун довеле су је одмах у сукоб са Србијом и Грчком, као год што јој је жеља за Цариградом помутила искрено и стварно пријатељство цезаристичке Русије, а и још неких других великих сила. Други разлог био је чисто спољашње природе: Бугарска је за све време балканског рата стално гурава од Аустро-Угарске, да по сваку цену растури Балкански Савез, и да изазове нове метеже на Балкану, који би овој Сили имали да омогуће нова освајања и нове поседе.

Последице тајног уговора, закљученог између Бугарске и Аустро-Угарске јуна 1912. године, Србија је осетила још одмах у самом почетку рата са Турском. Пут бугарског председника скупштине Данева у Пешту и Беч, у другој половини месеца новембра 1912., случајно је се сасвим поклопио са такозваном Прохаскином афером, коју је Аустро-Угарска била провоцирала у Призрену. Поред тога, овај је бугарски државник и повереник краља Фердинанда допустио себи и једну толику неопрезност, да је прошао поред Београда не свраћајући у њега, и ако је овај пут био предузет под циничким претекстом „да ублажи затегнуте односе између Србије и Аустро-Угарске“. За време пак рада прве балканске конференције за закључење мира у Лондону, бугарске су претензије и задње намере према Србији биле потпуно демаскиране. Бугарски делегати не само што никакво интересовање нису показали према аустројским претензијама у Арбанији, већ је Данев у име Бугарске поднео и чувени мемоар, којим је Бугарска за себе тражила *Дебар и заједничку границу са Арбанијом*, и ако на то, чак ни по бугарском тумачењу уговора о савезу, није имала право.

Доведена у једну такву ситуацију Србија је била принуђена, да се сама постара за своју самоодбрану и заштиту својих животних интереса. Њој је то у толико лакше било што је Бугарска, мењајући војне конвенције, била успела да из основа промени и све одредбе Тајнога Додатка Уговора о Савезу, које су биле засноване према одређеним квантитетима снага, које је сваки од савезника за заједничке циљеве био дужан да заложи. Одредбу првобитног текста Војне конвенције, по којој је Бугарска била дужна да на Вардарско војиште изведе 100.000 војника, она је сама, у *стварности*, изменила на тај начин: што не само ову дужност није испунила, него је још од Србије узела нешто више од 50.000 војника за освојење Једрена. Једна једина пак бугарска дивизија, која је била упућена у Македонију, није се ни бавила операцијама, већ је имала за задатак да изврши окупацију што веће територије у правцу ка Солуну, и да на тој територији рашчисти све елементе, који би могли бити незгодни за будућу велику бугарску државу.

Изгубивши и последњу наду, после решења Амбасадорске конференције за стварање автономне Арбаније, да ће моћи изаћи на Јадранско море, Србија је била принуђена, да на основу еквивалентно уложене снаге у заједнички рат отпочне преговоре са својим савезницима за осигурање излаза на Бело море Вардарском долином. Она је на то имала права чак и по смислу самога уговора са Бугарском, који је ове крајеве остављао у пространој и дефинитивно неподељеној зони између Шар-планине и Родопа. Српска Влада упути, 1. фебруара 1913. године, преко свога посланика у Софији, једну ноту, са којом је тражила ревизију српско-бугарског уговора и прецизирање нових Србијиних тековина на основу принципа међународног права *rebus sic stantibus*. Али, преговори, који су у том циљу између бугарског министра иностраних дела и српског пуномоћног министра поведени, беху брзо прекинати без икаквог резултата. Индискрецијом бугарске владе ови преговори изађоше на јавност, и бугарско јавно мњење, расприковано од аустро-угарских агената,* постаде, нарочито после освајања Једрена, у толикој мери непријатељско према Србији, да су поједини бугарски листови јавно тражили од владе да интернира

* Сензационално саопштење, које је 15. децембра 1914. године учинио румунски државник Таке Јонеско утврдило је, да је и влада Аустро-Угарске у време ове српско-бугарске расправе имала прецизиране планове. „Аустро-Угарска је готова да брани Бугарску чак и са оружјем у руци!“ — гласило је саопштење аустро-угарског посланика у Букурешту...

и да сматра као ратне заробљенике сву српску војску, која се борила на Једрену!

У колико је рат са Турском, у пролеће 1913. године, све више привођен крају, у толико је, као са неком вишом силом, стављано на дневни ред питање о подели територија, освојених од Турске. После пада Једрена и најумеренији бугарски листови, званични органи владе, почеше једну јавну кампању против савезника, нарочито против Србије. У исто време Бугарска журно извршиваше пребацивање своје војске из Тракије, концентришући је демонстративно према главним стратешким правцима српске Македоније. Ратоборна струја у Бугарској беше узела толике размере, да је на неколико недеља пре закључења мира са Турском из самога двора било наређено председнику владе Гешову, да се повуче, пошто се његова мирољубива политика према савезницима није сматрала за целесходну. На одредбу српско-бугарског уговора од 1912. године, по којој је Русија, као врховни арбитр, имала да пресуди све међусавезничке спорове, у Бугарској се нико више није ни обзирао. Па ипак интервенција Русије дође. Прво у виду савета, а затим у облику опомена и претњи; руска је дипломатија у истини извршила највеће напоре да отклони конфликт међу савезницима. Али је њена интервенција само још више раздражила духове у Софији и отежала положај мирољубивога Гешова, који је био принуђен да поднесе оставку истога дана кад је добио из Лондона депешу о закључењу мира са Турском (30. маја 1913.).

Србија је се, међутим, стално држала своје тезе о ревизији уговора, са жељом да се не само сва спорна питања реше мирним путем, већ и да, помоћу нових одредаба у савезничком уговору, Балкански Савез добије нову снагу и нове разлоге за своје даље постојање. У том циљу између Србије и Грчке беше закључен 3. јуна један уговор о савезу за заједничку одбрану Балкана у будућности. И поред уверења да ће бугарофилска руска арбитража веома оштетити многе и велике српске интересе у Македонији, Србија је, благодарећи утицају старог русофила Пашића, још од почетка спора са Бугарском била усвојила руску арбитражу, чије су усвајање непосредни догађаји Србији потпуно оправдали. Али, чим је дефинитивно отклоњена турска опасност са закључењем мира у Лондону, догађаји су се почели развијати са једном невероватном брзином. Бугарска је почела пребацивати и последње своје трупе из Тракије у Македонију, а генералисимус бугарске војске тражио је императивно од Владе, да никакву дефинитивну одлуку не доноси за месец дана, колико му је било потребно да

ВОЈВОДА РАДОМИР ПУТНИК

изврши концентрацију војске према Србима и Грцима.* Из свега што је се дешавало јасно је излазило, да је Бугарска била решена на рат са савезницима. И због тога су сви покушаји за отклањање рата остали неуспешни. Са жељом да добије потребнојој времена, Бугарска је са једним нечувеним цинизмом јавно изгравала све мирољубиве покушаје ма с које стране долазили. Пројектовани састанак савезничких министара председника, који је требао да доведе до споразума, пропао је исто тако као и план о демобилизацији свих савезничких војски, којим се циљало на непосредно отклањање ратне опасности. Највећи напор за одржање мира на Балкану Русија изврши у моменту, кад је сазнала да је кабинет Гешова поднео оставку. Руски Император упути 8. јуна две идентичне депеше краљевима Србије и Бугарске непосредно, позивајући их последњи пут на арбитражу, и бацајући одговорност за крвопролиће на онога ко буде први отпочео непријатељства. По одговору краља Фердинанда на ову депешу и Русија и њен цар доживели су од овога корака само један велики бламаж. Нови бугарски кабинет Д-ра Данева, са већином министара из старог кабинета, продужио је са још јачим истицањем бугарских претензија, али у исто време не прекидајући савсвим ни преговоре са Русијом. Д-р Данев је са одлагањем дефинитивне одлуке испунио до краја задатак, који је био добио од краља Фердинанда и генералисимуса Савова ради задобијања потребног времена. И последњи покушај за отклањање рата, који је се састојао у одласку свих балканских министара председника у Петроград, завршен је као и сви ранији. После пристанка Србије и Грчке да одлуке на пројектованој конференцији у Петрограду буду дефинитивне и обавезне, и Бугарска је такође дала свој пристапак. Али, у моменту кад је њен председник Владе Д-р Данев требао да отпутује у Петроград, у поноћ између 29.—30. јуна изврши бугарска војска мучки препад на Србе и Грке на целом фронту у Македонији.

Са намером, да на неколико места пробију српске линије, да се доченају Вардарске Долине и да пресеку сваку везу између Срба и Грка, Бугари су били у толикој мери припремили и организирали овај препад, да су у почетку били постигли велике резултате. Пред силином изненадног напада Срби беху принуђени,

* За развитак целог овога спора, као и све разне перипетије, у којима је се манифестовао пун утицај аустро-угарски у Бугарској, видети веома документовано дело: *Veritas: Данашња Бугарска и њене прешенице*. Ниш 1915.

поред огромних жртава, да се повуку на више места чак на идућу одбранбену линију у позадини. Али, српска линија ипак не беше никде пробијена. Веза између појединих делова војске беше потпуно очувана и морал целе војске појачан жудњом за осветом, за овај издајнички препад. Већ 1. јула саопштена је целокупној српској војсци Краљева наредба, која је гласила:

„Војници!

„Наредбом Мојом од 19. октобра прошле године, позвао сам вас у рат против Турске, ради ослобођења наше потлачене браће, ради освете наше тужиога Косова. За непун месец дана ви сте нашим јунаштом, беспримерном храброшћу и пожртвовањем — непријатеља победили, своју браћу ослободили и Косово осветили.

„Војници!

„Рат је на Балкану свршен. Наша су браћа ослобођена. Мир је са Турском закључен. Сад би требало да се вратите својим пословима и домовима, својим породицама, својим драгим и милим, који вас жељно очекују.

„На моју велику жалост, драги моји војници, ви се не можете још вратити својим кућама; ви још не можете да се видите са својим драгим и милим и да се одморите од ваших тешких напора. Бугари, дојучерашњи наши савезници, са којима смо се заједно до скоро раме уз раме борили, којима смо, као права браћа, од свег срца помагали и њихово драгоцено Једрене својом крвљу нештетимце залили, оспоравају нам оне крајеве у Македонији, које смо ми сами толиким својим жртвама задобили. Бугарска, два пута увећана у овоме заједничком рату, не да два пут мањој Србији ни Прилип Краљевића Марка, ни Битољ, где сте се, јунаци Моји, толико прославили и сатрли последњу турску војску према нама. Бугарска, непосредно на два мора, не да Србији везу ни са једним. Србија и њена узданица Српска Војска то не могу и не смеју допустити. Они морају своје тековине, крвљу задобивене, бранити и одбранити од свакога, па и од дојучерашњег савезника свога — Бугара.

„С нама заједно против Бугара у рат иду и наши савезници Грци, од којих Бугари такође хоће да отму и њихове тековине, и наша браћа Црногорци, јер и они хоће да бране српску тековину.

„Војници!

„У име Бога и наше праведне ствари — Напред! Развите опет српску поносну тробојку и пренесите је, победоносну кроз редове нашег новог непријатеља, као што сте је победоносно провели Вардаром до Солуна, преко Прилипа и Битоља, преко Косова и Призрена.

„Напред војници! Прелази и праведнику и Бог исмаже.“

Сем оних делова, који су били распоређени као посада према Арбанији, српска је војска била распоређена према Бугарима на једној несразмерно дугачкој линији од извора реке Криве Лакавице, на левој обали Вардара, на линији која је прелазила преко Штипа, Злетовске Реке, Криве Паланке и одатле старом границом између Србије и Бугарске свршавала се на утоку Тимока у Дунав. Прва и Трећа армија српске војске, које су имале за задатак да

бране ново-ослобођене области, располагале су са четири пешадијске дивизије првог позива, три другог позива, једном коњичком дивизијом и потребним деловима тешке артиљерије. Сву стару српску границу, благодарећи природно утврђеним положајима, заједно са главним путем Софија—Ниш, имале су да бране једна пешадијска дивизија првог и једна другог позива са разним мањим јединицама састављеним већином од трупа трећег позива и старца из последње одбране. Дошњије је у току операција српској војсци дошло у помоћ још и десет хиљада добровољаца из Црне Горе, који су се за то били сами пријавили.

Изнадани напад бугарски беше постигао највећи успех на фронту Треће армије, која је била према Кривој Лакавици и Штипу, као и на десном крилу Прве армије у средњем току реке Брегалнице. 30. јуна српска Врховна Команда се налазила у врло тешкој и критичној ситуацији: требало је одлучити врло брзо шта ће да се предузме после првих непријатељских успеха. Повлачити се на идућу стратегиску линију за одбрану, значило је оставити непријатељу једну пространу територију и изгубити везу са Солуном. Срећно издата наредба војсци, да се по сваку цену сваки одржи на позицијама где се налазио, беше одмах допуњена још срећнијом одлуком, да сва српска војска Прве и Треће армије пређе у контра-офанзиву. Један високи морал трупа, у коме су се прости војници такмичили са најбољим официрима, беше заснован на свести свих Срба, да овога пута са оружјем имају не само да поделе Македонију, већ у исто време и да освете срамну њагу, коју на српско оружје беше бацао 1885. године пораз на Сливници. У почетку јула месеца 1913. године, по брежуљкастој долини реке Брегалнице и по високим планинама око ње, сударише се две елементарне силе, да и међу собом пречисте рачуне, пошто су неколико месеци пре тога са удруженом снагом уништиле турску владавину на Балкану.

30. јуна у страховитим борбама на свима тачкама, бугарско продирање беше, истина, заустављено, али у њиховим рукама беху остале многе и врло важне позиције. Чак је изгледало да је десно крило Треће армије, које је се налазило најдаље на југу, било сасвим пропало. 1. јула, рано изјутра отпочела је чувена битка на Брегалници. Контра-офанзива, коју су српске трупе предузеле, била је у сваком погледу јача по интензивности од препада, који су Бугари дан раније извршили, и поред несразмерно великих губитака првога дана боја 1. јули спада, несумњиво, међу најкрвавије дане у целој ратној историји Балкана. Тога дана у вече Срби су већ могли забележити више великих успеха. Го-

тово на целој линији Прве армије Бугари беху потиснути са огромним жртвама. Врло важне позиције Дренак, Кота 550 и Ретке—Букве беху повраћене са више од хиљаду заробљеника и 14 топова; више бугарских јединица беху једноставно уништене, а међу њима и читава једна дивизија, која је била принуђена, да се повуче сасвим из борбе на леву обалу Брегалнице. Велика се битка Брегалничка није прекидала ни дању ни ноћу ни 2. ни 3. јула. Пред целом Првом армијом Бугари су се непрестано повлачили, а и лево крило Треће армије успе да на своје фронту пребаци Бугаре на леву обалу Брегалнице.

За 4. јули главни објектив десног крила Прве армије беше Рајчански Рид, огроман узвишени плато, који је затварао једини пут за Кочане и Царево Село. Овај положај беше од Бугара врло добро утврђен и поред осталих трупа брањен од најбоље бугарске дивизије, такозване Рилске дивизије, са преко 80 топова. У нападу са српске стране имала је да учествује, као главна снага, најбоља српска дивизија — Шумадиска. Два најизразитија представника балканских супарника — Срба и Бугара — имали су тога дана да се огледају. Крвава битка беше потпуно завршена у пет сати после подне са најсјајнијим успехом, који су Срби уопште у целом овом рату имали. Рилска Дивизија беше формално измасакрирана, тако да више никако није била у стању ни да се врати у борбу. Са истом јачином настављене су борбе и 5. и 6. јула, када су Срби освојили Кочане, а Бугари беху принуђени, да се повлаче ка Царевом Селу. Велика битка на Брегалници завршена је тек 9. јула, када су се и последњи остаци бугарске војске, око Штипа, успели срећно извући према Радовишту, благодарећи недовољној опрезности Треће армије, а нарочито ранијем бугарском успеху на њеноме крајњем десном крилу.

На крајње српско десно крило, према Вардару и Криволаку, које је бранила једна српска дивизија другог позива са једном бригадом добровољаца из Македоније, Бугари су били напали 30. јуна са две своје дивизије, чија је снага била три пута већа у сваком погледу. У непрекидној и најогорченијој борби Бугари су полако напредовали на овоме правцу све до 4. јула. Пред несразмерно већим непријатељем српска дивизија, у овим крвавим борбама, беше готово десеткована, а добровољачка бригада сва изгинула. Са послатим појачањима Срби успеше да зауставе бугарско продирање и 7. јула беше угушен последњи бугарски напор, који је завршен са повлачењем у општем нeredу. Због планинског терена, на левом крилу Прве армије, на правцу Крива Паланка—Ћустендил, и поред непрекидне борбе за све ово време,

није било тако великих стратегијских промена као на Брегалници. У почетку препада Бугари су и у овом огромном комплексу високих планина били успели да заузму неколико важних позиција. Али и поред свих њихових напора, да српски фронт дефинитивно пробију, они су на крају крајева своје огромне жртве искупили тиме, што су убрзо били принуђени да се задовоље са одбраном својих сопствених позиција.

Тек после својих првих пораза на Брегалници Бугари су предузели читав један низ напада на старој српско-бугарској граници. Немогући да пробију српску линију према Пироту, куда је водио најкраћи железнички пут за Ниш, они су наизменично извршили неколико већих напада у другим правцима са циљем да уђу ма где било у центар Србије и да пресеку главну српску комуникациону линију Београд—Скопље. Али и све ове диверзије на крају крајева завршене су без и једног бугарског сталног успеха. Покушај да преко Власине дођу у Врање завршен је једним страховитим поразом. Други један покушај, који им је био донео и први велики успех у освојењу Књажевца и једног дела Тимочке долине, врло брзо је био завршен такође са поразом и то са много више жртава него што су они били успели да за неколико дана направе штете на српској територији. Овај је напад на крају крајева довео до српске офанзиве на бугарској територији, која је завршена са освојењем Куле и Белограчка и опсадом Видина.

Са овим беше завршен први и најважнији период српско-бугарског рата 1913. године. Бугари беху на свима странама протерани у своје старе границе. Опасности од ма каквог већег напада с њине стране није више било, али исто тако ни Срби не беху у стању да са великим офанзивним покретима заврше задобивену победу. Поред огромних губитака, које је српска војска претрпела у свима овим крвавим борбама са Бугарима, она је тукући и потискујући Бугаре стекла једнога новог страшног и фаталног противника. На име, из Тракије у Македонију Бугари беху пренели опасну заразу колере, која је после првог сукоба ухватила маха и код српске војске. Због брзине, са којом су у то доба вођене операције, као год и због једног криминалног оријентализма у ондашњем српском санитету, многе јединице српске војске имале су више губитака од ове страховите заразе, него од непријатељског оружја. Док је српска војска продужила и даље вођење већих или мањих борби са Бугарима локалног значаја, Врховна је команда била предузела читав један низ мера да новим регрутовањем попуни проређене редове бораца, да поврати здравље

у војсци и да уопште изврши све припреме, које су биле потребне за последњи ударац вероломном непријатељу.

Али је судбина хтела да један други фактор дефинитивно заврши читаву серију балканских ратова. Тај нови фактор беше Румунија, коју је Бугарска још од почетка рата са Турском стално малтретирала на једном тешком питању, које Румунија беше покренула за исправку границе. Интервенција Румуније беше дошла срећно не само да обустави даље проливање крви, већ и да воспостави какву такву политичку равнотежу на Балкану и у исто време, самим својим уласком, да отклони намеравану интервенцију Аустро-Угарске.* Колико год Србија и Грчка, и Румунија беше загрожена са претераним претензијама бугарским. Питање о исправци границе беше само један мали претекст испред великих разлога, који су Румунију натерали да интервенише у балканској кризи. А целокупно држање Бугарске према Румунији у преговорима, који су међу њима вођени у Лондону и Петрограду, овој је императивно налагало да се умеша у међусавезнички конфликт, који је за њу био добро дошао.

* Политика Аустро-Угарске према балканском питању, а нарочито према Србији, претрпела је први пораз у балканској кризи због одлучног држања Румуније, која је се тада дефинитивно извукла испод утицаја и сугестије Аустро-Угарске и Немачке. Па ипак и поред тога, Аустро-Угарска се није оставила својих агресивних намера према Србији ни у последњим моментима ове балканске кризе. Спремљени напад на Србију није извршен због одлучног држања Италије, као што је 5. децембра 1914. год. открио бивши талијански министар председник *Болши*, у италијанској Народној Скупштини. То важио откриће гласи:

„За време балканског рата, 9. августа 1913, на годину дана пре него што је отпочео садашњи рат, будући одсутан из Рима, добио сам од колеге г. Ди Сан Булијана овакав телеграм:

„Аустрија је саопштила нама и Немачкој своју намеру да предузме акцију против Србије и ту акцију дефинише као дефанзивну, надајући се на примену *casus foederis* тројнога савеза, што се, на против, по моме мишљењу не може применити.

„Предузео сам мере да се договорим са Немачком, да спречимо такву аустријску акцију, али у случају потребе можда ће бити потребно отворено рећи, да ми једну евентуалну овакву акцију нећемо сматрати као дефанзивну и да не налазимо да постоји *casus foederis*.

„Ако усвајаш, молим, телеграфирај у Рим.

„Одговорио сам:

„Ако Аустрија нападне Србију, јасно је да се не може применити *casus foederis*; то је акција коју она врши за свој сопствени рачун, пошто не може бити говора о одбрани кад нико не мисли да је нападне. Ово је потребно изјавити Аустрији на најформалнији начин и ангажовати Немачку да одврати Аустрију од ове врло опасне авантуре.“

Још 5. јуна М. Т. Мајореско, министар иностраних дела, беше ставио до знања Великим Силама: „Ако букне рат између балканских савезника, Румунија ће бити приморана да изађе из своје резерве“. А већ 3. јула у Румунији беше наређена општа мобилизација. 10. јула Румунија објави рат Бугарској, а 16. истог месеца њен министар иностраних дела једном нотом обавести Велике Силе о разловима, због којих је Румунија ушла у рат, као и о циљевима, које је намеравала да постигне. У то време румунска се војска беше зауставила на неколико километара пред Софијом, без икаквог озбиљнијег отпора од стране Бугара. На интервенцију Румуније у Софији одговорише са збацивањем владе Д-р Данева и на управу државну одмах беше постављен Д-р Радославов са једном владом, чији су се чланови заједно са председником неколико дана раније јавно декларирали као аустрофили. С друге опет стране, Порта упути 20. јула једну ноту Великим Силама о варварству бугарском према становништву у окупираним крајевима. Та нота била је истовремено упућена и Бугарској као ултиматум, са којим су турске трупе прешле демаркациону линију. 21. јула Турци беху већ поново узели Једрене, и и без икаквог отпора од стране Бугара, зауставише се тек на старој турско-бугарској граници.

По савету Аустро-Угарске нова бугарска влада покуша последњи пут да засебним преговорима за мир Румунију изолује од Србије и Грчке. Пошто је та иницијатива пропала, чак без икаквог одговора, Бугарска беше принуђена да поведе преговоре за закључење дефинитивног мира непосредно са свима савезницима. За 30. јули беше заказана у Букурешту Конференција за закључење мира између Румуније, Србије, Грчке, Црне Горе и Бугарске. Предоминантна идеја код свих савезника беше, да они сами са Бугарском дискутују и утврде услове мира, *без икаквог мешања Великих Сила*. Први пут од кад је уопште отворено Балканско питање балкански су народи имали да сами уреде своје међусобне односе једним међународно-правним актом, који је носио карактер опште важности и обвезности. У томе и јесте највећи историјски значај ове конференције.

Пошто никакво примирје није било закључено, прва одлука конференције је била, да обустави непријатељства за пет дана. Ова је одлука затим продужена још за три дана. Споразум између Румуније и Бугарске беше постигнут 4. августа, а између Србије и Бугарске 6. августа. Највише је тешкоћа било између Грчке и Бугарске у питању Кавале, која је на крају крајева уступљена Грцима. Врло важна одлика ове конференције састојала

Болесници и рањеници на тим територијама биће под заштитом тих војска.

Члан IX. — По измени ратификација овог уговора, а што је брже могуће, измењаће се међусобно ратни заробљеници.

Владе Високих Страна уговорница одредиће свака нарочите изасланике за примање заробљеника.

Сви заробљеници који се налазе у рукама једне Владе биће предани изасланику оне Владе којој припадају, или његовом опуномоћеном заступнику, на месту које ће утврдити заинтересоване стране.

Владе Великих Страна уговорница поднеће једна другој, и што је могуће брже по предаји свих заробљеника, рачун непосредних издатака које су поднеле за старање и издржавање заробљеника, од дана заробљења или предаје до дана смрти или враћања. Од сума које би Бугарска договала једној од Високих Страна уговорница одбиће се сума коју би ова договала Бугарској и разлика ће бити плаћена Влади повериоцу што пре по измени горепомнутих рачуна о надацима.

Члан X. — Овај ће Уговор бити ратификован и ратификације биће измењене у Букурешту у року од петнајест дана или раније, ако то буде било могуће.

У потврду тога Пуномоћници су га потписали и ставили на њ своје печате.

Пошто учествовање Турске на конференцији мира у Букурешту не беше усвојено, балканским државама беше остало да свака засебно закључи с њоме мир. Уговор о миру између Србије и Турске закључен је много доцније, тек 14. марта 1914. године. Границу између Србије и ново-створене аутономне Арбаније имала је да одреди једна интернационална комисија, састављена од нарочитих делегата Великих Сила. Србија је такође имала сама да уреди све своје односе, као и граничну линију са Црном Гором, са којом је преко Новопазарског Санџака дошла у непосредан додир. По решењу Амбасадорске Конференције у Лондону имала је се састати у Паризу једна међународна финансијска комисија за задатком, да уреди све економско-финансијске и трговинске односе, које су Балкански ратови ставили на дневни ред. У низу тих питања једно од најважнијих места заузимаху друштво Оријенталских Железница са својим пругама Солун-Скопље-Зибевча; Скопље-Митровица и Солун-Битољ.

И поред свих великих жртава Србија из балканских ратова беше изашла потпуно препорођена у сваком погледу. Поред знатног повећања државне територије и ослобођења земаља и места, која су у српској души представљала највеће националне светиње, Србија је имала још једну огромну добит, можда већу од свих осталих. Победе над Турцима и Бугарима, поред тога што су Србији стекле једно достојно место на сунцу Европе, имале су

и један огроман морални значај за духовни препорођај како Србије, тако исто и целога осталог српског и југословенског народа. Повраћање вере у своју сопствену снагу, која је неколико деценија била изгубљена, уливало је наду и отварало најлепше перспективе у најближој будућности. Радост, са којом су демобилисане трупе при повратку у Србију дочекиване, беше општа и изражавана у правим народним свечаностима. Дан повратка престолонаследника Александра са војском у Београд (24. августа) био је у истини један од најсвечанијих дана, који је српска престоница уопште забележила.

Увећана са 39.000 км² Србија је после Букурешког Мира представљала државу од 87.000 км² са нешто више од 4.300.000 становника.* Пред Србијом је сада стајао један од најтежих и највећих задатака унутрашње политике: целокупан социјално-политички живот у новим областима требало је консолидовати, после петвековне отоманске анархије, и унифицирати га са савременим државним животом у Србији. Завођење модерне администрације, која још ни у Србији не беше достигла пуно савршенство, подизање комуникација, васпостављање судова, регулација привредног развика и отварање школа — све су то била крупна питања, од чијег је првобитног решења имала да зависи судбина целе државе. После првих дана националне радости, Србија у истини предузе један огроман рад по свима гранама државног и друштвеног живота. У томе послу она беше ометена, за једно кратко време, од Аустро-Угарске, која беше организовала неколико арнаутских напада на нову српску територију. У октобру месецу 1913. године једна од тих арнаутских екскурзија по граничним крајевима, организована од аустријских официра и са аустријским оружјем, беше узела толике размере у околини Призрена и Дебра, да је Србија била принуђена извршити делимичну мобилизацију двеју својих дивизија. Наравно, да су се Арнаути одмах распрштали, чим су дошли у додир са регуларним трупама и цео је конфликт био свршен са једним новим ултиматумом Аустро-Угарске Србији због преласка неких српских одреда на територију, коју је Аустро-Угарска приписивала Арбанији.

* Србија је 1912. године освојила од Турске територију од 55.000 км², од којих је имала да уступи Арбанији и Грчкој 19.000 км². Према претензијама бугарским Србији је имало да остане од целокупне њене тековине свега 25.000 км², док је Бугарска са територијама, које је покушала да отме од Срба и Грка требала да се увелича са преко 80.000 км². . . На тај би начин српски народ, који сам, без Југословена, броји скоро 7.000.000 становника имао независну државу од 73.000 км², док би бугарски народ, који бројно укупно не достиже цифру од 4.500.000, имао државу од 176.000 км². . .

Али победе Србијине над Турцима и Бугарима имајаху несумњиво највећег одјека у свима земљама Хабзбуршке монархије, где су живели Срби, Хрвати и Словенци. Раније изјаве солидарности са Србијом претворише се овога пута у праве експлозије националне радости и јавно манифестованих тежњи за ослобођење и уједињење са Србијом. Тај национални покрет, који је поред Босне и Далмације обухватио и све земље хрватског и словеначког народа био је узео толике размере, да је Аустро-Угарска била принуђена прогласити опсадно стање у неколиким покрајинама. У Далмацији аустројске власти затворише све школе, а по највећим варошима похапсише општинске управе. У Хрватској и најзатуцанији Хрвати почеше у масама давати јавне изјаве о својој потпуној солидарности са Србима из Србије. Под сугестијом снаге исте крви и последњи католички клерикали напустише верске разлике и стадоше на страну Срба. Шеф словеначких клерикала Д-р Јован Крек, прота из Љубљане и посланик у Бечкоме Рајстагу, на припреме Аустро-Угарске да у јесен 1913. године нападне Србију, изјавио је одлучно у Делегацијама: да Словенци немају војника против Србије. Поред свега овога, из свих ових земаља један велики број интелигенције напусти своје дотадашње службе у Хабзбуршкој монархији и стави се на расположење Србији.

И ако цео посао око ликвидације Отоманске владавине на Балкану још не беше дефинитивно завршен, цео свет је, српски, хрватски и словеначки, као у једној нервозној грозници осећао, да је дошао моменат остварења генијалног пророчанства великога француског историка *Albert Sorel-a*: „Ево већ јуно стољеће како се врше навори да се реши Источно Пишање. Онога дана, кад оно буде решено, Европа ће видети како се неминовно поставља пишање Аустројске!“

ГЛАВА ДЕСЕТА

СРБИЈА У СВЕТСКОМ РАТУ — I. —

(1914.—1915.)

— РАТ ЗА НАЦИОНАЛНУ СЛОБОДУ И НЕЗАВИСНОСТ —

Србија у 1914. години. — Навори за унутрошње реформе и преорожај, материјални и духовни. — Политичке изјаве у земљи и устварно пишање. — Унифицирање државне администрације у новим крајевима.

Убиство аустро-угарског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву. — Аустро-Угарска се спрема за рат против Србије. — Улимајуж Аустро-Угарске Србији од 23. јула 1914. године и одговор Србији на њене захтеве. — Објава рата и почетак непријатељстава. — Војнички напор Србије. — Прва инвазија аустро-мађарска на Србију. — Бишке на Цери и Јадру и пораз Аустро-Мађара.

Продирање Срба у Босну и у Срем. — Сједињење српских и црногорских шрупа у Босни и изненадно повлачење Црногораца испред Сарајева. — Друга инвазија аустро-угарске војске у Србију. — Пад Београда и прво српско повлачење у унутрашњости земље. — Последњи српски напор, чудо на Руднику и проласак аустро-угарске војске у Србију. —

Србија у 1915. години. — Страховиште епидемије у војсци и цивилном становништву. — Поновна реорганизација војске са последњим попунама. — Напад Аустро-Немаца са севера и Бугарске са истока. — Очајна одбрана Србије и повлачење преко Црне Горе и Арбаније на Јадранско море. . .

„Оно што је најгоре у уступању ових земаља (Босне и Херцеговине), јесте, по моме дубоком уверењу, што баш то угрожава у будућности мир Европе. Одатле ће једнога дана синити варница, која ће разбуктати општи пожар.“

Гроф Шувалов, 1882.

Безпримерна религиозна толеранција, која је од увек владала у Србији, у новом стању ствари, после Букурешког Мира, била је непосредан узрок извесним појавама, које су манифестовале слабост и неједнакост у држави. Због извесних одредаба у српско-турском уговору мира од 14. марта 1914. године, које су гаран-

товале муслиманима извесна повлашћена права, Србија је била принуђена да у својим новим областима не примени интегрално свој сопствени политички режим. Због тога нови поданици добише одмах сва грађанска, али не и сва политичка права. Рђаве последице од овог политичког двојства у држави одмах се осетише, па чак и у државној администрацији. Поред тога урођени демократски дух српскога народа ову неједнакост у дужностима и правима није могао подносити. Због тога је Србија као држава већ у првој половини 1914. године морала да предузме озбиљне студије за исправку ове штетне аномалије.

Огроман је то рад био у свима гранама друштвеног и државног живота, који је се у то доба сам собом у Србији императивно наметао. Претворити огромно природно богатство саме земље у материјално благостање њених грађана са развитком продуктивних снага и савременог саобраћаја, модернизирати државну администрацију са праведном расподелом пореза, усавршити судство и развити просвету и уопште подићи интелектуални и морални ниво државних функционера (почевши од дипломатије па до полиције), развити и усавршити убојну снагу земаљску за нове догађаје и још веће задатке — све су то била отворена питања, чијем се решавању морало одмах приступити. И Србија се у истина одмах сва и свом снагом беше бацила на овај велики и спасоносни рад. Приватна иницијатива на свима пољима, не само што није изостала, већ је на против у многим доменима рада и стварања почела предњачити држави. Потребни страни капитали почеше нагло утицати у земљу, а осигурани извоз и увоз преко Солуна отвараху најлепше перспективе за брзи развитак једне нормалне трговине са иностранством, нарочито са државама западне Европе...

Али, као увек и свуда, и Србија у ово време није остала без унутрашњих трзавица, које су наравно биле чисто политичко-партијске природе. Велики догађаји и очигледне потребе државе и народа не најбоше у ондашњим политичким партијама на одговарајуће, свесне и стваралачке, индивидуалне снаге. Неспособни партијски прваци покушаваху да јаловим теревенкама и грешном искључивошћу очувају своја места по сваку цену. И ако је Аустро-Угарска готово непрекидно звецкала оружјем на Србијиним границама и тражила поводе за стављање Србији нових ултиматума, српски парламенат није никако могао да се прибере и да предузме плодан и користан рад, који га је у толико огромној мери очекивао. Сем државног буџета за текућу годину, који је изгласан тек у пролеће, Народна Скупштина не показа више никаквог трага од корисног и плодног законодавног рада. Онај и

БУЏЕТ
ДРЖАВНИХ РАСХОДА И ПРИХОДА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
ЗА 1914. ГОДИНУ

(укупно за старе и нове области 1912.—13. год.)

I. РАСХОДИ		Редовни	Нередовни и ванредни	СВЕГА
1	Врховна Државна Управа . . .	61,403.882.36	121.000.—	61,524.882.36
2	Министарство Правде	4,052.705.92	—	4,052.705.92
3	Министарство Просвете и Црквених Послова :			
	а) Министарство	13,013.444.53	216.386.37	13,229.830.90
	б) Држ. Штампарија	899.305.65	—	899.305.65
	в) Народ. Позориште	375.200.—	—	375.200.—
4	Министарство Унутр. Дела :			
	а) Полиција	4,090.348.72	3,861.14	4,094.209.86
	б) Санитет	3,281.169.57	282.557.11	3,563.726.68
5	Министар. Иностранних Дела	2,484.180.—	99.108.96	2,583.288.96
6	Министарство Финансија :			
	а) Финансије	4,440.474.46	991.069.96	5,431.544.42
	б) Монополи	19,314.613.32	1,021.730.51	20,336.343.83
7	Министарство Војно	52,919.472.51	1,401.887.—	54,321.359.51
8	Министарство Грађевина :			
	а) Министарство	4,931.186.—	3,092.000.—	8,023.186.—
	б) Срп. Држ. Железнице	17,372.300.—	2,568.326.—	19,940.626.—
	в) Пошт. Тел. Одељење	6,449.257.98	297.000.—	6,746.257.98
9	Министарство Нар. Привреде	6,933.421.58	714.780.58	7,648.202.16
10	Буџет. резервни кредити	1,550.000.—	—	1,550.000.—
	Вишак редовних прихода преко редовних расхода	3,972.576.32	—	3,972.576.32
	Свега	207,483.538.92	10,809.707.63	214,320.670.23
II. ПРИХОДИ		Редовни	Нередовни и ванредни	СВЕГА
1	Порези	162,227.575.60	—	162,227.575.60
2	Државна привреда	42,202.613.32	—	42,202.613.32
3	Разни приходи	3,053.350.—	—	3,053.350.—
4	Нередовни и ванредни приходи	—	6,837.131.31	6,837.131.31
	Мањак ванредних прихода према ванредним расходима	—	3,972.576.32	—
	Свега	207,483.538.92	10,809.707.63	214,320.670.23

онакав парламенат, какав је онда постојао, био је се у очима целога света у Србији компромитовао. Цео народ и јавно миљење тражили су један нормалан и плодан законодавни рад. Због тога је на завршетку ове сесије Народна Скупштина и изгласала одлуку: да се у најскоријем времену сазове *Велика Народна Скупштина*, која је имала да изврши извесне промене у одредбама Устава, које су биле застариле и без чега се нису могле спровести нове реформе у многим гранама законодавства.

Али, парламентарне тешкоће и партизанске теревенке достигоше кулминацију у мају месецу. На питању ванредних кредита за набавку муниције и за спрему пет нових дивизија из Нових Области дође до једне велике кризе у Влади. Ова криза беше још нарочито потенцирана такозваним питањем о приоритету цивилне и војне власти у држави. Један неопрезан распис Владе, који је био израдио Министар Унутрашњих Дела о местима и рангу државних функционера у цркви, употреби једна мала официрска клика звана „Црна Рука“ за повод најбешњих агитација у официрском кору.* Та борба између Владе и „Црне Руке“ трајала је више од два месеца, а Србију је поред штете коштала и великих бламажа. Њу је на крају завршио сам владалац тиме, што је Скупштинска већина изгласала потребне кредите за војску, а Влада из Скупштинске већине добила мандат да распусти додашњу Скупштину и да нареди нове изборе народних посланика. Одмах после тога стари и болесни краљ Петар је се повукао и за свога регента на престолу одредио Престолонаслед-

* Тајна официрска организација „Црна Рука“ беше направљена у почетку 1911. године. Њени оснивачи беху неколико официра завереника, који су извршили преврат од 11. јуна 1903. године. Под претекстом да се бави патриотским питањима, ова је организација у самој ствари претендовала да утиче на све државне послове. Карактеристично је напоменути, да су то били већином синови и рођаци старих реакционара, аустрофила и германофила, из времена владавине краља Милана и краља Александра. Већ по својој домаћем васпитању и наслеђеним навикама они нису могли подносити демократски систем владавине, који је после смака Обреновића у Србији био заведен. У погледу спољашње политике њихов је идеал био Немачка са њеним пруским милитаризмом, и у том погледу су чак водили и неку врсту пропаганде. Срећом, ова организација за неколико година свога постојања није успела да искупи ни стотину чланова. Али њен утицај у држави није био пропорционалан њеној стварној снази, будући да је највише слабости политичке управе и безпринципијелности политичких странака. Грех би био прећутати, да је баш у ово време ова клика постигла и свој највећи успех, ма колико да је он у самој ствари био ефемеран. Наиме, са њоме су три политичке партије биле закључиле формалан пакт, само да се дочепају власти у смутњама, које су несрећну Србију раздирале у ово време и споља и унутра...

ника Александра. Питање о Великој Народној Скупштини и ревизији Устава беше одложено, али је се питање о унификацији државне администрације у новим крајевима све више наметало.

У моменту кад је Србија била у највећој ватри партијске борбе за нове изборе за Народну Скупштину, 28. јуна у Београду као гром из ведре неба паде вест, да је у Сарајеву убијен аустро-угарски престолонаследник Франц Фердинанд заједно са његовом женом.* Разбуктаде партијске страсти беху намах угушене страхом и неизвесношћу, коју је најближа будућност доносила. Јер је цео свет био подједнако свестан свега онога шта ће Аустро-Угарска ставити на терет Србији. Ова пренераженост није престала ни после неколико дана кад су се сазнали и детаљи злочина у Сарајеву. И ако су оба атентатора били аустро-угарски поданици, и ако је било утврђено, да је завера у Сарајеву опште позната ствар чак и код представника аустро-угарских власти, сва аустро-маџарска штампа, као по некој команди, поче тражити од владе, да Србију као виновника овога злочина најстрашније казни и да је одмах са војском поседне. Међутим, аустро-угарска влада и ако је постепено нагомилавала војску у Босни и Славонији, она ипак овога пута не пожури као обично, чак ни са обичним протестом. Већ по дужини самога времена, које је протекло од дана атентата па до првог аустро-угарског званичног корака, било је јасно да се на Балкану крупне ствари спремају и да се потајно савлађују извесне тешкоће, много веће него што је било питање мале Србије. И поред изјаве, коју је аустро-угарски министар спољних послова дао српском посланику у Бечу:

* Одмах после Сарајевског атентата неколико бечких листова дали су оваква објашњења његових узрока: „У пролеће 1914. године у Сарајеву је дошло до свађе, а затим и до туче између једне групе аустро-угарских официра и Срба ђака сарајевских школа. Баши, који су од официра били малтретирани и тучени, упутише једну жалбу непосредно престолонаследнику Францу Фердинанду, као команданту целокупне војске. У место задовољења они од њега добише једну подругљиву поруку: *да никакви милости не може указати српским ђацима*. После тога сва српска омладина, чак и ученице средњих школа, беше склопила заверу, да се освете престолонаследнику за ову националну увреду. Његов долазак у Сарајево 28. јуна пружио им је за то врло zgodну прилику“... Међутим, по свему ономе што је до сад објављено о овом атентату, о његовим узроцима и припремама за извршење, његов ће се значај појавити у сасвим другој боји. Ми ћемо бити срећни, да дошвије, у погодном моменту, и сами дамо неколико важних података, који ће бачити доста нове светлости на овај догађај, намерно замрачаван баш од Аустро-Угарске и Немачке...

да нико од њих не оштудује ни Србију, ни српску Владу, ни сав српски народ, ипак је у Србији цео свет осећао страшну тежину догађаја, који ће наступити. Сем партијских агитатора, који су ревносно продужили политичку борбу за изборе, цела остала Србија је проживела цео овај размак времена у једној грозничавој неизвесности.

Али целокупна ситуација постаде намах јасна. 23. јула у 6 часова после подне аустро-угарски посланик у Београду предаде српској влади следећу ноту:

„31. марта 1909. год. Посланик Србије у Бечу дао је Ц. и Кр. Влади по наредби своје Владе ову изјаву:

„Србија признаје да fait accompli створен у Босни и Херцеговини није повредио њена права и она ће се према томе саобразити одлуци коју Силе донесу односно чл. 25. Берлинског Уговора. Примајући савете Великих Сила, Србија се још сада обавезује да напусти држање протеста и опозиције, које је заузела према анексији још од последње јесени, и, осим тога, обавезује се да промени правац своје садашње политике према Аустро-Угарској, како би у будуће живела са њом у односима доброг суседства“.

„Међутим, историја последњих година, а нарочито жалосни догађаји од 28. јуна, показали су да у Србији постоји превратнички покрет, чији је циљ да одвоји од Аустро-Угарске Монархије извесне делове њених територија. Дошло је до тога да се тај покрет, који се јавио пред очима Српске Владе, манифестује и изван територије Краљевине у терористичким делима, у читавом низу атентата и у убиствима.

„Краљевска Српска Влада, далеко од тога да испуни формалне обвезе из изјаве од 31. марта 1909. год., није ништа учинила да угуши овај покрет; она је толерирала злочиначки рад разних друштава и удружења, управљен против Монархије, необуздан тон штампе, величање виновника атентата, учешће официра и чиновника у превратничким роњењима, болесну пропаганду у јавној настави, толерирала је најзад све оне појаве које су могле да наведу српско становништво да омрзне Монархију и да презре њене установе.

„Ово кажњиво толерирање од стране Краљевске Српске Владе није престало ни онда кад су догађаји од 28. прошлог месеца открили целом свету његове кобне последице.

„Из исказа и признања виновника атентата од 28. јуна види се да је злочин сарајевски скован у Београду; да су оружје и експлозиве, којима су убице биле снабдевене, њима дали српски официри и чиновници, чланови „Народне Одбране“, и најзад да је и само пребацивање злочинаца у Босну и њиховог оружја било припремљено и изведено од стране шефова српске пограничне службе. Поменути резултати истраге не допуштају Царској и Краљевској Влади да и даље задржи улогу мирног и стрпљивог посматрача, коју је годинама имала према агита-

цијама чији је центар био у Београду и које су се шириле одатле на територију Монархије; ови јој резултати напротив стављају у дужност да учини крај тим роњењима, која су стална опасност за мир Монархије.

„Да би постигла овај циљ, Царска и Краљевска Влада је приморана да затражи од Српске Владе званичну изјаву да осуђује пропаганду управљену против Аустро-Угарске Монархије т. ј. скуп тенденција којима је крајњи циљ да се одвоје од Монархије територије које чине њен саставни део, и да се обавезује да угуши свима средствима ову злочиначку и терористичку пропаганду.

„Да би се дао свечан карактер тој обвези, Влада Краљевине Србије објавиће на првој страни званичних новина на дан 26. јула ову изјаву:

„Краљ. Српска Влада осуђује пропаганду управљену против Аустро-Угарске т. ј. скуп тенденција којима се тежи, у крајњем циљу, да се одвоје од Аустро-Угарске Монархије територије које чине њен саставни део и сажалева искрено кобне последице ове злочиначке радње. Краљевска Влада жали, што су официри и чиновници српски учествовали у горе поменутој пропаганди и тиме компромитовали односе доброг суседства, на које се Краљевска Влада била свечано обавезала својом изјавом од 31. марта 1909. године.

„Краљевска Српска Влада осуђује и одбија сваку помисао и покушај мешања у судбину становника ма кој дела Аустро-Угарске Монархије; сматра за своју дужност да скрене озбиљну пажњу официрима, чиновницима и свему становништву Краљевине Србије, да ће у будуће најстроже поштујући са лицима која би учинила кривицу одојући се таквим радњама које ће Српска Влада свим силама спречавати и кажњавати.“

„Ова изјава саопштиће се у исто време Краљевској Војсци дневном заповешћу његовог Величанства Краља и биће објављена у наредном броју Службеног Војног Листа.

„Поред тога Краљевска Влада се обавезује:

1. Да забрани сваку публикацију, којом се изазива мржња и презрење Монархије и чија је општа тежња упућена против територијалног интегритета Аустро-Угарске.

2. Да одмах распусти друштво звано „Народна Одбрана“, да конфискује сва његова средства за пропаганду и да исто тако поступи са осталим друштвима и удружењима у Србији, која се баве пропагандом против Аустро-Угарске Монархије. Краљевска Влада предузеће потребне мере како растурина друштва не би могла да продуже рад под другим именом и у ком другом облику.

3. Да избаци без одлагања из јавне наставе у Србији, како у погледу наставног особља тако и у погледу наставних средстава, све оно што служи или би могло да послужи стварању пропаганде против Аустро-Угарске.

4. Да уклони из војске и из администрације у опште све официре и чиновнике криве за пропаганду противу Монархије Аустро-Угарске, чија имена и дела Аустро-Угарска Влада задржава себи право да накнадно саопшти Српској Влади.

5. Да прими сарадњу у Србији органа Ц. Краљ. Владе ради угушивања превратничког покрета против територијалног интегритета Аустро-Угарске Монархије.

6. Да отвори судску истрагу над оним присталицама у завери од 15. јуна 1914. год. који се налазе на територији српској: органи које упути Аустро-Угарска Влада узеће учешћа у овој истрази.

7. Да одмах притвори мајора Воју Танкосића и лице под именом Милана Цигановића, службеника српске државе, који су компромитовани резултатом сарајевске истраге.

8. Да спречи успешним мерама учешће српских власти у противзаконим протурњу оружја и експлозива преко границе; да отпусти и строго казни пограничне чиновнике у Шапцу и Лозници, који су криви што су помагали изришице сарајевског злочина олакшавши им прелазак преко границе.

9. Да да обавештења Ц. К. Влади о неоправданим изјавама виших државних чиновника, како у Србији тако и на страни, који се, ма да су заузимали званичан положај, нису уздржавали да се после атентата од 28. јуна непријатељски изражавају у интервјуима о Аустро-Угарској.

10. Да без одлагања извести Ц. К. Владу о извршењу мера поменутих у предњим тачкама.

„Ц. К. Влада очекује одговор до суботе 25. овог месеца до 6 часова по подне.

„Мемоар који се односи на резултате истраге у Сарајеву, у колико се тичу чиновника назначених под тачкама 7. и 8., приложен је уз ову ноту.“

Уз ноту је био прикључен и један Додатак, који је садржавао резултате кривичне истраге поведене у Сарајеву. Приликом предаје ове ноте аустро-угарски посланик је по нарочитој наредби из Беча „са подигнутим гласом“ изјавио заступнику министра иностраних дела, Д-р Л. Пачу, да му је наређено, да остави Београд са свим особљем Посланства у случају ако одговор српске Владе не буде усвојио, без икакве резерве, све захтеве ноте до истека рока од 48 сати од кад је нота предата. И по садржају и по тону овај ултиматум аустро-угарске, као синтеза свих њених ранијих настрјаја на Србију, изражавао је овога пута последњу одлуку Хабзбуршке монархије: *да Србију прво обешчисти, а затим да је убије*. Сутрадан је саржина ове ноте била саопштена и свима европским кабинетима, код којих је такође, поред запрепашћености, изазвала и праву индигнацију. Са свих страна Србији беше саветовано да се држи хладнокрвно и да у

концесијама према нападачу иде до крајњих граница. И тако је и било. После једне депеше, коју је 24. јула Престолонаследник Регент Александар упутио руском Императору,* Краљевска је Влада израдила одговор Србије на горњу ноту. Тачно у одређени рок Председник Српске Владе, Н. Пашић, предао је аустро-угарском посланику на сва постављена питања и истакнуте захтеве следећи одговор:

„Краљевска Српска Влада примила је саопштење Царске и Краљевске Владе од 23. о. м. и уверена је да ће овај одговор уклонити неспоразум који прети да помути добре суседске односе између Аустро-Угарске Монархије и Краљевине Србије.

„Краљевска Влада је свесна да се појаве протеста, како са говорнице у Народној Скупштини, тако и у изјавама и поступцима одговорних државних представника, које су пресечене изјавом Српске Владе од 31. марта 1909. год., нису више никакво поновиле ни у којој прилици према суседној великој Монархији, и да од стране краљевских влада, које су до тога доба у Србији смењивале, или од стране којег од њених органа није учињен никакав покушај да се промени стање створено у државно-правном погледу с Босном и Херцеговином. Краљевска Влада констатује, да се у том погледу од стране Ц. и К. Владе није чинила никаква представка, сем у питању једне школске књиге, о чем јој је било дато са свим задовољавајуће објашњење.

* Текст те депеше гласио је:

„Аустро-Угарска Влада предала је синоћ Српској Влади ноту о сарајевском атентату. Свесна својих међународних дужности Србија је још првих дана по страшном злочину изјавила да га осуђује и да је готова отпочети истрагу на своме земљишту, ако би се саучешће неких њених поданика утврдило у току процеса који су повеле аустро-угарске власти. Захтеви у аустро-угарској ноти, међутим, понижавају са свим излишно Србију и не слажу се са њеним достојанством независне државе. Од нас се тражи заповедним начином да Српска Влада објави у службеном листу а Владалац у наредби војска како се непријатељски дух противу Аустро-Угарске мора угушити и како смо показали кривичну попустљивост према нашим властитим подмуклим рођењима. Натура нам се за тим пријем аустро-угарских чиновника у Србији који би са нашим водили истрагу и надзиравали испуњење осталих услова у ноти. Остављен нам је рок од 48 сати да примимо то све, иначе ће Аустро-Угарски Посланик отићи из Београда. Ми смо вољни примити оне аустро-угарске захтеве који су у складу са положајем независне државе а и оне које би нам саветовало Ваше Величанство да усвојимо. Све личности за које буде доказано да су умешани у атентат казнићемо строго ми сами. Извесни услови не могу се извршити без промене нашег законодавства, а за то треба времена. Рок, који нам је дан, сувише је кратак. Аустро-угарска војска која се прикупља на нашој граници, може нас напасти по истеку рока. Немогућно нам је бранити се и зато молимо Ваше Величанство да нам пружи што пре Своју помоћ. Драгоцено благовољење, које нам је указано у толико махова до сада, улива нам основану наду да ће и ова наша молба бити услињена од племенитога словенског срца Вашег Величанства. У овим мучним тренутцима ја износим осећаје Свога Народа који преклиње Ваше Величанство да се заинтересује за судбину Краљевине Србије.“

„Србија је дала толико пута доказа о својој мирољубивој и умереној политици за време балканске кризе да је неколико пута сачувала европски мир жртвујући своје захтеве само у интересу тога мира.

„На Владу Краљевине Србије не може падати одговорност за појаве приватног карактера као што су писање штампе и мирни рад патриотских друштава, које су готово у свима земљама обичне и које се, као што је познато, измичу по правилу испод службене контроле. То у толико мање што је Краљевска Влада при решавању читавог низа појављених питања између обеју држава показала велику предусретљивост и на тај начин успела да реши цео низ питања у корист напретка суседних земаља.

„Зато је Краљевска Влада била болно изненађена тврђењима да су и лица из Краљевине Србије учествовала у спреми са атентата извршеног у Сарајеву. Она је очекивала позив за садејство у истраживању свега што се на речени злочин односи и била је готова посведочити своју исправност у том погледу својим поступцима према свим лицима за које би јој се поднели извештаји. Одазивајући се пак захтеву Ц. и К. Владе, Краљевска Српска Влада је вољна изићи на сусрет и предати суду без разлике положаја и чина сваког свога грађанина, за кога би се поднели докази да је учествовао у сарајевском злочину и прима обвезу да на дан 26. јула објави на првој страни званичних новина ову изјаву:

„Краљевска Српска Влада осуђује пропаганду управљену против Аустро-Угарске ш. ј. скуп штенденција којима се тежи у крајњем циљу да се одвоје од Аустро-Угарске Монархије територије које чине њен саставни део и сажалева искрено кобне последице ове злочиначке радње. Краљевска Влада жали што су официри и чиновници српски учествовали у горе поменутој пропаганди и тиме компромитовали односе добродјуседства, на које се Краљевска Влада била свечано обвезала својом изјавом од 31. марта 1909. год.

„Краљевска Српска Влада осуђује и одбија сваку помисао и покушај мешања у судбину чиновника ма кој дела Аустро-Угарске: сматра за своју дужност да скрене озбиљну пажњу официрима, чиновницима и свему чиновничтву Краљевине Србије, да ће у будуће најстрожије поступити са лицима која би учинила кривицу одајући се таквим радњама, које ће Српска Влада свим силама сиречавати и кажњаваши“.

„Ова изјава саопштиће се Краљевској војсци у име Његовог Величанства Краља дневном заповешћу Његовог Краљевског Височанства Престолонаследника Александра и биће објављена у наредном броју Војног Листа.

„Поред тога:

1) Краљевска Српска Влада се обвезује у првом редовном сазиву Народне Скупштине унети одредбу у закон о штампи којом се најстрожије казни изазивање мржње и пре-

зрење Монархије, као и сваки напис коме је општа тежња управљена против територијалног интегритета Аустро-Угарске. Она прима на се да приликом измена уставних, које су блиске, изведе измену и члана 22. Устава тако, да се горепоменуте публикације могу и конфисковати што сад не може бити по категоричној одредби члана 22. Устава.

2) Српска Влада нема никаквих доказа, нити јој такве пружа нота Царске и Краљевске Владе, да су „Народна Одбрана“ и друга слична друштва учинили досад ма какво кривично дело ове врсте у лицу кога од својих чланова. Па и ако то не постоји, ипак ће Краљевска Српска Влада изићи на сусрет захтеву Царске и Краљевске Владе и распустиће друштво „Народну Одбрану“ и свако друго које би радило против Аустро-Угарске.

3) Српска Краљевска Влада прима на себе да уклони одмах из јавне наставе све што служи или би могло служити стварању пропаганде против Аустро-Угарске, а кад јој Царска и Краљевска Влада пружи факта и доказа за то.

4) Српска Краљевска Влада пристаје исто тако уклонити из војске и администрације оне официре и чиновнике, за које би српска истрага показала да су криви за дела која иду против интегритета територије Аустро-Угарске Монархије и очекује да јој Царска и Краљевска Влада саопшти накнадно имена и радње или дела тих официра и чиновника ради даљег поступка.

5) Српска Краљевска Влада мора признати да јој није јасан сав значај и домаћај захтева Царске и Краљевске Владе да се Србија обавезе примити на својој територији сарадњу органа Царске Краљевске Владе, али изјављују да ће примити сарадњу која би одговарала међународном праву и кривичном судском поступку као и добрим суседским односима.

6) Српска Краљевска Влада, разуме се по себи, сматра за своју дужност отворити истрагу противу свих оних који су или који би били евентуално умешани у злочин од 28. јуна а налазили би се на територији Краљевине Србије. Што се тиче учешћа, у тој истрази, органа аустро-угарских власти, које би Царска и Краљевска Влада за то делегирала, Српска Краљевска Влада не може примити њихово учешће, јер би се тиме погазио Устав и Закон о поступку судском у кривичним делима. Међутим у конкретним случајевима могли би се органи Аустро-Угарске упознати са резултатима дотичне истраге.

7) Српска Краљевска Влада је одмах, још исте вечери, притворила мајора Војислава Танкосића, а за Миланом Цигановићем, који је аустро-угарски поданик и до 28. јуна је био званичник (аспирант) Железничке Дирекције, наређена је потера, јер се он досада није могао пронаћи. Моли се Царска и Краљевска Влада да изводи уобичајеним путем саопштити што пре остале сумње или евентуалне доказе о њиховој кривци добивене досадашњом истрагом у Сарајеву, ради даљег поступка.

8) Српска Краљевска Влада појачаће и прошириће предузете мере да се спречи недопуштени пренос оружја и експлозива преко границе. По себи се разуме, да ће одмах наредити истрагу и строго казнити пограничне чиновнике на линији Шабац—Лозница што су се огрешили о своју дужност и пропустили кривце сарајевског злочина.

9) Српска Краљевска Влада ће радо дати објашњења односно изјава које су њени чиновници у земљи и на страни после атентата чинили у интервјуима који су, по тврђењу Царске и Краљевске Владе, били непријатељски према Монархији, чим јој Царска и Краљевска Влада указе на дотична места тих изјава и чим се утврди да су употребљени изрази заиста изрази дотичних чиновника, — о чему ће се и она сама старати да прибави доказе и уверење.

10) Што се тиче извршења мера, које се у горњим тачкама помињу, у колико то овом нотом није учињено, Српска Краљевска Влада ће одмах извештавати Царску и Краљевску Владу, чим се која мера нареди и изврши.

„У случају да Царска и Краљевска Влада не би била задовољена овим одговором, Краљевско Српска Влада, сматрајући да је у општем интересу не пренаглавити у решењу овог питања, спремна је као и увек примити мирно споразумевање на тај начин што би се то питање изнело на решење пред међународни суд у Хагу или пред Велике Силе које су узеле учешћа у доношењу декларације Краљевске Српске Владе од 31. марта 1909. године.“

Одмах по прочитању српског одговора аустро-угарски посланик је једним писмом известио Н. Пашића, да, пошто до одређеног рока није добио задовољавајући одговор, има одмах да напусти Београд, констатујући у исто време, да су од тог момента дипломатски односи између Србије и Аустро-Угарске прекинути и да се то има сматрати као свршен чин. После тога Српској Влади је било остало да се постара за безбедност земље и заштиту границе од евентуалног напада Аустро-Угарске. Једним Указом би наређена општа мобилизација, а другим распуштена Народна Скупштина сазвата у ванредну сесију за 27. јули у Нишу. Влада са државном готовином и дипломатским телом отпутова још исте вечери у Ниш. Као што је још у живој успомени, сва енергична и помирљива дипломатска радња Тројног Споразума није довела ни до каквог успеха у погледу одржања мира. Одбијање Аустро-Угарске да продужи остављени рок Србији и да омогући дискусију међу кабинетима, непримање Немачке, да у помирљивом смислу утиче на Аустро-Угарску, одбијање енглеског предлога да четири незаинтересоване Силе „са посредничком улогом“ узму у оцену разлоге спора између Русије и Аустро-

Угарске, захтев Немачке од Француске да помирљиво утиче у Петрограду, уздржавање Немачке да у Берлину објави текст српскога одговора... све су то били неуспели покушаји да се отклони рат, али су, с друге стране, они бар открили да је тежиште целог питања у Берлину. Једном обичном отвореном депешом, која је у Београд стигла 28. јула пред подне, аустро-угарски министар иностраних дела саопштио је непосредно Н. Пашићу да:

„Пошто Српска Краљевска Влада није дала дозвољан одговор на ноту коју јој је предао Аустро-Угарски Посланик у Београду 23. јула 1914. Царска и Краљевска Влада је принуђена да се сама побрине за заштити својих права и интереса и да у овоме циљу прибегне сили оружја. Аустро-Угарска се сматра, дакле, од овога тренутка у рату са Србијом.“

Већ идуће ноћи отпочело је бомбардовање Београда са земањских положаја и са монитора са Дунава и Саве.*

Србија је са највећом брзином извршила мобилизацију и концентрацију своје војске. Позиву под заставу цео је се народ одазвао са истим одушевљењем као и 1912. године. Осећање дужности овога пута беше потенцирано општом свешћу о тежини ситуације и судбоносности догађаја, који су били већ отпочели да се развијају. Осећање дужности имало је на крају крајева да замени масу недостатака у спреми војске, чак и у оружју и муницији. Нарочито је велики недостатак био у пушкама, којих скоро у сваком пуку по један цео батаљон уопште није имао. Поред танкога застора на огромно дугачкој граници према Аустро-Угарској, који су већином сачињавали старци из последње одбране и трећег позива, оперативна српска војска беше подељена на пет главних армија, поред многобројних мањих одреда. *Ужичка војска* имала је за задатак да брани границу према Вишеграду — на Дрини — и по могућности да води операције у правцу Сарајева. *Браничевска војска* имала је да из Пожаревца надгледа и брани Аустро-Маџарима прелазак Дунава из Баната. Због неизвесности, којим ће правцем да се креће главна снага аустро-угарска, остале *три српске армије*, које су сачињавале главну снагу српске војске у износу девет дивизија (шест првог а три другог

* На први глас о нападу Аустро-Угарске на Србију у Црној Гори се узбуди цео народ. Под утицајем јавног мњења и једнодушвог *гласа народа* краљ Никола беше принуђен да и сам одмах објави рат Аустро-Угарској...

позива) беху распоређене на линији Ваљево—Лазаревац—Аранђеловац. Врховни Командант целокупне војске био је Престолонаследник — Регент Александар, а начелник Штаба Врховне Команде стари Војвода Р. Путник, који је на један чудан начин успео да из једне бање за време мобилизације утекне из Аустро-Угарске. Тек 4. августа, после првих покушаја аустро-угарских трупа да пређу границу, упутио је Престолонаследник — Регент Александар српској војсци ово саопштење:

„Војници!

„Највећи и закleti непријатељ наше државе и нашега народа изненада и без икаквога разлога насрнуо је бесомучно на нашу част и на наш живот. Аустро-Угарска, тај незајакљиви наш северни сусед, већ је нагомилала војску и учинила више покушаја: да пређе нашу северну границу и да пороби нашу дивну отаџбину. Њој као да је било мало што смо ми морали годинама мирно да слушамо јавке милиона наше браће, који су до нас допирали из Босне и Херцеговине, Баната и Бачке из Хрватске, Славоније и Срема и са нашега мора, кршине Далмације. Она је сада затражила највише, она тражи по сваку цену нашу главу, нашу независност — живот и част Србије.

„Војници!

„После сјајних успеха нашега оружја 1912.—1913. године и државних тековина, које нам је признала цела Европа закљученим миром у Букурешту, ја сам најискреније желео: да се Србија и моји драги ратници у миру одморе и окрепе од силних ратних напора, уживајући у тековинама својих победа. И зато је Србија била готова да се на миран начин објасни и споразуме с Аустро-Угарском о свима спорним питањима. Али се, на жалост, одмах увидело да Аустро-Угарска не иде на то да с нама преговара. Чак и да смо испунили и оне њене захтеве који руше суверенитет наше државе, она је ипак била решила да нас нападне, да нас повизи и да нас убије. Зато су ти срамни захтеви морали добити достојан одговор. Са владом Краљевине Србије ја сам их са презирањем одбио, уверен да ћете ви сви ту срамоту, која је имала пасти на Србију, бацити у лице ономе, који је покушао да њоме умрља сјај и славу нашега оружја. С тога смо вас и позвали у ово радно доба, да под вашим победоносним заставама, и ако још уморни од скорашњих победа, станете опет на браник своје отаџбине. Саопштење, које вам сада чиним, јесте објава рата Аустро-Угарској.

„Војници!

„Ви ћете имати да се борите са једним непријатељем, који никада није имао ни много ратне среће, нити великих војничких победа. У овоме светом рату ја ћу вам бити Врховни Командант. Ми смо се две прошле године великим делом упознали у бојној ватри. И ја сам се на Куманову, Битољу и на Брегалници, са поносом, дивно вашој свесној храбрости и вашем безпримерном самопрегорењу. Зато сам и уверен да ћете ви и овога пута на бранику отаџбине и у великом делу ослобођења нашега поробљеног народа умети само да увећате славу и лепи глас српскога оружја и нашега јунаштва.

„Војници!

„Поред наше браће из Црне Горе и свих осталих Срба и Југословена, који ће се против Аустро-Угарске борити где се ко буде затекао и чиме буде могао, ви ћете у овој великој борби као своје ратне другове имати са севера нашу многобројну браћу Русе, чији је Император Никола II. на први глас о аустројском нападу на Србију, одлучно са целом оружаном Русијом стао у одбрану Српства и Словенства. С друге оне стране, уз Русе су стали раме уз раме њихови храбри савезници, а наши толико пута осведочени пријатељи, Французи, који су већ отпочели огорчену борбу с Аустро-Угарским савезником, Немачком.

„Војници!

„На свету нема светије дужности него што је одбрана своје државе, своје нације и вере, одбрана свога огњишта и својих старих и нејаких. С тога, с вером у милост Провиђења и у нашу правду, појмимо напред уверени у победу и украсимо наше заставе новим лаворикама. Јер је на тим заставама Судбина исписала данас јасније него икад наш ратни поклич:

„У бој за слободу и независност целог нашег народа!

Аустро-Угарска је према Србији, у разним комбинацијама била концентрисала седам корпуса своје војске, од којих је већина била на Дрини и на Сави. Главне операције, међутим, аустро-угарска војска отпоче тек 12. августа са пребацивањем већих маса преко ових река. Прелазак аустро-угарске војске преко Саве и Дрине беше извршен врло лако, јер су главне масе српских армија биле далеко од свих ових граничних тачака. С једне стране, Шабац и већина Мачванске равнице беху преплављени аустро-угарским трупама, чији је главни прелаз био код Шапца. С друге оне стране, много већа аустро-угарска војска, која је прешла Дрину код Лознице и према Крупњу, беше почела да се развија у два правца, преко планине Цер и долином реке Јадра са главним задатком да освоји Ваљево, где је такође имала да стигне и војска из Шапца. Део српске војске (Трећа армија), која је се налазила у близини Ваљева, доби заповест да брани горњи ток реке Јадра. Друга армија беше упућена на Цер, а једна њена дивизија према Шапцу. Одлука је Врховне Команде била да се Цер поврати по сваку цену. Главна маса српске војске имала је да форсираним маршем из околине Лазареваца и Аранђеловца пређе раздаљине од 80—120 километара пре него што је дошла у контакт са непријатељем. И прве веће борбе отпочеше већ 15. августа. Али су Срби свуда морали помало да уступају. Тек кад је стигла сва српска одређена снага, српска војска предузе, 17. августа, једну снажну офанзиву према Аустро-Маџарима, који су се били солидно већ утврдили на Церу. Српска коњица успе да

сасвим пресече везу између Аустро-Мађара из Шапца и оних из Босне. 18. августа, после једног сјајног српског налета, у коме се дуго борило прса у прса, Срби успеше да пробију центар аустро-угарске одбране и да освоје највиши гребен на планини Церу. Ђенерал Степа Степановић, победнички командант српске војске на Једрену, својом гвозденом командом и несавладљивим духом, и овога пута увенча српско оружје вечитом славом нове победе, толико значајном у првим данима ове неравне борбе. 19. августа две српске дивизије потискоше два аустријска корпуса на реци Јадру и у правцу Крупња. 20. августа велика битка на Церу и Јадру беше добијена, а аустро-угарска се војска повлачаше у највећем нeredу. 24. августа Аустријанци беху протерани из Шапца и целе Мачве. Поред огромних губитака, које је непријатељу за ових дванајест дана страховите борбе нанела, српска војска имађаше на крају као ратни плен: на 6.000 заробљеника, 50 топова, 150 кара, преко 30.000 пушака и осталог ратног материјала.

Једна од првих последица ове српске победе било је напредовање Ужичке војске у Босни, која је у вези са једним одељењем Црногораца била успела да дође на неколико километара јужно од Сарајева. Да би своју победу и даље искористили и у исто време указали једну ефикасну помоћ својим савезницима, Срби се концем месеца августа одлучише на једно веће предузеће, које је у сваком погледу премашало њихову стварну снагу. На име, једна велика српска офанзива, која је имала за задатак да освоји Срем и Фрушку Гору и да у исто време загрози аустро-мађарским трупaма повратак из Босне, беше предузета у почетку месеца септембра. И заиста, једна армија, под командом Ђенерала Бојовића успе да источно од Шапца пређе Саву и да за неколико дана доспе до самих падина Фрушке Горе. Друга пак армија, која је имала да се пребаци преко Саве недалеко од Митровице не успе уопште ни да се пребаци на другу страну. Због невештог командовања ту је српска војска први пут у овом рату не само доживела неуспех, већ и имала великих и безкорисних губитака.

Али се илузорност овога предузећа убрзо осетила и на другој страни. У моменту кад су Срби најозбиљније мислили да изврше напад на Сарајево, оно одељење црногорске војске, које је с њима заједно оперисало, доби изненада са Цетиња лично од краља Николе, заповест да се одмах, и ако без икаквога разлога, повуче далеко у позадину! То је изазвало и повлачење српских трупa

ВОЈВОДА СТЕПА СТЕПАНОВИЋ

испед Сарајева. У исто време Аустро-Угарска предузе поново једну сважну офанзиву преко Дрине на целој линији Љубовија — Зворник — Лозница — ушће Дрине. Сви покушаји Аустро-Маџара у доњем току Дрине, да пређу у Мачву, биваху увек одбијени. VIII. и IX. корпуси аустро-угарски у неколико махова су успевали да се пребаци на српску страну, али су одмах бивали приморавани да се са огромним губицима поврате на другу обалу реке. Међутим, јужно од Лознице четири аустро-угарска корпуса беху успела да се одмах дочепију најбољих позиција на планинама Гучеву, Борањи и Јагодњи. Док је српска војска стигла из Срема да им препречи даље напредовање према Ваљеву, Аустро-Маџари беху већ успели да се солидно укопају и организирају на високим гребенима ових планина и под непосредном ватром своје тешке артиљерије, која је дејствовала са леве обале Дрине. Све остало време месеца септембра и цео месец октобар на овим високим планинама бијена је готово без прекида по губитцима једна страшна битка, која на крају крајева није довела ни до какве стратегијске промене. Срби су само на једном положају (Мачков Камен) имали више губитака него за све време битке на Церу и Јадру.* Пред крај октобра Српска Врховна Команда нареди да се евакуише Мачва, да би извршила боље груписање трупа на северо-западној падини Цера на линији Лозница — Шабац. За све ово време српска војска трпела је највећу оскудицу у артиљериској муницији, као и у свима другим потребама. Примицање зиме очекивано је са много страха и узнемирености, нарочито због тога што још нису биле почеле стизати извршене наруџбине: оружја, муниције, санитетског материјала и одећа. Поред тога у овим бесциљним рововским борбама и редови српских бораца беху проређени до тог степена, да је тешко било наћи јединицу са половином ефектива из времена почетка рата.**

Али, баш у то време највеће исцрплености српске војске, Аустро-Маџари предузеше поново на целој линији једну снажну офанзиву. Са новим појачањима у људству њихова војска беше бројно два пута јача од Срба, а довлачењем топова великога ка-

* У свима овим борбама војници из нових области (Старе Србије и Македоније) одликовали су се у толикој мери, да је октобра месеца Престолонаследних — Регент Александар издао једну Прокламацију, којом је обећао: да ће у првој сесији Народне Скупштине и грађани из нових области добити сва политичка права.

** Од почетка рата па до овог момента Србија је, сем болесних, имала избачених из строја — мртвих и рањених — преко 130.000 војника и на 1000 официра.

либра њихова надмоћност у артиљерији постаде готово неиздржљива, нарочито због недостатка артиљериске муниције код Срба. 7. новембра надмоћнији непријатељ беше загрозио центру српске одбране на Церу, а већ 10. новембра целокупна српска војска на фронту западне Србије доби наредбу, да се повуче са граничне линије у унутрашњост. Врховна Команда беше принуђена да се из Ваљева поново врати у Крагујевац. Повлачећи се у највећем реду Срби напустише Ваљево, у које је непријатељ ушао 14. новембра. 18. новембра почеше поново борбе на целом фронту. Главна непријатељска снага беше упућена на правцу Мионица — Горњи Милановац. Шест батаљона аустро-маџарских беху прешли на српску страну код Смедерева, где беху сасвим уништени и заробљени, али на реци Колубари Друга српска армија, и поред огромних напора, не успе да потисне непријатеља и да загрози у бок и позадину оној његовој војсци, која је продирали у унутрашњост Србије. Због тога је повлачење морало поново да се продужи. Ужичка војска је се задржала тек на јаким позицијама у Клисури, кроз коју протиче Западна Морава између планина Овчара и Каблара. Кад су нове аустро-угарске снаге почеле код Обреновца да нападају у бок Друге армије, Србија је била принуђена да резигнирано учини и највећу жртву. 30. новембра извршена је евакуација Београда и продужено повлачење на целој линији. Нови фронт између Срба и Аустро-Маџара ишао је, после овог последњег повлачења, једном линијом са Дунава између Гроцке и Смедерева преко планине Космаја, јужно од вароши Лазаревца и огранака Рудника северно од Горњег Милановца свршавајући се на поменутом кланцу Западне Мораве.

У истини је немогуће описати малаксалост и очајање, који тада беху завладали духовима у Србији. Из крајева, које је српска војска напуштала, цео свет се беше кренуо у бегане. Стотине хиљада бегунаца, са најбеднијим изгледом и по најстрашнијем зимском времену, не само да ометаху правилно и брзо кретање трупа, већ унесоше и једну страшну панику у целу земљу. Очајање из позадине пређаше да пређе и на војску. Никакви савети и никакве мере власти не могадоше спречити свет, да се не креће од својих кућа. Ондашња Врховна Команда беше такође малаксала. Навикнута на победе, она не беше у стању да издржи и један пораз. Стари Војвода Путник изјави да више не може. Међутим, морало се издржати до краја. Насупрот свима теоријским правилима стратегије и тактике, која су паралисала дух и морал Врховне Коменде, Престолонаследник — Регент Александар, као Врховни Командант, својом присебношћу и издржљивошћу

спасе Отаџбину! Коалициона влада Н. Пашића образована је у Нишу 22. новембра 1914.,* а већ 24. новембра нова Влада даде у Народној Скупштини ову изјаву:

„Влади је част изићи пред Народно Представништво с овом изјавом:

„Она је образована с циљем да се у њеном саставу оличи и до краја ове велике кризе оличава јединство воља, снага и циљева наше земље. Уверена у поверење Народне Скупштине, докле год све своје силе ставља у службу велике ствари Српске Државе и Српско-Хрватског и Словеначког Племена, Влада сматра за своју прву дужност да се с бескрајним поштовањем поклони пред светлим жртвама храбро и вољно принесеним на олтар Отаџбине. Целој пак српској војсци и свима у њој, од оних који воде и командују до редова на предстражама, шаље изразе својег поверења, дивљења и захвалности за напоре које чине и жртве које за Отаџбину подносе.

„Наша млада и мала војска, чувајући леп глас који је стекла лањске и преклањске године, стала је сад достојно уза славне, многомиллионе и старе војске великих народа, наших савезника, који с нама заједно воде борбу за ствар правде и слободе. То нам је историјска тековина, чији ће се големи значај сагледати и правилно оценити истом по свршетку ових мучних ратних дана.

„Уверена у решеност целог српског народа да истраје у светој борби за одбрану свога отаџбине и своје слободе, Влада Краљевине сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним шренуцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у шренушћу кад је завршено, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца. Сјајни успех који има да крунише ово војевање искупиће обилазео крваве жртве, које данашњи српски нараштај подноси.

„У тој борби српски народ нема избора, јер се између смрти и живота не бира. Он је на њу принуђен и водиће је са онаком истом несаломном енергијом, с каквом се пре сто година борио за свој Васкрс из косовске гробнице. Влада ће се трудити да буде веран израз те решености народне, и она ће, верна својим моћним и јуначним савезницима, с поверењем у будућност чекати час победе.

* *Хомогена радикална влада*, ради појачања ауторитета централне државне управе, уступи место једној *коалиционој* влади, састављеној од радикала, самосталаца и напредњака на овај начин: Председник Министарског Савета министар спољних послова, *Ник. П. Пашић*; министар финансија, *Др. Л. Паџу*; министар просвете и црквених послова, *Љуба Давидовић*; министар грађевина, *М. Драшковић*; министар унутрашњих дела, *Љуба Јовановић*; министар правде, *М. Ђуричић*; министар народне привреде, *Др. Воја Маринковић*; министар војни пуковник *Рад. Бојовић*.

„Влада зна за патње и терете које подноси војска и велики део народа, и чиниће све што је у људској снази да то олакша. Она ће предузимати, брзо и одлучно, све мере да снабдевање војске и нега рањеника буду све бољи, и ништа се у том погледу неће жалити. У споразуму с вама, Господо Посланици, решиће и мере којима ће се после рата олакшати народу да поврати своју истрошену снагу и среди своје имовно стање, а док је непријатељ још ту, она од свега срца шаље најбољој снази наше земље поклич:

„Напред, с Божјом помоћу, на непријатеља, у борбу за слободу!

Нова ратна ситуација избаци на површину и свога војсковођу. У жеку повлачења и највеће престрављености, генерал Ж. Мишић затражи од Престолонаследника-Регента Александра да му повери команду Прве армије, на место рањенога генерала Бојовића. Чим је тражену команду добио, он оде код своје војске и после неколико дана проучавања ситуације код својих и код непријатељских трупа, он предложи Врховној Команди, да нареди офанзиву. С њиме заједно на фронт беше отишао и Врховни Командант, Принц Регент Александар. С друге опет стране стари и болесни краљ Петар прекиде своје лечење у Врањској Бањи и дође у Другу српску армију, у којој заузео место једног обичног борца с пушком, коју су његове слабе руке једва могле држати.

Међутим у то време беше стигла и једна већа количина артиљеријске муниције. А у редове бораца беше уведено 1.400 студената, који су пре тога обучавани свега два месеца у Скопљу за чин резервних официра. Ови млади поднаредници, најлепши цвет нације и државе, беху у ово време и последња резерва, са којом је српска војска могла располагати. Али је се и осудни час за судбоносну одлуку све више и више примицао. На понован захтев генерала Мишића Врховна Команда 2. децембра у вече издаде наредбу целокупној војсци, да сутра дан рано изјутра предузме офанзиву...

Општи напад већ првога дана донео је лепих резултата на фронту Прве армије и Ужичке војске. Већ 5. децембра трупе Прве армије са једним величанственим полетом освојише врло важну и утврђену позицију Суворов и пробише центар аустро-угарске војске на правцу Горњи Милановац — Ваљево. Једним чудним прекретом судбине сва аустро-угарска војска на правцима Чачак-Ужице и Горњи Милановац — Ваљево — која је очекивала да за неколико дана уђе у Крагујевац — беше приморана на једно повлачење у највећем нeredу. Рђави српски путеви, који су Аустро-Маџарима толико муке задали, не ометаше српске трупе да већ

ВОЈВОДА ЖИВОЈИН МИШИЋ

8. децембра заузму Ужице, а 9. децембра Ваљево. Док су Прва армија и Ужичка војска, енергично гонећи непријатеља, искоришћавале резултате својих победа, Аустро-Маџари су према фронту Друге армије за неколико дана давали великог отпора, а десно од ње на фронту Одбране Београда, према вароши Младеновцу, покушавали чак да пређу и у офанзиву. Али је опште повлачење и на овом другом делу фронта отпочело већ 10. децембра. Сутра дан све српске трупе Друге и Треће армије и Одбране Београда беху упућене у правцу Србијине престонице, која је била под непријатељем. 13. децембра у целој северо-западној Србији између Саве и Дрине не беше више ни једног оружаног војника Хабзбуршке монархије. А после огорчених борби на Ковиони и Торлаку, остатак аустро-маџарских трупа око Београда беше принуђен да у највећем нeredу побегне преко Саве у Срем. 15. децембра изјутра, заједно са српским претходницама, краљ Петар уђе победоносно у Београд. И док је седи краљ у београдској катедради клечећи благодарио Свевишњем Творцу за ову највећу милост, српски војници искупљаху по београдским улицама последње групе заробљеника потпуно уништених аустро-маџарских корпуса...

Са коликим је се поразом завршила ова друга инвазија Аустро-Маџара у Србији, после три месеца непрекидне борбе, најбоље показују следећа факта: сем рањених и болесних, 16. децембра 1914. године, Србија је имала нових 60.000 заробљеника, три заставе, 126 топова, 362 карте, 70 митраљеза, 2000 коња, три војне музике, 39 пекарница и т. д... Број заробљених непријатељских војника био је већи од броја пешака — бораца целокупне српске војске у то време.

Али, и победничка Србија беше сва израњаваљсна. Сви крајеви, куда је прошла аустро-угарска војска, беху савршено опустошени и упропашћени. Поред плачкаања и паљевина, Аустро-Маџари беху извршили и многобројне перзекуције. Бегунци, који су се вратили својим кућама, могаху се сматрати за срећне ако су нашли и њихове зидове неразрушене. Држава је била принуђена да се стара за исхрану читаве трећине свога становништва по крајевима, који су у Србији били у сваком погледу најбогатији. Али и то не беше све... Аустро-маџарске трупе, које су на српски фронт биле пребачене из Галиције, беху пренеле у Србију клице страховите епидемије пегавог тифуса. И на месец дана само после

протеривања аустро-угарске војске из Србије сва Србија беше заражена овом грозном епидемијом, која је у фебруару месецу 1915. године достигла своју кулминацију. Благодарећи брзој и ефикасној помоћи, коју Србији указаше Француска и Енглеска са лекарским мисијама и санитетским материјалом, као и енергичном раду једног Државног Одбора, створеног нарочито за угушење заразе, пегави тифус беше угушен тек концем маја месеца. Али као његове жртве Србија имађаше: преко 250.000 становника свих година старости, 160 лекара српских и савезничких и на 35.000 аустро-угарских заробљеника.

Наравно да је за све време трајања ове заразе целокупан рад на реорганизацији војске био веома успорен. Међутим, војска је морала бити поново опремљена и уређена. И Србија изврши последњи и највећи напор. Под заставу беху позвати сви мушкарци од 18.—55: године. Да би се достигао потребан број по формацији контингента, у војску беху узети и сви они, који су пре тога били оглашени за физички стално неспособне. На овај начин српске дивизије добише поново, и последњи пут, своје старо прописно бројно стање, а у земљи у истини беху остали само жене и деца. На исти начин беше извршена реквизицијом и попуна теглеће стоке за комору. После неколико месеци енергичне обуке и војничких вежби ова нова и последња српска војска, и у погледу свога убојног квалитета, беше достигла одговарајућу висину свога задовољавајућег бројног стања, и ако у већини јединица није било више ни једног старог борца из 1912. године.

Чувајући своју границу од новог непријатељског напада и организирајући на тај начин своју убојну снагу, Србија је у лето 1915. године имала, после свих жртава, да преживи и једну моралну кризу, која јој беше наметнута с поља и од њених великих савезника. Са жељом да појачају савезнички фронт на Балкану према Аустро-Угарској и Немачкој, Силе Четворног Споразума вероваху да за своје циљеве могу придобити и Бугарску, која међутим јула месеца 1914. године беше готово јавно закључила један савез са Немачком и у накнаду за то од ње добила један велики зајам баш у самоме почетку светског рата.* И поред

* По овом су уговору Немачка и Аустро-Угарска гарантовале Бугарској следећа територијална увећања: долину Марице са делом железничке пруге ва Дедеагач; источни део Србије до Мораве заједно са Нишом; сву српску Македонију и на румунској страни Добрују. У исто време Немачка се обавезивала да са севера нападне Србију са војском од 600.000 људи. С друге опет стране, бугарске трупе, по овом уговору, нису смеле бити употребљене у борби на неком другом фронту ван Бугарске.

својих обавеза према Централним Силама, и поред својих јасно опредељених намера, Бугарска се ипак упусти у преговоре и погађања са Србијиним савезницима. Тражена цена имала је да буде српска Македонија.

И ако је сама била начисто са тежњама и циљевима Бугарске, Србија не беше у стању, да у том погледу убеди и своје савезнике. Дволична игра из Софије успе потпуно и овога пута да дезоријентира Силе Четворног Споразума и у исто време да до краја измривари несрећну Србију. Одрећи се својих тековина на Вардару, које су два пута плаћене са огромним жртвама, и које су у исто време представљале највећи животни интерес и државе и нације, Србији је нарочито тешко падало у овом моменту, после њених победа над Аустро-Маџарима, у којима је она, сва крвава и израђављена, ипак била успела да уништи и за борбу онеспособи на 500.000 војника заједничкога непријатеља. Али је пресија од стране савезника била толика, да је Србија, сва резигнирана, најзад била принуђена да својим савезницима изађе на сусрет. 5. септембра 1915. године Народна Скупштина у Нишу изгласа Краљевској Влади поверење и у исто јој време даде овлашћење да учини територијалне концесије, које су Велике Савезничке Силе од Србије тражиле... Бугарски дипломатски маневар беше потпуно успео. Потребно време за концентрацију немачких и аустро-угарских трупа према Србији, на Сави и Дунаву, беше добијено, а помоћ савезника, која Србији беше потребна, да би могла задржати аустро-немачко продирање Моравском Долином, беше онемогућена и изиграна. После тога Силама Четворног Споразума беше остало да поднесу од Бугарске све оне многобројне бламаже, који су затим следовали... а Србији да сама и до краја изнесе свој крст на своју националну Голготу! 20. септембра отпочеше артиљеријске припреме немачке и аустро-угарске војске на Сави и Дунаву. А већ 22. септембра у Бугарској беше наређена општа мобилизација, уз асистенцију великог броја немачких официра. На питање Сила Четворног Споразума из Софије, са једним насмејаним лицем, беше одговорено: „Да Бугарска само жели да из обичне неутралности пређе у оружану неутралност!“

Услед бугарске мобилизације Србија беше принуђена, да одмах један део своје оперативне војске пребаци и распореди према бугарској граници. У овом моменту убојна снага Србије састојала се на лицу места, сем рањеника и болесника, из 411.700 људи и 8.897 официра. Поред тога српска је војска располагала са 71.800 коња и 65.700 теглећих волова. Целокупна српска војска

према Аустро-Немцима и Бугарима на граничној линији од скоро 1000 километара беше распоређена на овај начин:

- 1) према Дрини и Сави *Прва армија* у износу три дивизије и једног одреда од две бригаде;
- 2) према Београду *Команда Одбране Београда*, комбинована од шест пукова пешадије и потребне артиљерије;
- 3) на ушћу Мораве, а на фронту од Гроцке до Голупца, *Трећа армија*, састављена од једне дивизије и једног комбинованог одреда;
- 4) *Крајински Одред*, комбинован од четири пука пешадије, имао је за задатак да брани остали део фронта на Дунаву до румунске границе;
- 5) као стрателгиска резерва налазиле су се у Сопоту и у Младеновцу две пешадиске дивизије.

Остатак српске снаге био је распоређен према Бугарској на овај начин:

- 1) од Дунава до кланца Св. Никола налазила се *Тимочка војска*, састављена од две дивизије;
- 2) на целом осталом фронту старе српско-бугарске границе била је распоређена *Друга армија*, састављена од три пешадиске дивизије, једне коњичке дивизије и једног малог одреда од четири батаљона пешадије и две батерије;
- 3) *Команда Шрупа нових области*, састављена од две новоформиране дивизије, имала је да брани остатак српске границе до Дојрана.

Са севера аустро-немачка снага од 11 немачких дивизија и 10—11 аустро-угарских бригада, беше допуњена са истока целокупном бугарском војском, од које је најмање 350.000 учествовало у нападу на Србију. Аустро-Немци су само по пешадији били један и по пут јачи од Срба, не рачунајући огромну надмоћност у артиљерији, док су Бугари бројно били надмоћнији скоро два и по пута.

При таквим условима Србија је имала у јесен 1915. године да се бори са војскама трију држава, од којих је свака понаособ имала још и нарочитих разлога и циљева за њено потпуно уништење, ван свих конвенција и правила прописаних од филантропа у време мира за вођење рата.* Општа директива, коју је

* Првобитни план Србије састојао је се у томе, да нападне Бугарску још за време мобилизације и концентрације трупа, да узме Софију и да сачува слободан пут Моравском и Вардарском долином; а после тога да се са целокупном својом снагом баца на непријатељске војске са севера. Али овај план

српска војска од почетка добила, гласила је: да се постепено повлачи задржавајући непријатеља, док не стигне савезничка помоћ. Међутим, ондашња српска Врховна Команда мислила је, да непријатељско продирање са севера могу задржати и саме српске трупе. То лажно уверење имало је за последицу један велики и очајан отпор српске војске, који је још у самом почетку борбе изазвао огромне и безциљне губитке.

После артиљериске припреме од више дана, која је са својом јачином имала за задатак да деморалише српску војску још у самом почетку, 6. октобра Немци и Аустро-Маџари отпочеше прелазак преко Дунава, Саве и Дрине на многобројним тачкама. Али се одмах испољиле њихови главни и прави циљеви: с једне стране, Моравска Долина, а с друге, Београд и Колубара. Први прелази непријатеља на српско земљиште са снажним контра-нападима српске пешадије беху сви одбијени. Али бројна и артиљериска надмоћност учинише те се и Немци и Аустријанци одмах после првих неуспеха задржане готово свуда на српском земљишту. Првих неколико дана борба је на свима странама вођена са таквом огорченошћу да је по неколико пута дневно долазило до бајонета и до гушања. Као да је се у том погледу било најдаље отишло на Београдским обалама Саве и Дунава и по самој вароши, у којој су Немци и Аустро-Маџари били принуђени да за читава три дана освајају све кућу по кућу. Њихов успех био је потпун тек кад је и последњи српски војник био убијен у Београду.* 10. октобра Немци и Аустро-Маџари могаху објавити већ пад Београда, који их је стао толико неочекиваних напора и жртава. Али је узимање Београда имало и један други циљ: већ 12. октобра Бугарска је, без објаве рата, на целој линији напала Србију...

беше ометен једном строгом наредбом Влада Четворног Споразума, које су се још и тада заваравале лажним обећањима Бугарске. Стога српским трупама према Бугарској беше издата једна наредба: да ће искусити смртну казну сваки онај ко ма и случајно испали пушку... Овај смео план Србије, чак и да је био са потпуним успехом изведен, он додуше и у том случају не би могао да спасе сву Србију од инвазије аустро-немачке. Али је једно сигурно, да је он у ма коликом степену изведен, Србија би сачувала своју комуникацију са Солуном и један велики део своје државне територије. А можда би једна оваква диверзија изазвала и другојачије држање Румуније и Грчке у оном судбоносном моменту?!

* У борбама код Београда нарочито се одликовао један детаљман француске навалне артиљерије, под командом храброга капетана фрегате, Пико-а. Од ових дивних војника француске половина је изгинула бранећи Београд...

И од тога дана управо и почиње она страховита епопеја повлачења српске војске и мучеништва целе Србије. Али и непријатељско напредовање није могло да се изврши лако и на време, које је по општем плану напада било предвиђено. Јер српско повлачење представља једну непрекидну и најоштрију борбу од Саве, Дунава, Тимока и Нишаве, па преко целе српске територије до Призрена и Дрима. У тој огромној и очајној борби, која је трајала пуна два месеца нема ни једне јединице српске војске, која није исписала читаву једну своју засебну историју ратних подвига, као год што ни на целој српској територији није остало ни једно село, које неће моћи потомству да покаже, да је и ту бијена једна велика битка... И ако је постепено повлачење војске и овога пута било ометано огромном масом бегунаца, ипак су сви покрети војске извршивани са највећом прецизношћу и увек на време. Због тога није ни успео главни план Аустро-Немаца да српску војску прво пресеку, а затим да је опколе и сву заробе.

Док је се српска војска са севера постепено повлачила на југ у унутрашњост земље, српске трупе на старој српско-бугарској граници, на Тимоку и Нишави, давале су такав отпор бугарској инвазији у борбама, које су и по огорчености и по жртвама превазишле све што људски разум уопште може замислити. Карактеристично је напоменути, да је се српска војска на целом овом фронту морала повлачити не под пресијом Бугара, већ због одржања стратегијске везе са српском војском, која је се са севера новлачила. Међутим, много више успеха још у самом почетку операција Бугари су имали на новој српско-бугарској граници. Већ 16. октобра они беху успели да код Врања пресеку железничку линију за Солун, а благодарећи својој бројној надмоћности и слабом командовању из Скопља трупама нових области, они успеше да скоро без икакве борбе 22. октобра уђу у Скопље. Ниш је, међутим, пао Бугарима у руке тек 4. новембра.*

* За време ових трагичних дана и очајне борбе целог народа Србију задеси и један од највећих губитака из редова њених државника. Наиме, 25. октобра, после једне тешке болести, умре *Д-р Лаза Пачу*, министар финансија, који је управљао српским финансијама, са малим прекидима, још од 1904. године.

Интересантно је и важно напоменути, да је Србија, пре његовог доласка у Министарство Финансија, имала један период од *тридесет* година сталних буџетских дефицита, као и то, да је после његове смрти настала иста појава и болест државних финансија, чак и у неколико пута већој и по природи још богатијој држави, после ослобођења и уједињења без мало свих Срба, Хрвата и Словенаца...

Када је у почетку месеца новембра српска Врховна Команда изгубила и последњу наду, да ће француско-енглеске трупе преко Велеса и Скопља успети да очисте Вардарски пут од Бугара, а нарочито после једног непријатељског маневра, којим је успео да не прими главну битку на Багрданском теснацу и крагујевачким положајима, она издаде наредбу: да се сва српска војска хитно повуче на положаје леве обале Јужне Мораве и десне обале Западне Мораве. Међутим, Бугари беху нагомилали војску око Скопља и у изворном току Јужне Мораве. Њихово надирање преко Качаничког теснаца да избију на Косово и да пресеку сваку одступницу српској војсци, са остацима трупа из Нових Области задржаваше храбри и енергични ђенерал Бојовић, више својим дивним личним примером него бројним стањем својих бораца. Због тога је морало бити убрзано повлачење целокупне српске војске ка Косову и јужном делу Новопазарског Санцака.

У другој половини месеца новембра српска војска покуша да изврши и последњи велики напор. Док је један њен део задржавао Аустро-Немце и Бугаре на линији високих планинских гребена старе српско-турске границе, други део српске војске покуша да потисне Бугаре у Качаничком Кланцу и да отвори пут ка Скопљу. Од 17.—21. новембра бијена је велика и последња битка у околини вароши Гиљана и на Качанику. Баш у моменту кад су Бугари били поколебани, надирање Немаца са севера примора Србе да сами одустану од овога свога последњег предузећа. Али ђенерал Бојовић при свем том беше потпуно извршио своју дужност: спасавање од заробљења целокупне српске војске и покретних остатака српске државе. Између 21. и 24. новембра целокупна српска војска беше се пребацила на леву обалу Ситнице. Путева за кола било је још свега до Призрена и до Пећи и Ђаковице, у којим су правцима даљи покрети били и предузети. Краљевска Влада са дипломатским телом и Врховном Командом беше такође стигла у Призрен.

Међутим, 5. октобра, истога дана кад је бугарска Влада у Софији дала одговор Силама Четворног Споразума на поднесени ултиматум, у Солуну беше отпочело искрцавање савезничких трупа. Првога дана већ беше искрцано 8.000 француских војника, а сутрадан их је, са новим контингентима француским и енглеским, било на 25.000. Али издаја Грчке беше не само једно неочекивано и ничим не заслужено одрицање позитивних савезничких обавеза према Србији, већ у исто време њено држање омете у томе критичном моменту и долазак довољних контингента савезничких снага у Солун. Врховни Командант савезничке војске у Солуну,

ђенерал Сарај, ипак покуша да за време најстрашнијих дана српскога повлачења олакша колико толико Србима њихову тешку судбину. И ако није имао више од 40.000 војника, он ипак покуша да направи неколико покрета северно од главне савезничке линије Криволак—Валандово. Али, све крваве борбе, које су француско-енглеске трупе водиле са Бугарима у другој половини месеца октобра и целог месеца новембра, због њихове малобројности нису на крају крајева довеле ни до каквог већег резултата, сем што је у Солуну била сачувана и осигурана стратигиска база за доцније савезничке операције.

После уласка Бугара у Скопље и Велес, они упутише два одељења своје војске преко Вардара: једно из Скопља према Тетову, а друго из Велеса преко Бабуне и Прилепа ка Битољу. Оба су ова одељења Бугара дуго задржавана од остатака српских трупа пред Тетовом и на планини Бабуни. Тетово је чак једаред било пало у бугарске руке, али је одмах од Срба било повраћено. Међутим на Бабуни су се били крвави бојеви читавих деветнајест дана. Обе ове позиције од Срба беху напуштене тек кад је се главна маса српске војске била пребацила на леву обалу Ситнице. Кад је 3. децембра пао Битољ, и остаци српске војске у Македонији продужише повлачење преко Струге и Елбасана ка Јадранском мору. Један мали део трупа, који је оперисао заједно са савезницима повуче се ка Солуну, где је остао под командом ђенерала Сараја.

У Призрену и Пећи завршен је херојски део српскога повлачења. Ту је била сарањена и последња нада да ће једном контраофанзивом Србија бити повраћена, чим стигне довољна помоћ од савезника преко Солуна. Ове две историјске српске вароши остаће као вечити сведоци најстрашнијих дана, које је српски народ преживљавао, после највећих напора и најмногобројнијих жртава, које је у својој историји уопште имао. У Призрену и Пећи српска војска беше принуђена да се на најдирљивији начин растави са својим најдражим оружјем и најпотребнијим треном. Скоро сви топови и кола мораху бити демолирани. И кад је непријатељ после неколико дана наишао на ово огромно згариште, он је нашао само бедне и унакажене остатке негдашњег српског артиљериског материјала и трена, који су и за време рата као и пре њега представљали главну снагу и богатство освојене Србије. Кад је војска добила наредбу да се из долине Дрима продужи повлачити преко Црне Горе и Арбаније, један огроман број српских бегунаца беше принуђен да се резигнирано преда непријатељу, пошто је пре тога скоро два месеца провео у бегану

ВОЈВОДА ПЕТАР БОЈОВИЋ

од ропства. Кривицом српске интендантуре, која никада ни из близа није могла српским борцима ни довољно хлеба да дотури, из Призрена и Пећи крете се српска војска преко непроходних планина подједнако преморена и гладна. Са највишом одлуком, да се ни по коју цену не преда непријатељу и са очекивањем да ће у Скадру и Драчу наћи хлеба, саучешћа и заштите, на 250.000 Срба оставише своју земљу не знајући ни куда иду ни кад ће се натраг вратити.

* * *

Краљевска Влада већ 27. новембра беше отпутовала преко Љум Куле, Флети и Черети за Скадар, где је стигла после четири дана. Врховна Команда, пошто је издала потребне наредбе за распоред и правац кретања појединих армија, у брзо за Владом крете се истим путем и сама за Скадар, где је стигла после једанајест дана. За све ово време нити је војска што знала о Врховној Команди нити Врховна Команда што о војсци. Престолонаследник Регент Александар пошао ја из Призрена са последњим одељењима војске и цео овај пут је превалио, без икакве пратње, за три дана. Повлачење пак трупа вршено је у три главна правца: највећи део ишао је из Пећи преко Црне Горе за Скадар; други део кретао се кроз безпутне кланце Дрима опет ка Скадру; док је трећи део имао за правац кретања Љум Кулу, Дебар, Елбасан и Драч. Сиromаштво терена, преко кога су српске трупе имале да пређу, само је повећавало њихове физичке патње до врхунца. Али и са тим још не беху исцрпена сва искушења, која Провиђење беше наметнуло овој херојској српској генерацији. Сва очекивања и све наде, које су полагане у Арбанско Приморје, не могадоше ни из далека да се остваре. Помоћ, коју је Есад-паша свесрдно указивао, не одговараше ни минималним потребама овога јадног народа без своје земље и куће...

У првој половини месеца децембра српске трупе већ почеше да стижу у Скадар*. На жалост од свега онога што је изнуреној

* Велики пријатељ и верни пратилац свих српских напора и патњи А. Варре, посланик Француске Републике у Србији, овако је описао стање српских војника у моменту кад су стигли у Скадар:

„Изнурени војници стижаху у Скадар појединачно, у малим групама и у компактним гомилама, измешани коњаници и пешаци; каткад по које одеће беше сачувало свој војнички изглед; али многобројни беху људи, који више нису имали оружја. Сви су били до крајњих граница малаксали: прави покретни лешеви, они су ишли тешко, мршави и бледи, са болним изгледом, црни као земља и са угашеним очима. Њихов жалосни марш продужавао се данима по

и болесној војсци било потребно, ма и за и најмање опорављење, у Скадру није било готово ничега. Српски војници не наиђоше ни на потребно склониште, ни на довољно хлеба. Да би их имала са чиме било дочекати, српска је Влада била принуђена плаћати по 300 франака у злату 100 кила кукуруза! Али и то све није могло ни у колико умањити општу беду. Већ 16. децембра многе јединице српске војске не могадоше примити ни ону бедну шаку кукурузнога зрневља. Умирање војника од глади поче у масама. Општа престрављеност као да је претходила општој агонији из последњих часова Страшнога Суда. Пред изгледима последњег чина опште катастрофе Влада беше потпуно пала у очајање. Панику у самој влади повећаваше много још и тај факт што министар војни, пуковник Радивоје Бојовић, беше много раније просто побегао преко Битоља у Солун, одакле никако није хтео да се на позив Владе упути у Скадар!

У ово исто време и на свима другим странама у Средњој Арбанији стање српске војске беше више него очајно. Збир свих осталих несрећа беше увеличан једним страховитим злочиним, који пре тога у историји никада није забележен. *Италијанске војне власти забранише српским шрујама пућ ка Валони.* Неколико узастопних година будућих регрута (од 16.—20. године), које Србија беше спасла да не остану у ропству Аустријанаца, Немаца и Бугара, беху успели да у огромним масама стигну у Средњу Арбанију и да, на домак Јадранскога мора, услед помених забране, помру сви од глади и изнурености. *У то исто време, кад је се одигравао овај најстрашнији део српске катастрофе, стари и болесни српски краљ Петар беше из Драча отишао у Валону, да шу сачека одлуку савезника о будућој судбини српске војске. Али у Валони, чим је стигао, он доби једну сасвим обичну заповест од италијанског команданта места: да у року од 24 сата има са својом свишом, која је износила чешири човека, да напусти ову варош.* После тога он беше отишао у Солун где је био примљен и дочекан од свога старог ратног друга, ђенерала Сараја...

Али, у овој општој несрећи, која је сутерирала само крајње очајање и неизбежну пропаст, у последњем часу и заиста као у

киши и по блату. *Никаква жалба не изађе са усана ових људи, који беху све прејријели;* као гоњени судбином, они су ишли ћутећи; ипак по који пут могло се чути да кажу *хлеба;* то беше једина реч, коју су имали снаге да изговоре. По неколико дана већина не беше ништа окусила: а у логорима, где су их искуљали у близини вароши, у склоништима од кише, снега и зиме, Влада је једва имала да им да једну бедну порцију хлеба. — *Revue des deux Mondes* (1. јануар 1917. стр. 106.).

старим бајкама, на патмуреном Јадранском хоризонту појави се она величанствена жена са божанским симболима: Слобода, Једнакост и Братство... Бедним Србима она овога пута беше донела хлеба, брашна и осталих намирница. 17. децембар остаће вечито у историји српскога народа као највећи датум народнога признања и захвалности. Тога дана Велика Француска Република Србима, који беху избегли од туђинске најезде, да спасу државну и националну част, спасе у последњем моменту и живот и част. Са транспортом хране, који Француска беше послала у Сан-Ђовани Ди Медуа, отпочиње један велики низ добротинаста Велике Француске Нације према Србима, којима је било суђено да преживе толика искушења.

На енергично заузимање нове француске Владе, под председништвом А. Бријана, и остали савезници почеше обраћати већу пажњу на остатак српске војске, који се у највећој неизвесности налазаше у Арбанији. У исто време кад је у Скадар стигао француски ђенерал Мондезир са мандатом, да учини све што је потребно за спас српске војске, и у Драч беше стигла једна велика енглеска мисија, под командом ђенерала Тејлора, која је имала за задатак, да дотура храну српској војсци и да колико толико оправи путеве, којима се кретало њено повлачење. Пошто се од првобитног плана, по коме је српска војска имала да се реорганизира и поврати у живот у Арбанији, морало одустати због нездравог терена и због сталног надирања непријатеља и са севера и са истока, Владе савезних држава имале су да одлуче како о привременом склоништу српске војске, тако исто и о целокупној њеној даљој судбини. У почетку преговора као концентрационо место српске војске беше одређена Бизерта, али се од ове намере убрзо морало одустати због велике удаљености и недовољности транспортних средстава.

Неизвесност, која је у овом погледу владала, беше нарочито појачавана физичком неспособношћу српских трупа да мало веће даљине пређу пешке. Сваки нови покрет доносио је само нова умирања у огромном броју. У том су се стању налазили уморна српска војска као и преговори, које су савезничке силе о њеној даљој судбини водиле, чак и у почетку јануара 1916. године, када је било донето једно решење, по коме су трупе из околине Скадра требале да се укцају на савезничке лађе у Сан-Ђовани Ди Медуа, а све остале у Драчу. Међутим догађаји, који су сасвим неочекивано наступили на северу, у Црној Гори, ометоше сасвим ову комбинацију и примораше савезнике да промене своју одлуку о привременом склоништу српске војске. Брза пре-

даја Црне Горе отворила је Аустро-Маџарима све путеве преко Црне Горе за Арбанију.* Због тога су и последњи делови српске војске из Скадра и околине предузели брзо повлачење ка Љешу.

У другој половини месеца јануара српска војска, која се налазила у Северној Арбанији, поново дође у једну врло критичну ситуацију. Надирање Аустро-Маџара преко Црне Горе онемогућаваше и саму помисао на укрцавање трупа у Сан-Ђовани Ди Медиа. С друге опет стране, савезници још не беху одредили место где ће трупе бити пренете, нити беше постигнут дефинитиван споразум о потребним транспортним средствима. Тада у

* Карактеристично је напоменути, да за све време српског повлачења, чак и преко Црне Горе, између аустро-угарске и црногорске војске није дошло ни до једног озбиљног боја. И једина значајна ствар, коју краљ Никола беше учинио за време ове Србијине трагедије, беше једна поверљива наредба, коју он лично беше издао полициским и војним властима у Црној Гори: *да сачекају сви војници ако би оно ма шта од помирница хтели давати или продавати српској војсци*. У исто време он беше оборио вредност српским државним банкнотама за 10%, према једној врсти „асигната“, које је он сâм за време рата лифериовао Црној Гори без икакве стварне подлоге и вредности.

Али као да је сама судбина хтела и страховита игра, коју је краљ Никола више од пола века због својих сепаратних династичких интереса у српском питању играо, имала је овога пута и сама да буде запечаћена. Његова намера, да после пропасти Србије закључи сепаратан мир с Аустро-Угарском и да као њен сатрап чак прошири своју територију на рачун Србије, беше од Хабзбуршке монархије просто изиграна. 7. јануара 1916. године аустро-угарска војска предузе један, удешен и по споразуму, напад на целој црногорској граници. Црногорска војска имала је наредбу, да се повлачи без икаквог отпора. Већ 10. јануара аустро-угарске трупе, без икаквих жртава, беху освојиле небрањени Ловћен, најјачу позицију на Балканском полуострву. После извесних фиктивних преговора за закључење примирја 13. јануара Аустро-Маџари уђоше, опет без икаквог отпора, и у саму престоницу, Цетиње. Нови преговори са командантом непријатељске војске, и поред својеручног писма краља Николе аустројском цару, Францу Јосифу, само повећаше трагичност целе ове династичке игре. Пошто је дипломатски кор још раније био отишао, а 17. јануара одоше и сви српски официри, који су за време рата били на разним службама по црногорској војсци, краљ Никола беше остао без и једнога сведока, који би му својим присуством ометао даље његове радње. Одмах затим он издаде једну просту наредбу, којом је Влади саопштио свој одлазак из земље и којом је у исто време наредио предају непријатељу целокупне црногорске војске. Оставивши на тај начин Аустро-Угарској и њеним савезницима преко 50.000 здравих и снажних војника, који иначе по својој борбеном квалитету спадају међу најбоље у свету, краљ Никола заједно са својом породицом пређе у Скадар, одакле оде у Сан-Ђовани Ди Медиа, где је се 21. јануара укрцао на једну италијанску ратну лађу. — На тај начин је завршен овај део историје српског народа, и то баш онога његовог дела, који је под туђином најмање робовао, и од владаоца, који је у своје дугачком животу испевао врло велики број патриотских песама!...

Једном моменту новог и последњег очајања Престолонаследник Регент Александар направи један узвишени гест, који убрза сва решења и потребну акцију за спасавање српске војске, а њега у целој српској историји уздиже изнад свих владалаца и направи га безсмртним. И ако тешко болестан, после једне опасне операције у Скадру, оставши без Владе, која се између 14. и 15. јануара беше пребацила у Италију, он просто одби да буде и сâм укрцан на један италијански торпиљер са историјски знаменитом изјавом: *да ће помоћ савезника, указану њему лично, са захвалношћу примити тек онда, кад сва питања о спасавању српске војске буду дефинитивно уређена...*

Одмах после тога он је, ношен на носилима од својих војника, са последњим српским одељењима из Љеша сувим пошом за Драч, где је стигао 24. јануара. У исто време и међу савезницима беху донете одлуке по свима питањима, која су се односила на евакуацију српске војске из Арбаније. Острво Крф беше одређено за Васкрс и нову организацију српске војске. Али ни у Драчу не могаху бити укрцани у савезничке лађе чак ни сви најуморнији и најболеснији српски војници. Српско повлачење морало је бити продужено до Валоне, одакле је највећи део „ове дирљиве војске костура и фантома“ био пребачен на острво Крф, у укупном износу на 150.000 душа.* — Француска marina, уз помоћ италијанске и енглеске marine, изврши спасавање српске војске из Арбаније, без иједног несрећног случаја. Српски рањеници и болесници беху пренети у француске болнице на негововање, а преко 30.000 избеглица беше примљено, на један најдирљивији начин, са пуно милости и саучешћа, у недра своје друге ондашње отаџбине... Француске.

* Евакуација Срба из Арбаније дефинитивно беше завршена 5. априла 1916. године.

ГЛАВА ЈЕДАНАЈЕСТА

СРБИЈА У СВЕТСКОМ РАТУ — II —
(1916.—1918.)

— РАТ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ СВИХ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА —

Србија на осирву Крфу, после повлачења са Балканског полуострва 1915. године. — Промена министра војног и смена главних функционера у Врховној Команди. — Престољонаследник-Регент Александар, Краљевска Влада и нова Врховна Команда сасвајају осштаке српске војске на Крфу и извршују њену поновну организацију.

Стање српске војске по доласку на Крф и њена убојна способност. — Мишљења савезника о будућој uloзи српске војске. — Одржавање, организација и опрема српске војске. — Пуш Престољонаследника-Регента у Рим, Париз и Лондон и мисија Н. Пашића у Русији. — Српска војска на Солунском фронту. — Немачко-бугарски прелаз и српско-француска офанзива. — Освојење Кајмакчалана и Бишова. — Организација југословенске војске у Русији и борба у Добруци.

Унутрашње тврђавице и неуспела офанзива у пролеће 1917. — Крфска Декларација Србијине Владе и Југословенског Одбора. — Српска Народна Скупштина и промена српске владе на Крфу. — Рад код савезничких влада за јојачање убојне снаге на Солунском фронту. — Сиварање Југословенске дивизије у српској војсци.

Последња немачка офанзива на Западном фронту, њен неуспех и преобраћање у дефанзиву. — Припреме за офанзиву на Солунском фронту. — Пробој Солунског фронта на српскоме делу бојне линије. — Српски оркан Ослобођења. — Ослобођење Јужне Србије и капаишулација Бугарске. — Освојење Ниша и ослобођење Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине и Далмације. — Ослобођење Београда, српске Војводине, Хрватске и Славоније, Барање и словеначких земаља.

Трагична пропаст Србије у јесен 1915. године морала је наступити и испунити се нарочито и највише због тога што њени велики и искрени савезници — Русија, Француска и Енглеска — нису имали довољно снаге да Србију помогну да се, до њиховога потпунога организовања за рат, одржи на својим сопственим позицијама. У то време утицај, или бар престиж, Немачке и Аустро-

Угарске још је био јачи код свих осталих живих државних фактора на Балкану. При свем том, трагедија Србије не би била у оноликој мери свирепа, да истовремено са нападом Аустро-Немаца са севера није дошао и напад целе Бугарске са истока. Пошто савезници са свима својим интервенцијама у Софији, у лето 1915. године, нису били успели ништа, остајало је још једино да Грчка и Румунија, не само у смислу Букурешкога Уговора о Миру од 1913. године већ и на основу позитивних уговора о Савезу као и због озбиљно схваћених својих сопствених интереса, ако ништа друго а оно изврше бар једну пресију на Бугарску и задрже је од оружане акције према Србији. Њима то није било ни мало тешко постићи, а ко зна каквих би све благотворних последица имало и за Србију и за остале њене савезнике у ономе времену. Али флагрантна издаја Грчке* и ничим необјашњива уздржљивост Румуније допринеше да трагична пропаст Србије буде и много бржа и много страховитија. Поред тога, тешкој судбини Србије за време повлачења преко Арбаније и огромноме броју њених људских жртава највише је допринела притворна савезница у рату (од 25. маја 1915.) Италија, којој је пропаст Србије изгледала као згодна прилика, да још више прошири своје империјалистичке прохте према Балкану, и поред осигураних завојевања на источној обали Јадранскога мора, која су савезници били принуђени да јој признаду још тзв. Лондонским Пактом од 26. априла 1915. године, као цену за њен улазак у овај — ослободилачки рат...

Са таквим су искуствима, прво Краљевска Влада, затим Врховна Команда и на послетку Престољонаследник — Регент Александар дошли на Крф у почетку 1916. године. Бол за изгубљеном отаџбином, у томе времену, био је тако рећи пригушен боловима, које су проузроковале неизбројне и неизмерне патње свих оних, који се ради спасења части нације и државе беху отели од свих душевних и физичких слабости и упутили за државном заставом у — изгнанство. Изнуреност, беда, пропаст и свесна резигнација, али без очајања! То је била карактеристика ове војске од скелета и фантома људских бића, ових хероја, који су били свесни да су нацији и држави још на Церу и на Руднику били дали довољно крви и моралнога угледа, који су били потребни за остварење свих њихових потреба и задатака.

* Германофилско држање Грчке још од почетка великог Светског рата учинило је те је на Балкан, без икаквих сметњи, закорачила Италија још пре свога ступања у рат против Аустро-Угарске. Једна чудна историјска улога: у Средњем веку Грци су на исти начин били довели и Турке на Балканско полуострво!

Још у Скадру одметнути Министар Војни Р. Бојовић беше замењен у Влади са пуковником Б. Терзићем, који је важио као најбољи и најпопуларнији командант дивизије. У исто време са одласком на боловање старог и изнемоглога војводе Р. Путника за начелника Штаба Врховне Команде беше постављен храбри генерал Петар Бојовић, а за његовог помоћника пуковник Петар Пешић. После овога је извршена једна велика промена личности у свима функцијама Врховне Команде и одмах се приступило раду на реорганизацији војске и њеном поновном оспособљавању, физичком и материјалном, за акцију. У том циљу било је формирано шест дивизија: Дринска, Дунавска, Шумадијска, Тимочка, Моравска и Вардарска, подељених у три армије, са свима осталим помоћним одељењима за службе у оперативној војсци и у позадини.

После издржаних напора за пребацивање српске војске из Арбаније на Крф, настале су многе и велике тешкоће и за Српску Владу и за Врховну команду. Поред старања за исхрану војске и стабилизацију здравља, требало је решити питање о опреми, наоружању и осталом материјалу, потребном за нове операције. Међутим код савезника све је ово везивано за питање будуће улоге српске војске у даљем току рата. Једни су ишли тако далеко, да су тражили обустављање сваких даљих операција на Балкану и ео ipso повлачење савезничких снага и са Солунског фронта. Према томе српска војска би имала у будуће да се бори или на италијанскоме или на француско-енглеском фронту. Тек на конференцији пуномоћних делегата свих савезничких Врховних Команди, дошло је до исцрпног и критичног претресања судбине Солунског фронта уопште и будуће улоге српске војске напосе. На овој конференцији у Шантију, која је се састала 12 марта 1916. године, благодарећи највише Француској, донете су најзад одлуке: да се одржи Солунски фронт и да се сва српска војска снабде свима средствима и транспортује у Солун у састав савезничке Источне Војске.

Ради решења свих ових тешких и судбоносних питања око половине месеца марта Престолонаследник-Регент Александар, у пратњи председника владе Н. Пашића, направио је званичне посете шефовима савезничких држава у Риму, Паризу и Лондону. Овај његов пут јавно је манифестовао сав углед и признање, које су мученичка Србија и њена херојска војска за годину и по дана ратовања биле стекле у очима целога цивилизованог света. После успешно свршених свих послова у Паризу и Лондону, као и одашиљања председника Владе, Н. Пашића, у Русију, Престолонаследник-Регент Александар врати се на Крф, и већ 20. априла, у

зиду једне *Наредбе Врховног Команданта*, учини следеће саопштење свој српској војсци:

„Јунаци,

„Вратио сам се са пута и из посета Поглаварима наших моћних Савезника и великих пријатеља: Француза, Енглеза и Италијана, куда су ме одвели важни и неодложни државни послови; посетио сам и њихову храбру и јуначку војску, која се бори на својим фронтима, и дошао сам у вашу средину.

„На овоме путу, дочекан свуда са неописаним одушевљењем, дирљивим симпатијама и великим манифестацијама за Србију и српску војску, ја сам се, *Јунаци*, понова уверио, како су силно у Европи одјекнула славна дела српске војске у току минулог четворогодишњег ратовања; како је похвално и сјајно оцењено ваше јуначко држање у борбама; какво дивљење, управо чуђење, изазива она ваша безгранична љубав ка Слободи и Независности Отаџбине, Мајке Србије, као и ваша безпримерна одлучност, да ради тих идеала драговољно, без стеге и притиска, поднесете најтеже жртве, па да извршите и ово дуготрајно, изванредно тешко и мучно повлачење до Крфа, лишени готово свих срестава за живот, само да не бисте пали у замке наших мрских непријатеља, да не бисте постали бедно, бесправно робље њихово... Те сјајне одлике и врлине српске војске биле су она чврста основа и она добра залога, да нас наши Силни Савезници и Пријатељи не само у невољи не оставе, већ да нас баш тада још боље прихвате, да нас до краја борбе још јаче подрже, да нас свима потребама из основе понова снабде и потпуно опреме, да ускоро, у име Бога, са нама заједно пођу на Балкан противу непријатеља слободе и човечанства и противу зла, које се тамо зацарило, те да, *Јунаци*, сви заједно васпоставимо нашу милу Србију, нашу Домовину, оног витешког и мученичког чувара и браниоца људских права, Слободе и мирног и културног рада на Балканском полуострву, кога охолост германска, интриге Аустро-Угарске и завист и зверска пакост бугарска, мишљаху да сасвим униште... Наши моћни Савезници и Пријатељи, дивећи се неустрашимом и витешком држању Србије, ценећи небројене жртве Српског Народа и признајући му зрелост и способност за државни живот и културни развитак, сада су готови и вољни да нас у овој великој борби снажно помогну, да Србију створимо *Великом*, те да обухвати све Србе и Југословене, да је учинимо Силном и Моћном *Југославијом*, која ће оправдати досада принете жртве и одговорити захтевима новог доба, које ће настати по свршетку овог великог и крвавог европског рата. Овим вашим јуначким подвизима углед Србије подигао је се до висине, која је завидна и за много веће, много јаче и старије државе; Моја узданица није само испунила очекивање наших Силних и Моћних Савезника и Пријатеља, она их је далеко надмашила, и поред њихове захвалности и признања, на крваво чело српскога ратника спуштен је венац најлепших похвала и од наших противника.

„Ја сам, *Јунаци*, на овом путу видео силне војске наших Савезника и Пријатеља: видео сам их како су оне богато опремљене, снабдевене свима потребама и наоружане најсавршенијим оружјем, како су силно одушевљене за борбу до краја са непријатељем и како су задахнуте неограниченим симпатијама за Србију и Српски Народ, и то је Меги и вама, *Јунаци*, најсигурнија залога да ће успех у предстојећим борбама несумњиво бити на страни нашој и наших Савезника.

„По повратку с пута Ја сам, *Лунаци*, видео и вас, на парадџу у Крфу, како сте се са здрављем потпуно опоравили, како сте снабдевени свом новом опремом и оружјем а сем тога у најкраћем року добијете на одређеном месту ваше омиљене топове, многобројне лаке и тешке, коње за коњицу и артиљерију, мазге за комору, кола, аутомобиле и сву осталу потребну опрему, тако да ни у чему нећете изостајати иза наших Савезника. . .

„Ја се, *Лунаци*, са овим највећим признањем Мојој Јуначкој Војсци, са овим најлепшим славопојем херојским и надчовечанским подвизима Српског Војника, враћам с пута поносит и задовољан како чашћу и пријемом, који су Ми високи Поглавари и Народи наших Савезника и Пријатеља указали, свим оним што сам код њих видео и сазнао, тако и уверењима која сам добио, да ће нас они под окриљем њиховим свесрдно и снажно и сада и у будуће помагати, што нам свима даје најлепше наде за срећу и славу будућност Српског Народа и обновљене Србије.

„Потребно је сада, *Лунаци*, да за увек очувамо овај лепи глас, част и уважање, које су Српска Војска и Српски Народ стекли својом херојском храброшћу, својим небројеним жртвама и патњама, својим витештвом и племенитишћу као и својим мудрим држањем и политичком зрелошћу у најтежим данима великог европског заплета и рата. Ја се стога надам, Ја верујем, *Лунаци*, да ћете ви и у будуће остати чврсти на путу верности, части, славе и војничке послушности, на коме сте и досада увек били, да ће вас и на даље увек красити непоколебљива верност и оданост Његовом Величанству Краљу Петру I, Отаџбини, нашој милој Србији, коју толико силно сви љубимо, светој застави, која се тако поносно вије у вашим редовима, да ћете бити послушни старешинама које вас воде слави и срећи, да ћете се са нашим ратним друговима, нашом браћом и Савезницима: Французима, Енглезима, Русима и Италијанима, одушевљено и јуначки раме уз раме борити до истраге непријатеља и докле год једином трајно не обезбедимо нашу златну слободу, миран живот на дому у крилу наших милих и драгих и плодан рад наш и наших савезника на напретку целог човечанства. —

„Са тим уверењем, Ја вас, *Лунаци*, позивам да са мном заједно на дубине ваше искрене душе и срца узвикнете:

„Да живи Његово Величанство Краљ Србије Петар I!

„Да живи храбра српска војска!

„Да живе наши моћни и силни Савезници и Пријатељи!“

Већ и сама ова Наредба Врховног Команданта довољно је и јасно наговештавала скори полазак српске војске на бојно поље и у нову акцију. Само неколико дана дошњије отпоче пребацивање лађама српских трупа у Солун. И поред противљења ондашње грчке владе и бучних протеста грчке штампе, који су у својој перфидији имали више за циљ да на овај догађај лојално скрену пажњу Немцима и Бугарима него да само извршење омету, све српске трупе беху пребачене у Солун, без и једног јединог несрећног случаја. Ово пребацивање српске војске савезничке флоте беху потпуно завршиле већ 30. маја 1916. године. Чим је српска војска добила артиљерију, тренове и остале потребе, она одмах

беше упућена на додељени јој део самог фронта, уосталом најтежи и најважнији и према најбољим деловима бугарске војске. Поновно ступање српске војске у бојну линију беше у истини један важан и велики догађај, утешан и пун поуздања за њене савезнике, а изненађујући и престрављујући и за Немце и за Аустријанце и за Бугаре, који свега шест месеци пре тога беху објавили широм целог света, да српске војске на ратној позорници више нема, јер је сва уништена!

Нове напоре, нове борбе, нове жртве и нову славу на овај начин васкрсла српска војска није имала дуго да очекује. Са чврстом вером на скори повратак у отаџбину, као и са поправљеним здравственим стањем морал код српских војника беше изванредан и још више појачан са доласком једне дивизије Руса на Солунски фронт (јула 1916.). Са првим данима јесени, убрзо после ступања Румуније у рат, Солунски фронт постаде поприште великих и крвавих борби, које истина нису довеле до каквих одлучујућих резултата у самоме рату, али су, благодарећи највише пожртвовању и напорима српске војске, нагласиле важност овога правца и као наговестиле његову улогу и значај у завршноме моменту.

Са мање више лаким успесима, задобијеним у Добруци и на Дунаву, бугарска Врховна Команда је рачунала да на исти начин сврши и са српском војском на Солунском фронту. Последњег дана месеца августа Бугари, по својој уобичајеној тактици, извршише један нарочито снажан препад на делу фронта српске војске. У првим моментима њихов успех не беше мали, јер изазва повлачење крајњег левог крила српске војске на главне одбранбене положаје, у близини Островског језера. Али је то стање трајало свега неколико дана. Са променом неколико виших команданата у једној српској Армији и са предузетом општом офанзивом Савезничке војске на Солунском фронту (14. септембра), српска пешадија од првога часа показа своју стару вредност и пружи примере правих чудеса храбрости и издржљивости.

После свега четири дана борбе и наступања, 18. септембра, српске трупе на један исподински начин освојише, у једном самртничком ограшју, највиши врх на Кајмакчалану (2525 метара), који су Бугари у истини очајно бранили „до последње капи крви“. Са овом сјајном победом, за коју је највећа част припала *храбрим Дринцима*, српска је војска први пут ступила на земљиште *своје Отаџбине*. После напорног гоњења непријатеља, под вишедневном непрекидном борбом, 4. октобра српска Врховна Команда, износећи успехе од тога дана, на један нарочито дирљив начин учи-

нила је и следеће саопштење: „Ослобођена Србија велика је сада 230 км²; са седам села и 45 километара граничне линије“.

Постепено али стално напредовање ове савезничке и српске офанзиве представљало је у своме даљем развоју једну посведневну страховиту битку између два противника, од којих се упорно и један и други беху решили: или да победе или да престану живети! Ова њихова очајна борба до истраге, са последњим напорима снаге, завршена је у главном тек 19. новембра са освојењем Бишлоља, кад су Срби са савезницима ушли понова у ову своју варош, по чудноме удесу догађаја, онога истог дана кога су је ослободили од Турака 1912. године. После тога операције у вишем стилу престадоше и, сем сталног бомбардовања Битоља од стране Бугара, ни једнога већег догађаја за дуже време не беше на овоме фронту.*

У времену, кад су се на Солунском фронту почели развијати сви ови догађаји, Србија у изгнанству показала је и знаке свога политичког и парламентарног живота. Одмах по повратку Н. Пашића, председника Владе, из Русије растурени народни посланици, који такође беху избегли са војском, тражили су од Владе да сазове на окуп Народну Скупштину. И 11. септембра Српска Народна Скупштина састала је се на Крфу и отпочела рад. Најважнији предмет, који је она имала да сврши, био је усвајање закона о ванредним кредитима од 200,000,000 динара. Поред тога, 21. септембра, после изјаве Краљевске Владе о општој и међународној ситуацији Србије и после дискусије на тајним и јавним седницама, Народна је Скупштина једногласно изгласала овакав прелаз на дневни ред:

„По саслушању владиних изјава о сивољашњој ситуацији наше Отаџбине, Народна Скупштина сматра за дужност потврдити и после свих страдања и искушења Српског Народа, да остане непоколебљиво верна својим националним захтевима. Правац, кога се Србија држала и држи, и драгоцена пријатељ-

* Истовремено са реорганизацијом српске војске на Крфу, Српска Влада и Врховна Команда беху послале марта 1916. један повећи број официра у Русију, да тамо организују *Југословенски корпус* од многобројних наших сународника, који се беху предали, као аустро-угарски војници, руској војсци у току самога рата. Једна потпуно уређена добровољачка дивизија од ове војске учествовала је у крвавим борбама код Добрича у Добруци у првој половини септембра 1916. и својим одличним држањем изазвала нарочиту похвалу и самога покојнога цара Николе II. — После слома Русије један мали део од ове војске успео је најзад да дође у Солун, где је ушао у састав српских регуларних трупа.

ства, која је стекла тим држањем, једини воде остварењу завештне мисли нашег народног племена.

„Тешки пут, који смо досада прешли, изложио нас је уништењу многих блага народних, али је највеће благо наше, народна част, остало нешакнуто.

„Пришиснућа болом, али сачуване вере у идеале своје и људске, Србија ведра чела гледа у будућности с поуздањем. Српска Народна Скупштина, одобравајући изјаве у владиној експозеу о спољној политици и шаљући изразе нада и чежњи свом народу у завојеваној Отаџбини, љубави нашој сјајној војсци, верности и поверења својим великим и благододним савезницима и њиховим силним војскама, — прелази на дневни ред.“

У 1917. годину Србија је, заједно са свима својим великим савезницима, ушла у најкритичнији период овога страховитог рата. Ова је година почела са изненадном и судбоносном револуцијом у Русији и једном неуспелом офанзивом на Западноме фронту, а завршила се италијанском катастрофом на Капорету, потпуном капитулацијом бољшевистичке Русије, пуном сумаренском акцијом Немачке на свима морима и подземним дефетистичким агитацијама немачким у свима савезничким војскама и државама. Од свих осталих својих савезника, који су — сваки у својој земљи — предузимали све потребне мере предострожности и вршили последње напоре да германску аждају најзад савладају, Србија у изгнанству и са оно мало своје територије, која је била већином под сталном ватром непријатељске артиљерије, беше заиста у најтежем положају. Све мање или веће унутрашње болести, од којих је она патила још пре почетка овога рата као и за све време његовог трајања пре пропасти на крају 1915. године, беху у главном пренете и у — изгнанство.

Узајамне оптужбе за пропаст, са аргументацијама како је кад и коме требало, у оној природној нервној раздражљивости бола за завичајем и изгнаничког очајања, официрска клика, звана „Црна Рука“, а преко чланова своје тајне организације „Уједињење или смрт“, искоришћаваше за неке своје више патолошке циљеве концентришући све ове оптужбе противу Династије и против представника најјаче политичке странке у самој Краљевској Влади. Наравно, да је се при томе од личних оптужби и напада самом природом демонски саблажњиве теме прелазило и у критику општега правца саме државне политике и целога њеног система пот-

пуног наслона на савезничке силе. Опасност од такве пропаганде, коју су водили шефови „Црне Руке“ са врло важних положаја у самој војсци, претила је да унесе пометњу и очајање и да развије једно фатално расуло чак и у редовима оно мало борачких јединица, које Србији још беху остале после свих напора и искушења.

Поред сталнога звецкања сабљама, највећим делом из виших штабова, као и неколико претњи да ће распустити војску — у пуном рату — ако им се извесни захтеви одмах не изврше, Србија је још у почетку 1915. године доживела великих неприлика и претрпела један врло карактеристичан и симптоматичан бламаж код својих савезника од стране тајне официрске организације „Црна Рука“. Отправник послова Србије у Кајиру, Д-р М. Богичевић, *alter ego* стварног шефа „Црне Руке“, без знања и одобрења своје Владе у пролеће 1915. године обрео је се у — Берлину, водећи тамо за свој рачун некакве преговоре за закључење сепаратног — мира Србије са Немачком!... Поред свега тога баш за време немачко-бугарског препада на Солунском фронту извршен је један покушај атентата на Престолонаследника-Регента Александра, Врховног Команданта српске војске, а пред сам свршетак 1916. године пронађена је и целокупна архива ове тајне официрске организације.

У отвореном судском процесу, на изричан захтев ондашњих министара М. Драшковића и В. Маринковића, истрага је наишла на ствари, које превазилазе све фантазије нормалнога људског разума. Благодарећи највише државничкој увиђавности и патриотској одлучности ондашњег министра унутрашњих дела, Љубе Јовановића, као и војничкој исправности начелника Штаба Врховне Команде, ђенерала Петра Бојовића, у овоме процесу, због кога је вештачки дигнуто врло много грађе која се и тајно и јавно још и данас одржава, државни и национални разлози су победили све страшљиве предрасуде као и све покушаје да се цела ствар заташка, опасна рана покрије и болесно стање продужи. Сви кривци били су по заслуги кажњени, част Србије од свесних и несвесних издајника опрана, а морал, ред и вера код српских војника на Солунском фронту повраћени и утврђени.

Али је, на жалост, цела ова афера, која је у крајњој линији спадала само у надлежност војних судова, и то за време рата, довела до краха и у самој коалиционој Краљевској Влади на Крфу. 23. јуна 1917. године Н. Пашић, после оставки два члана самосталске и једнога напредњачке странке, поднео је оставку целе коалиционе Владе, образоване још у Нишу новембра месеца 1914

године. Одмах затим образована је једна хомогена радикална Влада, опет под председништвом Н. Пашића.*

Поред једне неуспеле офанзиве на Солунском фронту, у пролеће 1917. године, која срећом није дуго трајала те није допринела и великом броју жртава, српска Влада на Крфу је се занимала и једним другим, врло важним, питањем — националне пропаганде. Готово за све време овога рата, поред званичног дипломатског рада Србијине Владе и њених представника у савезничким и неутралним државама, постојао је и један *Југословенски Одбор* са седиштем у Лондону и Паризу. Овај Одбор био је састављен од емиграната из времена пре и за време самога рата из Срба, Хрвата и Словенаца са територија ондашње Хабзбуршке монархије. Поред неколико угледних личности и познатих националних радника, председник овога Одбора био је Д-р Анте Трумбић, адвокат из Сплита. Агилност, својствена емигрантима, неких чланова овога Одбора била је већ пре овога знатно допринела за скупљање добровољаца у Америци и Русији као год и за пропаганду наше националне ствари код утицајних политичких фактора у свима савезничким земљама.

Да би акцију овога Одбора потпуно координирала са својим радом, још коалициона српска Влада бене позвала Југословенски Одбор, да пошаље своје изасланике на Крф ради договора о детаљима даљег заједничког рада. У другој половини месеца јуна један изванредан број најугледнијих чланова Југословенског Одбора стиже на Крф, и у дугим вишедневним седницама, поред питања моментане националне пропаганде, претресе и утврди са српском Краљевском Владом и све главне основе будуће заједничке државе свих ослобођених и уједињених Срба, Хрвата и Словенаца. 20. јула била је дефинитивно завршена чувена Крфска Декларација, која је имала да послужи као *Magna Carta* будуће Југославије. Њу су свечано потписали у име Краљевине Србије, председник Министарског Савета Никола П. Пашић, а у име Југословенског Одбора његов председник Д-р Анте Трумбић. Она беше овако редигована:

* Нова хомогена радикална Влада била је састављена овако: Председник Мин. Савета, министар иностраних дела, *Никола П. Пашић*; министар финансија, *Стојан М. Прошић*; министар унутрашњих дела, *Љуба Јовановић*; министар правде и заступник министра народне привреде, *Марко С. Ђуричић*; министар трајевина и заступник министра просвете и црквених послова *Д-р Момчило Нилчић*; министар војни, *ђенерал Божидар Терзић*. — 13. јула у ову су Владу ушли као министар народне привреде, *Д-р Велизар Јанковић* и министар просвете и црквених послова, *Милош Трифуновић*.

ДЕКЛАРАЦИЈА

На конференцији чланова прошлог коалиционог и садањег кабинета Краљевине Србије и представника Југословенског Одбора са седиштем у Лондону, који су до сада паралелно радили, а у присуству и уз сарадњу председника Народне Скупштине, измењане су мисли о свима питањима, која су скопчана са будућим заједничким државним животом Срба, Хрвата и Словенаца.

Срећни смо што и овом приликом можемо констатовати, да је међу члановима конференције и овога пута владала једнодушност у свима питањима будућег заједничког државног живота.

Пре свега, представници Срба, Хрвата и Словенаца понова и најодсудније наглашавају, да је овај наш троимени народ један и исти, по крви, по језику, говорном и писаном, по осећајима свога јединства, по континуитету и целини територије, на којој неподвојено живи, и по заједничким животним интересима свога националног опстанка и свестраног развитка свога моралног и материјалног живота.

Идеја о његовом националном јединству никада се није гасила, ма да је сва моћ умна и физичка националног му непријатеља била управљена противу његовог јединства, његове слободе и националног опстанка. Био је подвојен у више држава, а у самој Аустро-Угарској издељен, не на три племенска имена, него на једанаест покрајинских управа и тринаест законодавстава. Осећај његовог националног јединства и дух за слободом и независношћу одржавали су га у непрекидним вековним борбама на истоку са Турцима а на западу са Немцима и Маџарима.

Бројно слабији и од источног и од западног непријатеља, он није могао сам обезбедити своје народно и државно јединство, своју слободу и своју независност, јер и на истоку и на западу његовом владао је противу њега сурови принцип: *сила над правом.*

Али је наш народ дочекао час, кад није више усамљен у својој борби. Борба коју је немачки милитаризам наметнуо Русији, Француској и Енглеској за одбрану њихове части и слободе и независности малих држава, претворила се у борбу за слободу света, за победу права над силом. Сви народи, који љубе слободу и независност, удружили су се да се заједнички бране, да по цену свих жртава спасу цивилизацију и слободу, да створе нов међународни поредак, заснован на правди и слободи свакога народа да се сам опредељује и сам оснива свој државни и независни живот, те да се на тај начин заснује нов, миран и трајан период развитка и напретка човечанства, и обезбеди свет за вечита времена од овакве катастрофе, што је проузрокова освајачка жеђ немачког империјализма.

ЉУБА ЈОВАНОВИЋ
МИНИСТАР УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

Племенитој Француској, која је прокламовала принцип слободе народа, и слободоумној Енглеској придружише се велика америчка Република и нова слободна и демократска Русија, да у својим манифестима објаве победу слободе и демократије, као главни циљ рата, а начело слободног самоопредељења народа као основни принцип међународног поретка.

Наш троимени народ, који је највише страдао од грубе силе и неправде, који је за своје право слободног самоопредељења поднео највеће жртве, прихватио је са одушевљењем тај узвишени принцип, као главни циљ ове страшне борбе, у коју је гурнуло цео свет непоштовање права самоопредељења народа.

И ауторизовани представници Срба, Хрвата и Словенаца, констатујући да је једини и неодступни захтев нашега народа, захтев који он поставља на основу начела слободног самоопредељења народа, да буде потпуно ослобођен сваког туђинског ропства и уједињен у једној слободној, националној и независној држави, сложили су се, да та њихова заједничка држава буде заснована на овим модерним и демократским принципима:

1.) Држава Срба, Хрвата и Словенаца, познатих и под именом јужних Словена или Југословена, биће слободна, независна Краљевина с јединственом територијом и јединственим држављанством. Она ће бити уставна, демократска и парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевића, која је дала доказа да се с идејама и осећајима не двоји од народа и народну слободу и вољу ставља врх свега.

2.) Држава ова зваће се: *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*. А владалац: *Краљ Срба, Хрвата и Словенаца*.

3.) Она ће имати један државни грб, једну државну заставу и једну круну. Ови државни емблеми биће састављени из наших садањих, посебних емблема. Државна целина обележаваће се државним грбом и државном заставом.

Државна застава, као символ јединства, истицаће се на свима надлештвима Краљевине.

4.) Посебне заставе, српска, хрватска и словеначка, равноправне су и могу се истицати и слободно употребљавати у свима приликама. И грбови посебни могу се исто тако употребљавати слободно у свима приликама.

5.) Сва три народна имена: Срби, Хрвати и Словенци, потпуно су равноправни на целој територији Краљевине, и свако их може слободно употребљавати у свима приликама јавнога живота и код свих власти.

6.) Обе азбуке, ћирилица и латиница, такође су потпуно равноправне и свако их слободно може употребљавати на целој територији Краљевине. Све државне и самоуправне власти дужне су и у праву употребљавати и једну и другу азбуку, саображавајући се у томе жељи грађана.

7.) Све признате вероисповести вршиће се слободно и јавно. Православна, Римокатоличка и Мухамеданска вероисповест, које су по броју следбеника најјаче у нашем народу, биће једнаке и равноправне према држави.

На основу ових принципа законодавац ће се старати да се чува и одржава конфесионални мир, који одговара духу и прошлости целокупног нашег народа.

8.) Календар треба што скорије изједначити.

9.) Територија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца обухвата сву ону територију, на којој живи наш троимени народ у компактној непрекидној маси, и она се без повреде животних интереса целине не би смела крњити.

Наш народ не тражи ништа туђе; он тражи само своје и жели, да се сав, као једна целина, ослободи и уједини. И за то он, свесно и одлучно, искључује свако делимично решење свога народног ослобођења и уједињења. Наш народ поставља као једну нераздвојну целину проблем свога ослобођења од Аустро-Угарске и његовог уједињења са Србијом и Црном Гором у једну државу.

По начелу слободног народног самоопредељења ни један део ове целине не може се правично одвојити и присајединити другој којој држави без пристанка самога народа.

10.) Јадранско море, у интересу слободе и равноправности свих народа, биће слободно и отворено свима и свакоме.

11.) Сви грађани (држављани) на целој територији једнаки су и равноправни према држави и пред законом.

12.) Изборно право за избор народних посланика за Народну Представницу, као и изборно право за општине и друге управне јединице, једнако је и опште, и вршиће се непосредним и тајним гласањем по општинама.

13.) Устав, који ће после закључења мира донети Уставотворна Скупштина, изабрана на основи општег и једнаког, непосредног и тајног права гласа, биће основа целом државном животу, извор и утока свих власти и права и по њему ће се уређивати целокупни државни живот.

Устав ће дати народу и могућност да развија своје посебне енергије у самоуправним јединицама, обележеним природним, социјалним и економским приликама.

Устав се има примити, у целини, у Уставотворној Скупштини бројно квалификованом већином.

И Устав и други закони, које буде донела Уставотворна Скупштина, ступају у живот када их Краљ санкционише.

Тако уједињени народ Срба, Хрвата и Словенаца састављао би државу, која би бројала око 12 милиона држављана. Она би била гаранција народне независности и свестраног народног културног напретка, јак бедем против германског надзирања, неразлучни савезник свих оних културних народа и држава, које су ишакле принцип права и слободе народа и принцип међународне правде, и достојан члан нове међународне заједнице.

Крфска Декларација имала је један силан одјек и у српској војсци на Солунском фронту и код све српске и југословенске емиграције по савезничким и неутралним државама као и код свих српских, хрватских и словеначких насеља у обе Америке. Јавно мњење свих савезничких држава, као и њихове Владе, сматрало су, сасвим оправдано, да је са Крфском Декларацијом појачана морална снага целокупног савезничког фронта према заједничкоме непријатељу. Сви потлачени народи под разним државама Централних Сила и њихових савезника, а нарочито Словени у Аустро-Угарској, сугестивно су осетили да је близу крај ропства и да је потпуно ослобођење питање само извесног, краћег или дужег, времена, које зависи од свршетка рата, чији је повољан крај био сигуран, нарочито после ступања у рат Уједињених Држава Северне Америке.

Али све ове истакнуте циљеве требало је имати снаге и постићи. Пошто је физичка и материјална снага на Солунском фронту још увек била недовољна, чак и за озбиљну одбрану, Српска Влада и Српска Врховна Команда, поред представки савезничким конференцијама Врховних Команди, упутиле су и једну молбу Сједињеним Државама Северне Америке, која је садржавала ове разлоге и жеље:

1.) Сви догађаји на Солунском фронту доказали су, да солунска војска према своме саставу и броју није никад могла одговарати великој важности своје задаће.

2.) Знатни успеси, које је 1916. године имала српска војска, потпомогнута дејством француске војске, а по цену великих жртава, остали су неискоришћени услед велике ширине фронта и слабости ангажованих ефектива, као и због тога што солунска војска није никада имала одговарајуће резерве, те да потпомогне победне трупе, да их освежи и тиме брзо експлоатише успех.

3.) Последња појачања солунске војске такође нису стигла у предвиђеној јачини, била су недовољна, и то је био главни разлог што последња офанзива није постигла жељени успех.

4.) Да би се једанпут избегли непотребни губитци у војницима, материјалу и времену, неопходно је потребно, да се на Солунски фронт доведе толико војске, колико захтевају његова важност и непријатељске снаге, које треба победити.

Поред грчке војске, која треба тек да се организује, потребно је да сви савезници пошаљу одговарајућа појачања, а било би особито корисно, ако би се и американске трупе могле појавити на Солунском фронту.

5.) Војнички и политички, а нарочито морални разлози, који захтевају да ово овако буде, следећи су:

а) Веза Берлин — Цариград била би пресечена.

б) Поразом Бугарске и Турска би била принуђена да закључи мир.

в) Србија, Бугарска и Турска располажу великим природним богатствима, које непријатељ искоришћује ради исхране своје војске као и ради других циљева.

Бугарска, и нарочито Турска, нису још исцрпеле своје резерве у људству и Немачка их може увек организовати, наоружати и упутити на разне фронтове, као што је досада и радила.

г) Сви догађаји садашњег рата доказали су нам, да Аустро-Угарска представља слабо и болесно место Централних Сила.

Њене трупе биле су увек најлакше побеђене, због чега је Немачка била приморана да одваја снаге са својих сопствених фронтова, да би парирала слабост своје савезнице.

Избацивањем Бугарске и Турске из акције, савезничке трупе на Балкану могле би се имати на расположењу, да се баце противу Аустро-Угарске, нападајући с југа и веома грозећи позадинских војски на фронту, који у погледу фортификације није никада озбиљно приправљен.

д) Појавом солунске војске на Сави и Дунаву добио би се додир с италијанском војском, ако би она наступала победнички.

ђ.) Долазак американских трупа на Солунски фронт имао би за нас, поред материјалног интереса, велику важност у погледу моралном. Ова појава улила би српској војсци нове наде у победну надмоћност савезничких војски и учврстила би још више њено уверење у дефинитивну победу над непријатељем. Са своје стране непријатељ би у овој појави видео солидарност савезника и још један сјајан доказ несавладљиве воље за победом.

Кад ни све ове представке и молбе не донесоше никаквог стварног резултата, Врховни Командант српске војске, Престолонаследник — Регент Александар предузе последњу, очајну акцију за појачање Солунског фронта и за помоћ, која је његовој војсци била неопходно потребна за колико толико одмора, реорганизације и предузимања успешних операција на овоме фронту. Са једном опширном Нотом и једним до детаља образложеним Меморандумом, као и са више својих својеручних писама енглескоме краљу и другим утицајним личностима у Лондону и Паризу, Престолонаследник Александар посла у нарочитој мисији помоћника Начелника Штаба Врховне Команде, пуковника Петра Пешина, да и усмено објасни право стање савезничке Источне Војске према непријатељу на Со-

лунском фронту. Ова акција је довела до пуног и коначног успеха. Због издајничке капитулације бољшевиистичке Русије и италијанског пораза на Капорету извршавање савезничких одлука о појачању Солунског фронта беше одложено за 1918. годину и потпуно је извршено тек онда, кад је са наглим доласком трупа Сједињених Држава Западни фронт био потпуно осигуран.

Међутим, у првој половини 1918. године, српској војсци на Солунском фронту беху стигли знатни контингенти добровољаца Срба, Хрвата и Словенаца из Америке и Русије. Од њих као и од оних трупа, које су дотле сачињавале Вардарску дивизију, српска Врховна Команда начини једну нарочиту дивизију, која је названа *Југословенском дивизијом*, и која је у саставу српске Друге армије доцније дала резултате, достојне свима осталим српским дивизијама.

Поред тога Краљевска Влада беше сазвала марта месеца 1918. године Народну Скупштину на Крф, ради одобрења потребних јој кредита као и поводом разних узнемиравајућих гласова о евентуалном закључењу мира пре неминовних и пресудних одлука на бојном пољу. 30. марта у Српској Народној Скупштини, на Крфу, Председник Министарског Савета, Никола П. Пашић, прочитао је једну опширну *Декларацију* Краљевске Владе о спољној политици Краљевине Србије у овоме периоду Светског рата као и о ревандикацијама националним, које је Србија поставила код свих својих великих савезника. И поред тога што је Русија била дефинитивно изгубљена за даље учествовање у рату, и поред свих напора Немачке, да у свима савезничким државама развије једну дефетистичку акцију за унутрашње немире и нереди, Владина је Декларација тачно и јасно обележила и нарочито нагласила: да се велики рат већ окреће своје свршетку, да је физичка, материјална и духовна снага свих ратујућих савезника Србије у огромној надмоћности над снагом Немачке и њених савезника, и да, према томе, није више далеко Васкрс Србије са оживотворењем и остварењем свих њених националних и државних идеала и животних потреба. Јер је *„српски народ стајао увек верно уз своје савезнике, који лију своју племенитију крв за слабе и нејакне народе, и да ће и у будуће увек верно и неодступно стајати уз њих“*. — Тек после овога Народна је Скупштина изгласала и Закон о ванредном кредиту од 250.000.000 динара, после чега је се поново растурила не успевши да изврши и ма какву промену у Краљевској Влади. Целокупна опозиција у Народној Скупштини, коју су сачињавале самосталска, напредњачка и либерална странка, као и једна група посланика — радикалних дисидената под вођством М. Трифковића, беше помогнута и Југо-

словенским Одбором. Али цела акција остаде без икаквог резултата и само појача унутрашње трзавице и међусобну мржњу.

После неуспеле немачке офанзиве на Западном фронту, према Енглезима, марта 1918. године, наступило је једно осетно малаксавање немачке снаге. Са доласком старог Ж. Клемансоа на владу у Француској, са доласком американских трупа и са постављењем француског ђенерала Фоша за главнокомандујућег свих савезничких војски, ова последња немачка офанзива, после првих неколико дана, беше преобраћена у немачку дефанзиву, која је непрекидно трајала цело пролеће и лето 1918. године.

Најзад, са слабљењем непријатеља на Западном фронту, и Солунски фронт доби потребна појачања у људима као и у материјалу. Нешто мало он је већ био појачан и са неколико нових грчких дивизија, после прогонства краља Константина и повратка Е. Веницелоса из Солуна на пуну власт у Грчкој. За све остало време, преко лета 1918. године, на Солунском фронту вршене су разне припреме за једну дефинитивну и одлучујућу акцију. Са довођењем војводе Живојина Мишића за Начелника Штаба српске Врховне Команде и постављањем ђенерала Петра Бојовића за Команданта Прве армије већ је било целоме свету јасно, да су судбоносни догађаји на прагу својих извршења.

У то време линија непријатељског фронта, коју су држали Бугари, Немци и Аустријанци, била је оваква: Полазећи од ушћа Струме у Јејејско море, она је ишла западном обалом Тахинског језера, левом обалом Струме на језеро Бутково, јужним огранцима планине Беласице на Дојранско језеро; одавде, у главном, планинским гребеном српско-грчке границе, држећи и јужно истакнуте положаје све до Сокола (1388) закључно. Одавде иде на север, остављајући источно села Старавину и Зович, где прелази преко Црне Реке, затим ка Дабицу (1050), источно од села Паралова, на Добромир, Караман, Раштане (1248), северо-западно од Битоља, Црвена Стена и између села Крани и Сливице излази на Преспанско језеро; затим на линију Хотешево—Томорош—Св. Наум, између Преспанског и Охридског језера; одавде северно од линије, која у главном иде преко Ђафе Глас (јужно од Берата) на ушће Војусе.

Одлука Савезничке и Српске Врховне Команде гласила је, да се главни напад и пробој непријатељског фронта изврши на српскоме делу фронта. Због тога је српска Врховна Команда издала својим армијама ову

ДИРЕКТИВУ

ВРХОВ. КОМАНДАНТА ЗА ОФАНЗИВУ НА ФРОНТУ СРПСКИХ АРМИЈА

крајем августа или почетком септембра 1918. године.

(Карта срп. издање, у 1:25.000 и 1:200.000)

„На Западном фронту у Француској, ратни догађаји свакодневно развијају се врло повољно по наше Савезнике и ако су Немци са Македонског фронта, и са других крајева, тамо на запад, привукли све што су могли.

„Подаци о јачини и распоред непријатељских снага на Македонском фронту још из раније познати су командантима Армија. До данас нису опажена никаква појачања, нити су примећене какове знатније промене у распореду непријатељских снага.

„У последње време упорно појачање са девет грчких дивизија, Савезничке војске на Македонском фронту, свесне своје моралне и материјалне надмоћности, ових дана предузеће општу офанзиву на Македонском фронту са одлучним решењем и непоколебивом вољом за победом непријатеља.

„Према томе Француска, Енглеска, Талијанска и Грчка војска у одређено време са својега садашњег фронта предузеће офанзиву: Долином Вардара, долином Струме и Пелагоњијом ка Прилепу.

„Његово Краљевско Височанство, Наследник Престола, наш Врховни Командант, тим поводом наређује, да Српска војска, ојачана знатним снагама Француских делова, одређеног дана предузме офанзиву са својега садашњег фронта са задатком: да са својом главном снагом изврши пролом непријатељских положаја у области Кравице и Доброга Поља продирући даље северу ка фронту Кавадарци-Демир Капија-Неготин предвајајући на тај начин непријатељске снаге у долини Вардара од оних снага, које се налазе у пределу Битоља.

„За постижење напред поменутог циља наређујем:

„1.) Друга Армија — ојачана двома француским дивизијама (17. колонијална и 122. дивизија) и са тешком артиљеријом, извршиће главни напад на фронт Камен (1678) — Соко (1825) а споредни напад на фронт река Сушица-Камен (1678).

„По овлађивању линије: Борова чука, Кравички Камен, Кравица, 1765, 1875 и 1825, одмах продужити енергично продирање на север са задатком: да што пре овлада линијом: Тополац-Козјак, а затим да избије на фронт: Демир Капија, Неготин, Кавадарци, пресецајући на тај начин непријатељске комуникације у долини Вардара и овлађујући прелазима његовим на томе фронту.

„Тим поводом Командант Друге Армије упутиће Тимочку Дивизију преко Тополаца, села Конопишта и долином реке Бошаве ка Демир Капији; позади Тимочке Дивизије истим правцем упутити Шумадијску Дивизију. Југословенску пак упутити од Козјака преко села Рождена, села Мрежинчета и Даблишта ка

Кавадарцима; позади Југословенске Дивизије упутити истим правцем 17. колонијалну дивизију.

„Према овоме за десну-источну групу дивизија као оса комуникацијска служиће главна комуникација употребљива за аутомобиле, која иде преко Тополаца, села Коновишта, ка Демир Капији; а за западну групу дивизија као комуникацијска оса служиће главна комуникација употребљива такође за аутомобиле која иде преко села Рождена, Мрежинчета и Даблишта ка Кавадарцима.

122. Француска дивизија остаће у пределу Доброга Поља на расположењу Команданта Савезничких војска.

„2.) Прва Армија вршиће напад и то главном снагом правцем: Градешнички Превој, Полчиште, Виталиште, Чатерна са задатком овладати положајима Кучков Камен-Ђуров Камен-Чатерна одбацујући непријатељске ровове преко Црне Реке и заузимајући мостобране на истој, ради даљих операција.

„Ове даље операције биће упућене у працу Прилепа и изводиће се у сагласности са акцијом Француске Источне Војске. У томе циљу Командант Прве Армије добиће директиву за извршење ове операције.

„3.) Коњичка Дивизија, образујући општу резерву, остаће на мојему расположењу. Она ће се упутити ка погодной просторији јужно од Тинскога Преслопа. Њен главни задатак састојаће се у овоме: После пролома непријатељских утврђених линија пред фронтом Прве Армије на широком фронту предузима експлоатацију догле постигнутих успеха пред фронтом наших армија.

„4.) Тешка артиљерија Врховне Команде потпомагаће напад Друге Армије докле буде имала циљева испред фронта те армије, а потом ће потпомагати напад Прве Армије (О.Бр. 26.888).

„5.) Обе Армије отпочеће артиљериску припрему у девет часова дана Ј—1 сходно наређењу О.Бр. 27.275.

„Друга Армија отпочеће напад пешадијом дана У, у свануће.

„Прва Армија отпочеће напад пешадијом у области Сокола у исто време кад и Друга Армија, а напад главном снагом отпочеће од прилике око девет часова истога дана, до којег ће се времена вероватно извршити пролом непријатељског фронта на главном правцу напада Друге Армије. Али Командант Прве Армије може отпочети главни напад пешадијом и пре тога времена, ако оцени да је ситуација за то повољна.

„6.) Рејон дејства Друге Армије на истоку допире до линије: река Сушица, Шлем, Тополац, Студена вода, Блатец, Дренска река; на тој линији одржаваће везу са савезничким групама.

„Напомена. — Савезничка дивизија, која ће се налазити источно од Друге Армије, добила је у директиви команданата Савезничких војска овакву улогу: да садејствује десном крилу Шумадијске дивизије за време периоде пролома а затим

ГЕНЕРАЛ ПЕТАР ПЕШИЋ

ПОМОЋНИК НАЧЕЛНИКА ШТАБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ

Тимочкој дивизији за време гоњења. У томе циљу кад Шумадијска дивизија буде силазила у долину реке Пороја, савезничка дивизија дејствоваће у правцу Зборско-Преслап, како би пред собом задржала непријатељске трупе и како би им спречила слободну употребу једнога пута, који води гребеном између горњег тока Пороја и реке Белице; она ће, даље, имати задатак да изврши чишћење горњег тока ових река и да дође у везу са српском дивизијом, која врши гоњење у пределу Студене воде и превоја Голупца. Најзад она штити десни бок Друге Армије средством лаких ограда у високоме масиву Кожух-Дзена. Ради постижења ове сагласности у раду, треба да постоји тесна веза између савезничке и српских дивизија Шумадијске и Тимочке.

„7.) Рејон дејства Друге Армије западно иде линијом: Соко, Кучков Камен, Ђуров Камен, Чатерна, село Клипово, Куманичево, Полошко. Цела ова линија припада Првој Армији; али Друга Армија треба да је држи све до избијања трупа Прве Армије на исту, ако ова не би успела да једновремено избије на исту линију.

„8.) Рејон дејства Прве Армије источно иде напред означеном линијом одржавајући везу са другом Армијом, а западно обележава са линијом Разим-беј на Црној реци одржавајући везу са одредом Француске Источне војске — јачине једне дивизије — који се налази на десној обали Црне реке на ранијем фронту Моравске дивизије.

„Напомена. — Овај одред Француске Источне војске директивом Главнога Команданта Савезничких војска добио је овакав задатак: „да своје покрете саображава покретима Прве Српске Армије, дејствујући у виду ешелона позади њенога левога крила у општем правцу ка Разим беју, како би на тај начин довршио чишћење десне обале Црне реке и штитио леви бок Прве Армије. Ради регулсања свих детаља мора постојати трајна веза између овога одреда и Прве Армије“.

„9.) У току гоњења, наше дивизије треба одважно да продиру у унутрашњост непријатељских положаја обезбеђујући своје бокове нарочитим одредима. Ове одреде треба смењивати у потребноме времену из састава дивизија друге линије, а смењене одреде одмах упућивати напред у састав својих јединица. Сви команданти, командири, војници и сви остали треба да буду прожети идејом: да од брзине продирања зависи цео успех офанзиве. Та је брзина у исто време и најбоља гаранција противу изненађења, јер се њоме постизава растројство у непријатеља а тиме и потпуна слобода и дрскост у нашим дејствима. Треба дакле продирати без починка, до крајњих граница могућности људске и коњске снаге.

„Да би се што боље искористили тактички успеси, потребно је држати резерве што ближе фронту, како би се могле употребити још у првим тренутцима. За време док извесне и нарочито одређене јединице врше повијања десно и лево ради проширења створених бреша на фронту, друге јединице

треба дрско да продиру унапред. Оваквим начином дејства у планинском земљишту могу се постићи велики резултати.

„Мали, а дрски и покретљиви одреди у планинским пределима могу постићи знатне успехе. Продирање вршити у више колона са одговарајућим претходницама тако, да непријатељ буде обухваћен ако покуша да заустави ма коју од тих колона. Неопходно је потребно за све време ових операција, као и увек, истичати личну иницијативу појединих команданата, која разуме се мора да буде у сагласности са главном идејом више команде. Поред овога, једна од најлепших и најкориснијих особина појединих команданата, поред осталог, огледа се у потпомагању својега суседа, свима начинима, у свима приликама, када то потреба захтева и кад му то буде дозволила ситуација испред својега фронта.

„Виши команданти у опште не треба никада да остану без својих резерва. Утрошене резерве одмах замењивати другима како би на тај начин увек били у могућности да утичу на ток догађаја на својему фронту.

„10.) При потребној промени својих места командовања командант Друге Армије остаје редовно на правцу: Драгоманци, Тресина, Добро Поље, Козјак, Рожден, Кавадарци; командант пак Прве Армије на правцу: Сковивир, Градешница, Разимбеј. Они треба да су на главном правцу продирања својих трупа или у његовој непосредној близини, на местима лако приступачним аутомобилима.

„11.) Моје место командовања за време периоде пролома биће на Буковику, а осматрачница на Кочобеју. У току гоњења непријатеља, моје место командовања налазиће се на погодном месту на правцу одређеном за команданта Друге Армије.

„12.) У току ове операције редовне извештаје слаће ми команданти армија свакога дана у свануће, у подне и на завршетку дана. Важне догађаје саопштавати одмах.

„13.) Врховни Командант је уверен, да ће српска војска, уз садејство наших верних и храбрих Савезника, и у овој офанзиви развити својствену јој храброст, пожртвовање и истрајност и да ће у завршном чину ове исполинске борбе бити на истој завидној висини, на којој је била и у свима досадашњим операцијама.

Са пуном и непоколебљивом вером и надом у Бога, *напред, јунаци, у Ошацину!*“

Услед снажног и победоносног притиска савезничких војски на западном фронту, на који је Немачка била повукла све своје и својих савезника резерве, и њихова снага на Солунском фронту беше нешто смањена, и остала без икаквих резерви. У ово време на целој Солунском фронту јачина узајамних убојних снага била је заступљена у овом износу:

	Савезничка војска*	Непријатељска
Баталјона	264	279
Пушака	177.562	181.160
Митраљеза	2.682	2.539
Пушака-митраљеза	6.424	—
Топова	2.069	1.850
Топова од 37 см.	289	—
Ескадрона	47 ^{1/2}	26
Аероплана	200	80

На српскоме пак делу фронта, који је био одређен за пробој непријатељског фронта, после савезничке концентрације, однос према непријатељу, који је заузимао „неосвојиме“ позиције, био је овакав:

	Срби и Французи	Непријатељ
Баталјона	75	26
Пушака	36.500	11.600
Митраљеза	756	245
Пушака-митраљеза	2.610	—
Топова	580	146
Топова од 37 см.	74	—
Ескадрона	18	3
Аероплана	81	24

За извршење овога огромног задатка, од пресудног утицаја на цео даљи ток рата на овој фронту, српској војсци беху, поред сужавања њенога ранијег фронта, придодате две комплетне француске дивизије. Са њима заједно српска војска за главни напад беше овако распоређена:

Друга Армија, на фронту Сушица—Соко (17 км.), у првој линији: Шумадијска дивизија; Седамнајеста и Сто двадесет друга француска дивизија. А у другој линији: Тимочка и Југословенска дивизија и армијска артиљерија.

Прва Армија, на фронту Соко—Лешница (16,5 км.), у првој линији: Дринска и Дунавска дивизија. А у другој линији: Моравска дивизија и армијска артиљерија.

Пошто су сви претходни, припремни, нарочито предвиђени, радови били тачно на време завршени, 8. септембра, главни напад

* Целокупна савезничка војска била је овако састављена:

Французи	111 баталјона,	549 топова,	970 митраљеза,	25 ескадрона
Срби	55	263	314	18
Енглези	52	358	277	4
Италијани	18	32	160	2
Грци	15	24	36	1
Руси	12	—	98	—
Есад паша	1	—	8	—

био је утврђен за 14. септембар у 8 часова изјутра, код српских армија; 16. септембра на Дојранском фронту, а 18. септембра на Битољском фронту.

У очекивању судбоноснога догађаја целу ноћ између 13. и 14. септембра, у једној сасвим природној узбуђености, провели су на положајима: Врховни Командант, Престолонаследник — Регент Александар, Началник Штаба Врховне Команде, војвода Живојин Мишић и оперативно одељење Врховне Команде. 14. септембра у 6 ч. 15' ујутру, по раније утврђеноме знаку, издата је наредба командантима Армија, и за време док је се са разјутравањем густа јесења магла постепено дизала са Ветерника, Кравице, Доброг Поља и Сокола, разбијајући се преко Козјака и Тополаца ка Баби планини, тачно у 8 часова на уста 654 топа сину једна огромна ватра на непријатељске положаје и утврђења и са једном страховитом грмљавином и уништавајућим дејством, који не престадоше целог дана и целе идуће ноћи, објавише непријатељу почетак Страшнога Суда за сва његова крволонства и мародерства за пуне три године.

Пошто је артиљерија сјајно свршила свој „припремни задатак“ ућуткавање непријатељске артиљерије и рушења свих његових утврђених објеката, дошла је на ред, у једноме неиздржљивом нестриљењу, пешадија, чији је херојски налет отпочео 15. септембра у 5 ч. 30' ујутру. Шумадијска дивизија, са једним самопрегорењем, које оличава највећу врлину целе расе, у првome налету извршава свој задатак и затим помаже обе француске дивизије, да своје резултате стабилизирају. Са освајањем важног положаја Кравички камен цео непријатељски први положај на његовој главној одбранбеној линији, на фронту Друге армије, беше тога првог дана освојен*.

* Командант Друге српске армије, војвода Степа Степановић, упутио је Шумадијској дивизији овакву похвалу:

„Шумадијској дивизији дао сам задатак да 15. о. м. заузме Ветерник и да се утврди на његовоме гребену: Слоново уво—Сушица. Она је овај задатак извршила на време, ма да је сам Ветерник по природи врло јак положај тешко приступачан, а фортификацијски јако утврђен и брањен јаком непријатељском посадом. Због овакве јачине овога положаја, дивизији је било наређено да врши споредан напад на су јој према томе одређена и слабија средства него дивизијама, које су имале да врше главни напад.

„Али Шумадијска дивизија, свесна своје славе, запојена јуначким духом и вођена мудро и вешто, отела је тај јаки положај — Ветерник и дала новог доказа свету, да ненадмашно јунаштво српске војске пламти неугасно у срцима српских војника и као сунце загрева измучено срце наше Отаџбине, носећи јој скору слободу.

Међутим, на фронту Прве српске армије, Дринска дивизија беше истог дана освојила један део Сокола, али је морала одмах да га напусти због застоја француске Сто двадесет друге дивизије.

Идућега дана (16. септембра) офанзиву је наставила само српска војска, са двама француским дивизијама у резерви. Југословенска дивизија је освојила Козјак, а Тимочка дивизија Тополац. Са падом Козјака била је решена судбина и друге линије непријатељскога положаја. Тога дана и Прва српска армија је снажно напредовала: она је освојила Градешницу. Дунавска дивизија је наступала ка Ризам-беју, а Моравска је успела да на Кучковом камену ухвати везу са Југословенском дивизијом. Сва огромна појачања, која је непријатељ у то време био почео већ да добија (до 10 пукова), просто су се распрштала пред правим орканом Богом благословене српске осветничке офанзиве и до врхунца нагомилане силне националне енергије у несразмерно маломе броју српских бораца.

И ако је одмах затим Прва српска армија са својом Коњичком дивизијом заузела Возарце и пресекла одступницу Једанајестој немачкој дивизији, Друга српска армија дошла до Кавадараца и пресекла везе бугарској војсци код Дојрана, улазећи на тај начин до 50 км. у непријатељску позадину у појединим правцима, ипак напади српских савезника и код Дојрана и код Битоља не беху још довели ни до каквих резултата. Неиздржљиво истицање, у једноме крвавом бојном маршу, напред беше, с друге стране, због осталог савезничког фронта, постало једна права опасност од непријатељских напада са бокова. У тој моралној кризи: шта да се ради, већ ноћу између 19. и 20. септембра

„Шумадијска дивизија тога дана не само да је извршила свој задатак, већ преко тог заузела Борове Чуке, које су требале да заузму суседне трупе, и помогне тим трупама, допринесећи да Друга армија изврши тога дана свој први задатак и предузме извршење другог, мада је то обоје стајало под питањем због застоја тих суседних трупа пред тим положајима.

„Овим делом Шумадијска дивизија претворила је свој споредни задатак у главни и тиме је стекла славу, каква се ређе налази у теорији ратне вештине.

„Величина заслуге за ова дела истиче се видно тиме, што је она ове успехе постигла са релативно малим губитцима, а имала је велики број заробљеника и знатан плен у топовима и војном материјалу.

„Ја сам врло срећан што сам имао част, да Шумадијска дивизија ова дела изврши под мојом командом, и задахнут осећајима националног поноса, хитам да Шумадијској дивизији изјавим своје признање на овим делима и стога је похваљујем за сва велика дела, која ће обрадовати нашег Краља Петра Првог, нашег Врховног Заповедника, Њ. К. В. Престолонаследника Александра и нашу измучену, али преславну Отаџбину, и шаљем јој свој срдечни поздрав.

„Слава и хвала Шумадијској дивизији!“

Врховна је Команда имала да донесе судбоносну одлуку продужења или обустављања победоносних операција. Целокупну моменталну колебљивост пресече намах Врховни Командант, Престолонаследник—Регент Александар, са поновљеним завршетком опште Директиве за ову офанзиву: „*Напред у Ошарбину, или смрт!*“.

Сутра дан бијена је једна велика битка на комуникационој линији Прилеп—Неготин—Криволак, коју је непријатељ очајно бранио, за крунисање свих досадашњих резултата. Тога дана после подне српске дивизије освојише Тиквеш: 20. септембра Солунски фронт непријатељске војске беше дефинитивно не само пробијен него располућен на два дела: њиховој битовској војсци беше остало једино да се повлачи преко Кичева и Гостивара ка Скопљу, а сва војска његова од Дојрана и са Вардара имала је још једну једину комуникацију за повлачење — долином реке Струме. Главномандујући Источне војске на целој Солунском фронту, ђенерал Франше Д'Епере, могао је тога дана увече послати у Париз депешу „да је ничим незадржани српски напад у продужењу крунисан пуним успехом дефинитивног пробоја непријатељскога Солунског фронта и раздвајањем непријатељске војске на два потпуно одвојена дела“...

На тај начин и невероватно брзо битка на Могленици и на Црној Реци беше дефинитивно добијена и потпуно искоришћена. Удар, нанесен непријатељу, био је огроман и од пресудних последица, нарочито у редовима бугарске војске. Српска Врховна Команда је била решена, да га искористи до краја, и ако је она на својој страни имала у претежности само моралне и психолошке моменте. Јер тучени и стратегијски раздвојени непријатељ још је био и бројно и материјално знатно јачи. Само брзина, са којом је малена српска војска продужила своје победничко напредовање, доносила је свакога дана резултате, који су превазилазили и најсмелија очекивања њених најбољих познавалаца и пријатеља.

Већ 23. септембра били су освојени Прилеп, Бабуна и Градско са целим кланцем Демир-Капијом на Вардару, 24. Штип, а 25. и 26. септембра Велес, један део Овчег Поља доњи део долине Брегалнице, заједно са Кочанима. Неуморно наступајући са крајњом одлучношћу и под сталном борбом, 28. септембра, Срби су, са једним делом Француза, били пред Скопљем, а на другој страни у Царевом Селу и тако рећи на самој бугарској граници од 1913. године. — Али и у овим најтежим моментима потпуног пораза и постепено све већег и већег расула своје војске, Бугари поново испољише своју рачунску практичност и безобзирну довитљивост. Бојећи се, да им сва војска не буде заробљена и још више, да

српска војска не пређе и на њихову територију, они одмах послаше парламентарне у Солун, и већ 29. септембра беше потписано *Примирје између Бугарске и савезника*, по коме је сва бугарска војска са десне стране Вардара имала да капитулира и да положи оружје. Тога истог дана у подне једна бригада француске коњице ушла је у Скопље, а српској је војсци остало да се за даље ослобођење своје отаџбине бори још само са остацима немачке и аустро-угарске војске. Са овим је у главноме цела Јужна Србија била потпуно ослобођена.

Задржавајући главнину српске војске на позицијама око пута Скопље—Куманово—Крива Паланка због наглог надолажења бугарских трупа са Битовског и Охридског фронта, српска је Врховна Команда нешто успорила напредовање своје војске на север. Али већ 4. октобра беше освојено Врање и ослободилачки поход продужен ка Нишу и — Београду. 9. октобра Прва српска армија, под командом војводе Петра Бојовића, беше се пред Нишом нашла пред једном много јачом немачко-аустријском војском, која је за упорну одбрану била посела на јаким положајима линију Селичевица—Курвин Град — лева обала реке Топлице.

По хладном резованању здравога разума ситуација Прве српске армије је била више него несигурна и критична: поред тога што су Немци и Аустријанци били више него два пута бројно јачи и потпуно одморни и опремљени према Србима премореним, голим, босим и готово гладним, а са муницијом свега за један дан борбе, српска Прва армија (са 6.000 пушака) била је потпуно усамљена и напред истакнута од Друге српске армије за 180, а од остале савезничке војске за 280 километара! Због тога је главномандујући, ђенерал Д'Епере, упутио српској Врховној Команди у Скопљу категоричку наредбу, да обустави даље напредовање Прве српске армије, док не стигне остала војска. „Прва српска армија срља у авантуру и она ће компромитовати цео наш успех; зато апсолутно обуставите даље њено наступање ка Нишу“.

9. октобра после подне у Скопљу српска Врховна Команда имала је још један пут да донесе судбоносну одлуку, и то на своју руку и на своју одговорност о даљем развоју ослобођавања своје — Отаџбине. Морални фактор и овога пута играо је пресудну улогу над свима калкулацијама тактике и стратегије. И по трећи пут Врховни Командант, Престолонаследник—Регент Александар понови срећни усклик: „*Напред у Ошарбину, или смрт!*“ — Брза одлука Врховне Команде је гласила: да се непријатељ код Ниша нападне одмах и ова варош освоји, а потом

продуже операције у циљу продирања ка Дунаву и Сави. Готово у овом истом моменту Врховна Команда је била добила једну хитну депешу од команданта Прве армије, који је тражио одобрење, да нападне непријатеља код Ниша и да ову варош освоји!

Битка код Ниша, после два дана огорчене борбе, благодаречи једном срећном маневру војводе Бојовића, беше добијена, а варош Ниш потпуно освојена 12. октобра уподне. Колики је био значај ове српске победе, која је по начину извођења превазишла смелост и најдрскијих Хајдук Вељкових подвига, најбоље се видело одмах после тога кад се Немци и Аустријанци ни за какву озбиљну одбрану нису могли задржати чак ни на Сави ни на Дунаву. После битке код Ниша настало је оно журно повлачење остатака Немаца и Аустријанаца, које ће бити запамћено по једном до рафинираности усавршеном рушењу и уништавању свих комуникационих објеката, а нарочито железничке пруге, мостова, тунела па и самих — станица.

Ослободилачки оркан српске војске продужен је, под најтежим теренским приликама, са једном брзином, за коју је потребна снага црпљена у великоме резервоару националне енергије, коју је више сугерирала него давала ослобођена Отаџбина и нагомилана жудња за повратак своје дому и у свој завичај.

Сунце слободе, које је са муњевитом брзином разносила мала српска војска, гола и боса, потхрањивана једино чудотворним пијанством националне победе и славе, обасјаваше затим свакога дана, у ономе натмуреном јесењем времену, све нове и нове крајеве и главне центре свога целокупног народног и државног живота. 15. октобра ослобођен је Крушевац, 19. Зајечар, а већ 26. Чачак и Крагујевац, 28. Ужице и Пожаревац, а 1. новембра један од највећих мученика у целој рату, престоница Србије — Београд. Прелетевши Саву и Дунав ослободилачки лет српске војске заставио је се 14. новембра у Вировитици и Печују, 15. новембра на Ријечи, Баји и Оршави, 19. у Сегедину и 22. новембра у Араду. — С друге опет стране, Друга српска армија кренула је од Скопља преко Косова и Новопазарског Санцака правац — Сарајево. Поједина њена одељења била су упућена у Црну Гору и ка Јадранскоме мору. Победничке српске трупе већ 30. октобра стигоше у Скадар, 6. новембра Друга армија уђе у Сарајево, 8. су Срби стигли у Котор, 14. у Дубровник, а 18. новембра у Сплит.

Капитулација Бугарске, распад хиљадугодишње Хабзбуршке монархије и капитулација и Угарске и Аустрије — то беху први

највећи резултати ничим незадржаног оркана српске ослободилачке војске, која је за два месеца дана извршила ослобођење и загарантовала све најглавније тековине, које су посредно и непосредно постале из победа њеног оружја, целој Југославији, Чешкој, Пољској, Румунији и — Италији. С друге опет стране, мали српски Давид, у међувремену од 14. септембра до 11. новембра 1918. године, беше успео да се вишеструко одужи и својим великим Савезницима за све њихове жртве, помажући им да што пре савладају германског Голијата. Јер, у колико је год савезничка офанзива на Западном фронту омогућила брзу победу на Солунском фронту, у толико истој мери је брзо продирање од Солуна допринело дефинитивној капитулацији завојевачке, усамљене и ако још снажне, Немачке. Србија, херојска и мученичка Србија, поред Васкрса целе своје Нације, са својим неизбројним жртвама, безпримерном верношћу и лојалношћу као и са једним напором, који је надмашио све дотадање напоре у историји Човечанства, задоби најзад признање и оно место, које јој Судбина беше наменила у друштву слободних и цивилизованих народа и држава...

Све опасности и погibeљи беху прошле. Остајало је још да се савладају све унутрашње и спољашње сметње и тешкоће!

ГЛАВА ДВАНАЈЕСТА

ПОСТАНАК КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

— ДРЖАВНО ЈЕДИНСТВО И УНУТРАШЊЕ УРЕЂЕЊЕ —

Односи између српске Краљевске Владе и Југословенског Одбора. — Пољске последице пробоја Солунског фронта и српске офанзиве на север. — Крах Аустро-Угарске и постанак Народног Већа Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу. — Разговори и преговори о стварању државе у Женеви и Паризу. — Прешлонаследник-Регент Александар, на молбу Народног Већа из Загреба, проглашава државно јединство свих Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918. године.

Прва заједничка, југословенска, Краљевска Влада свих Срба, Хрвата и Словенаца у Београду. — Привремено Народно Представништво са атрибуцијама законодавне власти. — Закључење мира и нове државне границе између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Аустрије, Бугарске, Угарске, Румуније и Италије. — Развој унутрашње политичке ситуације: нова партијска груписања.

Припремни рад за Уставотворну Скупштину. — Резултат избора и расподела политичких снага у Уставотворној Скупштини. — Образовање нове Владе под председништвом Николе Пашића. — Видовдански Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године. — Службене комунистичких и сепаратистичких елемената у држави. — Убијство министра Милорада Драшковића и Закон о заштити државе. — Смрт Пешра-Великог, Краља-Ослободиоца и ступање на престо Краља Александра I. — Буџет државних расхода и прихода Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1922./23. годину. — Административна подела земље.

Чудновате су биле последице, које су после *Крфске Декларације* настале у даљем раду српске Краљевске Владе и Југословенског Одбора. Док је српска Влада, после овога значајног Манифеста народног и државног јединства, продужила политику унутрашњег консолидовања и ишчекивања развоја ратних догађаја, нестрпеливи емигранти из Југословенског Одбора своју дотадашњу агитацију у јавноме мњењу и код Влада савезничких држава отпочињу постепено замењивати једном политиком мешања

и утицања на интерне ствари српске Владе и српске Народне Скупштине. Већ сам факат да је српска Краљевска Влада потписала Крфску Декларацију заједно и узајамно са Југословенским Одбором, овај у очима свих савезничких кабинета беше добио много већу важност. Због неизвлачења и неизвршавања свих конзеквенци, које су се сасвим природно саме собом наметале, из Крфске Декларације, настале су све оне немиле појаве, са којима је пред савезницима испунио целу 1918. годину „паралелан“ рад између српске Владе и Југословенског Одбора, и њихових представника по савезничким и неутралним државама.

Недовољно одређен политички менталитет најугледнијих чланова Југословенског Одбора, без конкретних и поузданих метода за постигнуће већ утврђеног општег националног циља, био је још више помућен мешањем српске парламентарне опозиције и других незадовољника у ненормалан однос између српске Владе и Југословенског Одбора. Ова опозиција имала је за циљ, и у томе је била успела, да и Југословенски Одбор употреби као средство за обарање српске Владе, чак и преко разних интрига код савезничких влада. Сам пак Југословенски Одбор, који је у целој својој раду копирао средства и методе пољске и нарочито чехословачке емиграције, стално је губио из вида једну пресудну разлику између њих и себе. А то је, да ни Пољаци, ни Чехословаци иза себе нису имали — Србију, као и то да је Србија још 1914. године била као свој ратни циљ званично истакла национално ослобођење и државно уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца! Српској парламентарној опозицији било је потребно да обори радикалну Владу и да и сама у исту уђе, ако не и да је сама састави, а застрањеноме Југословенском Одбору била је потребна једна српска Влада, која би њему код савезничких влада израдила признање самосталне ратујуће стране. Апсурдум је био јасан и очигледан, а узајамна борба, која се из свих ових застрањених поставки развила, више него трагикомична. У томе је изгубљено и много угледа и много времена, а нарочито после италијанске катастрофе на Капорету. Неколико срећних момената после тога, кад су савезници били готови да анулирају свој фамозни Лондонски Уговор са Италијом за какву било побуну у аустро-угарској војсци, Југословенски Одбор и његови представници, под изговором немогућности и избегавања сувишних жртава, за све то време водио је борбу за обарање постојеће српске Владе и прављење нове, не југословенске већ опет Србијанске, али која би њега признала за себи равнога политичког фактора у целој националној питању!

Очајни вапаји неколико усамљених патриота за природну и сагласну, заједничку акцију Србије и југословенских емиграната остали су без икаквог успеха све до позне јесени 1918. године. Узајамна борба између легитимних представника Србије и југословенског Одбора у — савезничким земљама није престала чак ни онда кад је извршен пробој Солунскога Фронта и кад је српска војска најачко, у једноме неуморноме јуришу, вршила ослобођење свих српских и југословенских земаља.

Аустро-Угарска је, међутим, била приморана да следује примеру своје савезнице-Бугарске. У колико је се српска војска с југа све ближе примицала њеним отвореним границама на тој страни, у толико је из дана у дан повећавано расуло и општа декомпозиција целе државе, која више није имала снаге чак ни за једну колико толико достојанствену — смрт. Један манифест последњег цара и краља Карла „верним аустријским народима“, у коме им је обећавао пуну аутономију у једној новој савезној држави (од 16. октобра), као и једна заповест војсци, у којој се преклиње на верност и слогу (од 17. октобра) — само су званично документовали наступајућу агонију Хабзбуршке монархије. Још 6. октобра основано „Народно Веће Словенаца, Хрвата и Срба“ у Загребу, коме је одмах приступила и владајућа странка, српско-хрватска коалиција, 8. октобра беше већ дефинитивно конституисано. После одговора Аустро-Угарске Вилзону, са којим је примила све његове захтеве, и формалне молбе за закључење сепаратног мира, у моменту кад су српске трупе већ почеле стизати на обале Саве и Дунава, 29. октобра Народно Веће у Загребу, заједно са дотадашњим Хрватским Сабором, изврши проглашење самосталне државе *Словенаца, Хрвата и Срба*, која је обухватала све југословенске земље на дотадашњој територији аустро-угарске монархије. Питање пак о уједињењу са Србијом и Црном Гором, и поред свих платонских наговештаја, беше одложено за — доцније!

Прогласивши за врховну власт у свима југословенским земљама Председништво Народног Већа (Д-р Антун Корошец, Д-р Анте Павелић и Светозар Прибићевић), Народно Веће утврди бана Михаловића и у исто време створи једну ширу концентрациону Владу за Хрватску и Славонију. Сличне овој влади у Загребу одмах су створене и владе у Љубљани, Сплиту и Сарајеву. Поред свих осталих послова, који су у оном првобитном одушевљењу брзо свршавани, Народно Веће 31. октобра телеграфски нотифицира конституисање нове државе владама Ен-

гелске, Француске, Италије, Сједињених Држава Северне Америке и — Србије. У исто време Народно Веће посла уместо у Београд — у Женеви и Париз једно изасланство (Д-р А. Корошец, Д-р М. Чингрија и Д-р Г. Жерјав), да испитају општу политичку ситуацију и да дођу у непосредан контакт са савезничким владама и њиховим представницима, Југословенским Одбором, председником српске Владе, Н. Пашићем и српским народним посланицима.

Не због тога што Југословенски Одбор није био признат од савезничких влада за савезника — што је уосталом поред живе и још победничке Србије била једна очигледна немогућност — већ једино због тога што је прво Југословенски Одбор тражио за себе неку суверену власт, у коју је погрешку одмах пала и новопрокламована држава Словенаца, Хрвата и Срба, независно, одвојено и мимо Србије, општа југословенска национална ствар, у току целог месеца новембра 1918. године, претрпела је неколико великих губитака и доживела много излишних бламажа. Избегавајући да се одмах стави под освету, признату и неприкосновену заштиту Србије, врховна влада нове државе из Загреба начинила је — по куражним речима Др. Ивана Рибара — од ње *res nullius*, коју су Италијани јавно називали једном комичном оперетом, коју они нису само посматрали већ и безобзирно експлоатисали до преко свих граница међународне пристојности.

Дошавши у Женеви Др. Корошец је са својим друговима упао у један прави пакао разноврсних тежња и мишљења, заснованих на узајамној мржњи и ситничарским оптужбама и освети, без иједнога здравог и природног државничког мишљења и гледишта. Цео један дугачак низ разговора и преговора у Паризу и у Женеви, заједно са свима својим протоколима, одлукама и декларацијама, комбинацијама и новим владама, од којих се једна чак била и заклела — само су, на крају крајева, допринели да председник српске Владе, Н. Пашић, и српска Народна Скупштина и сувише дуго одложе свој повратак у ослобођену Отаџбину. — Догађаји су се, међутим, развијали једном муњевитом брзином. После потписаног Примирја између Савезника и Аустро-Угарске (3. новембра) Италија је прво отела сву ратну флоту од Југословена, која је од Аустрије овима била уступљена 30. октобра, а сву југословенску посаду одвела као ратне заробљенике. Одмах затим италијанска војска, после напуштања фронта целе бивше аустро-угарске војске, ни од кога не задржавана, предузе једну безобзирну окупацију не само југословенских крајева, на које је полагала право по Лондонском Уговору од 1915. године,

већ и много дубље ван ове њене линије. Цела западна страна југословенских земаља од Трста па до Скадра беше загрожена једном италијанском окупацијом, која је и по брзини извођења и по методама поступања са окупираним народом превазилазила и најсвирепије мере дотадашњег завојевача — Аустро-Угарске.

Пред једном иминентном и општом опасности највише угрожени почеше први тражити прави пут ради заштите и одбране. Сурова стварност и неумитна логика самих догађаја доведоше врло брзо до пречишћених појмова о стварној ситуацији као и до свести: где се налази једини спас и како и шта све треба радити. Готово истовремено са једном резолуцијом „Хрвата из приморских крајева“, који су тражили приближење Србији, стварање једне државе за заједничку одбрану, Далматинска Влада из Сплита, а за њом одмах и Босанска из Сарајева, ултимативно доставише Народном Већу у Загребу потребу и жељу што бржег уједињења са Србијом. То исто беше учињено и из Љубљане, док војвођански Срби беху већ изјавили да ће се Срем, Банат, Бачка и Барања сами присајединити Србији, ако Народно Веће то не сврши одмах истовремено за целокупну југословенску територију бивше Аустро-Угарске. — Већ 24. новембра на седници Средишног Одбора Народог Већа, после изјава представника и група примљен је следећи предлог:

„Народно веће Словенаца, Хрвата и Срба у складу са својим досадашњим закључцима и према изјави владе Краљевине Србије, проглашује уједињење државе Словенаца, Хрвата и Срба, образоване на целом непрекинутој југословенској подручју бивше аустро-угарске монархије, с Краљевином Србијом и Црном Гором у јединствену државу Срба, Хрвата и Словенаца и изабере одбор од 28 лица с пуном власти, да у споразуму с владом Краљевине Србије и представницима свију странака у Србији и Црној Гори безодлучно проведе организацију јединствене државе према приложеним напутцима, а дотичне закључке ратифицираће на свом првом састанку Државно Веће, које ће припадати уз представнике Краљевине Србије и Црне Горе сви чланови данашњег Народог Већа, појачану са представништвом Југословенског Одбора“.*

* У одбор за извршење горњих налога изабрани су: Др. Барац Фран, Др. Цанкар Исидор, Др. Чабрајић Лука, Др. Дринковић Мате, Грђић Шћепан, Др. Храсница Халид, Кораћ Витомир, Др. Корошец Антун, Др. Крамер Алберт, Кристан Антун, Др. Лагиња Матко, Др. Лорковић Иван, Др. Лукивић Едо, Др. Љубибратић Саво, Др. Палачек Иван, Др. Павелић Анте, Др. Петричић Живко, Др. Поповић Душан, Прибићевић Светозар, Радић Стјепан, Др. Смодлака Јозо, Старић Васо, Др. Сунарић Јозо, Сврзо Хамид, Др. Шимрак, Шола Војислав, Др. Тресић Павичић Анте, Др. Трумбић Анте.

Чланови одбора, ако су спречени, овлашћени су себи именовати заменика писменим пуномоћјем.

26. новембра Велика Народна Скупштина српског народа у Црној Гори, са једном опширно образложеном мотивацијом, једногласно је донела одлуку: да се краљ Никола I Петровић Његош и његова династија збаци с црногорског престола; да се Црна Гора уједини у једну државу са братском Србијом под династијом Карађорђевића и да заједнички ступе у уједињену државу целог народа Срба, Хрвата и Словенаца, и да један Извршни одбор од 5 лица уједињење са Србијом одмах приведе крају.

Колико је велики био притисак самих догађаја, да се државно уједињење што пре оживотвори, најбољи је доказ у томе факту што су делегати Народог Већа већ 28. новембра стигли у Београд, где су били скромно али искрено дочекани од два министра, председништва општине и од окупације измученога и још уморнога београдског грађанства. Још док су делегати Народог Већа водили информативне разговоре са представницима Србије, 30. новембра из Сплита од Далматинске владе стиже у Београд српској Влади један телеграм, који још више убрза свршетак националног почетака т. ј. државног јединства.*

1. децембра, у 8 часова увече, Престолонаследник-Регент Александар примио је, окружен својим министрима: Стојаном М. Протићем, заступником Председника Министарског Савета, Љубом Јовановићем, Др. М. Нинчићем, и начелником Штаба Српске Врховне Команде, војводом Живојином Мишићем, изасланство Народог Већа из Загреба у аудијенцију. После бурнога и одушевљеног клицања Ослободиоцу Југославије, први потпредседник Народог Већа, Др. Анте Павелић, прочитао је јаким гласом следећу адресу:

Ваше Краљевско Височанство!

Осећамо се срећним што у име Народог Већа Словенаца, Хрвата и Срба, можемо да поздравимо Ваше Краљевско Височанство у престоници ослобођене Србије као Врховног Команданта победоносне народне војске, која је у заједничкој борби с војскама наших моћних савезника створила увјете за

* Тај телеграм гласио је овако:

„Сви француски и амерички команданти на нашим обалама без престанка се обавештавају, је ли дефинитивно проведено уједињење краљевине Србије и југословенских земаља бивше Аустро-Угарске те истичу неодложну потребу тога, због уређења интернационалног положаја Словенаца, Хрвата и Срба. *Заклињемо у име читавога иучанства Далмације све кољенишће факшоре*, да без даљег оклевања и без обзира на споредна питања *проведу формално и дефинитивно уједињење свих Словенаца, Хрвата и Срба од Јадрана до Вардара у јединствену државу* те да одмах створе јединствену репрезентацију и вођство“.

извршење великог дела нашега народног уједињења. Словенци, Хрвати и Срби, који су на територији бивше аустро-угарске монархије извели преврат и привремено конституирали независну народну државу, прожмани идејом народног јединства и ослањајући се на велико начело демократије, која тражи да сваки народ сам има да одлучи о својој судбини, изјавили су већ у објави Народног Већа од 19-X да желе и хоће да се сједине са Србијом и Црном Гором у јединствену народну државу Срба, Хрвата и Словенаца, која би обухватила читав непрекинати етнографски териториј Јужних Словена. Да се ова мисао проведе у дело, закључило је Народно Веће у својој седници од 24-XI, да проглашава уједињење државе Словенаца, Хрвата и Срба са Србијом и Црном Гором у једну јединствену државу, и изабрало је своје одасланство, које ступа пред Ваше Краљевско Височанство да Вам овај закључак Народног Већа званично и у свечаној форми саопшти.

Закључак је Народног Већа, да владарску власт на читавом територију сада јединствене државе Срба, Хрвата и Словенаца врши Његово Величанство Краљ Петар, односно у његовој замени као Регент Ваше Краљевско Височанство, а уједно би се у споразуму са владом Вашег Краљевског Височанства и представницима свију народних странака у Србији и Црној Гори имала да образује јединствена парламентарна влада на подручју југословенске Државе уз јединствено народно представништво.

Ваше Краљевско Височанство!

Жеља би Народног Већа била да се, обзиром на провизорно стање, ово привремено народно представништво образује споразумно између Народног Већа и представника народа Краљевине Србије, и да се установи одговорност државне владе према модерним парламентарним начелима овом Народном Представништву, које би требало да остане на окупу све до Конституанте, да принцип уставности и парламентарне одговорности владе дође до потпуног изражаја. Из истог разлога остали би на снази под контролом државне владе досадањи аутономни административни органи, који ће за своје уређивање бити одговорни аутономним представништвима. У ово прелазно доба требало би, по нашем мишљењу, створити предувјете за коначну организацију наше јединствене државе. Наша државна влада требала би у ту сврху посебице да приправи Конституанту, која би према извесном предлогу Народног Већа била изабрана на темељу опћег, једнаког, изравног тајног и пропорционалног права гласа, а састала би се најкасније 6 месеци после склопљеног мира.

У овом историјском часу, кад ступамо пред Ваше Краљевско Височанство као представници народа са целог територија Јужних Словена у бившој аустро-угарској монархији, дубоко смо ожалостиени што морамо констатирати да су велики драгоцене делови нашег народног подручја окупирани

АЛЕКСАНДАР I.

КРАЉ СРБА, ХРВАТА и СЛОВЕНАЦА

од чета краљевине Италије, која је до душе савезница са Силама Споразума и с којима желимо живети у добрим пријатељским односима, али писмо приправни признати оправданост било каквих уговора, па ни лондонскога, по којем, уз повреду националних начела и принципа самоодређења, би били присиљени да део нашег народа одступимо у састав туђе државе. Посебно упозоравамо Ваше Краљевско Височанство, да италијанска окупацијона управа прелази границе и области одређене и самим увјетима примирја, склопљеним са главним заповедником бивше аустро-угарске војске послеје него што се тај териториј прогласио независним и интегралним делом државе Срба, Хрвата и Словенаца, о чему ћемо влади Вашег Краљевског Височанства поднети потребите доказе. А с пуним уверењем дајемо израза својој нади: да ће се Ваше Краљевско Височанство заједно с целим нашим народом заузети да се дефинитивне границе наше државе означе тако, да буду у складу са етнографским нашим границама, а применом начела народног самоодређења прокламираног од председника Сједињених Америчких Држава Вилсона и од свију сила Споразума.

Нека живи Његово Краљевско Величанство Краљ Петар!
 Нека живи Ваше Краљевско Височанство!
 Нека живи цео наш уједињени српско-хрватско-словеначки народ!

Нека живи слободна и уједињена Југославија!

На ову адресу Престолонаследник — Регент Александар прочита одмереним гласом овај одговор, који је садржавао санкцију, у име Краљевине Србије, одлуке Народног Већа за уједињење у једну јединствену државу свих Срба, Хрвата и Словенаца:

Господо Одасланици!

Ваш долазак у име Народног Већа Словенаца, Хрвата и Срба, достојног представника широке наше народне мисли, и ваше саопштење његове историјске одлуке од 24. новембра, којом се проглашава државно уједињење свега народа и све наше миле, намучене али славне отаџбине, испунило ме дубоком радошћу.

Примајући то саопштење уверен сам да овим чином испуњавам своју владарску дужност, јер њим само приводим коначно у дело оно што су најбољи синови наше крви, све три вере, сва три имена, с обе стране Дунава, Саве и Дрине, почели припремати још за владе блажене успомене мога деде Кнеза Александра I. и Кнеза Михаила, оно што одговара жељама и погледима мога народа, те у име Њ. В. Краља Петра I. проглашавам уједињење Србије са земљама независне државе Словенаца, Хрвата и Срба у јединствено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.

Овај велики историјски чин нека буде најбоља награда како прегнућу нашем и ваших честитих другова у Народном

Већу и свих ваших сарадника, који смелим превратом стресосте са себе туђински јарам, тако и високо развијеној свести и поднесеним великим жртвама свих делова народа које Веће представља. Тако исто нека данашњи велики чин буде најлепши венац на славним гробовима мојих официра и војника палих за слободу, и најдивнија кита на грудима њихових срећнијих ратних другова који са мном доживеше да извојују победу над силним непријатељем, уз велику и племениту помоћ наших моћних савезника.

Славу задобивених победа деле са мојим старим ратницима војници југословенских јединица у мојој војсци. Сви су они к вама похитали, а ви их дочекали онако како се само браћа дочекују. Хвала на таквом дочеку у име моје војске, хвала вам на полету с којим исказујете поверење Краљевини Србији и њеном народу, моме узвишеном оцу, Његовом Величанству Краљу Петру I и Мени. Ја могу уверити вас и Народни Веће чији сте пуномоћници, могу уверити сву моју браћу словеначку, хрватску и српску, чију вољу и мисли представљате, да ћу се и ја, и моја влада, са свим оним што представља Србију и народ, увек и свуда руководити само дубоко непомућеном љубављу братскога срца према сваком интересу, према свим светињама милим души оних у чије сте име дошли к мени. У смислу жеља и погледа које сте ми изволели изложити и које и ја и моја влада потпуно прихватамо, влада ће одмах предузети да се што пре оствари све оно што сте исказали, како у погледу прелазне и привремене периоде до састанка и краја рада велике, Уставотворне Скупштине тако за избор и састав ове. Веран примеру и завету који имам од свог узвишеног родитеља, ја ћу бити Краљ само слободним грађанима државе Срба, Хрвата и Словенаца, остати увек веран великим уставним, парламентарним и широко демократским начелима, заснованим на општем праву гласања. Тога ради ја ћу потражити вашу сарадњу за образовање владе која ће представљати целу уједињену отаџбину, па ће та влада бити у сталној вези, најпре с вама, потом с народним представништвом, с њим радити и њему одговарати.

С њим и с целим народом ова ће влада имати као први задатак постарати се, да се границе наше државе подударају с етнографским границама целокупног нашег народа. Заједно с вама имам права надати се и надам се, да ће наши велики пријатељи и савезници праведно проценити наше гледиште, јер оно одговара начелима која су сами прогласили и за чију су победу пролили толико скупе своје крви, те сам уверен да се дело ослобођења света неће окрњити предавањем под туђу власт толике наше честите, напредне и просвећене браће. Исто се тако надам да ће ти погледи добити израза и у одлукама саме владе Краљевине Италије, јер ова има да за постанак свога бића захвали тим истим начелима, која су онако сјајно тумачили пером и делом њени велики синови прошлога столећа. Смемо слободно рећи да ће у поштовању

тих начела и предавања, у осећајима нашега пријатељства и доброга суседства италијански народ наћи више правог добра и безбедности, него у *остварењу одредаба Лондонског Уговора, пошписаног без нас, и од нас никад признаог*, а у приликама кад се није предвиђала пропаст Аустро-Угарске, те је од онда многи некадашњи обзир постао беспредметан.

У томе и свему осталом раду ја се надам да ће наш народ остати до краја слојан и моћан, да ће у нов живот ући ведро и поносита чела, достојан постигнуте величине и среће која га очекује. Ја вас, поштована Господо Одасланици, молим да моју владарску реч и поздрав однесете свој мојој милој браћи широм наше слободне и уједињене *Југославије*.

Живео цео народ Српски, Хрватски и Словеначки!

Нека нам увек буде срећно и славно Ваше Краљевство *Срба, Хрвата и Словенаца*.

На овај, толико скроман, начин беше извршен велики историјски чин националне независности и државног јединства свих Срба, Хрвата и Словенаца, први пут у њиховој историји од кад се њихови далеки претци беху доселили у ове, њихове данашње, земље. Ова скромност, у осталом, потпуно је одговарала нечужности свих оних многобројних жртава и борби, које је скромна и херојска *Шумадија*, била поднела, за време дуже од једнога историјског века, док се на крају крајева до овога *Акша Уједињења и Независности* народа и државе није дошло...

3. децембра Председништво Народног Већа, са потписима Др. А. Павелића, С. Прибићевића и Ђенерала Пешчића, упутило је из Београда овај проглас:

„Према закључку садашњег одбора Народног Већа од 24. новембра 1918., посебно је одасланство Народног Већа дана 1. децембра 1918. у 8 сати у вечер у Адреси на Престолонаследника Александра прокламирало уједињења целокупног народа Словенаца, Хрвата и Срба у јединствену Југословенску државу, под владавином краља Петра I., односно Престолонаследника Александра као Регента. У новој држави има се одмах организовати народно представништво за све гране јавне управе и саставити заједничко народно представништво као провизорна легислатива, која остаје на окупу све до Конституанте, до сазива које данашње земаљске владе остају, у колико поједини ресори не прелазе у јединствену компетенцију. Престолонаследник је преузео у свом свечаном престолном говору Регенство и образовао ће јединствену владу

„Овим актом престала је функција Народног Већа као врховне суверене власти државе С. Х. С. на територији бивше Аустро-Угарске

„Са конституирањем министарства престаће и његова административна функција, коју ће све дотле водити председништво Народног Већа у споразуму са српском владом.

„С даном 1. децембра ствара читави наш народ Словеначко-Хрватско-Српски јединствену државу под Регенцијом Његова Краљевскога Височанства Престолонаследника Александра“.

Тек пошто су у Београд стигли Никола Пашић и Српска Народна Скупштина (10. децембра) приступило се преговорима за образовање заједничке-југословенске Владе. 20. децембра Престолонаследник-Регент Александар потписао је указ о наименовању ове Владе, под председништвом Стојана М. Протића.* Влада је била састављена од 20 чланова-министара, који су били делегирани из 12 разних политичких партија, сем неколико ванпартијских личности. Никола П. Пашић беше истовремено постављен за председника југословенске делегације на конгресу за закључење мира у Паризу.

Међу првим пословима, које је нова Влада имала одмах да сврши, била је промена у називима посланстава и конзулата на страни; уместо дотадањег назива Краљевине Србије, стављен је назив Краљевине Срба Хрвата и Словенаца. То је извршено заједно са променом и Државног Грба, прогласом равноправности ћирилице и латинице, као и распрострањањем грађанских и уставних права Краљевине Србије на целу државну територију. Чим је 29. децембра, на својој седници, Српска Народна Скупштина са аklamацијом усвојила *саопштење Краљевске Владе*, о извршеном *Акту Уједињења*, са свима његовим последицама, од којих су се неке односиле и на саму Народну Скупштину, Престолонаследник-Регент Александар упутио је целокупном Народу Србима, Хрватима и Словенцима једну *Прокламацију*, којом

* Ова прва југословенска Влада била је овако састављена: Председник Мин. Савета, *Стојан М. Протић*; потпредседник Мин. Савета, *Др. Антон Коротец*; министар правде, *Марко Трифковић*; министар иностраних дела, *Др. Анте Трумбић*; министар трговине и индустрије, *Стојан Рибарац*; министар просвете, *Љубомир М. Давидовић*; министар саобраћаја, *Велислав Вуловић*; министар грађевина, *Милан Кайешиновић*; министар унутрашњих дела, *Светозар Прибићевић*; министар финансија, *Др. Мољило Нинчић*; министар пошта и телеграфа, *Др. Едо Луканић*; министар војни и морнарице, *генерал Михаило Рашић*; министар пољопривреде, *Др. Живко Пешичић*; министар вера, *Др. Туломир Алауовић*; министар без портфеља, *Милосав Рајчевић*; министар исхране и обнове земље, *Милоје Јовановић*; министар за социјалну политику, *Вишомир Кораћ*; министар шума и руда, *Др. Мехмед Саахо*; министар припреме за Уставотворну Скупштину и изједначење закона, *Др. Алберт Крамер*; министар народног здравља, *Др. Урош Круљ*.

За заступника министра иностраних дела, за време Др. Трумбићева бављења на конгресу за закључење мира, Стојан М. Протић.

СТОЈАН М. ПРОТИЋ

ПРВИ ПРЕДСЕДНИК МИНИСТАРСКОГ САВЕТА КРАЉЕВСТВА СРБА, ХРВАТА и СЛОВЕНАЦА

је обнародовао извршено државно уједињење, шта је све дотле на томе путу било урађено, као и прешна питања, која су још имала да се сврше. Поред осталог у тој су Прокламацији нарочито прецизно била изражена следећа мѐста :

„Вршећи Краљевску власт, Ја сам у споразуму с вођама и пуномоћницима свих народних странака српских, хрватских и словеначких, образовао прву нашу државну Владу. Као видљиви знак нашег братства и потпуне братске солидарности, у тој влади седе и сложено раде народни прваци све три вере и сва три племена, представници свих странака и свих покрајина Краљевства Нам.

„Моја ће Влада радити у потпуној сагласности са Народним Представништвом и бити њему одговорна. Зато ће бити њена дужност, да што пре сазове у Београд Народно Представништво, састављено од изасланика Српске Скупштине и Старе Србије и Македоније, од сразмерног броја чланова Народних Већа, и од представника Војводине и Црне Горе. Народно Представништво ће представљати привремено, али пуи израз једног законодавног чиниоца у нашем Краљевству“.

Краљевим указом 20. јануара 1919. године извршено је делимично смењивање и дефинитивно утврђивање председника и чланова Покрајинских Влада, као и доношење Уредаба о ново установљеним министарствима. 23. јануара објављен је *закон о изједначењу старог и новог календара*, на тај начин што је 28. јануара по новом нови календар почео важити за целу земљу. А Привремено Народно Представништво сазвано у Београд за 1. март 1919. године.

Привремено Народно Представништво сачињавало је 284 народних посланика, који су по покрајинама били овако распооређени: *Словенија* 32; *Хрватска са Ријеком и Међумурјем* 60; *Истра* 4; *Војводина* 24; *Далмација* 12; *Босна и Херцеговина* 42; *Србија* 84; *Црна Гора* 12; и *Стара Србија и Македонија* 24. Посланици из Старе Србије и Македоније били су изабрани доцније, после почетка рада у Привременом Народном Представништву. На петом и последњем претходном састанку, после верификације пуномоћија, за сталног Председника Привременог Народног Представништва изабран је Др. Драгољуб М. Павловић, народни посланик из Србије.*) Захваљујући се на части, указаној му овим избором, он је, као историк, одржао овај историјски говор :

* За првог потпредседника Народно је Представништво изабрало *Др. Ивана Рибара*, за другог *Др. Францисека Јанковића*, а за првог секретара *Перу Јовановића*.

— Господо народни представници, прва моја реч са овога места нека буде топла захвалност вама који ме одликовасте ретком чашћу да председавам Привременом првом Народном Представништву наше целе миле отаџбине Срба, Хрвата и Словенаца.

Први пут, од како је наше историјске прошлости, састаје се једно овако тело да индугурише политичко и национално јединство нашег народа на парламентарној, демократској, основици, јер, господо, ми смо столећима били раздвојени преградама, које је наш непријатељ, туђинац, угњетач и освајач, био подигао.

Историски фагум доделио нам је за отаџбину овај крај света, који је вазда био капија и раскрсница између Истока и Запада, раскрсница свих политичких и културних струја и вазда од памтивека па до данашњих дана, кад се свршава овај велики светски рат попринте свих великих конфликата и свију најезда са Истока на Запад, и са Запада на Исток, кад се историјски ток опет почиње враћати са Запада на Исток. У тим најездама, наш народ, и поред све исполнске снаге, физичке и моралне, морао је подлећи.

Столећима наш је непријатељ радио да га одроди. И било је етапа у нашој прошлости, кад је изгледало да је непријатељ близу циља, и да ће се три племена једног истог народа у свом националном развићу одродити тако, као да нису истог рода и истог народа. Али, господо, то су били привремени, површни, успеси нашега непријатеља. Јер, као што се савка енергија развија на свом отпору, тако се и национални отпор наш, према насиљу политичком и културном освајача и угњетача наших, развио до националног осећања, осећања свесне заједнице свију племена, најпре у елементарним својим облицима као регионални етнографски патриотизам, док се није скристалисао у јасну и одређену националну, демократску идеју, идеју права самоопредељења народа. То је могло бити, господо, онда, кад је идеја национална постала политичком идејом европскога света, кад је постала идејом водилом у политичком животу европских народа. У бурним временима француске револуције рођено начело народности као чедо демократије, прихваћено је од свих народа угњетених и експлоатисаних, па разуме се и од нашег народа, али најпре обазриво и плашљиво, јер је притисак суверене реакције у Аустрији и Угарској био тако велики, да се друкчије није могло примити. Научни и литерарни радници били су први пионери националне идеје истражујући прошлост, карактер и одлику духа нашега, и помогли су, заједно са снажним отпором народним према насиљу и притиску, да се национално осећање развије до националне свести, а за тим активни политички радници дали су му позитивни политички циљ. Илиризам, истина политички нејасан, јер је био мешавина политичког и литерарног елемента и имао своју тенденцију, био је први покушај националне југословенске идеје. Али јасно одређена свесна заједница свих нас, јасно одређено национално осећање свих нас, конкретно се јавља први пут бурне 48. године, кад су Срби и Хрвати пружили руку једни другима, кад су помагали једни другима — као два племена једног народа, и кад су браћа Словенци потражили нашу заједницу.

После тога, господо, настало је доба размимоилажења, доба неспоразума, доба кризе националне идеје — све до првих година овога столећа. Но је морало тако бити, јер су страшне и тешке прилике биле, под којима се водила национална борба у хабзбуршкој монархији. Хабзбуршка

монархија имала је само конституционалну фасаду, а у истини је остала она иста стара хабзбуршка монархија, аутократска, династична, нетолерантна, остала је и свршила је своје биће као полицијска држава. Њен је државни живот био кондензован у њеној реакционарној идеји, да треба задржати сваки прогрес, ток живота, да треба сачувати све антикварске институције, које су гаранција против напретка, против демократије. Благо је речено, господо, да је Аустро-Угарска задоцнила за једну идеју. Не, она је била живи анахронизам у европском друштву. Њена државна девиза била је „Divide et impera“; она је своје рафиниране методе насиља и интрига употребљавала у борби против националне идеје; она је дражила једно племе против другог; један народ против другог; фаворизирала час једне, час друге, мењајући своје расположење и уз то корупцијом чинила оно, што није могла постићи силом. У разним крајевима и у разним моментима она је употребљавала разне методе. Далмацију је она изоловала економски, јер је лакше било са слабом и сиромашном земљом изаћи на крај; солдачко-полицијски режим у Босни био је носилац културне мисије; у Словенији она је чинила ситне, мале уступке, да би могла да германизира нашу браћу Словенце; у Хрватској она је интригирала у државно-правним расправама са Мађарском, никад не помажући хрватско племе у његовој праведној борби. У Истри исте интриге. Војводуину сматрала је као колонију.

Аустриски и угарски државници тежили су политички да раскомадају наш народ помажући регионализам свим силама, да га разделе на Истријанце, на Далматинце, на Личане, на Босанце, и т. д. верујући да никада неће доћи до заједнице, до једне целине.

Али, господо, и ако је та борба вођена под тако тешким погодбама, резултат борбе било је лако предвидети: победа је морала бити на страни идејних бораца, јер нема материје од које би се могао саградити као ограда непробојни штит противу идеја; за њих није ништа непробојно, непролазно, непостижно; за њих не постоје као сметња ни границе времена, ни простора, а камо ли људска сила. И наша национална свест издржала је све кризе, одолела је свима комбинованим притисцима грубе силе и корупције, и изашла је из борбе неокрњена, непомућена. Многи од Вас, господо, седе овде на овим посланичким клупама, који познају ту борбу непосредно, који су имали свога удела у њој, који су осетили притисак аустриски и мађарски, који су осетили горчину те борбе, који су трпели, који су страдали.

А сви знате: какво је за наш народ безвлашће настало у хабзбуршкој монархији за време овога светскога рата, колико је и каквих апостола наше националне идеје, колико је сународника наших осетило тешку руку насилника, допало мемљиве тамнице, колико је суђено и осуђивано, колико је њих дало своје животе за веру и победу нашу. Ну, господо, никада се наша заједница није сјајније манифестовала него баш у тим најтежим тренутцима. Сва сиренска обећања и све данашње поклоне наших непријатеља, ви сте, господо, одбили са достојанственим гестом, ви сте тражили интегрално уједињење, а то је значило изван хабзбуршке монархије, то је значило слом хабзбуршке монархије.

Господо, наш непријатељ знао је да не може сломити наш народ, ако не сломије онај део нашег народа, који је успео пре стотину година да свије слободно своје огњиште.

То слободно огњиште имало је привлачну снагу на наше сународнике ван његових граница; оно је било за многе наше сународнике, као, за морнаре на бескрајном мору, звезда водила. (Бурно одобравање у целом Народ. Представништву). То слободно огњиште, то је била Србија. (Сви посланици устају са одушевљеним усклицима: Живела Србија! Бурни аплаузи). То слободно огњиште, та Србија, била је живи протест против опстанка једне такве монархије, у којој су живели наши сународници национално бесправни. Опстанак Србије значио је негацију Аустрије; питање је било само времена, када ће кога од њих двоје нестати. Целокупна спољна политика хабзбуршке монархије сводила се у последње време на једну једину формулу: компромитовати, а за тим уништити Србију. И кад је хабзбуршка монархија пришла последњем чину своје политике, по њеном веровању, да сруши Србију, букнуо је европски рат. Србија је после надчовечанских и успеха и напора морала подлећи удруженоме троструком непријатељу. И кад је успео прегазити Србију, непријатељ, не верујући ни сам, објавио је целој свету, да је Србије нестало за свагда! Али, господо, титански ударац наших хероја са солунског бојишта, у чијим су се редовима борила и браћа наша Словенци, Хрвати и Срби из хабзбуршке монархије (сви посланици устају са својих седишта и бурно поздрављају наше хероје са: „Живели“!)..., крваво је демантовао прерано радовање наших непријатеља. Србија је васкрснула као феникс из пепела свога, хабзбуршка монархија срушила се као трошна, престарела, црвоточна зграда.

Господо, ево нас искупљених у престоном граду Београду, да поставимо прве погодбе нашем националном јединству. Нема сумње, господо, да те прве погодбе, као и цела зграда наше будуће државе, наше садање државе, мора бити на демократској основи. (Тако је, живео!).

Један велики и класични исторјак рекао је, да свака држава живи од принципа на којима је заснована. Његове речи светска историја од двадесет векова само је освештала, а није демантовала. Наше национално уједињење постало је демократским путем. Оно је протест, буна противу угњетавања народа, против потчињености народа, а за право самоопредељења народа.

Демократија, господо, која је у робу пронашла човека, која је потчињеног и пониженог човека попела до суверене личности, свесне својих права и дужности; демократија истинска, права, која не зна за хегемонију народа и племена, која не зна за социјално и политичко роштво, та ће демократија изгладити разлике, које је дуга прошлост и хетерогена култура оставила међу нама. Она ће цементирати сва три племена у један народ, кога од сада очекује једна иста судбина у добру и злу. (Бурни и дуготрајни узвици: Тако је, живео!).

Демократијом цементирано наше народно јединство одолеће свима новим насртајима и покушајима, (живо одобравање, живео, живели!), покушајима, који нас неће наћи малодушне ни слабе, нас, који смо раса од граница (бурно плескање и одобравање са узвицима: тако је! Живео, живели!).

Господо, не желећи конфликте, поштујући национална права свију, тражећи да се наша права поштују, живећи у миру, колико од нас зависи, ми, наш народ, даће богато благо светској култури, што до сада, крај

Д^р. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

ПРВИ ПРЕДСЕДНИК НАРОДНОГ ПРЕДСТАВНИШТВА ЈУГОСЛАВИЈЕ

све огромне и од целог света признате му универзалне обдарености није могао, јер је био вечити стражар, вечити борац за свој опстанак. Наш народ приложиће свој део општој култури човечанства, финалном развиту човечанства.

Али, господо, да би смо могли живети у миру да би смо једанпут раскрстили са вековним борбама, потребно је да наше национално уједињење буде интегрално (сви посланици устају и бурно узвикују: тако је!) да наши крајеви, који су орошени сузама, напојени крвљу и засејани костима наших хероја, остану наши. (Дуго и одушевљено одобравање).

За нас не постоје никакви уговори. (Сви посланици стојећи френетички пљескају са узвицима: „Живео, доле са лондонским уговором! Доле са италијанским империјализмом! Живео Вилзон!“)

За нас не постоје никакви уговори, који народе купују и уступају као ствари, и то сад, кад се довршава овај светски рат, који је вођен против империјализма, у име великих човечанских принципа, које су наши савезници прокламовали, а од којих је принципа један: право самоопредељења народа, други: подједнако право малих и великих народа. За нас не постоји ни Лондонски, ни Букурешки, ни икакав тајни уговор, који би хтео да одсече један део нашег националног организма. Ми се не дамо живи сећи (бурно одобравање с аплаузом). Ми смо једно, једна целина, један организам, један народ. (Живо одобравање и пљескање). Ударац који се зада на једном делу организма, цео организам осећа, — осећа цео народ. (Сви посланици кличу: „Тако је“).

Ми подједнако осећамо и за нашу Корушку и Горицу, и за нашу Истру, и наш Банат, Бачку и Барању, Босну и Херцеговину, као што осећамо и за нашу Србију, и нашу Хрватску, за нашу Црну Гору и Македонију, за нашу Словенију и за нашу дивну Далмацију, (сви посланици устају са својих седишта и са френетичким ентузијазмом и пљескањем кличу: „Живела Југословенска Истра, живео Југословенски Трст, Пуљ, Горица, Корушка; живо Југословенски Јадран, живела Југословенска Далмација, живео Југословенски Вршац, живео Југословенски Задар, оток Вис, живео Југословенски Целовац и Бељак, живело Југословенско Приморје, живела Југословенска Барања. Усклици: „Доле са Лондонским Уговором, доле са италијанским империјализмом, доле са италијанско-немачким савезом. (Овим усклицима манифестације није било краја).

Господо, ми тражимо правду у име узвишених принципа, које је истакао наш велики и отмени савезник председник америчких република, Вилзон (Бурни, одушевљени узвици: „Живео Вилзон. Живела Америка“). Ми не верујемо да наши савезници и пријатељи сада, после успеха, могу заборавити толико пута дате свечане изјаве о поштовању, своје религиозне поштовању ових великих принципа. Ми верујемо, господо, да ће правда и истина победити, ми верујемо, да ће Вилсонове идеје триумфовати. (Бурни узвици: „Живео Вилзон“). Од како је у француској Револуцији прокламовано право човека, од тога доба, па до данас, у политичком животу народа није ништа тако одушевљено примљено као што су управо примљени принципи Вилзона: јер су то принципи човечности, правде и поштена срца човека. Зато су свуда, где се очекује правда, и тако одушевљено примљени. Ми верујемо, да ће сви наши крајеви остати нама. (Бурно одобравање са пљескањем). Неправда се свети. Ми верујемо да те неправде неће бити. Овај који хоће да са нама живи у љубави и при-

јатељству, тај мора поштовати светињу наше територије. (Френетичан пљесак и одобравање). Неправда изазива освету. Због неправде вапијаће проливена крв наших хероја (одушевљени усклици: Тако је!) Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor — из костију наших, повикнуће осветник, како велики класички песник каже.

Господо, Народно Представништво отпочиње сада свој рад. Отпочиње парламентарни живот, отпочиње политички живот у уједињеном нашем народу. Почетак је његов тежак, као што је у опште сваки почетак тежак, али за то, обузето великом љубављу према свом народу, Народно ће Представништво успети да савлада и заоставштине прошлости, као што ће успети да постави здраве и једре основе народног јединства; доспети и да бди над интегралним уједињењем нашег народа.

Господо, част коју сте ми указали бирајући ме за вашег председника, као Србина из Србије и члана Народне Скупштине, не присвајам себи и својој личности, већ је сматрам манифестовањем признања Србији (бурно и опште одобравање и пљесак и усклици: „Тако је“) Србији, која није жалила жртава, која није бројала жртава, која није штедела ни животе, ни имовину својих синова, која је стављала своју egzистенцију на коцку, а није напуштала мисао националног уједињења. Ја сматрам тако исто да је то признање и Српској Народној Скупштини, чији се рад може критиковати, али неумитна Историја признаће њезину патриотску улогу у нашем националном уједињењу. (Бурно одобравање и усклици: „Тако је“).

Господо, ја не знам да ли ћу оправдати ваше поверење; можда ће моја снага подбацити ваша очекивања, али једно знам, да ћу савесно вршити дужност, скрупулозно поштовати права народних посланика, као и одредбе пословника. Ја знам да овде, на овом месту, не припадам ни једној групи, да сам ја на овоме месту изнад група, јер сам председник свих група. (Бурни узвици: „Живео“). Ради великог посла, који нам предстоји, молим господу посланике да ме изволе у мом раду помоћи (Опште бурно одобравање са пљескањем и узвизима: „Живео Председник“).

Редовно заседање Привременог Народног Представништва отворио је свечано Престолонаследник - Регент Александар, 16. марта 1919. године, са овом *Пресшоном Беседом*:

Господо Народни Пресшавници!

У име Његовога Величанства нашега Краља Петра I, поздрављам вас и преко вас цео наш народ, који ви данас представљате. Поздрављам сву браћу славног имена: српскога, хрватскога, словеначкога.

Ја делим са свима вама неограничену радост што нас Вишињи Промисао удостоји доживети дан кад се први пут у свом дугом историском животу узвисисмо својом свешћу до среће: да само на једном државном сабору у само једном Народног Представништву као независни господари своје судбине започнемо племениту сарадњу Круне и Народа, на добро наше лепе уједињене Отаџбине и свих њених синова и кћери.

Вековима разједињени, али не одрођени, растргнути грубом силом или лукаством светских империја Рима и Византије, Беча и Стамбола, али никад несломљени духом, чували смо верно света наслеђа наших праде-

дова. На тој подлози заједничкога порекла векове смо проводили у тешким историским приликама, под разноврсним утицајима, и развијали, како смо кад и где могли своје заједничке или своје посебне особине, увек добро памтећи и знајући да смо браћа, да смо једно. А кад је настао срећни дан да непријатеље победи Моја јуначка војска, својим саставом већ онда оличење јединства народног са сјајним армијама наших савезника, и да на крвавом светском ратишту сине и нама пуним сјајем историска правда — онда се, као див, подиже, од Алла до Балкана, народ са три имена, али једне жеље, једне мисли, једне воље.

Са задовољством и захвалношћу спомињем тумаче те воље и извршиоце тога чина: Одасланство Народнога Већа и одлуку Војвођанске Народне Скупштине за наш народ пређашње Аустро-Угарске Моноархије, Народну Скупштину Краљевине Србије и Велику Народну Скупштину Краљевине Црне Горе. Њихове одлуке и Мој владалачки одзив прихватили су с неизмерном радошћу: Сарајево и Београд, Загреб и Нови Сад, Љубљана и Цетиње, Сплет и Скопље.

А још више него исказана радост, нашу су слогу посведочили мир и достојанство становништва за све време од кад се над њим зацари слобода до данашњег дана. Тако је то и требало да буде, и ако је народ наш имао и има још да издржи тешка искушења, што му на много места тек од непријатеља ослобођену народну територију други туђин држи. Да је друкчије било, показали бисмо се мање достојни оних драгоцених жртава принесених на олтар ослобођења и уједињења.

Помисао на те свете жртве нека и нас и наше потомке прати у сваком раду, опомињући нас да никад не скрећемо с правог пута. Векови ће пролазити, али се нећемо моћи одужити оним армијама наших јунака и мученика, који падоше за Одбрану Отаџбине и остварење њене велике мисли. Велике су то и скупе су то жртве.

Нека је хвала и слава свима знаним и незнаним који засуше својим светлим гробовима брда и долине наше, морске дубине и светска разбојишта. Они ће учити и наше најдаље потомке како се служи Отаџбини и како се тече велики живот у људској успомени.

Упоредо с њиховим споменом урезано је у Мом срцу захвално сећање војсковођама, официрима и војницима све савезничке сувоzemне и поморске снаге на нашем истоку, који с толиким прегорвањем поднеше све напоре док заједно с нама, не повратише угрожену слободу и нама и њима. Нека је слава и непергледним армијама њихових ратних другова, великим заточницима људске правде и слободе, које човечанству одбранитише угрожена права независног живота. Нека је хвала свима савезничким владама и народима који витешки ступише с нама у ту исплинску борбу и у њој победише.

Ја се основано надам да ће оно исто старање, које су савезници стално указивали Мојој храброј војсци, они посведочити при својим одлукама и на конгресу мира, и Народу и земљи, који су ту војску однеговали онаквом каква се показала. Она иста непоколебљива верност која нас је одликовала у дугим искушењима те није допуштала да нас савлада горка сумња и ледени очај, може свима бити јемство да ће у својим праведним захтевима задовољено и Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, бити на јевропском истоку увек и једино предан чувар интереса и начела правде и слободе, који су толико свети великим душама савезних народа.

И ако смо, и после уједињења, мали према величини наших великих савезника, ми верујемо да се неће према томе одмеравати и величина нашег права. У том уверењу ми се с разлогом надамо да нам се неће наметати оно што је по некој пометњи или под притиском прошлости одлучивано о нама а без нас.

Ми не тражимо ни од кога никаквих жртава; ми тражимо једино оно што ће донети добра не само нама, него и представницима савеза око нас, што ће и нама и сваком другом уштедети многе новолце а будућим покољењима и многа искушења. Ми се надамо да ће се наши племенити савезници према нама руководити само начелима, која су за конгреске одлуке сами јавно и унапред провисали и прогласили. Ми не тражимо ништа што није право, јер не тражимо ништа што би било у истини туђе. Ми хоћемо да се нашој браћи и другом становништву, које живи с њима заједно у нашој народној кући, допусти да сами слободно одлуче о својој судбини.

Господо Народни Представници!

Ја се надам да ће и Народно Представништво допринети да се питања наше будућности на великом конгресу расправе на корист наше праведне ствари.

Многи и тешки задаци стоје пред вама. Будућност очекује од вас да опрезно, али и без успоравања, припремите и израђујете најпотребније нам делове нове наше државне зграде; садашњост с нестрпљењем гледа у вас, и да залечите тешке ране, које јој је непријатељ задао и да почнете што скорије и незадржано раскивање древних окова, које туђински систем још у нас одржава. Ја се надам да ћете у парламентарној сагласности с мојом Владом сложено и одлучно савладати големе тешкоће, које су нам се испречиле на самом уласку у наш нови државни и народни живот.

Надам се да ће и у том погледу ваш рад имати великог значаја, а нарочито ако буде и обилат пословима, који су до сад чекали на овако Народно Представништво.

Ја посебице истичем хитност потребе да се земљорадник, после хиљаду година тешкога живовања, ослободи веза, које га још чине зависним од власника земље, коју он ради, и да он постане господар груде, коју патпапа својим знојем. Братство, које нас све заједно спаја, друштвена правда којом треба да се руководимо и велики државни интерес о коме смо се дужни старати, захтевају да се та одлука не одлаже. Онако исто као што је слободни и привредни самостални сељак у Краљевини Србији, овако примерно развио своју друштвену, војничку и моралну снагу тако и његов брат широм целог Краљевства нека постане у својој срећи непоколебљиви темељ на којем ће наша држава безбедно дочекивати и савлађивати сваку буру времена и догађаја, који би је снашли у будућности.

А у истом смислу потребно је да се и досадашњи плодови унутрашњег државног развоја, који су Србији стекли заслужени глас у целом нашем народу, што пре пресаде и на сву осталу државну област Привременим Уставом, по ком ћемо владати и управљати, док Велика Народна Скупштина, као уставотворно тело, не изради коначно темељни закон нашег Краљевства. А старање за наше инвалиде и ратнике неће ослабити ни једног тренутка ни код Моје владе ни код вас, у то сам уверен.

Моја ће Вам влада, господо посланици, поднети на оцену и одобрење и друге предлоге, које садашњи тренутци траже да се изнесу, проуче

и узаконе, да би се земља што пре подигла, обновила и за привреду и културан живот оспособила.

Нека вам тај и цео ваш остали рад прати Божји благослов: вама на дну, Отаџбини и народу на добро!

Проглашујем да су отворене седнице Народног Представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца.

Живели сви Моји верни и мили Срби, Хрвати и Словенци!

На ову *Преслоу Беседу* Привремено Народно Представништво, после једног исцрпног, искреног и дирљивог претреса на више својих седница, одговорило је са овом *Адресом*:

Ваше Краљевско Височанство!

Народно Представништво хита, да Вашем Височанству каже своју срдачну захвалност за топао поздрав, који је у име Његовог Величанства нашег Краља Петра I. упутило преко нас свој браћи славног имена Српског, Хрватског и Словеначког удруженој сади и за увек у једну народну државу. Оно Вас моли, да Његовом Величанству Краљу Петру I. испоручите осећање дубоког поштовања, признања и оданости, које су му у народу обезбедила његова чврста вера, постојана верност и предана служба великом националном идеалу слободе и јединства. Од ране младости до дубоке старости Он је остао солидаран са својим народом у свима добрима и мучним менама његове националне борбе и нека је и Њему и Вашем Височанству и целом Народу срећан постигнути историјски резултат заједничких напора.

Ти су напори створили срећну могућност да први пут, од како зна да се, наше троимено племе почне свој суверени посао у само једном државном Представништву у складној сарадњи Владаоца и Народа.

Цело наше племе радило је на правди и дочекало је правду. Испуњен је вековни завет и крунисан столетни рад муке, патње и борбе свих делова нашег народа, да од туђина одбране своје народне особине и свој народни посед. Уродило је благословеним плодом настојавање наших народних великана, умика, песника, политичара и мученика, који су кроз векове у свим крајевима наше простране и лепе домовине живели, трпели, певали и умирали за једну мисао, једну жељу. Она је сада оживотворена предувјетима створеним победоносном народном војском вођеном од Вашег Краљевског Височанства као врховног команданта.

Како год поменемо та дивна јунаштва и јединствену крвну славу увенчане српске победничке војске и дивних југословенских јединица у њој, дрхти нам срце од запоса и захвалности, а око нам се роси сузом за драгоценим крви најбољих синова домовине, сузом жалости али и утехе што су те епске жртве успешно принесене великом делу ослобођења и уједињења нашег народа.

Успомена на њих живеће за сва времена у срцима свих Срба, Хрвата и Словенаца и преносити као свето наслеђе предака од покољења на покољење. Њихове ратне другове, који доживеше да виде под кровом величанствену грађевину коју су градили, окруживаће љубав и поштовање целог народа, чијем су имену прибавили у свету славу и сјај, који неће никада утнути.

Ми у овај мах гледамо у славне дане, када је Карађорђевић и Милошевић Србија отпочела велико дело ослобођења нашег народа и на њему

од онда до данас увек верно и неуморно радила. Она је ударила и темеље праведног уређењу не само политичких, него и економских и друштвених одношаја народа. Та велика мисао народне слободе и друштвене једнакости учинила је највише да се цео наш народ једнодушно окупио око тога чврстог стожера наше слободе. Вековне борбе и надчовечне жртве народа Србије, а безгранична љубав и захвално признање целокупнога народа нека буду најјача залога обезбеђења наше велике будућности.

Праведна ствар, коју је заступала Србија, окупала је снагом идеала велике просвећене народе, који су ослободили свет од бруталне силе и варварства. Ми се дубоко захваљујемо сећамо безбројних подвига, које су у гигантској борби за непролазна велика начела човечности они извршили и на европском истоку и на свима бојиштима копненим, воденим и ваздушним. Старајмо се сви и свијем, да ода сада у миру, као до сада у рату, будемо њихови достојни другови и напредан члан велике породице слободног човечанства.

Наш народ, откако је, борно се против свих редом туђинских нацртаја на своју земљу и није никад ниједном својом радњом у историјској прошлости изневерио начело, да Балкан има остати народима, који га насељавају. Није било и нема никакве погодбе или акције његове, која је макар коме олакшавала продирање и заузимање чије било националне баштине. Последњи је, у борби, подлегао навали Турака, а први се дигао против њих, позивајући на сарадњу све своје суседе и помажући их. Кад је инвазију азијатску имала у овом веку да замени инвазија из средње Европе, наш народ јој се успротивио исто тако упорно, опет позивајући на заједнички отпор и сарадњу све своје суседе на Балкану. Ми смо дужни правди и миру света поновити и понављати, да смо на европском истоку били свакад једини чувар, поуздан, неустрашив и непоткупљив, великих етичких начела правде и слободе. Балкан је једно од најосетљивијих места Европе, па посредно и света. Општи је интерес мира и безбедности цивилизације људске, да на њему завладају односи правде. Ми не тражимо, да нас ма ко појачава на ма чији рачун, али објављујемо на сав глас, да смо противни, да се ма чији прохтеви завлађивања појачавају на рачун нашег народног јединства.

Ваше Краљевско Височанство!

С трепетом у души наш целокупни народ у Горичкој и Трети, Истри и Реци, Далмацији и Црној Гори, Албанији и деловима Бугарске, у Банату и Бачкој, Барањи, Међумурју и Прекомурју, Штајерској и Коруској, Крањској и Србији, Хрватској и Славонији, Босни и Херцеговини прати, како се решава његова ствар на конгресу мира. Народи нису предмети који непитани могу прелазити из власти једнога под власт другог. Подјармити један читав народ или један његов део, јесте међународни преступ. Осећај међународне солидарности, мора да га онемогући. То је разумљиво и ми очекујемо свесни својег права, жртава и снаге, да нас разумеју сви они велики и мали, које смо ми и који су нас до сада разумевали.

Не може да Европу почети ново доба живота, ако се после две инвазије с истока и севера омогући сада трећа инвазија, чија била. Удружене Државе Сјeverне Америке, које су ратовале да омогуће ново доба и ново људско друштво, уређено на начелима правде, једнаким за све, и обавезним за све, имају с народима Европе, који су ратовали, једну по-

годбу вишу и обвезнију од ма каквога другог тајног уговора влада закљученог о нама без нас. Наш народ поштује ту високу погодбу и услов правде и подвргава им се. Не дирајући ничије право, ми тражимо потпуно уједињење целог нашег народа. Жртвовање драгоцених делова нашег народа или делова нашег Јадрана ма чијој туђој власти, остало би трајан извор трзавица и сукоба, који би вечно угрожавали мир.

Рату смо дали страшни и крвави порез. Дајемо сада миру залог наше добре вере и очекујемо, да се то оцени како заслужује. Не чинећи ником насиље, нећемо трпети да нам га други чини. Сила има да служи праву, а не да га ствара. Ми остајемо поуздани у снагу својег права и бранићемо га до краја. Један за све и сви за једнога!

Ваше Краљевско Височанство!

Животне и журне потребе нашег народа, најлажу Народном Представништву, да без успоравања прилази израђивању најпотребнијег у нашој државној згради. Оно ће своје посланство у ово прелазно доба испунити с једне стране одважним раскидањем окова, које је непријатељ наметнуо нашој народној снази, а с друге стране марљивим чувањем онога, што је народ у својој прошлости стекао и одржао и што је тај народ одржало, а у складу је са сврхом коју смо до сада сви сложили обележавали и истицали и Народно Веће у Загребу и Војвођанска Народна Скупштина у Новом Саду и Велика Народна Скупштина у Црној Гори и Српска Народна Скупштина у Београду и што је наишло на владалачки одзив на Престолу и одјекивало у неизмерну радост по свима градовима и селима, планинама и равнинама нашег младог Краљевства широм целога нашег народног непрекинутог етнографског подручја.

У парламентарној сагласности с Владом Народно Представништво ће се дати на посао издања тешких рана далеке и непосредне прошлости и спремати подлоге процвата уједињеног народа и домовине стварајући предуслове за коначну демократску организацију нашег Краљевства. Њу ће положити Устав, који донесе Уставотворна Скупштина изабрана чим се после седмогодишње страже и борбе за народне идеале могу својим домовима вратити славом овећани ратници наши. Израду изборнога реда за ту скупштину Народно Представништво сматра као један од својих најпречих послова, при коме ће се оно инспирисати начелима модерне демократије, која омогућује и праведном сразмером сарадњу свих струја народа у државном животу.

Идући за потребама живота и времена и задовољавајући их по најбољој могућности, Народно Представништво ће, осећајући потребу уставнога поретка на целој области наше Краљевине, привременим Уставом решити начин, како ће се управљати и владати земљом, док Уставотворна Скупштина не изради коначно темељни закон Краљевства.

Уверено, да само држава, уређена по начелима потпуних грађанских слобода, правне једнакости, културног и социјалног прогреса, може бити безбедна од опасности споља и изнутра, Народно Представништво је задовољно, што је већ пре његова састанка апроглашена даља немогућност феудалних аграрних одношаја. Оно ће у појединостима и хитно довршити ово дело правде друштвене одредбама, да при деоби великих посела први на ред дођу сви они, који су били жртва ратног страдања или чији су родитељи то били, а имају потребе за земљом. Народно Пред-

ставништво ће и укидање кметског односно и поделу великих имања окупираних јамствима и установама, које ће трајно појачавати аграрну продукцију и дефинитивно консолидовати односе на селу.

Ово Народно Представништво са истом усрдношћу суделоваће на томе, да народ старањем за инвалиде и друге небројане мученике за наше народно ослобођење и уједињење и бригом за њихове породице и сирочад, искупи најсветији народни дуг, што га један народ може имати. Са истом готовошћу биће прихваћене, проучаване и окончавање све парламентарне иницијативе, владине или посланичке, за обнављање, сређивање и унапређивање односа у политичкој, економској, социјалној и просветној грани јавног живота, пажљиво проучавајући ситуацију створену ратом, измењене односе правне и фактичне, нове снаге и тежње у друштву. Народно Представништво ће у духу друштвене солидарности и модерних захтева социјалне политике давати маха свему оному што ће ојачати наш дружавни и друштвени организам, особито подизањем и обнављањем привредног живота ових редова друштва и области, које су током рата највише страдале.

Да живи Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца!

Да живи Његово Величанство Краљ Петар II!

Да живи Ваше Краљевско Височанство!

Да живи Краљевски Дом!

Да живи Народ Срба, Хрвата и Словенаца!

Са изменом изјава, учињених између Круне и Привременог Народног Представништва, преко *Престолне Беседе и Адресе*, национално дело, извршено 1. децембра 1918. године, беше и довршено. У ново створеној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца на овај начин, у Привременом Народног Представништву, беше оживотворена и *законодавна власт*, поред извршне и судске, које су по утврђеном споразуму већ функционисале.*

* * *

Најглавније национално и државно питање, које је не само окупирало сву пажњу целог народа Срба, Хрвата и Словенаца већ кроз све ово време највише и дејствовала да се одржи пуна хармонија, религиозна и племенска, беше питање о новим државним границама, које су имале да се одреде на Конгресу за закључење Мира у Паризу. Наравно, да су сви велики савезници Србије имали највеће разлоге да прво израде одредбе Уговора и да прво закључе мир са Немачком. И чувени Версајски Уговор о миру између свих савезника и Немачке беше закључен 28. јуна 1919. године.

* 2. априла у Влади Стојана М. Протића извршене су у расподели ресора следеће измене: министар исхране и обнове земље, *Д-р Антон Коротић*; министар шума и руда, *Павле Маринковић*; министар за аграрну реформу, *Д-р Фрања Пољак*; министар за социјалну политику, *Јосиф Гостинчић*; министар за пољопривреду, *Шефхија Глукић*; министар за трговину и индустрију, *Д-р Вој. Вељковић*.

За Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, поред општих одредаба о Друштву Народа, које су у осталом ушле и у све остале уговоре о миру, једино имају интереса одредбе о одговорности за штете учињене ратом као и одредбе о ослобођењу Дунава од искључивог туторства великих прибрежних сила.

Нове границе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одређивал су:

1.) *Уговор, закључен између свих Савезничких држава и Аустрије у Сен-Жермену-ан-Ле 10. септембра 1919. године*. У другом делу Уговора, где се утврђују уопште границе Аустрије, за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, донета је следећа одредба:

Чл. 27. — Од коте 1522 (Хинер Когел) па на Исток, до коте 917 (Свети Лоренц):

Једна линија која ће се повићи на терену тако да прелази преко коте 1330;

одатле, на Исток па до места где се она сучељава са административном међом између срезова (дистриката) марбуришког и лајбнишког:

Вододелница између басена Драве на Југу и Сагау на Северу; Одатле, на Северо-Исток, па до тачке где се административна међа између марбуришког и лајбнишког среза (дистрикта) сучељава са Муром: ова административна међа;

Одатле, до тачке где се она сучељава са некадашњом границом од 1867. између Аустрије и Угарске, па 5 километара Југо-Источно од Радкерсбурга: главни ток Муре, низводно;

одатле, на север до једне тачке која ће се назначити источно од коте 400, на шеснаест километара од прилике северно од Радкерсбурга:

Стара граница од 1867. између Аустрије и Угарске; одатле на Северо-Исток до једне тачке која ће се назначити на вододелници између басена Раба и Муре на 2 километра од прилике источно од Токе, а та је тачка заједничка тачка за све три границе: Аустрије, Угарске и државе Срба-Хрвата-Словенаца;

Једна линија која ће се повићи на терену тако да пролази између села Бонисфалве и Гелудвара;

Али су ове одредбе донете са резервом одредаба Секције II., Трећег Дела (Европске политичке клаузуле), које гласе:

Члан 46. — Аустрија признаје, као што су то већ учиниле савезничке и удружене Силе, потпуну независност државе Срба — Хрвата — Словенаца.

Члан 47. — Аустрија се одриче, у колико се ње тиче, у корист државе Срба — Хрвата — Словенаца, свих права и основа потраживања на територије некадашње Аустро-Угарске Монархије које леже изван граница Аустрије, онако како су ове описане у члану 27. Другог Дела (Границе Аустрије), и које су признале као саставни део државе Срба-Хрвата-Сло-

венаца овај уговор, или сви други уговори закључени у циљу уређења садашњих питања.

Члан 48. — Једна комисија састављена од седам чланова, од којих ће пет поставити Главне Силе савезничке и удружене, једног држава Срба-Хрвата-Словенаца и једног Аустрија, образоваће се за петнаест дана од ступања у важност овога уговора, са задатком да на самоме месту утврди граничну линију како је описана у члану 27 (4^о) Другог дела (Границе Аустрије).

Одлуке комисије доносиће се већином гласова и биће обавезне за заинтересоване стране.

Члан 49. — Становници области Клагенfurта биће позвани да, доле-означени начин, путем гласања, одреде државу којој желе да се присаједини ова територија.

Међе области Клагенfurта ове су: од коте 871, на 10 километара од прилике Источно-Северо-Источно од Вилаха, на Југ па до једне тачке на току Драве на два километра од прилике уз воду од Светог Мартина; једна линија у приближном правцу Север-Југ која ће се повући на терену;

Одатле, на Северо-Запад па до једне тачке на 1 километар од прилике Југо-Источно од железничког моста на источној грани лука који Драва образује од прилике на 6 километара источно од Вилаха:

ток Драве;

одатле, на Југо-Запад па до коте 1817 (Малестигер):

једна линија која ће се повући на терену, тако да прелази преко коте 666 (Пољана) и сече железницу између Малестига и Фаака;

одатле, на Исток-Југо-Исток, затим на Северо-Исток до коте 1929 (Гишова):

вододелница између басена Драве на северу и Саве на Југу;

Одатле, на Северо-Исток па до коте 1054 (Стројна):

једна линија која ће се повући на терену тако да иде у опште узев Западном међом басена Мисе прешавши преко кота 1558, 2124, 1185;

одатле, на Северо-Исток до коте 1522 (Хинер-Когл):

једна линија која ће се повући на терену тако да сече Драву Јужно од Лаваминда;

одатле, на запад па до коте 842 на 1 километар Западно од Карспарштајна:

једна линија која ће се повући на терену тако да прелази Северно од Лаваминда;

одатле, па до коте 1899 (Шпајк-Когл):

Северо-Источна административна међа среза (дистрикта)

Фелкермаркта;

одатле, на Југо-Запад па до реке Гурке:

Северо-Западна административна међа среза (дистрикта)

Фелкермаркта;

одатле, на Југо-Запад па до једне тачке на административној међи Западно од коте 1075 (Штајнбрух Когл):

једна линија која ће се повући на терену, тако да прелази преко коте 1076;

одатле, на запад па до једне тачке која ће се изабрати близу коте 725 на десет километара од прилике на Северо-Западу од Клагенfurта;

административна међа између срезова (дистриката) Светог Вајта и Клагенfurта;

одатле, до коте 871 која је послужила као полазна тачка овог описа:

једна линија која ће се повући на терену, тако да прелази преко кота 815 (Фрајденберг), 1045 (Галинберг) и 1069 (Таубенбихел).

Члан 50. — Да би се плебисцит могао извести, област Клагенfurта биће подељена на две зоне: прва зона на Југу и друга зона на Северу од једне попречне линије, чији опис следује:

од тачке где се Западна међа области одваја од Драве ка Северу па до једне тачке од прилике на један километар Источно од Розега (Свети Микаел):

ток Драве у низводном правцу;

одатле, на Северо-Исток па до западног крајњег дела језера Верта на југу од Велдена:

једна линија која ће се повући на терену; одатле, на Исток па до тачке где река Гланфурт изилази из језера Верта: средина линија овог језера;

одатле, на Исток до њеног утока у реку Глану:

ток Гланфурта у низводном правцу;

за тим на Исток до њеног утока у Гурку:

ток Глане у низводном правцу;

одатле, на Северо-Исток до тачке где северна међа области Клагенfurта пресеца реку Гурку:

Ток Гурке.

Област Клагенfurта биће стављена под надзор једне комисије чији је задатак да ту припреми плебисцит и да јој обезбеди непристрасну управу. Ова ће комисија бити овако састављена: четири члана од којих ће по једног поставити Сједињене Државе, Велика Британија, Француска и Италија, једног Аустрија, једног држава Срба-Хрвата-Словенаца; аустријски члан учествоваће у већању комисије само онда када се то већање буде односило на другу зону, члан српско-хрватско-словеначки само онда када се оно буде односило на прву зону. Одлуке комисије доносиће се већином гласова.

Другу зону заузеће аустријске трупе и управљаће њоме по општим правилима аустријског законодавства.

Прву зону заузеће трупе државе Срба-Хрвата-Словенаца и управљаће њоме по општим правилима законодавства те државе.

И у једној и у другој зони трупе, исто тако аустријске као год и српско-хрватско-словеначке, свешће се на онај број који комисија буде сматрала као потребан за одржање реда,

и оне ће се старати о извршењу свог задатка под надзором ове комисије. Ове групе замениће у најкраћем времену полицијски органи регрутовани у овим крајевима.

Задатак комисије биће да припреми гласање и да предузме све мере које нађе за потребно да му обезбеди слободу, искреност и тајност.

У првој зони плебисцит ће се извршити за три месеца од ступања у важност овога уговора и на дан који утврди комисија.

Ако гласање буде у корист државе Срба-Хрвата-Словенаца, плебисцит ће се у другој зони извршити за три недеље после објаве резултата у првој зони и на дан који утврди комисија.

Ако, на против, у првој зони гласање буде у корист Аустрије, неће се приступити никаквом плебисциту у другој зони, и целокупна област остаће коначно под аустријским суверенством.

Свако лице, без обзира на пол, имаће право гласања, ако испуни ове услове:

- а) да има пуних 20 година на дан 1. јануара 1919;
- б) да се 1. јануара 1919. његово обично место становања налази у зони подвргнутој плебисциту;
- в) да је рођено у реченој зони, или да има, из времена пре 1-ог јануара 1912. обично место становања или завичајно право (*pertinenza*).

Резултат гласања одредиће се према већини гласова у целокупности сваке зоне.

При закључењу сваког гласања, комисија ће саопштити резултат Главним Силама савезничким и удруженим, а у исто време и један подробан извештај о гласачким радњама и објавиће га.

Ако је гласање испало, било у првој зони, било у обема зонама, у корист улажења у састав државе Срба-Хрвата-Словенаца, Аустрија изјављује већ од сад, у колико се ње тиче, да се одриче у корист државе Срба-Хрвата-Словенаца, и у мери која одговара резултату гласања, свих права и основа потраживања на те територије. По споразуму с комисијом, Влада српско-хрватско-словеначка моћи ће на реченим територијама коначно установити своју власт.

Ако је гласање испало у корист Аустрије у првој или у другој зони, аустријска Влада, по споразуму с комисијом имаће могућност да коначно успостави своју власт на целој територији области Клагенфурта или у другој зони, према резултату.

Чим, према резултату, управу земље овако обезбеди било држава Срба-Хрвата-Словенаца, било Аустрија, престаће власт комисије.

Трошкове комисије поднеће пола Аустрија а пола држава Срба-Хрвата-Словенаца.

Члан 51. — Држава Срба-Хрвата-Словенаца прима све прописе, усвајајући да се они унесу у један уговор са Силама

савезничким и удруженим, које те Силе буду сматрале као потребне ради заштите у држави Срба-Хрвата-Словенаца интереса оних становника који се од већине становништва разликују по раси, по језику или по вери.

Држава Срба-Хрвата-Словенаца усваја такође, да се у један уговор са Главним Силама савезничким и удруженим унесу прописи које те Силе буду сматрале као потребне ради заштите слободе транзита и један правичан режим за трговину других народа.

Члан 52. — Сразмера и природа финансијских терета некадашње Аустријске Царевине, које ће држава Срба-Хрвата-Словенаца имати да поднесе због територије која се ставља под њено суверенство, утврдиће се саобразно члану 203. Деветог дела (финансијске Клаузуле) овога уговора.

Доцније конвенције расправиће сва питања која овај уговор не буде расправио, а која би уступање речене територије могло изазвати.

Поред тога, уз горње одредбе, Савезничке силе су истовремено донеле и један одвојен Уговор између њих и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, са којим је Краљевина „дефинитивно ослобођена обавеза садржаних у чл. 35. Берлинског Уговора од 13. јула 1878. године.“ Те одредбе гласе:

Члан 1. — Држава Срба, Хрвата и Словенаца обавезује се да одредбе из чланова од 2. до 8. ове главе буду признате као основни закони, да никакав закон, никаква уредба и никаква званична радња не буду у противречности или опреци са тим одредбама и да се њима не може противставити ниједан закон, ниједна уредба и ниједна званична радња.

Члан 2. — Држава Срба, Хрвата и Словенаца обавезује се да свима становницима да пуну и потпуну заштиту живота и слободе без обзира на порекло, народност, језик, расу или веру.

Сви становници Државе Срба, Хрвата и Словенаца имаће право на слободно вршење, како јавно тако приватно, сваке вере, религије или веровања, чије исповедање неће бити у супротности са јавним поретком и моралом.

Члан 3. — Са резервом ниже поменутих уговора, Држава Срба, Хрвата и Словенаца признаје као српско-хрватско-словеначке припаднике пуноправно и без икаквих формалности, аустријске, угарске или бугарске припаднике који на дан ступања у важност овог уговора имају, према даном случају, било свој домицил било своје завичајно право (*pertinenza*, *Heimatsrecht*) на територији, која је призната или која ће бити призната као саставни део Државе Срба, Хрвата и Словенаца на основу уговора са Аустријом, Угарском или Бугарском или на основу сваког другог уговора закљученог у циљу регулисања садашњих питања.

Међутим лица о којима је горе реч, ако су старија од осамнаест година, имаће право да, под условима предвиђеним поменутиим уговорима, оптирају за свако друго држављанство, које им је на расположењу. Опција мужа повући ће опцију жене, а опција родитеља повући ће опцију деце млађе од осамнаест година.

Лица која су употребила горе поменуто право опције биће дужна да у року од дванаест месеци који следеју њиховој опцији, пренесу свој домицил у државу за коју су оптирале. Иста лица су слободна да сачувају непокретна добра, која имају на територији Државе Срба, Хрвата и Словенаца. Она могу са собом понети своја покретна добра сваке врсте. У том погледу неће се оптерећивати никаквим извозним царинама.

Члан 4. — Држава Срба, Хрвата и Словенаца признаје као припаднике српско-хрватско-словеначке пуноправно и без икаквих формалности, лица аустријског, угарског или бугарског држављанства, која су рођена на поменутој територији од родитеља који на тој територији имају према даном случају било свој домицил било своје завичајно право (*pertinenza*, *Heimatsrecht*), па и ако она сама на дан ступања у важност овог уговора немају на њој било свој домицил било, према даном случају, своје завичајно право.

Међутим, у року од две године од дана ступања у важност овог уговора, та лица моћи ће изјавити пред надлежним властима српско-хрватско-словеначким у месту становања, да се одричу српско-хрватско-словеначког држављанства и онда ће престати да се сматрају као припадници српско-хрватско-словеначки.

У том погледу мужевљева изјава сматраће се да важи и за жену, а изјава родитеља сматраће се да важи за децу млађу од осамнаест година.

Члан 5. — Држава Срба, Хрвата и Словенаца обавезује се да не чини никакве сметње вршењу права опције, предвиђеног уговорима закљученим или који се имају закључити између савезничких и удружених Сила, с једне стране, и Аустрије, Бугарске или Угарске, с друге стране, а који допуштају заинтересованима да стекну српско-хрватско-словеначко држављанство.

Члан 6. — Држављанство српско-хрватско-словеначко добиће пуноправно самим фактом рођења на територији Државе Срба, Хрвата и Словенаца, свако лице, које се не може позвати ни на које друго држављанство по рођењу.

Члан 7. — Сви припадници српско-хрватско-словеначки биће једнаки пред законом и уживаће иста грађанска и политичка права без обзира на расу, на језик или на веру.

Разлика у религији, верском уверењу или вероисповести не сме да смета ниједном припаднику српско-хрватско-словеначком у уживању грађанских и политичких права, нити нарочито за пријем у јавне службе, звања и почести, или за вршење разних занимања и индустрија.

Никакво ограничење неће се прописати против слободе употребе ма којег језика од стране сваког српско-хрватско-словеначког припадника било у приватним и трговачким односима, било у погледу вере, штампе или за издања сваке врсте, било на јавним зборовима.

И поред установе једног званичног језика од стране Владе Срба, Хрвата и Словенаца, даће се умесне олакшице, српско-хрватско-словеначким припадницима других језика, а не званичног, да се могу послужити својим језиком, било усмено било писмено, пред судовима.

Члан 8. — Српско-хрватско-словеначки припадници, који образују етничке, верске или језичне мањине, уживаће исто поступање и исте гаранције правно и фактички које и остали српско-хрватско-словеначки припадници. Они ће, на име, имати иста права као и други да о свому трошку подижу, управљају и надзиравају добротворне, верске, и социјалне установе, школе и друге васпитне заводе, с правом да се ту служе слободно својим језиком и слободно исповедају своју веру.

Члан 9. — У погледу јавне наставе, у варошима и срезovima (districts) у којима станују у знатној мери српско-хрватско-словеначки припадници других језика, а не званичног, Влада Срба, Хрвата и Словенаца даће сходне олакшице да би се деци тих српско-хрватско-словеначких припадника обезбедила настава у основним школама на њиховом сопственом језику.

Ова одредба неће спречити Владу Срба, Хрвата и Словенаца да уведе наставу званичног језика као обавезну у поменутиим школама.

У варошима и срезovima (districts) настањеним у знатној мери припадницима српско-хрватско-словеначким, који припадају мањинама етничким, по вери или језику, овим ће се мањинама осигурати правичан удео у искоришћавању и додељивању оних сума, које би из јавних фондова државним буџетом општинским или другим буџетима могле бити намењене васпитним, верским или добротворним циљевима.

Одредбе овог члана важиће само за територије додељене Србији или Држави Срба, Хрвата и Словенаца после 1. јануара 1913. године.

Члан 10. — Држава Срба, Хрвата и Словенаца пристаје да за Муслимане, у колико се тиче њиховог породичног и личног статуса, донесе одредбе које допуштају да се та питања регулишу по муслиманским обичајима,

Влада Срба, Хрвата и Словенаца предузеће кораке да се наименује Реис-ил-Улема,

Влада Срба, Хрвата и Словенаца обавезује се да пружи заштиту џамијама, гробљима и другим верским установама муслиманским. Даће се све потребне олакшице и дозволе верским задужбинама (вакуфима) и верским или добротворним муслиманским установама, које већ постоје, и Влада Срба, Хрвата и Словенаца неће за стварање нових верских и добро-

творних установа ускратити ниједну од потребних олакшица, које су загарантоване другим приватним установама те врсте.

Члан 11. — Влада Срба, Хрвата и Словенаца слаже се с тиме да у колико се одредбе горњих чланова односе на лица која припадају мањинама по раси, вери или језику, те одредбе представљају обавезе међународног значаја и да оне буду стављене под гаранцију Друштва Народа. Оне се не могу мењати без пристанка већине Савета Друштва Народа. Сједињене Америчке Државе, Британско Царство, Француска, Италија и Јапан обавезују се да неће одрећи свој пристанак за сваку измену тих чланова, за коју би се у прописаној форми сложила већина Савета Друштва Народа.

Држава Срба, Хрвата и Словенаца, пристаје на то да ће сваки члан Савета Друштва Народа имати право да упозори Савет на сваку повреду или опасност од повреде ма које од тих обавеза, и да ће Савет моћи предузети мере и дати упутства, који буду изгледали подесни и ефикасни у датој прилици.

Држава Срба, Хрвата и Словенаца пристаје даље на то да се у случају разлике у мишљењу између Државе Срба, Хрвата и Словенаца, с једне стране, и ма које Главне Силе савезничке и удружене, или ма које друге Силе, Члана Савета Друштва Народа, с друге стране, у питањима правним и фактичким, која се тичу ових чланова, та разлика сматра као спор међународног карактера сходно одредби чл. 14. Пакта о Друштву Народа. Држава Срба, Хрвата и Словенаца пристаје да се сваки спор те врсте, ако то друга страна захте, изнесе пред Стални Међународни Суд. Одлука сталног Суда биће без апелате и имаће исту снагу и важност, коју имају одлуке донесене на основу чл. 13. Пакта.

Члан 12. — До закључења нових Уговора и Конвенција Државу Срба, Хрвата и Словенаца обавезиваће пуноправно сваки уговор, конвенција или споразум у којима су Србија, с једне стране, и једна ма која од Главних Сила савезничких и удружених, с друге стране, биле стране уговорнице на дан 1. августа 1914. или после тога датума и исто тако све обавезе, које је примила Србија према Главним Силама савезничким и удруженим пре и после тога датума.

Члан 13. — Држава Срба, Хрвата и Словенаца се обавезује да неће закључити никакав уговор, конвенцију или споразум као и да неће предузети никакве мере, које би је спречиле да узме учешћа у ма којој Општој Конвенцији која би се могла закључити под покровитељством Друштва Народа у циљу правичног поступања са трговином других Држава за време једног периода од пет година од дана ступања у важност овога Уговора.

Држава Срба, Хрвата и Словенаца обавезује се такође да ће проширити на све савезничке и удружене државе сваку олакшицу или привилегију, коју би могла, у току истог периода од пет година, дати, у царинском погледу, ма којој држави са којом су, од месеца августа 1914. савезничке и удружене

Државе биле у рату, или свакој другој Држави која би, сходно члану 222. Уговора са Аустријом, имала са том државом нарочите царинске погодбе.

Члан 14. — До закључења горе поменуте опште конвенције, Држава Срба, Хрвата и Словенаца се обавезује да ће на исти начин, на који поступа са својим бродовима или са бродовима држава највише повлашћених, поступати и са бродовима и свих савезничких и удружених Држава које признају исти положај српско-хрватско-словеначким бродовима.

Изузетно од ове одредбе признаје се изречно право Држави Срба-Хрвата-Словенаца као и свакој другој држави савезничкој или удруженој да свој промет који се врши каботажом резервише за националне бродове.

Осим тога Силе савезничке и удружене пристају да не траже на основу овога члана користи из споразума, које би односно каботаже између пристаништа у Јадранском Мору могле закључити Државе, примаоци територија, које су раније припадале аустро-угарској монархији.

Члан 15. — Док се под заштитом Друштва Народа не закључи општа конвенција у циљу обезбеђења и одржања слободе саобраћаја и транзита, Држава Срба-Хрвата-Словенаца се обавезује да на својој територији, рачунајући ту и територијалне воде, да слободу транзита лицима, роби, бродовима, колима, вагонима и поштанским службама, који долазе из које било савезничке или удружене Државе или су тамо упућени и да им призна, у погледу олакшица, терета, ограничења као и у сваком другом погледу, положај повољан бар у толикој мери у коликој мери то признаје лицима, роби, бродовима, колима, вагонима и поштанским службама српско-хрватско-словеначким или ма којег другог држављанства, порекла, увоза или сопствености, који уживају повлашћенији положај.

Сви терети на овај транзитни пренос на територији Државе Срба-Хрвата-Словенаца морају бити умерени с обзиром на услове промета. Робе у транзиту биће ослобођене свих царина и других сличних такса.

За транзитни промет преко Државе Срба-Хрвата-Словенаца и између Државе Срба-Хрвата-Словенаца и које било Државе савезничке и удружене закључиће се заједничке тарифе о директним путничким картама и директним возним листовима, ако би дотична Сила савезничка или удружена то тражила. Слобода транзита обухватиће и службу поштанску, телеграфску и телефонску.

Разуме се по себи да ни једна држава савезничка или удружена неће имати право тражити за себе повластице из ових одредаба за онај део своје територије на коме се не признаје у овом погледу реципроцитет у поступању.

Ако се у року од пет година од дана ступања у важност овог уговора горе поменута општа конвенција не би закључила под покровитељством Друштва Народа, Влада Срба, Хрвата и Словенаца имаће право да у свако доба укине одредбе овога

члана под условом да на дванаест месеци раније извести Главни Секретаријат Друштва Народа.

Члан 16. — Сва права и повластице, признате у претходним члановима Силама савезничким и удруженим, признају се такође и свима Државама, члановима Друштва Народа.

Овај уговор, рађен на француском, енглеском и италијанском, а за који ће француски текст бити пуноважан у случају несугласице, биће ратификован и ступиће у важност у исто време кад и Уговор о миру са Аустријом.

Ратификација ће се депоновати у Паризу.

2.) Уговор, закључен између свих Савезничких држава и Бугарске у Неји на Сени 27. новембра 1919. године. Нова граница између Бугарске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца регулисана је на овај начин:

Чл. 27. — Од утока Тимока у Дунав, заједничка тачка трима границама Бугарске, Румуније и Државе Срба, Хрвата и Словенаца, ка југу па до једне тачке која ће се изабрати на току реке Тимока, у близини коте 38 западно од Брегова:

ток Тимока узводно;

одатле, ка југо-западу па до тачке источно од В. Извора, где се некадашња граница између Србије и Бугарске сустиче са реком Безданицом:

линија која ће се повући на терену тако да прелази преко кота 274 и 367, да, у опште, иде вододелницом басена Тимока на северо-западу и Тополовице и Делејне на југо-истоку, остављајући држави Срба, Хрвата и Словенаца места Којилово, Сипиково и Халово (као и друм који везује та два места), а Бугарској места Брегово, Ракитницу и Козово;

одатле ка југу па до коте 1720 на 12 километара од прилике на западу-југо-западу од Берковице;

некадашња граница између Бугарске и Србије;

одатле, ка југо-истоку на даљини од прилике 1 килом. 500 па до коте 1929 (Сребрна гл.):

линија која ће се повући гребеном Ком-Балкана;

одатле, ка југо-југо-западу па до коте 1109 (на Видлић Гори јужно од Влковије);

линија која ће се повући на терену тако да прелази преко кота 1602 и 1344 и источно од Грн. Криводола и да сече реку Комстицу на 1 километар 500 од прилике узводно од Дл. Криводола;

одатле, па до једне тачке на друму Цариброд—Софија непосредно на западу од раскрснице са друмом из Калотине;

линија која ће се повући на терену тако да пролази источно од Мезгоса, западно од Стаминаца, источно од Бребевнице па котом 738 северо-источно од Липинаца;

одатле, ка западу-југо-западу па до једне тачке која ће се изабрати на току реке Лукавице на 1 килом. 100 од прилике северо-источно од Сливнице;

линија која ће се повући на терену;

одатле, ка југу па до утоке Лукавице западно од Визана у реку на којој лежи село Дл. Невља:

ток Лукавице узводно;

одатле, ка југо-западу па до утоке једног потока у реку Јабланицу, западно од Врабца:

линија која ће се повући на терену тако да прелази преко коте 879 и да сече друм из Трна у Цариброд непосредно на југу од раскрснице тога друма са правим путем из Трна у Пирот;

одатле, ка северу па до утоке Јабланице и реке Јерме (Триска): ток Јабланице;

одатле, ка западу па до једне тачке која ће се изабрати на старој граници у испадном делу близу Дешчаног кладенца:

линија која ће се повући на терену тако да иде гребеном Руј Планине и прелази преко кота 1199, 1466 и 1706;

одатле, ка југо-западу па до коте 1516 (Голема Рудина), на 17 километара од прилике западно од Трна;

некадашња бугарско-српска граница;

одатле, ка југу па до једне тачке која ће се изабрати на реци Јерми (Триска) источно од Стрезимироваца;

линија која ће се повући на терену;

одатле, ка југу па до реке Драговиштице непосредно изводно од утоке река близу коте 672:

линија која ће се повући на терену тако да прелази, западно од Ђинковаца, преко кота 1112 и 1329, да иде гребеном вододелнице између басена реке Божичке и Мељанске и да прелази преко кота 1731, 1671, 1730 и 1058;

одатле, ка југо-западу па до некадашње бугарско-српске границе на коти 1333, на 10 километара од прилике северо-западно од тачке где друм из Криве Паланке у Ђустендил ту границу сече;

линија која ће се повући на терену тако да иде вододелницом између Драговиштице на северо-западу, Ложнице и Соволштице на југо-истоку;

одатле, ка југо-истоку па до коте 1445 на Малеш Планини југо-западно од Добрилака;

некадашња бугарско-српска граница;

одатле, ка југу-југо-западу, до брда Тумбе (кота 1253) на Беласици Планини, на тремеђи између Грчке, Бугарске и Државе Срба-Хрвата-Словенаца;

линија која ће се повући на терену тако да прелази преко коте 1600 на Ограђен Планини, да иде источно од Стинека и Бадилена, западно од Бајкова, да сече Струјицу на 3 километра од прилике источно од коте 177 и да пролази источно од Габринова.

3.) Уговор, закључен између свих Савезничких држава и Угарске у Трианону 4. јуна 1920. године. Нова граница између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца била је утврђена по следећој линији:

Чл. 27 — Од горе назначене тачке (од Токе) ка истоку па до коте 313, од прилике на 10 километара јужно од Ст. Готхарда:

Линија, која ће се повући на терену тако да иде у главном линијом која дели басен Рабе, на северу, од басена Муре, на југу;

Одатле ка југу па до коте 295 (од прилике на 16 километара северо-источно од Мурасомбат-а):

Линија, која ће се повући на терену тако да пролази источно од места Нађидолањи, Ориходош са железничком станицом, Капорнак, Дожокошфа и Кишсердахељи, а западно од Котормања и Сомороца па преко коте 319 и 291:

Одатле ка Југо-истоку па до коте 209, од прилике на 3 километра западно од Немешнепа:

Линија, која ће се повући на терену тако да у главном иде линијом што одваја басене Немешнепа, на северу, од Кебеле, на југу;

Одатле ка југо-југо-истоку па до тачке која ће се одредити на Лендвн јужно од коте 265:

Линија, која ће се повући на терену тако да пролази источно од места Кебелесентмартон, Житкец, Генгерхаза, Хидвег, Чента, Пинце, а западно од Лендвајакабфе, Бедехазе, Габорјанхазе, Денеша, Лендва-Ајфалу-а:

Одатле, ка југо-истоку;

Ток Лендвн низ воду;

За тим, ток Муре низ воду;

За тим, све до тачке где се она састаје са некадашњом границом Хрватске и Славоније, од прилике на 1 километар и 500 м. узводно од железничког моста између Бекењеша и Копронце:

Ток Драу-е (Драве) низ воду;

Одатле, ка југо-истоку па до тачке, која ће се одредити од прилике на 9 километара источно од Михољацдољња-а:

Некадашња административна граница, између Угарске и Хрватске-Славоније, исправљена тако да оставља потпуно на угарском земљишту потпуно железничку пругу Бекењеш—Барч заједно са станицом Гола;

Одатле, ка истоку па до коте 93, од прилике на три километра југо-западно од Барањавара:

Линија, која ће се повући на терену тако да пролази северно од места Торјанц, Леч и Бенге, а јужно од Кашада, Беремнда са железничком станицом и Илочке;

Одатле, ка северо-истоку па до тачке на току Дунава која ће се одредити на терену од прилике на 8 километара северно од коте 169. (Кишкесег):

Линија, која ће се повући на терену тако да пролази западно Барањавара, Фехерцеглака и да оставља Држави Срба-Хрвата-Словенаца железничку пругу, која спаја обадва места непосредно на распутници северно од Барањавара и од Даљока, а источно од Иван-Дарде, Шарока, Удвара и Изабелафелда (заједно са његовом железничком пругом);

Одатле, ка истоку-северо-истоку, па до тачке на току Киђоша од прилике на 3 километра источно-југо-источно од станице Бачма-дараш:

Линија, која ће се повући на терену, тако да пролази између места Херцегсанта и Берек, па за тим иде у главном током Киђоша но обилазећи са севера Риђичу;

Одатле, ка истоку-северо-истоку па до тачке која ће се одредити на рукавцу Тисе (Тајсе) од прилике на 5^{1/2} километара источно-северо-источно од станице Хоргош:

Линија, која ће се повући на терену, тако да пролази јужно од Кун-Баје, да сече железничку пругу од Суботице до Бачалмаша од прилике на 1 километар 500 источно од станице Чикерије, да сече железничку пругу од Суботице до Кишкунхалаша од прилике на 5 километара јужно од станице Келебије и да пролази северно од Хоргоша и његове железничке станице, а јужно од Реске—Сентмихал-љителека;

Одатле, ка југо-истоку па до Тисе:

Средња линија рукавца;

Одатле, уз воду од прилике 5 километара па до тачке која ће се на терену одредити:

Ток Тисе;

Одатле, у главном ка истоку па до тачке, која ће се одредити на терену од прилике на 4 километра југо-западно од станице Кишсомбора, од прилике источно-југо-источно од коте 84 и југо-југо-западно од коте 83, а која је заједничка трима границама Румуније, Угарске и Државе Срба-Хрвата-Словенаца:

Линија, која ће се повући на терену и која прелази између места Бала и Осентивана и између Обеб-а и Кибеказе.

4.) Уговор, закључен између Главних Сила савезних и удружених и Пољске, Румуније, Државе Срба, Хрвата и Словенаца и Државе Чехо-Словачке о извесним границама ових држава 10. августа 1920. године у Севру. Гранична линија између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Румуније утврђена је овако:

Чл. 3. — Од заједничке тачке трију граница Румуније, Угарске и Државе Срба, Хрвата и Словенаца, која ће се изабрати на терену на 4 километара од прилике југо-западно од станице Кишсомбор и близу на Исток-Југо-Исток од коте 84 и на Југ-Југо-Запад од коте 83, у главном правцу Југо-Истока, до тачке на железничкој прузи Жомбоља—Ловрин на 3 километра од прилике северно од Жомбоље:

Линија која ће се одредити на терену и пролази источно од Пустакерестур, западно од Поргања и од Болгартелена; затим између Валкања на Исток и железничке пруге Велика Кикинда—Сегедин на Запад, затим између Маријенфелда (Марија Фелд) и Мокрина, на Исток од Накофалве и од Селтура (Сентборбала), на Запад од Банат-Комлоша (Нађ-комлош) и Остерна (Кишкомлош);

одатле на Југ и до тачке на току Тамиша, која се налази између Шурјана и Боке на 6 километара од прилике јужно од Модоша:

линија која ће се одредити на терену, која сече железничку пругу Темншвар—Велика Кикинда између Жомбоља (Хацфелд) и Бер-намоша и која пролази између Кларије и Хорват-Кеча (Кеча), на Запад од Отелека, Јаношфелда и Пардања; на Исток од Тамишфалва и Фел-шеитебе, између Интванфелда и Модоша;

одатле у главном правцу Југо-Истока и до тачке која ће се обратити између Јама и Миркоца на железничкој прузи Караијесене—Оравицабања;

линија која ће се одредити на терену и пролази северно од Канака између Сеченфалва и Торонталујфалве, између Зичифалве и Најгај, између Вершецват и Темешмора, између Кисшама, Најсереда, Темешкуташа и Марктелке на Запад и Најсама, Лацунаша и Коморнока (Коморице) на Исток; између Темешцелеша и Варадие, између Чорда и Алшоварања;

одатле на Југо-исток и до тачке која ће се обратити на току Нере, на 1 километар од прилике источно од пута између Кушња и Златице (Нераарањош);

линија која ће се одредити на терену и пролази између Крушице (Кертед) и Николинца (Миклошхаза), заобилазећи источно коту 234 и место Ребенбург (Селешхеђ), а затим се окреће на Запад—Југо-Запад тако да допушта подизање нормалне железничке пруге између Златице и Петрилова на румунској територији и у долини Нере;

одатле низводно и до ушћа Нере у Дунав;

ток Нере;

одатле на Југо-Исток и до ушћа Тимока у Дунав;

главни канал пловидбе на Дунаву;

То ушће је трмеђа Бугарске, Румуније и Државе Срба, Хрвата и Словенаца.

5.) Пошто Конгрес Главних сила савезних и удружених, и поред свих напора најјачих његових представника (Вилзон и Клемансо), није био у стању да савлада тешкоће и да уреди односе између Италије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, било је остављено да оне саме међу собом постигну споразум и регулишу сва спорна питања. На крају крајева, после много устезања и наметања, дошло је до извесног компромиса, и ако су и по њему остале многе живе ране отворене и ни мало залечене. Мањи је, бар моментано и поред свога осведоченог права, морао и сувише попустити већему, без обзира и на квантитет и на квалитет узамне националне снаге... и тако је дошло до *Уговора, закљученог између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Италије у Рајалу 12. новембра 1920. године*. Све одредбе тога Уговора гласе:

Чл. I. — Између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Италије одређена је следећа граница:

Од виси Пећ (кота 1511), који је заједнички трима границама: Италије, Аустрије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, до виси Јаловец (кота 2643) линија која ће бити одређена на терену са општим правцем север—југ и која води преко коте 2272 (пл. Поница). Од виси Јаловец (кота 2643) линија која води водомеђом између слива Соче и Саве Коренске до виси Триглава (Trigorno) (кота 2863); затим водомеђом између слива Соче и Саве Бохвинске до северисточних падина

виси Можица (к. 1602) преко кота 2348 (Лепатица), 2003 (Лавшевица), 2086 (Кук).

Од северисточних падина виси Можица до источних падина виси Порвен (1632), линија која ће се одредити на терену са општим правцем север—југ.

Од источних падина виси Порвена (к. 1632) до западних падина виси Блегоша (к. 1561) линија која ће бити одређена на терену са општим правцем запад—исток остављајући насељено место Даучеха Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а Новаке Д. Италији.

Од западних падина Блегоша (к. 1562) до источних падина виси Бевк (к. 1050), линија која ће бити одређена на терену са општим правцем северисток—југозапад, остављајући насељена места Лесковца Копачница и Заводен Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а оба прелаза Подланиша Италији.

Од источних падина виси Бевк (к. 1050) до одмах западно од насељеног места Хотедражеца, линија која ће бити одређена на терену и која оставља насељена места Јаворјудол, Жири, Опале, Хлевиште, Ровте, Хотедражицу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а Прапретно брдо (к. 1006), насељена места Бресник, Вресник, Завратец, Медвеће брдо Италији.

Затим до насељеног места Зелше, линија која у почетку води западно од рова поред колског пута Хотедражица—Планина, остављајући насељена места Планина, Уец, Желше и Ракек Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Од насељеног места Зелше до Чабранска, линија која ће бити одређена на терену са општим правцем северозапад—југоисток која води прво источним падинама виси Јаворник (к. 1268), остављајући насељена места Долења Вас, Долење Језеро и Оток Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а врхове кота 875, 985, 963 Италији; затим источним падинама Бичке Горе (к. 1238) и Плеће Горе (к. 1667), остављајући Италији насељена места Лескова Долина; затим сече рачву пута код коте 912, западно од Сходника, пролази источно од рачве пута код коте 1146, источно од Цифри к. 1399 и долази од Чабранске, која остаје на италијанској територији заједно са колским путем који води источним падинама Снежника.

Од Чабранске до Грижа (к. 502), линија која ће бити одређена на терену са општим правцем северисток—југозапад, која пролази источно од виси Третеника (к. 1243) преко коте 817, југоисточно од Сухова, пролази јужно од Жидовја (к. 660), затим источно од Грижа (к. 502) остављајући насељена места Клану и Брезу Италији, а Студену Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Од Грижа (к. 502) до границе са државом Ријеке, линија која ће бити одређена на терену и која има општи правац север—југ до колског пута Рупа-Кастав, од прилике на пола пута између Јушња и Спинчића, затим сече овај пут и обухвата са запада насељена места Мивери и Тринаестићи, која остају Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, излази на колни пут Матуље—Каста узводно од рачве источно од Матуље. Излази затим на пут Ријека—Кастав на северну границу словенске државе Ријеке, а тачно на северну ивицу насељеног места Рубени

(рачва сеоског пута код Томатића, од прилике 500 мет. јужно од раскрснице западно од Каства).

Али док не буду израђени на италијанској територији редовни саставци путова, употреба поменутих колских путова и раскрсница западно од Каства биће потпуно слободна како за Краљевину Италију тако и за државу Ријеку.

Чл. II. — Задар (Zara) са територијом чији опис следује, признају се као саставни део Краљевине Италије.

Територија Задра под италијанским суверенитетом обухвата град и порезне општине (одломке) Арбанаси (Borgo Erizzo) Црно (Cerno) Боканец (Boscagnazzo) и онај део порезне општине (одломка) Дикло, који полазећи од мора, око 700 мет. југоисточно од села Дикло иде правцем пут североистока до коте 66 Гриж.

Засебном конвенцијом утврдиће се све што се односи на извршење овога члана у погледу општине задарске и њених односа са којом и са покрајином Далмацијом и уредиће се узајамни односи између територије додељене Краљевини Италији и остатка територије која је до сада била саставни део исте општине, котара и покрајине, а додељена је Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, обухватајући и праведну поделу покрајинских и општинских добара и односних архива.

Чл. III. — Признају се исто тако као саставни део Краљевине Италије острва Црес (Cres) и Лошињ (Lussino) као и омања острва и грени који се налазе у односним судским котарима, као и омања острва и грени који се налазе у административним границама покрајине Истре у колико је у чл. I. додељена Италији, и острва Ластово (Lagosta) и Пелагужа (Pelagosa) с оближњим острвцима. Сва остала острва, која су припадала бивш. Аустро-угарској Монархији, признају се као саставни део Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Чл. IV. — Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевина Италија признају потпуну слободу и независност државе Ријеке (Fiume) и обвезују се да ће то вечно поштовати.

Државу Ријеке сачињавају.

а) *Corpus separatum*, у садашњим границама града и котара Ријеке (Fiume).

б) део бивше територије Истре, ограничен како следује: на северу линијом која ће бити одређена на терену и која, полазећи непосредно од насељеног места Кастав, излази на границу Корпус Сепаратум-а на друму Св. Матија — Ријека, остављајући насељена места Срдочи и Хости Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и део колски пут северно од железнице која преко Матуља (Matuglie) и раскрснице код коте 377, западно од Каства, води ка Руни у државу Ријеку.

На западу линијом која од Матуља силази ка мору код Прелуке, остављајући железничку станицу и место Матуље на Италијанској територији.

Чл. V. — Границе територије о којима је реч у предњим члановима биће одређене на терену од комисија за разграничавање састављених по пола од делегата Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Италије.

У случају спора, биће умољен председник швајцарске конфедерације за арбитражу која ће бити извршена.

Ради јасноће и веће тачности прилаже се овоме уговору карта у размери од 1:200.000 на којој су нацртани општи правци поменутих граница.

Чл. VI. — Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевина Италија сазваће кроз два месеца од дана кад ступи на снагу овај уговор конференцију састављену од компетентних стручњака обеју земаља. Та ће конференција у најкраћем року поднети обема владама тачне предлоге о свима питањима од утицаја за успостављање најсрдачнијих економских и финансијских односа између двеју земаља.

Чл. VII. — Влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца изјављује да признаје у корист италијанских грађана у Далмацији следеће:

1. Концесије економске природе дате од владе и јавних установа оних држава, које је наследила Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, италијанским друштвима или грађанима и које ово уживају на основу концесијног законског стечених до 12 новембра 1920 год., биће потпуно поштоване, и влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца обвезује се да одржи све обавезе пређашњих влада.

2. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца слаже се у том да ће Италијани који су били до 3 новембра 1918 год., припадници територије бивше Аустро-Угарске Монархије, која је по уговорима о миру са Аустријом и са Угарском и по овоме уговору призната као саставни део Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, имати право опције за италијанско држављанство кроз годину дана од дана ступања на снагу овога уговора и ослобађа их обавеза да свој домицил преносе изван њене територије. Они ће сачувати право на слободну употребу свога језика и на слободно исповедање своје вере са свима повластицама које из тога права произлазе.

3. Докторат и други универзитетски називи које су грађани Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца већ постигли на универзитетима и на другим заводима за више образовање у Италији биће признати од владе Срба, Хрвата и Словенаца као пуноважни на њеној територији и даће им професионална права једнако онима која потичу од доктората и назива стечених на универзитетима или на другим заводима за више образовање у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

Питање о важењу виших наука које држављани италијански буду свршили у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, као и држављани Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Италији биће предмет накнадних предговора.

Чл. VIII. — У интересу добрих интелектуалних и моралних односа између оба народа, влада ће склопити што пре конвенцију у циљу ојачавања интимних узајамних развоја културних односа између ове две земље.

Чл. IX. — Овај је уговор састављен у два примерка, један српско-хрватски, други италијански.

У случају спора биће меродаван италијански текст као језик познат свима пуномоћницима.

У потврду чега горе назначени пуномоћници потписали су овај уговор.

Међутим за све ово време закључивања мира и утврђивања државних граница, за скоро пуне две године, унутрашња политичка ситуација почела је и да се разбистрава и да се мути у једно исто време. Дани општега одушевљења за заједнички рад врло брзо прођоше. Старе разлике међу политичким партијама, и у њима самима, почеше поново да оживљавају и да са старим разлозима стварају нове размирице и тешкоће. Изузев политичких првака из Далмације и Црне Горе сви остали из нових крајева почеше пуном паром да се у партизанству надмећу са својом браћом из Србије. Србијански самосталци, либерали и напредњаци о Ускрсу још 1919. године заједно са једним делом српско-хрватске коалиције и сличним елементима из Словеначке, Далмације, Босне, Војводине, Македоније и Црне Горе образоваше једну јединствену странку, коју у почетку назваше Демократском Заједницом. Степан Радић у хрватским масама већ отпоче своје антидржавне и сепаратистичке агитације. Већина присталица раније социјал-демократске странке беше освојена терористичким бољшевизмом. Најугледнији прваци раније самосталске странке ставише се на чело незнатнога републиканског покрета. Земљораднички покрет отпочиње такође да се развија и да придобија присталице нарочито у Босни и Србији. Једино у радикалној странци као да се врши једна нечујна концентрација. Изузев Косте Стојановића, који јавно приступа новој демократској странци, и Д-р Драгољуба Павловића, који већ и због свога положаја Председника Парламента остаје ван партија све до своје смрти (3. априла 1920.), сви остали радикални дисиденти из времена изгнанства враћају се у своју стару странку, знатно ојачану новим елементима из Босне и Војводине. Због свих тих нових кретања и покрета, и поред заједнице у заједничкој Влади, Привремено Народно Представништво беше убрзо тако рећи потпуно парализовано за сваки већи и озбиљан рад. Наравно да је све то одмах имало одјека и у самој Краљевској Влади, чији је председник, Стојан М. Протић, вршио огромне напоре, да целу националну концентрацију одржи бар до закључења мира. Поред Престолонаследника-Регента Александра, по положају један од његових главних саветника и сарадника на стварању државнога јединства, предајући се фанатично сав тој идеји, он је убрзо доживео тешка разочарања, чак и у својој партији.

Верујући да има већину у Народном Представништву као и да ће са својом хомогеном већином моћи брже и интензивније да свршава многобројне и многоструке државне послове, Демократска Заједница обори Владу Стојана М. Протића и састави

једну *демократско-социјалистичку Владу* (16. августа 1919. године) под председништвом Љубомира М. Давидовића.* Поред осталих послова, ова је Влада прогласила *1. децембар* за државни празник и дефинитивно решила горуће питање о замени круна за динаре по релацији 4 : 1. — Али и демократско-социјалистичка Влада није могла да остане дуго. Њу је на управи државној, 19. фебруара 1920. године, земенила нова Влада Стојана М. Протића, састављена из чланова тако назване *ad hoc* створене идејне *Парламентарне Заједнице*, без демократа и социјалиста. И поред свих нових напора да парламентарни рад изведе, једним целисходним радом, на прави пут, и ова Влада немаде успеха, сем свршавања редовних послова. Интересантно је напоменути, да је за време њенога управљања државним пословима целокупна српска војска, после толико времена од 1914. године, враћена у редовно, мирнодопско, стање.

Већ 17. маја ова друга Влада Стојана М. Протића била је замењена са новом Владом Др Миленка Веснића, која је у исто време била последњи, и ако врло блед, покушај за стварање једне концентрационе Владе. Поред радикала и демократа, у њој су били заступљени и Словенци и Хрвати као и један Црногорац. У овој Влади Стојан М. Протић био је министар припреме за Уставотворну Скупштину, Љуба Давидовић министар унутрашњих дела, Др А. Коропец министар саобраћаја а Др А. Трумбић, министар иностраних дела. На питању израде новог земаљског Устава из ове Владе испадеше: Стојан М. Протић, кога је заменио Др Лазар Марковић, и Љуба Давидовић, на чије је место дошао Милорад Драшковић (18. августа 1920.). Са великим напорима и жртвама ова је Влада једва успела, да у Привременом

* Ова Влада била је састављена овако: Председник Мин. Савета, *Љубомир М. Давидовић*; министар просвете, *Павле Д. Маринковић*; министар финансија, *Д-р Војислав Вељковић*; министар иностраних дела, *Д-р Анше Трумбић*; министар саобраћаја, *Милорад Драшковић*; министар правде и заступник министра за Уставотворну Скупштину, *Коста Тилмошјевић*; министар грађевина, *Велислав Вуловић*; министар унутрашњих дела, *Светозар Прибићевић*; министар пошта и телеграфа, *Д-р Едо Лукић*; министар вера, *Д-р Тугомир Алауовић*; министар социјалне политике и заступник министра народног здравља, *Вишомир Кораћ*; министар трговине и индустрије, *Д-р Алберт Крамер*; министар војни, *генерал Стеван Хаџић*; министар аграрне реформе и заступник министра пољопривреде и вода, *Д-р Фрања Пољак*; министар исхране и обнове земље, *Вилиж Букшек*; министар шума и руда, *Антон Кристан*.

18. октобра 1919. године ова је Влада овако попуњена: Потпредседник Мин. Савета, *Јурај Бјанкини*; министар пољопривреде и вода, *Коста Стојановић*; министар аграрне реформе, *Д-р Хенрих Коцман*; министар припреме за Уставотворну Скупштину, *Д-р Иван Палечек*; министар народног здравља, *Сисаоје Пилешић*.

Народном Представништву спроведе *Закон о избору народних посланика за Уставотворну Скупштину* (2. септембра), који је већ 3. септембра добио највишу санкцију. Избори за Уставотворну Скупштину Краљевим указом су били наређени за 28. новембар 1920. године, а Уставотворна Скупштина сазвана за 12. децембар. Последња седница Привременог Народног Представништва одржана је 22. октобра 1920. године.

Поред званичне посете Престолонаследника — Регента Александра Загребу и Љубљани, у другој половини јуна, и Сарајеву, у другој половини септембра, у овом међувремену до избора за Уставотворну Скупштину свршен је још један врло важан државни и национални посао. Наиме, 12. септембра изашао је указ о успостављењу Српске Патријаршије у Сремским Карловцима, а 17. септембра ова Прокламација Престолонаследника — Регента Александра:

„ПРАВОСЛАВНИМ ХРИШЋАНИМА КРАЉЕВИНЕ ШАЉЕМО НАШ КРАЉЕВСКИ ПОЗДРАВ И ОВУ БЛАГОВЕСТ

Када је велики просветитељ и оснивач независне Српске Цркве Свети Сава, син Стевана Немање „Савакупитеља и обновитеља погнбних стара отачаства свога“ стварањем независне српске Архиепископије и венчањем брата свога Светог Стевана Краљевском круном, учврстио велико дело свог великог и проточивог оца и обезбедио Србији духовну и политичку независност; и кад је под наследницима Немањиним и Савиним у главном извршено уједињење српског народа у једну државу, српска православна црква тада — године 1346. — подигнута је Душаном Силним, а уз сагласност Сабора и по жељи Народа, од Архиепископије на ступањ Патријаршије.

Српска Народна православна црква Св. Саве чувала је народност нашу кроз све векове, а Патријаршија је остала символ народног јединства чак и онда кад се државно јединство распало и од једне постало више српских држава.

„С провашћу српских држава пропала је за неко време и српска црквена независност. Али дух Светог Саве живео је и даље у српској цркви и 1357. би под патријархом Макаријем обновљена Пећска Патријаршија, која је опет и под турским господарством представљала и учврстила духовно и народно јединство православног српског народа. Доцније када је патријарх Арсеније Чарнојевић у XVII веку био принуђен да пређе у Карловце, Српска Патријаршија је продужила благодотворну јеванђелску мисију и национални рад.

„Политичку судбину српског Народа делила је вазда и српска православна црква, тако да је насилно политичко разједињење довело и до насилног црквеног разједињења.

„Сада, када је помоћу Божјом и снагом народа, потпомогнутом огромних жртвала православног свештенства, извршено велико дело народног ослобођења и уједињења у једну државу, представници раздвојених цркава, вођени духом Светог Саве, богоносних и осталих светитеља и доблесних патријарха „Возсијавших в српској

земљи“ прогласили су јединство српске православне цркве и успостављање Српске Патријаршије.

„Потврдивши указом од 17. јуна 1920. године једнодушну одлуку свих српских православних архијереја из Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о уједињењу свих православних цркава Краљевине, Ми данас потврђујемо и одлуку Св. Архијерејског Сабора православне цркве Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и проглашујемо успостављање Српске Патријаршије, извршујући тако и други део Душанова Завета.

„Зато поглавар успостављене Српске Патријаршије има да се зове:

„Српски Патријарх православне цркве Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“.

12. новембра 1920. године састао је се Изборни Сабор ради избора Првог Српског Патријарха успостављене Патријаршије. Изабран је и одмах потврђен архијепископ Београдски и Митрополит Србије, **Њ. В. Димитрије**.

На изборима народних посланика за Уставотворну Скупштину, 28. новембра 1920. године, учествовало је 22 политичке странке и групе, од којих 6 најмањих нису добиле ни један мандат. Укупних 419 мандата посланичких били су овако распоређени: демократска странка 92; радикална странка 91; хрватска сељачка странка 50; комунистичка странка 38; земљорадничка странка 39; хрватска и словеначка пучка странка 27; југословенска муслиманска организација 24; социјал-демократска странка 10; хрватска тежачка странка 7; национална турска организација 8; хрватска заједница 4; републиканска странка 3; хрватска странка права и народна социјална странка по 2; и либерална странка и ван странака по 1. — Две најјаче и несумњиво државотворне странке, радикална и демократска, и поред недоласка у Скупштину хрватске сељачке тзв. Радићеве странке, нису ипак имале апсолутну већину присутнога броја посланичких мандата. Због тога је релативна радикалско-демократска већина била принуђена, још од самога почетка, да се појачава путем компромиса са другима мањим, идејно најближим, политичким групама. Цео рад Уставотворне Скупштине и Уставнога Одбора до краја, као и резултат тога рада — сам Устав, носе на себи печат тога компромиса.

Већ на петом претходном састанку Уставотворне Скупштине (22. децембра 1920. године) после извршене заклетве, за сталнога Председника беше изабран *Dr Иван Рибар*, који Уставотворну Скупштину поздрави са овим енергичним речима:

Господо народни посланици, поносан сам узимајући место председника Конституанте, Уверен сам, да са овога места могу нагласити радост целога нашег народа што смо дочекали састанак Конституанте. Први је то пут у историји нашега

народа, да смо уједињени у једној држави провели у један дан изборе, и да смо се на темељу слободног избора састали у једној Скупштини, која има да донесе Устав нашој држави.

Вековна је жеља нашег народа била, да се ослободи и уједини. Малена слободна Краљевина Србија била је она сила, која је привлачила себи (Бурно пљескање и одобравање у целој Скупштини) угњетаване у неослобођеним крајевима и која је свима у најтежим данима пружала отпорну снагу у борби против тлачитеља. Сви велики наши народни покрети у ослобођеним крајевима имали су или свој почетак или своју материјалну и моралну потпору од наше слободне народне државе Краљевине Србије (Бурно одобравање и пљескање). Илиризам, Штросмајерово Југословенство, па идеја народног јединства, крчили су пут нашем народном уједињењу, јер је постојала вера у заветну задаћу нашег Пијемонта (Тако је! Пљескање).

Јуначким делом наше српске војске (Трокатри узвици: Живела војска! Бурно пљескање; сви посланици устају са својих места и чине овације војсци); наших југословенских добровољаца (Бурно пљескање и узвици: Живели!) а под вођством узвишеног нашег владара Краља и Престолонаследника Краљевића Александра (Бурни и одушевљени узвици: Живели) а уз припомоћ наших савезника испуњени су вековни наши снови, изведено је дело нашег народног ослобођења и уједињења, и тако створена наша држава Срба Хрвата и Словенаца (Узвици: Живела!). Задаћа је ове Уставотворне Скупштине, дакле наша, да ову државу изнутра уредимо, да јој дамо Устав, у којем ће бити декларирано наше народно и државно јединство и фиксирани и загарантовани велики принципи слободе и грађанских права држављана. (Бурно одобравање са пљескањем).

Један од највећих послова у историји наше државе биће безувјетно овај Уставотворне Скупштине. На нама велика је дужност, да Устав чим пре донесемо, да посепешимо консолидацију државе, — јер само тако одговорићемо потпуно у оном позиву, ради којег смо овамо послани по нашим бирачима, и потпуно испунићемо достојно наде наших ослободитеља и уједињитеља. (Узвици: Живела Србија).

На наш рад пазиће будно наш народ коме смо дужни, да чим пре положимо рачун. Будемо ли могли и знали, и ако подељени у партије, да заборавимо за време нашега рада на партиски интерес, а увек пред очима имамо само интерес државе и народа (бурно пљескање), ми ћемо лако и брзо моћи нашим бирачима положити рачун о великом извршеном послу.

Са Уставом и са законима, који су са Уставом у органској свези, учврстићемо наше народно и државно јединство. непријатељи наши гледаће у нашој снази једну консолидовану и за сваки здрави живот и напредак способну државу. (Бурно пљескање). Како год наш народ будно прати наш рад, тако га прати и страни свет. И непријатељи наше државе морају

се нарочито уверити да смо ми Хрвати, Срби и Словенци не само један народ, већ да смо као један народ и државотворни елемент, да и ми умемо уредити своју државу и тако сами одредити своју будућност. (Узвици: Тако је! Пљескање).

Наша држава јесте и има остати важан фактор у међународној утакмици. Наши вањски пријатељи знаду, а наше вањске непријатеље морамо уверити, да је наша држава гарант мира, реда и цивилизације у Европи. (Буран аплауз). Док смо били поцепани, док нисмо били уједињени, био је Балкан увек једно вулканично тло. Европа се бавила решењем балканског питања, ну није га хтела и умела да реши онако, како је праведно и корисно не само по нас, већ и по напредак човечанства. (Гласови: Тако је). Велики светски рат морао је доћи да се остваре наши национални захтеви. Нашим националним уједињењем, остварењем наше државе, решено је ово велико питање и скинуто с дневног реда у Европи. (Буран аплауз).

Подражавањем добрих односа са нама пријатељским државама, а склопљеним савезом са републиком Чехо-Словачком (Гласови: Живели Чеси! Буран аплауз) онемогућена је реституција оне силе, која је подржавала немире и нереде у Европи, која је била непријатељица цивилизације, која је распирила прошли велики светски рат. (Гласови: Тако је). Та сила, која је хтела уништењем славне Краљевине Србије, а уништавањем и заробљењем нашег јуначког српског народа, покопати нарочито наше народно уједињење (Буран аплауз), за вазда је уклоњена, јер ће наша народна консолидована држава, као солидан гарант, ваљано испуњавати своју задаћу.

Наша држава, као таква, моћи ће са успехом водити рачуна и о нашим неослобођеним крајевима. Само онда будемо ли наш позив у овој Уставотворној Скупштини брзо извршили, бићемо јака привлачива сила за нашу неослобођену браћу. Брзим консолидовањем наше државе, стварањем и јачањем свих увјета за напредак државе радићемо најбоље за њихово ослобођење (Гласови: Тако је, Бурни аплауз).

Доношење Устава те свих закона који са Уставом чине органску целину, завест ћемо нови правни ред у нашој држави. Са новим правним редом, који мора одговарати савременим потребама наше државе, нестати ће и старих закона, које су туђи властодршци у нашим ослобођеним крајевима стварали мимо нас и против нас (Буран аплауз). Помоћу тих закона држала нас је туђа сила у поцепаности и владала је против нас. (Гласови: Тако је). Ослободити наш народ робовања овим законима дужност је Конституанте. Ми морамо ову дужност испунити онако часно, као што је часно и наша јуначка српска војска испунила своју дужност, извршивши дело ослобођења и уједињења. (Буран и дуготрајан аплауз).

Господо народни посланици, као избрани Председник Уставотворне Скупштине свестан сам све тежине овог одговорног места. Примивши на себе поверењем вашим ову дужност, обећавам да ћу је савесно испуњавати. Имаћу пред очима

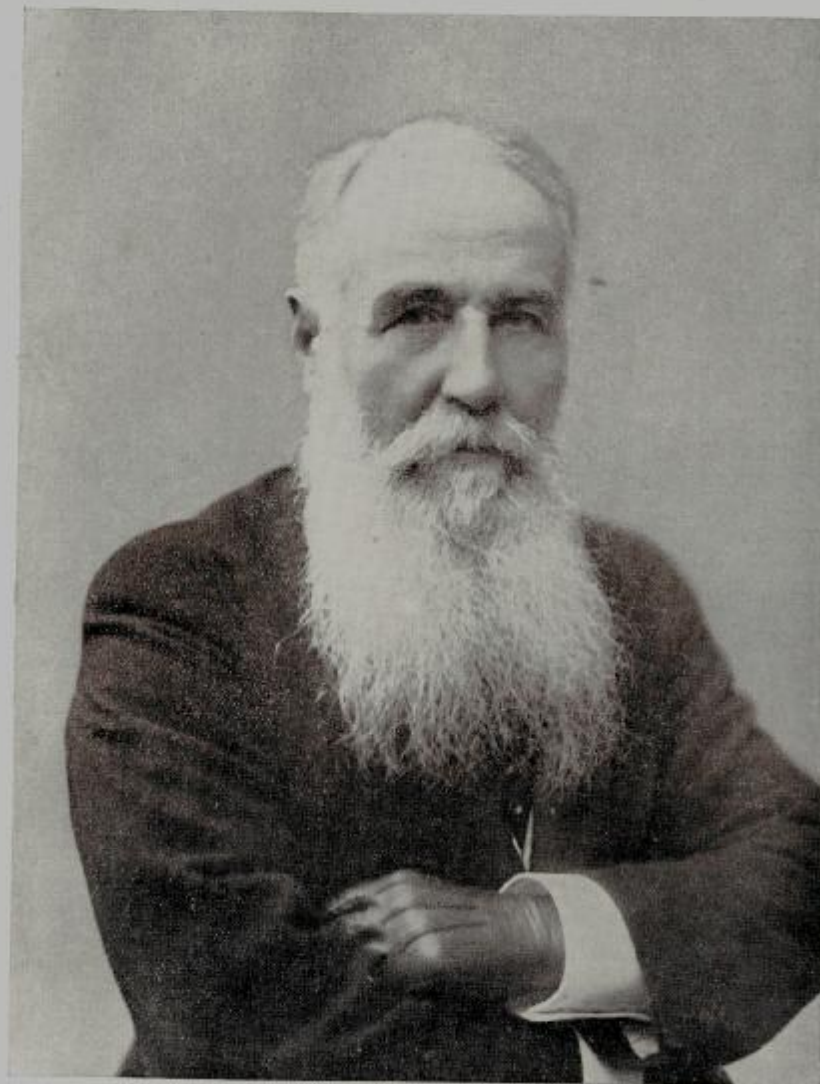
вазда велики задатак ове Уставотворне Скупштине па ћу према њему објективно и непристрасно примењивати Пословник при вођењу скупштинских послова. Изражујем моју захвалност за исказано поверење са искреном молбом, да ме у мом тешком раду помогнете тако, да што пре донесемо Устав нашој држави. (Буран и дуготрајан аплауз. — Једнодушни ускици: Живео председник!).

Господо посланици, још ми је једна дужност на крају, да изјавим топлу захвалност нашем привременом председнику, који је кроз ово време водио председничке послове. (Скупштина бурно поздравља и чини овације г. Пашићу: Са узвицима: „Живео“).

Одмах после конституисања Уставотворне Скупштине приступљено је преговорима за образовање једне коалиционе Владе, која ће имати за главни задатак да спроведе нови Устав кроз Уставотворну Скупштину. 1. јануара 1921. године изашао је Краљев указ о постављењу једне радикално-демократске Владе, под председништвом Николе П. Пашића.* Нешто доцније су у ову Владу ступили: Југословенска муслиманска организација као и словеначки део земљорадничке странке тзв. кметијци. 25. јануара Уставотворној Скупштини је поднет *Нацрт Устава* Краљевске Владе, који је доцније упућен Уставном Одбору. На седници од 31. јануара изабрало је 42 посланика за Уставни Одбор, који се 1. фебруара конституисао и отпочео свој рад. На шесет петој седници Уставног Одбора (27. јуна 1921.) био је дефинитивно примљен Предлог Устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, који је на шесет другом састанку Уставотворна Скупштина изгласала и

* Ова Влада била је састављена овако: Председник Мин. Савета и министар иностраних дела, *Никола П. Пашић*; министар правде и припреме за Уставотворну Скупштину, *Марко Трифковић*; министар унутрашњих дела и заступник министра грађевина, *Милорад Драшковић*; министар финансија, *Косша Сивојановић*; министар саобраћаја, *Јован П. Јовановић*; министар просвете, *Свешозар Прибићевић*; министар пољопривреде и заступник министра вера, *Д-р Велизар Јанковић*; министар шума и руда, *Д-р Ханко Кризан*; министар војни и морнарице, *Генерал Бранко Јовановић*; министар пошта и телеграфа и заступник министра народног здравља, *Д-р Славко Милетић*; министар социјалне политике и заступник министра за исхрану и обнову земље, *Д-р Вјекослав Куконец*; министар аграрне реформе, *Никола Узуновић*; министар трговине и индустрије, *Д-р Миливоје Јовановић*.

26. марта у Влади су места овако попуњена: министар финансија, *Д-р Косша Кужануди*; министар правде, *Марко Ђуричић*; министар саобраћаја, *Д-р Велизар Јанковић*; министар трговине и индустрије, *Д-р Мехмед Саахо*; министар вера, *Д-р Миливоје Јовановић*; министар народног здравља, *Д-р Х. Карамехмедовић*; и министар пољопривреде и вода, *Иван Пуцел*. — 3. јануара беше умро *Косша Сивојановић*, министар финансија.

НИКОЛА П. ПАШИЋ

БОБА РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ
ПРЕДСЕДНИК МИН. САВЕТА ЗА ВРЕМЕ СВИХ РАТОВА

примила (на Видовдан 28. јуна 1921. године), кога га је дана одмах потписао и санкционисао Престолонаследник-Регент Александар и на њега се заклео, на свечаној седници, сутра дан 29. јуна.

Видовдански Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, у који су — по речима министра за Уставотворну Скупштину — унети погледи и мишљења без мало свију странака, заступљених у овој Скупштини, садржи следеће одредбе:

У С Т А В

КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

ОДЕЉАК I

Опште одредбе.

Члан 1. — Држава Срба, Хрвата и Словенаца је уставна, парламентарна и наследна монархија.

Службени је назив државе: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

Члан 2. — Грб је Краљевине Двоглави Орао у полету, на црвеном штиту. Врх обе главе Двоглавога Белог Орла стоји Круна Краљевине. На прсима орла је штит, на коме су грбови, српски: бео крст на црвеном штиту са по једним огњилом у сваком краку; хрватски: штит са 25 поља црвених и сребрнатих наизменице; словеначки: на плавоме штиту три златне шестокраке звезде. Испод тога бели полумесец.

Државна је застава плава, бела, црвена, у водоравном положају према усправном копљу.

Члан 3. — Службени језик Краљевине српско-хрватско-словеначки.

ОДЕЉАК II

Основна грађанска права и дужности.

Члан 4. — Држављанство је у читавој Краљевини једно. Сви су грађани пред законом једнаки. Сви уживају једнаку заштиту власти.

Не признаје се племство ни титуле, нити икаква преимућства по рођењу.

Члан 5. — Ујемчава се лична слобода.

Нико не може бити узет на одговор, нити бити притворен, нити иначе ма од кога бити лишен слободе, осим у случајевима које је закон предвидео.

Нико не може бити притворен за какву кривицу без писменог и разложима поткрепљеног решења надлежне власти. Ово решење мора се саопштити лицу, које се притвара, или у часу притварања, или, ако то није могуће, најдаље у року од 24 часа, од часа притварања. Против решења о притварању има места жалби надлежном суду у року од три дана. Ако у овом року не би било

жалбе, истражна власт мора решење послати суду у року од 24 часа. Суд је дужан донети своју одлуку у року од два дана, од дана пријема решења. Решење судско је извршно.

Органи власти, који би скривили против ових одредаба, казниће се за незаконито лишење слободе.

Члан 6. — Нико не може судити ненадлежан суд.

Члан 7. — Нико не може бити осуђен, док не буде надлежно саслушан, или законом начином позван да се брани.

Члан 8. — Казна се може установити само законом и применити једино на дела, за која је закон унапред рекао, да ће се том казном казнити.

Члан 9. — Смртна се казна не може установити за чисто политичке кривиде.

Изузимају се случајеви извршења или покушаја атентата на личност Владачеву чланове Краљевског Дома, за које је одређена смртна казна у кривичном закону.

Изузимају се осим тога и случајеви, у којима је, уз чисто политичку кривицу, учињено још неко кажњиво дело, за које је у кривичном закону одређена смртна казна, а такође и случајеви, које војни закони казне смртном казном.

Члан 10. — Ниједан грађанин не може бити изгнан из државе. Он се не може протерати у земљи из једног места у друго, ни заточити у једном месту, осим у случајевима које је закон изречно предвидео.

Нико се не може, ни у ком случају, протерати из свог завичајног места, без судске пресуде.

Члан 11. — Стан је неповредан.

Власт не може предузети никакво претресање ни истраживање у стану грађана, осим у случајевима које је закон предвидео и начином како је закон прописао.

Пре претреса дужна је власт предати лицу, чији се стан претреса, писмено решење истражне власти, на основу којег се предузима претрес. Против овога решења има места жалби првостепеном суду. Али жалба не задржава извршење претреса. Претрес ће се вршити увек у присуству два грађанина.

Одмах по свршеном претресу власт је дужна предати лицу, чији је стан претресан, уверење о исходу претреса и потписан списак ствари одузетих ради даље истраге.

Ноћу могу полицијски органи ући у приватан стан једино у случајевима преке нужде, као и онда, кад буду из стана у помоћ позвани. Томе раду власти присуствоваће представник општине или два призвана грађанина, осим у случајевима позивања у помоћ.

Органи власти, који би скривили против ових одредаба, казниће се за незакониту повреду стана.

Члан 12. — Ујемчава се слобода вере и савести. Усвојене вероисповести равноправне су пред законом и могу свој вероизјавити јавно исповедати.

Уживање грађанских и политичких права независно је од исповедања вере. Нико се не може ослободити својих грађанских и војних дужности и обавеза позивајући се на прописе своје вере.

Усвајају се оне вере, које су у ма ком делу Краљевине већ добили законско признање. Друге вере могу бити признате само законом. Усвојене и признате вере самостално уређују своје унутрашње верске послове и управљају својим закладама и фондovima у границама закона.

Нико није дужан да своје верске осведочење јавно исповеда. Нико није дужан да суделује у верозаконим актима, свечаностима, обредима и вежбама, осим код државних празника и свечаности и у колико то одреди закон за особе, које су подложне очинској, турској и војној власти.

Усвојене и признате вере могу одржавати везе са својим врховним верским поглаварима и ван граница државе, у колико то траже духовни прописи појединих вероисповести. Начин, како ће се те вере одржавати, регулисаће се законом.

У колико су у државном буџету предвиђени за верозаконе сврхе издаци, имају се делити међу поједине усвојене и признате вероисповести сразмерно броју њихових верних и стварно доказаној потреби.

Верски представници не смеју употребљавати своју духовну власт преко верских богомоља или преко написа верског карактера или иначе при вршењу своје званичне дужности, у партијске сврхе.

Члан 13. — Штампана је слободна.

Не може се установити никаква превентивна мера која спречава излажење, продају и растурање списа и новина. Цензура се може установити само за време рата или мобилизације и то за ствари законом у напред предвиђене. Забрањује се растурање и продавање новина или штампаних списа, који садрже: увреду Владаоца или чланова Краљевског Дома, страних државних поглавара, Народне Скупштине, непосредно позивање грађана да силом мењају Устав или земаљске законе, или садрже тешку повреду јавног морала. Али у тим случајевима, власт је дужна за 24 часа по извршењу забране спровести дело суду, а овај је дужан такође за 24 часа оснажити или поништити забрану. У противном случају сматра се да је забрана дигнута. Редовни судови одлучују о накнади штете независно од судске одлуке о поништењу забране.

За кривице штампом учињене одговарају: писац, уредник, штампар, издавач и растурач. Нарочитим законом о штампи одредиће се, кад ће и у којим случајевима које од напред побројаних лица и на који начин одговарати за кривице штампом учињене. Све кривице штампом учињене судиће редовни судови.

Члан 14. — Грађани имају право удруживања, збора и договора. Ближе одредбе о томе донеће закон. На зборове се не може долазити под оружјем. Зборови под ведрим небом морају се пријавити надлежној власти најмање 24 часа раније.

Грађани имају право удруживати се у циљевима који нису по закону кажњиви.

Члан 15. — Грађани имају право молбе. Молбу може потписати један или више њих, као и сва правна лица. Молбе се могу подносити свима властима без разлике.

Члан 16. — Наука и уметност слободне су и уживају заштиту и потпору државе.

Универзитетска настава је слободна.
Настава је државна.

У целој земљи настава почива на једној истој основи, прилагођавајући се средини којој се намењује.

Све школе морају давати морално васпитање и развијати држављанску свест у духу народног јединства и верске трпљивости.

Основна је настава државна, општа и обавезна.

Верска настава даје се по жељи родитеља, односно старалаца, подвојено по вероисповестима, а у сагласности са њиховим верским начелима.

Стручне се школе отварају према потребама занимања.

Државна се настава даје без уписнине, школарине и других такса.

У колико ће приватне школе и поједине врсте њихове и под којим погодбама бити допуштене, одредиће се законом.

Све установе за образовање под државним су надзором.

Држава ће помагати рад на народном просвећивању.

Мањинама друге расе и језика даје се основна настава на њиховом материнском језику под погодбама које ће прописати закон.

Члан 17. — Неповредна је тајна писама, телеграфских и телефонских саопштења, осим у случају кривичне истраге, мобилизације или рата.

Сви они који повреде тајну писама, телеграфских и телефонских саопштења казниће се по закону.

Члан 18. — Сваки грађанин има право непосредно и без ичијег одобрења тужити суду државне и самоуправне органе за кривична дела, која би ови учинили према њему у службеном раду.

За министре, судије и војнике под заставом важе нарочите одредбе.

За штете које учине грађани државни или самоуправни органи неправилним вршењем службе, одговарају пред редовним судом држава или самоуправно тело. Дотични орган одговоран је њима.

Тужба за оштету застарева за 9 месеци.

Члан 19. — Сва звања у свима струкама државне службе подједнако су доступна, под законским погодбама, свима држављанима по рођењу као и оним држављанима по прирођењу, који су народности српско-хрватско-словеначке.

Други прирођени држављани могу добити државну службу само ако су десет година настањени у Краљевини; а по нарочитом одобрењу Државног Савета и на образложени захтев надлежнога министра и пре тога.

Члан 20. — Сваки држављанин ужива заштиту државе у страним државама. Сваком је држављанину слободно иступити из држављанства пошто испуни своје обавезе према држави.

Забрањено је издавање својих држављана.

Члан 21. — Сваки је држављанин дужан покоравати се законима, служити интересима народне заједнице, бранити отаџбину и спосити државне терете према својој привредној способности а према одредбама закона.

ОДЕЉАК III.

Социалне и економске одредбе.

Члан 22. — Држава се брине да се свима грађанима створи подједнака могућност спреме за привредне послове којима нагињу. Она ће у томе смеру провести стручну наставну организацију и уредити стално потпомагање школовања способне сиромашне деце.

Члан 23. — Радна снага стоји под заштитом државе.

Жене и недорасли имају се посебно заштитити од штетних послова по њихово здравље.

Закон одређује посебне мере за безбедност и заштиту радника и прописује радно време у свима предузећима.

Члан 24. — Производи умнога рада су сопственост аутора и уживају државну заштиту.

Члан 25. — Слобода уговарања у привредним односима признаје се, у колико се не противи друштвеним интересима.

Члан 26. — Држава има, у интересу целине а на основу закона, право и дужност да интервенише у привредним односима грађана, у духу правде и отклањања друштвених супротности.

Члан 27. — Држава се стара: 1) о поправци општих хигијенских и социјалних услова, који утичу на народну здравственост; 2) о нарочитој заштити матера и мале деце; 3) о чувању здравља свих грађана; 4) о сузбијању акутних и хроничних заразних болести као и сузбијању злоупотреба алкохола; и 5) о бесплатној лекарској помоћи, бесплатном давању лекова и других средстава за чување народног здравља сиромашним грађанима.

Члан 28. — Брак стоји под заштитом државе.

Члан 29. — Држава материјално помаже национално задругарство. Исто тако држава материјално помаже и остала национална привредна удружења, која не раде за добит. Таквим задругама и таквим привредним удружењима, односно њиховим савезима, даје се у кругу њихових послова, под иначе једнаким условима, првенство пред осталим приватним предузећима.

Донеће се закон о задругама, који ће важити за целу земљу.

Члан 30. — Нарочитим законодавством уредиће се пољопривредна обезбеђења.

Члан 31. — Обезбеђење радника за случај несреће, болести, беспослице, неспособности, старости и смрти, уредиће се нарочитим законом.

Члан 32. — Инвалиди, ратна сирочад, ратне удовице и сиромашни и за рад неспособни родитељи погинулих или у рату умрлих ратника, уживају нарочиту државну заштиту и помоћ у знак признања.

Законом ће се уредити питање о оспособљавању инвалида за рад, и о васпитању ратне сирочади за рад и живот.

Члан 33. — Право радника на организовање ради постигнућа бољих радних услова, зајемчено је.

Члан 34. — Поморству и морском рибарству обратиће се нарочита пажња.

Нарочитим законом уредиће се обезбеђење лица поморског занимања за случај болести, изнемоглости, старости и смрти.

Члан 35. — Држава се стара о грађењу и одржавању свих саобраћајних средстава, где год то општи државни интереси захтевају.

Члан 36. — Лихварство (зеленаштво) сваке врсте забрањено је.

Члан 37. — Својина је зајамчена. Из својине проистичу и обавезе. Њена употреба не сме бити на штету целине. Садржина, обим и ограничења приватне својине одређује се законом.

Експропријација приватне својине у општем интересу допуштена је на основи закона, уз правичну накнаду.

Члан 38. — Фидеикомиси се укидају.

Задужбине с опште корисним наменама признају се. Законом ће се уредити у којим случајевима могу бити промењени намена и предмет задужбине према измењеним приликама.

Члан 39. — Законом о порезу на наслеђе има се обезбедити држави учешће у наследству, водећи при томе рачуна о степену сродства између наследника и умрлог, и вредности наслеђа.

Члан 40. — Узимање коморе и осталих потреба за војску врши се само уз правичну накнаду.

Члан 41. — Приватни велики шумски комплекси експропришу се по закону и прелазе у својину државе или самоуправних тела. Закон ће одредити у колико велики шумски комплекси могу бити својина других јавноправних тела, која већ постоје или ће се образовати.

Право шумско земљиште, чије пошумљавање траже климатски и културни обзир, прелази исто тако, по закону о експропријацији, у својину државе или самоуправних тела, у колико се пошумљавање не може другим начином постићи.

Велики шумски комплекси, које је туђинска власт поклонила појединим лицима, прелазе, по закону, у државну или општинску својину, без икакве накнаде тим лицима. Закон о шумама одређује услове под којима се земљорадници и они, који се узгред баве земљорадњом, могу користити сечом дрва за грађу и огрев, као и за испашу стоке, у државним и самоуправним шумама.

Члан 42. — Феудни односи сматрају се правно укинута даном ослобођења од туђинске власти. У колико су где пре тога рока почињене неправде разрешењем феудних односа или њиховим претварањем у приватноправне односе, има се законом провести исправка.

Кметови (чивчије), као и у опште земљорадници који обрађују земљу у кметству сличном односу, утврђују се као слободни сопственици државних земаља, не плаћајући сами зато никакву оштету, и имају се убаштинити.

Члан 43. — Експроприсање великих поседа и раздео њихова у својину онима који земљу обрађују, уредиће се законом.

Закон ће одредити и каква ће се накнада дати за експроприсане поседе. За велике поседе који су припадали члановима бивших туђинских династија и за оне које је туђинска власт поклонила појединцима, неће се давати никаква накнада.

Насељавање ће се изводити првенствено помоћу слободно организованог насељеничких задруга, старајући се о томе да насељеници морају бити снабдевени и неопходним средствима за успешну производњу.

При насељавању као и при раздео експроприсаних земљишта имају првенство потребити ратници, који су се борили за ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца, и њихове породице.

Законом ће се утврдити максимум земљишног поседа, као и случајеви у којима се минимум земљишта не може отуђити.

Члан 44. — За израду социалног и привредног законодавства установљава се Привредни Савет. Ближе одредбе о саставу и надлежности његовој одредиће се законом.

ОДЕЉАК IV.

Државне власти.

Члан 45. — Све државне власти врше се по одредбама овога Устава.

Члан 46. — Законодавну власт врше Краљ и Народна Скупштина заједнички.

Члан 47. — Управну власт врши Краљ преко одговорних министара, по одредбама овога Устава.

Члан 48. — Судску власт врше судови. Њихове пресуде и решења изричу се и извршују у име Краља на основу закона.

ОДЕЉАК V.

Краљ.

Члан 49. — Краљ потврђује и проглашује законе, поставља државне чиновнике и даје војне чинове по одредбама закона.

Краљ је врховни заповедник све војне силе. Он даје ордене и друга одликовања.

Члан 50. — Краљ има право амнестије за политичке и војне кривике. Амнестијом се ниште правне последице кажњивог дела, али се њоме не могу вређати права приватних лица на накнаду штете. Амнестија се може дати пре почетка кривичног поступка, у току поступка и после извршене пресуде. Амнестија је општа или појединачна.

За амнестију министара потребан је претходан пристанак Народне Скупштине, али се она ни у ком случају не може дати министрима пре изречене пресуде.

Краљ има право помиловања. Он може досуђену казну опростити, смањити или ублажити.

Право помиловања по делима кажњивим само по приватној тужби уредиће се законом о поступку судском у кривичним делима.

Члан 51. — Краљ представља државу у свима њеним односима са туђим државама. Он оглашује рат и закључује мир. Ако земља није нападнута, или јој рат није оглашен од које друге државе, за оглас рата потребан је претходни пристанак Народне Скупштине.

Ако земљи буде оглашен рат или она буде нападнута, има се одмах сазвати Народна Скупштина.

Члан 52. — Краљ сазива Народну Скупштину у редован или ванредан сазив.

Он отвара и закључује седнице лично, престоном беседом, или, преко Министарског Савета, посланицом или указом.

И престону беседу, и посланице, и указ премапотписују сви министри.

Указ, којим се закључују седнице једнога сазива, садржаваће увек и наредбу за дан новог сазива.

Краљ може у свако доба, по државној потреби, позвати Народну Скупштину, која је своје седнице одгодила.

Краљ има право да распусти Народну Скупштину, али указ о распуштању мора садржавати наредбу за нове изборе најдаље у року од три месеца, и наредбу за сазив Народне Скупштине, најдаље за четири месеца од дана распуштања Скупштине. Указ о распуштању Народне Скупштине премапотписују сви министри.

Члан 53. — Краљ не може бити у исто време поглавар друге које државе без пристанка Народне Скупштине.

Ако Краљ, противно овој одредби, ипак прими Круну друге које државе, сматра се да је дао оставку на престо Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Члан 54. — Ниједан чин Краљевске власти нема снаге, нити се може извршити, ако га није потписао надлежни Министар. За све краљеве чине, усмене или писмене, премапотписане или непремапотписане, као и за све његове поступке од политичког значаја, одговара надлежни министар.

За чине Краљеве као врховног заповедника војске, одговара Министар Војни и Морнарице.

Члан 55. — Краљ и престолонаследник су пунолетни кад наврше 18 година.

Краљева је личност неприкосновена. Краљу се не може ништа у одговорност ставити нити Краљ може бити тужен. Ово не вреди за Краљево приватно имање.

Члан 56. — У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца влада Петар I. Карађорђевић. Краља Петра наслеђује Престонаследник Александар и његово мушко потомство из законитог брака, по реду прворођења.

Кад Краљ нема мушког потомства, он ће одредити себи наследника из побочне линије, с пристанком Народне Скупштине. За ово је решење потребно половина више један од целокупног броја чланова Народне Скупштине.

Члан 57. — Краљевски Дом састављају Краљица супруга, живи претци и потомци краљеви у првој линији, са својим супругама, рођена браћа и њихови потомци са својим супругама и сестре

Краља владоца. Односи и положај чланова у Краљевском Дому уредиће се статутом који се има озакоинити. Ниједан члан Краљевског Дома не може бити Министар ни члан Народне Скупштине.

Члан 58. — Краљ полаже пред Народном Скупштином заклетву која гласи овако: „Ја (име) ступајући на престо Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, и примајући Краљевску власт, заклинјем се свемогућим Богом да ћу чувати јединство народа, независност државе и целину државне области, и да ћу Устав неповредан држати; да ћу по њему и по законима владати, и да ћу у свима својим тежњама добро народа пред очима имати. Тако ми Господ Бог помогао. Амин!“

Члан 59. — Краљ борави стално у земљи. Ако се покаже потреба, да Краљ иде из земље на краће време, заступа га по праву Наследник Престола. Ако Наследник Престола није пунолетан, или ако је спречен, Краља ће заступати Министарски Савет. Заступништво се врши по упуствима која Краљ даје у границама Устава. Ово вреди и за случај Краљеве болести, која не ствара трајну неспособност.

За време одсуства Краља или Наследника Престола, Министарски Савет нема права распуштања Народне Скупштине.

Заступништво Министарског Савета може трајати најдуже шест месеци. По истеку тога рока ступају у важност уставни прописи о намесништву.

ОДЕЉАК VI.

Намесништво.

Члан 60. — Краљевску власт врши намесништво: 1) кад је Краљ малолетан; 2) кад је због душевне или телесне болести трајно неспособан да врши Краљевску власт.

О образовању и престанку намесништва решава Народна Скупштина тајним гласањем.

Кад Министарски Савет нађе да је наступио случај Краљеве неспособности, он то саопштава Народној Скупштини заједно са мишљењем три лекара узета са домаћих медицинских факултета. На исти се начин поступа кад је у питању Наследник Престола.

Члан 61. — Намесничка власт припада по праву Наследнику Престола, ако је пунолетан.

Ако Наследник Престола, из узрока набројаних у чл. 60., не може да врши намесничку власт, Народна Скупштина бира тајним гласањем три Краљевска намесника. Краљевски намесници се бирају за четири године. После тога рока, у случају да намесништво мора да се продужи најмање за годину дана, бива понован избор. Ако намесништво има дуже да траје, избор се врши опет за четири године.

Намесници могу бити само рођени Срби, Хрвати или Словенци, грађани Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, који имају 45 година старости и више образовање.

Пре него што узму Краљевску власт у своје руке, намесници ће пред Народном Скупштином која их је изабрала, положити за-

клетву: да ће Краљу верни бити и да ће владати по Уставу и законима земаљским.

Члан 62. — Ако је један од тројице намесника привремено одсутан или спречен, друга два намесника моћи ће и без њега отпиривљати државне послове.

Члан 63. — О васпитању малолетног Краља стараће се намесници.

О имању малолетног Краља бринуће се старатељи одређени Краљевим тестаментом. Ако преминули Краљ није одредио старатеље, именоваче их намесници у договору са Државним Саветом.

Члан 64. — До избора намесника Министарски Савет ће привремено вршити, под својом одговорношћу, Краљевску власт.

Члан 65. — У случају смрти или оставке Краљеве, Наследник Престола, ако је пунолетан, прима одмах владу и објављује то народу прокламацијом. У року од десет дана он полаже прописану заклетву пред Народном Скупштином. Ако је Народна Скупштина раније распуштена, а нова још није изабрана, сазива се стара Народна Скупштина.

Члан 66. — Ако Краљ по смрти својој није оставио мушког потомства, али би Краљица у време смрти Краљеве била трудна, Народна Скупштина бира привремено намеснике, који ће вршити Краљевску власт само до порођаја. Влада је дужна поднети Народној Скупштини пре избора намесника мишљење три лекара узета са домаћих медицинских факултета, о Краљичиној трудноћи. То исто вреди и за случај кад би Престолонаследник преминуо, а његова би жена била трудна у тренутку смрти Краљеве.

Члан 67. — У случају кад престо према одредбама овога Устава остане без наследника, Министарски Савет ће узети у своје руке Краљевску власт и одмах позвати Народну Скупштину у нарочити сазив, у коме ће се решити о престолу.

Члан 68. — Цивилна листа Краљева одређује се законом. Једном одређена цивилна листа не може се повисити без пристанка Народне Скупштине, ни смањити без пристанка Краљевог.

Краљевски ће намесници за време вршења своје дужности примати из државне благајнице онолико колико им одреди Народна Скупштина при бирању.

ОДЕЉАК VII.

Народна Скупштина.

Члан 69. — Народну Скупштину састављају посланици које народ слободно бира општим, једнаким, непосредним и тајним гласањем, са представништвом мањина.

На сваких 40.000 становника бира се по један посланик. Ако вишак становника у једној изборној јединици буде већи од 25.000, бираће се и за тај остатак један посланик.

Народна Скупштина бира се на 4 године. Ближе одредбе о изборима прописаче се законом.

Члан 70. — Право бирачко има сваки држављанин по рођењу или прирођењу, ако је навршио 21 годину.

Д^р. ИВАН РИБАР

ПРЕДСЕДНИК УСТАВНОГНЕ СКУПШТИНЕ

Официри, активни и у недејству, као и подофицири и војници под заставом, не могу вршити бирачко право, ни бити бирани.

Закон ће решити о женском праву гласа.

Члан 71. — Привремено губе бирачко право: 1) који су осуђени на робију (тамницу), док се не поврате у права; 2) који су осуђени на губитак грађанске части, за време док траје та казна; 3) који су под стециштем; и 4) који су под старатељством.

Члан 72. — За посланика у Народној Скупштини може бити изабран само онај, који има бирачко право, без обзира је ли уведен у бирачки списак. Од сваког се посланика траже ови услови: 1) да је држављанин по рођењу или прирођењу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Прирођени држављанин, ако није народности српско-хрватско-словеначке, мора бити настањен најмање десет година, рачунајући од дана прирођења; 2) да је навршио 30 година; и 3) да говори и пише народним језиком.

Народни посланици не могу бити у исто време државни лиферанти или државни предузимачи.

Члан 73. — Полицијски, финансиски и шумарски чиновници као и чиновници Аграрне Реформе, не могу се кандидовати, осим ако су то престали бити годину дана пре расписа избора.

Остали чиновници, који врше јавну власт, не могу се кандидовати у изборном округу своје територијалне надлежности.

Чиновници који буду изабрани за народне посланике, стављају се на расположење за време трајања мандата.

Министри, активни и на расположењу, и професори Универзитета, могу се кандидовати, и ако буду изабрани, задржавају свој положај.

Члан 74. — Сваки народни посланик представља цео народ, а не само оне, који су га изабрали.

Бирачи не могу давати, ни народни посланици примати, заповедна и обавезна упутства.

Сви народни посланици полажу заклетву, да ће Устав верно чувати.

Члан 75. — Народна Скупштина састаје се у престоници Београду у редован сазив сваке године 20. октобра, ако пре тога није Краљевим указом сазвана у ванредан сазив.

Ако је у случају рата престоница измештена, Народна Скупштина састаје се у месту привремене престонице.

Редован сазив не може се закључити док не буде решен државни буџет.

За време рата Народна Скупштина је стално на окупу, осим ако сама друкчије не одлучи.

Члан 76. — Народна Скупштина прегледа сама пуномоћства својих чланова и одлучује о њима.

Народна Скупштина прописује себи пословник.

Члан 77. — Народна Скупштина бира за сваки сазив из своје средине своје часништво.

Члан 78. — Законске предлоге подносе, по овлашћењу Краљевом, Министарски Савет или поједини министри.

Право подношења законских предлога припада сваком члану Народне Скупштине.

Члан 79. — Краљ закључује уговоре са туђим државама, али је за потврду тих уговора потребно претходно одобрење Народне Скупштине. За потврду чисто политичких споразума, ако нису противни Уставу и законима, није потребно претходно одобрење Народне Скупштине.

Уговор, да туђа војска поседне земљиште Краљевине или да пређе преко њега, не вреди без претходног одобрења Народне Скупштине.

Народна Скупштина може, кад то изискује државна потреба, одлуком унапред овластити Министарски Савет, да изда мере за неодложну примену предложеног уговора.

Државна територија не може се отуђити или разменити без одобрења Народне Скупштине.

Члан 80. — Законе проглашује Краљ указом који садржи и сам закон решен од Народне Скупштине. Указ премапотписују сви Министри. Министар Правде ставља на њ државни печат и стара се о обнародовању у „Службеним Новинама“.

Закон добија обавезну снагу 15 дана по обнародовању у „Службеним Новинама“, ако сам закон друкчије не одреди. Дан обнародовања у „Службеним Новинама“ рачуна се.

Члан 81. — Народна Скупштина има право анкете као и истраге у изборним и чисто административним питањима.

Члан 82. — Сваки члан Народне Скупштине има право управљати министрима питања и интерпелације. Министри су дужни дати на њих одговор у току истог сазива у року који одреди пословник.

Члан 83. — Народна Скупштина општи непосредно само са министрима.

Члан 84. — У Народној Скупштини имају право да говоре само њени чланови, чланови владе и владини повереници.

Члан 85. — Народна Скупштина може пуноважно решавати, ако је на седници присутна једна трећина свих посланика.

За пуноважно решење потребна је већина гласова присутних посланика. У случају равне поделе гласова предлог о коме је гласано, сматра се да је одбачен.

Члан 86. — Ниједан законски предлог не може се претресати у Народној Скупштини докле претходно не прође кроз надлежни одбор.

Гласање у Народној Скупштини бива јавно; само се избори врше тајним гласањем. Глас се може дати само лично.

О сваком законском предлогу мора се гласати два пута у истом сазиву Народне Скупштине, пре него што се оно коначно усвоји.

Члан 87. — Нико и никад не може узети посланика на одговор за глас који је дао као члан Народне Скупштине.

За све изјаве и поступке при вршењу мандата било у седницама Народне Скупштине или у одборима, или у особитом иза-

сланству или у особитој дужности по одредби Скупштине, посланици одговарају само Народној Скупштини, по одредбама пословника.

Члан 88. — Без овлашћења Народне Скупштине њезини чланови не могу се за кривице било какве врсте узимати на одговор, нити у ма којем случају и од ма које власти лишити слободе док траје њихов мандат, осим кад се затеку на самом делу злочина или престапа. Али се у томе последњем случају Народна Скупштина, ако је на окупу одмах извештава, и она даје или одриче овлашћење да се надлежни поступак продужи за време сазива.

Имунитетско право посланика настаје даном избора.

Ако ко постане посланик пре него што је над њим по каквој кривици изречена извршна пресуда, власт која врши извиђање и истрагу известиће о томе Народној Скупштини, која даје или одриче овлашћење за продужење поступка.

Члан Народне Скупштине може се узимати на одговор само ради онога дела, за које је издан.

Члан 89. — Народној Скупштини припада искључиво право да у својој средини одржава ред преко свога председника. Никаква оружана сила не може се поставити у згради Народне Скупштине, нити у њезином дворишту, без одобрења Председника Народне Скупштине. Исто тако без његовог одобрења не могу никакви државни органи чинити у Народној Скупштини акте власти.

Нико оружан несме ући у зграду Народне Скупштине, осим лица која по пропису носе оружје а налазе се у служби код Народне Скупштине.

ОДЕЉАК VIII.

Управна власт.

Члан 90. — Сви министри чине Министарски Савет који стоји непосредно под Краљем. Краљ именује председника и чланове Министарског Савета. Министри се налазе на челу појединих грана државне управе.

Министар може бити и без портфеља.

При министарствима могу се, према указаној потреби, установити државни подсекретаријати за један одређени део послова из те гране државне управе. Државни подсекретари, кад су узети из Парламента, не губе свој мандат.

Министри именују ниже државне чиновнике по одредбама закона.

Министри полажу пре ступања на дужност заклетву на верност Краљу.

Члан 91. — Министри су одговорни Краљу и Народној Скупштини.

Краљ и Народна Скупштина могу оптужити министре за повреду Устава и земаљских закона учињену у службеној дужности. За штете које министри учине незаконитим вршењем службе, одговара држава.

Члан 92. — Министар може бити оптужен како за време трајања своје службе тако и за пет година после одступања.

Предлог да се министар оптужи мора се учинити писмено и мора садржати тачке оптужења.

Кад министра оптужи Народна Скупштина, одлука о стављању министра под суд има се донети већином од две трећине гласова присутних чланова.

Члан 93. — Министрима суди Државни Суд. Државни Суд чине: шест државних саветника и шест касационих судија, које свако од ових тела бира коцком у својој пленарној седници. Председник Касационог Суда је председник Државног Суда.

За она дела која нису предвиђена казним законом, казна ће се одредити законом о министарској одговорности.

Ближе одредбе о министарској одговорности садржи посебан закон.

Члан 94. — Управна власт може издавати уредбе потребне за примену закона.

Управна власт може уредбама са законском снагом уређивати односе само на основу законског овлашћења које се даје посебно за сваки случај.

Уредбе не смеју противуречити Уставу ни закону ради чије примене су издате. Оне не могу бити у супротности са законским овлашћењем на основу кога су прописане.

Народна Скупштина може уредбе, издате на основу законског овлашћења, резолуцијом ставити ван снаге у целини или делимично.

Уредбе се имају обнародовати и у њима мора бити сваки пут означен закон, на основу кога се издају.

Члан 95. — Управа у Краљевини врши се по областима, окрузима, срезовима и општинама.

Подела на области врши се законом према природним, социјалним и економским приликама. Једна област може имати највише 800,000 становника.

Две или више мањих области могу се спојити у једну већу. Коначну одлуку о томе доносе обласне скупштине дотичних области. Но и таква област не може имати више од 800,000 становника.

На челу сваке области налази се велики жупан кога поставља Краљ и који управља преко државних органа пословима државне управе у области.

Члан 96. — За послове месног: општинског, среског и обласног значаја установљава се месна: општинска, среска и обласна самоуправа одређена на начелу избором.

О управи и самоуправи градова донеће се нарочити закон.

О самоуправним пословима старају се посебни самоуправни органи, према одредбама закона.

У круг рада самоуправних обласних управа спадају ови послови:

1) обласне финансије: а) утврђивање обласног буџета, б) располагање обласним дажбама, које се на основу закона дају областима за покривање обласних расхода;

2) обласни јавни радови као и грађевински прописи;

3) старање о унапређењу обласних привредних интереса: ратарства, сточарства, виноградарства, воћарства, шумарства, речног и језерског рибарства, лова као и о техничким пољопривредним побољшањима;

4) управа обласним имањима;

5) брига о народном здрављу у области као и о свима установама, којима се унапређује здравствено стање у области;

6) брига о социјалним задацима у области;

7) обласне хумане установе;

8) обласне саобраћајне установе;

9) сарађивање на унапређењу просвете у области;

10) сарађивање на стручном образовању у области;

11) завођење и одржавање установа за штедњу, узajамно помагање и осигурање;

12) давање мишљења на захтев владе, по законским предлозима који се тичу области као и у опште о свима другим предметима, за које влада тражи њихово мишљење.

И други послови могу бити законом поверени обласним самоуправама.

Ако поједине побројане послове не би област могла извести својим средствима, држава ће на захтев обласне скупштине, а по одлуци Народне Скупштине, дати потребна средства, или ће извршење тих послова сама предузети.

Члан 97. — Самоуправне јединице имају свој годишњи буџет. Газдовање самоуправних јединица стоји под надзором Министра Финансија и Главне Контроле и уредиће се нарочитим законом.

Члан 98. — Органи обласне управе су обласна скупштина и обласни одбор.

Обласна и среска скупштина бирају себи председника, који председава њиховим седницама; оне бирају и обласни и срески одбор.

Законом се могу, по изузетку, предвидети заједничка надлештва за исте струке државног и самоуправног делокруга у области.

Велики жупан је врховни старешина опште државне администрације у области, у колико по закону не постоје за нарочите послове државне управе посебна надлештва за једну или више области.

Закон одређује које државне послове решава велики жупан по саветовању са обласним одбором.

Ближе одредбе о уређењу и надлежности самоуправних тела (општина, срезова и области) донеће се нарочитим законом.

Члан 99. — Обласна скупштина има право издавати обласне уредбе о свима питањима из своје надлежности. Обласне уредбе проглашује обласни велики жупан.

Обласни велики жупан ће задржати од проглашења уредбу за коју налази да није основана на Уставу и законима. У томе случају он шаље такву уредбу са својим мишљењем Државном Савету на одлуку и о томе извештава надлежног Министра. Ако

Државни Савет нађе, да Уредба није основана на Уставу или коме закону, она се неће прогласити ни обнародовати. Државни Савет је дужан да донесе у року од два месеца своје решење. Ако Државни Савет не донесе решење у томе року, одлука постаје извршна.

Члан 100. — Обласни одбор прописује правилнике и упутства ради извршења обласних уредаба.

Члан 101. — Државна управна власт врши надзор над пословима самоуправних власти преко обласног великог жупана и посебних стручних органа. Обласни велики жупан има право да задржи од извршења сваку одлуку самоуправних органа, која не би била заснована на Уставу, законима или обласним уредбама. Против решења великог жупана може се изјавити жалба Државном Савету, у законом року. Ако Државни Савет не донесе решење најдаље у року од месец дана од дана пријема, одлука постаје извршна.

Члан 102. — За спорове управне природе установљавају се управни судови. Закон ће одредити њихова седишта, надлежност и организацију.

Члан 103. — Државни Савет је врховни управни суд. Чланове Државног Савета поставља Краљ на предлог Председника Министарског Савета, и то на овај начин: половину чланова именује Краљ од двоструког броја чланова које предлаже Народна Скупштина, а другу половину бира Народна Скупштина од двоструког броја које предлаже Краљ. Попуњавање упражњених места државних саветника одредиће се нарочитим законом који може од горњег принципа и одступити.

За чланове Државног Савета могу се поставити само они виши чиновници или јавни радници, који имају факултетску спрему и десетогодишњу државну службу или јаван рад.

Најмање две трећине државних саветника морају имати диплому о свршеном правном факултету.

Чланови Државног Савета могу бити уклоњени са својих места, преведени у друга звања државне службе и у пензију стављени само на основу судске пресуде. Али кад наврше 70 година живота, или кад тако оболе да не могу вршити своју дужност, морају се ставити у пензију.

Државни Савет има ове дужности.

1) као највиши управни суд он решава о споровима управне природе. Спорови засновани жалбама против указа и министарских решења решавају се код Државног Савета у првом и последњем степену;

2) као управни орган врховне државне управе он решава о актима управне природе за које је потребно његово одобрење по нарочитим законима;

3) он врши надзорну власт над самоуправним јединицама по одредбама закона;

4) он решава сукобе о надлежности између државних управних власти као и сукобе о надлежности између државних и самоуправних власти;

5) он решава и о другим питањима која му законом буду стављена у надлежност.

Ближе одредбе о саставу, надлежности и поступку код Државног Савета прописале се нарочитим законом.

Члан 104. — Државна се надлежност установљавају према прописима закона.

Члан 105. — Законом ће се прописати како се именују чиновници.

Члан 106. — Звања државне службе, права и дужности, плате и пензије државних чиновника по свим струкама утврђује се законом о чиновницима.

Члан 107. — Државни службеници су органи државне целине и дужни су да раде у општем интересу.

Употребљавање власти и положаја државних службеника у партиске сврхе, као и утицање старешина на државне службенике у томе циљу, казниће се по закону.

Члан 108. — Чиновник коме буде законом обезбеђена сталност, не може бити против своје воље отлуштен без пресуде редовног кривичног или дисциплинског суда.

ОДЕЉАК IX.

Судска власт.

Члан 109. — Судови су независни. У изрицању правде они не стоје ни под каквом влашћу по суде по законима.

Судови и судске надлежности могу се установити само законом. Али ни у ком случају не могу се установити изванредни судови или комисије за извиђање.

У породичним и наследним пословима Муслимана суде државне шеријатске судије.

Члан 110. — За целу Краљевину постоји само један Касациони Суд, са седиштем у Загребу.

Касациони Суд је надлежан и за решавање сукоба у надлежности између управне, грађанске или војне власти, и судске власти. Исто тако он је надлежан и за сукобе о надлежности између управних и редовних судова.

Члан 111. — Постављање касационих и апелационих судија и председника првостепених судова врши се Краљевим указом на предлог Министра Правде, између броја кандидата које бира изборно тело чији ће се састав ближе законом одредити.

Члан 112. — Судије свих судова су стални. Судија не може бити лишен свога звања нити ма из којег узрока уклоњен са дужности, против своје воље, без пресуде редовних судова или дисциплинарне пресуде Касационог Суда. Судија не може бити тужен за свој судски рад без одобрења надлежног Апелационог Суда. За чланове виших судова ово одобрење даје Касациони Суд.

Судија не може, ма и привремено, бити упућен на другу плаћену или неплаћену јавну службу, без свога пристанка и одобрења Касационог Суда.

Судија може бити премештен само по свом пристанку.

Судија може бити у служби до навршетка 65. године свога живота, а председници Касационог и Апелационог Суда до навршетка 70. године. Пре тога рока судија се може ставити у пензију само по писменој молби или кад телесно или душевно тако ослаби да не може вршити своју дужност. Одлуку о пензионисању у овом последњем случају доноси Касациони Суд.

ОДЕЉАК X.

Државно газдинство.

Члан 113. — Сваке године Народна Скупштина одобрава државни буџет који вреди само за годину дана.

Буџет се мора поднети Народној Скупштини најдаље за месец дана од дана њеног састанка. Једновремено са буџетом подноси се Народној Скупштини на увиђај и одобрење, и завршни рачун последње истекле рачунске године.

Народна Скупштина не може предложене партије увећавати, а може их смањивати и изоставити.

Буџет се одобрава по партијама.

Начин састава и извршења буџета прописује се законом. Уштеда једне буџетске партије, или буџетске године, не може се утрошити на подмирење потреба друге партије или године, без одобрења Народне Скупштине.

Члан 114. — Док не одобри поднесени јој буџет, Народна Скупштина може одобрвати дванаестине за један или више месеци. Ако је Народна Скупштина распуштена пре него што је буџет решен, буџет истекле рачунске године продужује се указом најдуже за четири месеца.

Члан 115. — Државни порези, и опште државне дажбине установљавају се само законом.

О државним зајмовима решава Народна Скупштина. Влада је дужна да Народној Скупштини поднесе Главном Контролом оверени тачан извештај: да ли су уговори о зајмовима закључени и извршени у смислу закона.

Члан 116. — Пореска обавеза је општа, и све су државне дажбине једнаке за целу земљу.

Пореза се плаћа по пореској снази и прогресивно.

Краљ и Наследник Престола плаћају државни порез на приватно имање.

Никаква помоћ, стална ни привремена, никакав поклон ни награда, не могу се дати из државне благајнице, ако нису основани на закону.

Члан 117. — Државном имовином управља Министар Финансија у колико то закони друкчије не нареду.

О начину отуђења државних добара донеће се нарочити закон.

Право монопола припада држави.

Руде, лековите воде и врела и природне снаге, својина су државна.

О давању рударских, индустријских или ма којих других овластица донеће се нарочити закон.

Члан 118. — За преглед државних рачуна и надзиравање над извршењем државног и обласних буџета постоји Главна Контрола као врховни рачунски суд.

Председника и чланове Главне Контроле бира Народна Скупштина из кандидационе листе, коју саставља Државни Савет и на којој је предложено два пута онолико кандидата колико је празних места.

Председник и половина чланова Главне Контроле морају бити правници. Остали чланови треба да су били Министри Финансија или да имају 10 година указне службе у финансијској струци.

Председник и чланови Главне Контроле уживају исту непокретност као и чланови Државног Савета.

Ближе одредбе о саставу, надлежности и поступку Главне Контроле донеће се посебним законом.

Законом ће се одредити у којима ће случајевима против одлуке Главне Контроле имати места жалби Касационом Суду.

Главна Контрола прегледа, исправља и ликвидира рачуне опште администрације и свих рачунополагача према државној благајници. Она мотри да се не прекорачи ниједан издатак по буџету и да се нека сума не преноси из једне буџетске партије у другу. Она завршује рачуне свих државних управа и дужна је прикупљати све потребне доказе и обавештења.

Завршни државни рачун подноси се Народној Скупштини на решење са примедбама Главне Контроле и то најдаље за једну годину, рачунајући од завршетка сваке рачунске године.

ОДЕЉАК XI.

Војска.

Члан 119. — Војна обавеза је општа, по одредбама закона. Устројство и величина војске и морнарице прописују се законом. Формирање јединица у законом одређеном обиму прописује Краљ уредбом, на предлог Министра Војног и Морнарице. Колико ће се војске држати под заставом, одређује се сваке године буџетом.

Члан 120. — Војни судови су независни. У изрицању правде они не стоје ни под каквом влашћу, но суде по законима.

Судије војно-апелационог суда су стални, а сталност судија првостепених војних суда уредиће се законом.

Судија првостепеног војног суда не може бити тужен за свој судски рад без одобрења војно-апелационог суда, а апелациони судија без одобрења Касационог Суда. Судија војно-апелационог суда може бити премештен само по свом пристанку и у случају унапређења на виши положај, а судија првостепеног војног суда према одредбама закона.

Пресуде војних судава разматра у последњем степену Касациони Суд.

Члан 121. — Кривице које учини грађанин у друштву са војником судиће грађански судови, а за време рата војни судови.

Члан 122. — Нико по навршетку 20. године не може добити државну службу или у њој остати, ако по одредбама војнога закона није свој рок одслужио или од војне службе ослобођен.

Члан 123. — За одржање унутрашњег реда војска се може употребити само на захтев надлежне грађанске власти.

Члан 124. — Страна војска не може се узети у службу наше државе, а ни војска наше државе не може се ставити у службу неке стране државе, без предходног одобрења Народне Скупштине.

ОДЕЉАК XII.

Измене у Уставу.

Члан 125. — О изменама у Уставу решава Народна Скупштина са Краљем.

Члан 126. — Предлог, да се у Уставу што измени или допуни, може учинити Краљ и Народна Скупштина.

У таквом предлогу морају се изреком именовати све тачке Устава, које би се имале изменити или допунити.

Ако је предлог учинио Краљ, он ће се саопштити Народној Скупштини, па ће се затим Народна Скупштина одмах распустити и сазвати нова најдаље за четири месеца.

Ако је такав предлог потекао од Народне Скупштине, о њему се решава на начин предвиђен за решавање законских предлога већином од 3/5 од укупног броја чланова.

Кад предлог на тај начин буде усвојен, Народна Скупштина ће се распустити, а нова сазваће се најдаље у року од 4 месеца од дана кад је предлог усвојен.

И у једном и у другом случају Народна Скупштина може решавати само о оним изменама и допунама Устава, које садржи предлог на основу којег је она сазвана.

Народна Скупштина доноси одлуке већином од половине више један од укупног броја својих чланова.

Члан 127. — У случају рата или опште мобилизације може Народна Скупштина за целу државну територију, а за случај оружане побуне за поједини њен део, нарочитим законом привремено обуставити ова права грађана: право удруживања, збора и договора, слободу кретања, неповредност стана, писама и телеграфских саопштења. На исти начин може се ограничити слобода штампе за случај оружане побуне у дотичном делу државе.

ОДЕЉАК XIII.

Прелазна наређења.

Члан 128. — На првом састанку скупштинском после проглашења Устава, Престолонаследник Александар као намесник Краља Петра I у смислу чл. 58. Устава полаже заклетву:

„У име Његовог Величанства Краља Петра I. заклињем се свемогућим Богом, да ћу Устав неповредан држати, да ћу по њему и законима владати, да ћу чувати јединство народа, независност

државе и целину државне области, и да ћу у свима својим тежњама и делима добро народа пред очима имати. Тако ми Господ Бог помогао! Амин!“

Члан 129. — Након тога народни посланици положиће у седници скупштинској пред председником Скупштине ову заклетву:

„Ја (име), заклињем се свемогућим Богом и свим што ми је по закону најсветије и на овом свету најмилије да ћу се у свом посланичком раду Устава придржавати и да ћу добро Краља и народа, и јединство државе, по мојој души и мојем знању, увек пред очима имати“.

Члан 130. — Привремени закони, уредбе, правилници и решења Министарског Савета и друга акта и одлуке са одређеним роком трајања, законског значаја издани у времену од 1. децембра 1918. год. до дана проглашења овога Устава, важе и даље као закон, док се не измене или укину. У року од месец дана од проглашења Устава, влада је дужна спровести све привремене законе, уредбе, правилнике и решења Министарског Савета и друга акта и одлуке са одређеним роком трајања законског значаја Законодавном Одбору на преглед. Одбор, подељен у секције према гранама државне управе, пошто изврши њихов преглед, најдаље у року за 5 месеци, решиће у пленуму, које остају у важности без измена, које се мењају а које се укидају. Неподнети привремени закони, уредбе, правилници и решења Министарског Савета и друга акта и одлуке са одређеним роком трајања законског значаја престају важити. Одлуке одборске прогласиће се као закон. Оне, о којима Одбор у остављеном року не донесе никакву одлуку, важе и даље у целини, док се не замене редовним законодавним путем.

Сви привремени закони, уредбе, правилници и решења Министарског Савета законског значаја који се тичу: аграрних односа у земљи, Народне Банке Срба, Хрвата и Словенаца, ликвидације мораторног стања, ликвидације правног стања створеног ратом и накнаде штете ратом причињене, уредба о зајму и о убрзању рада код судова, могу се мењати само законодавним путем.

Члан 131. — До доношења закона о уређењу министарства, о Државном Савету, о Главној Контроли, о пословном реду у Државном Савету и о министарској одговорности привремено се проширује важност дотичних закона Краљевине Србије на целу државу, са изменама и допунама које буду извршене на начин предвиђен у чл. 133.

Члан 132. — Док се, у смислу чл. 57. овога Устава не донесе нови статут, остаје у важности статут прописан Краљем 30. августа 1909. године, а објављен у „Српским Новинама“ 26. фебруара 1911. године.

Члан 133. — За изједначење законодавства и управе у земљи установљава се краћи поступак.

Сви законски предлози, који имају за предмет изједначење законодавства и управе, поднесени било од владе или од појединих посланика, упућују се преко Председништва Скупштине законодавном одбору.

Извештај законодавног одбора са предлогом који је одбор усвојио шаље се Народној Скупштини на решавање. О овим законским предлозима Скупштина решава поименичним гласањем једанпут и у целини, прима ли их или одбацује. Пре гласања може по један представник сваке парламентарне групе дати кратку изјаву.

Овакав краћи поступак за изједначење законодавства и управе у земљи може се применити за 5 година од дана ступања на снагу Устава, али се тај рок може законом и продужити.

Док траје Уставотворна Скупштина као Законодавна Скупштина, Уставни Одбор вршиће дужност овога Законодавног Одбора.

Члан 134. — По ступању на снагу овога Устава остају привремено садашње покрајинске управе, свака на челу са покрајинским намесником, кога именује Краљ на предлог Министра Унутрашњих Дела. Покрајински намесник врши покрајинску управу преко шефова одељења под непосредним надзором Министарства Унутрашњих Дела, а као орган надлежних министара, на основу досадањих закона и уредеба (наредаба).

Закони донесени после ступања на снагу овога Устава не могу доделити покрајинским управама нове дужности.

О поступном преношењу послова покрајинских управа на поједина министарства и поједине области по одредбама донесеним на начин предвиђен у чл. 135. одлучиваће Министарски Савет по саслушању дотичног покрајинског намесника.

Док буду трајале покрајинске управе, одељења појединих министарстава у покрајинама дужна су да за своје предлоге општег карактера или који се односе на службено особље, затраже мишљење покрајинског намесника пре министарског решења.

Странке имају право жалбе Државном Савету о административним споровима, у којима одлучује привремена покрајинска управа као прва и последња молба. Саобразно овој дужности спремиће се у Државном Савету шта је потребно. Административни је спор само између приватног или правног лица с једне и управне власти с друге стране; а постоји онде, где је наредбом или решењем управне власти право приватног или правног лица повређено противу законских наређења. По томе није спор онде, где је законом остављено привременој покрајинској управи или административној власти, како да поступи, оцени или ствар реши.

Члан 135. — Предлог закона о подели земље на области и у уређењу области (чл. 95. и 96.) као и о преносу досадање покрајинске надлежности на министарства и обласне управе (чл. 134.), влада је дужна у року од 4 месеца поднети Народној Скупштини на решење. Ако Народна Скупштина не би ове законе у року од 3 месеца решила имају се исти донети по прописима чл. 133. о изједначењу законодавства и управе у земљи; а у колико ни по том краћем поступку не би ови закони били донесени у даљем року, од 2 месеца, имаде се наредити Краљевском уредбом у року од месец дана подела земље заједно са разграничењем покрајинске управе у смислу чл. 95. и 96. Устава. Та се уредба може мењати

само законодавним путем. Ако се подела земље не би вршила ни по првом ни по другом ставу овога члана, него по трећем, онда се имају основати у Хрватској и Словенији четири области.

Исто тако, ако се подела земље врши уредбом, по овом члану, Црна Гора из 1913. године са котаром Бококорским, а без округа плеваљског и бјелопољског важиће као област и вршиће функцију области по овоме Уставу.

Законом о разграничењу области, Босна и Херцеговина ће се разделити у области у својим садањим границама. Док се то законом не уреди, окрузи у Босни и Херцеговини важе као области. Спајање тих области врши се одлуком обласних скупштина дотичних области донетом већином од $\frac{2}{3}$ гласова у границама одређеним 3. ставом чл. 95. Устава. Поједине општине или срезови могу се из својих области излучити и припојити другој области у садањим границама Босне и Херцеговине или изван њих, ако на то пристану њихова самоуправни представништва одлуком од $\frac{3}{5}$ гласова и ту одлуку одобри Народна Скупштина.

Окрузи (жупаније, окружја) остају као јединице државне управе док се не укину законом. Њихов круг рада регулисаће закон.

Ликвидација самоуправе округа провешће се у корист области и срезова чим буду организоване области.

Члан 136. — До новог закона о чиновницима, предвиђеног у чл. 106. Устава, важе садашњи закони о дужностима и правима чиновника. Нови закон има садржавати прелазна наређења у циљу ревизије и распореда управног чиновништва и бити донет најдаље у року од 2 године од ступања на снагу овог Устава, до када ће се извршити и ревизија чиновништва.

Члан 137. — Председници судова и све судије којима је Уставом или законом ујемчена сталност задржавају се и даље на својим положајима и дужностима у суду. У осталим крајевима осим пређашње Краљевине Србије сталност за поједине судије може бити обустављена у року за годину дана по доношењу овога Устава. У томе року Министар Правде образоваће комисије из судија виших судова за ове крајеве, с којима ће договорно утврдити за које судије поименично неће важити ова сталност.

Потребна попуњавања упражњених председничких и судијских места вршиће се по законима, који сада постоје.

Судије, који су постављени или буду постављени по закону о привременом попуњавању чиновничких места за време рата или по другом ком закону или уредби привремено, дужни су у року од једне и по године по ступању на снагу овога Устава положити судијски испит. Који од њих то не учини у одређеном року, разрешиће се одмах од судијске дужности.

Касациони Суд у Београду, Сто Седморице у Загребу, Врховни Суд у Сарајеву, Велики Суд у Подгорици и Одељење Касационог Суда у Новом Саду, радиће до новог уређења једног Касационог Суда за целу земљу по досадашњем и сматраће се као одељења Касационог Суда.

Члан 138. — Може се забранити излагање, односно растурање новина и штампаних списа, који изазивају: мржњу противу

државе као целине, верски или племенски раздор, а тако исто и кад посредно позивају грађане да силом мењају Устав или земаљске законе, само ако се из написа очевидно види, да се њиме иде на тако позивање грађана. Пропис чл. 13. став 3. о извршењу забране важи и овде. Када престане изрочита потреба ови се прописи могу укинути законом.

Члан 139. — Док се не донесе закон о повластицама у смислу чл. 117. Устава све повластице издате до дана проглашења Устава, имају се ревидирати на начин предвиђен у чл. 133. Устава. Код повластице за сечу државних шума ревизијом утврђене цене (таксе) имаће повратну важност од 1. децембра 1918. год.

Члан 140. — Кад овај Устав ступи на снагу Уставотворна Скупштина изабрана 28. новембра 1920. год. претвара се у обичну Законодавну Скупштину, са роком трајања предвиђеним изборним законом за Уставотворну Скупштину.

Члан 141. — Док се на основу овога Устава не донесе нов закон о изборима народних посланика, важиће закон на основу кога су извршени избори на дан 28. новембра 1920. год. с изменама којима ће се довести у сагласност с овим Уставом. Те ће се измене извршити на начин предвиђен по чл. 133. овога Устава и важиће кад добију Краљеву санкцију.

Одбор може учинити и потребне измене у роковима, које тај закон предвиђа, а сем тога је овлашћен да пропише и начин, на који ће се извршити подела мандата на поједине кандидатске листе према броју гласова.

ОДЕЉАК XIV.

Закључне одредбе.

Члан 142. — Овај Устав са прелазним наређењима ступа у живот кад га Краљ потпише, а обавезну снагу добија, кад се обнародује у „Службеним Новинама“. Од тога дана престају важити сви правни прописи који би били њему противни.

О извршењу овога Устава стараће се Председник Министарског Савета и сви министри.

Препоручујемо Нашем Министру Припреме за Уставотворну Скупштину и Изједначење Закона да овај Устав обнародује, а свима министрима да се о извршењу његовом старају, властима, пак, заповедамо, да по њему поступају, а свима и свакоме да му се покоравају.

Већ 2. јула, на своме шесет осмом састанку, Уставотворна Скупштина је завршила свој рад и, пошто је усвојила једну резолуцију о остајању досадашњег Председништва у функцији до доношења новог Пословника, о важности досадашњег Пословника док се нов не донесе, као и о избору Финансијског Одбора и Одбора за Пословник, — Уставотворна Скупштина је претворена у Законодавну Скупштину, која је тога истог дана била одложена на једно неодређено време.

МИЛОРАД ДРАШКОВИЋ

МИНИСТАР УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

Последице великога Светског рата, који је трајао пуних четири и по године и поред свих савршенстава технике са којима је вођен, нису биле огромне само у територијалним променама, које су изазвала рушења старих и стварања нових држава. Од тога ни мало нису мање промене, које су се извршиле у социјалној структури и у менталитету целога Човечанства. У том погледу су нарочито карактеристичне *две појаве*, које су произашле као последица ових промена и које су у исто време постале главним узроцима многобројних трзавица, међународних а нарочито унутрашњих, у свима савременим, и старим и новим државама. На супрот очекивањима и предвиђањима многих политико-економа да ће овај рат уништити сву средњу и ситну сопственост, остављајући на тај начин само крупну капиталистичку класу, на једној, и пролетаријат, на другој страни, овај је рат донео бројно јаче и квалитативно силније *појачавање целога средњег стаљеза* у свима његовим видовима и гранама друштвеног живота. *Принцип приватине својине* — главна база целокупнога данашњег и социјалног и политичког живота — из овога рата је изашао не само потврђен, већ по свему изгледа и — овековечен. Друга појава, то је јасно испољена тежња, са покретима маса, једнога великог дела радничке класе: да уништи цео досадашњи друштвено-политички склоп и да путем низа крвавих унутрашњих револуција васпостави тзв. *диктатуру пролетаријата*.

Под утицајем чињеница стварности прве појаве, из страха да се жељени моменат не пропусти а утврђени циљ сам собом не разбије, руски су бољшевици, у јесен 1917. године, и извршили препад на разривену и болесну Русију. Њихов успех, који се због неизмерног пространства Русије није могао ничим парализати, потхранио је и још више заразио одговарајуће елементе у свима другим земљама и по свима континентима. Насупрот свима ранијим новим покретима у људској историји, који су основаност свога учења и врбовање присталица бар почињали са убеђивањем, бољшевизам је одмах почео са *силом и терором*. Тобож негација рата, док није закључио онај срамни мир са Немачком, бољшевизам је, као право чедо рата, објавио рат до истребљења целоме свету. Тежећи за диктатуром своје клике над целокупним друштвом, он је избацио из политичког речника две речи: *Слобода* и *Правда*, које су од постанка цивилизације биле и остале главни идеали целога Човечанства. Тако исто јавни и приватни морал, који су такође силом заводили и наметали, превазилазио је све што се у том погледу знало раније и код најкрволочнијих дивљака.

Општи талас бољшевизма, који је доцније регулисан у тзв. *комунистичкој интернационали*, заплуснуо је и Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, одмах по ослобођењу. Општа нервна изнуреност, са ранама од рата на свима пољима, са једним резигнираним и притајеним незадовољством, које је једва наткриљавала општа радост због остварених идеала националног ослобођења и државног уједињења, као и свесна немоћ да се брзо не могу савладати све тешкоће, које су и физички и морално притискивале — у једно такво стање су почеле падати прве варнице новог рушилачког учења из Русије у Југославији! Поред тога у многим граничним крајевима беху заостале приличне масе чиновника и радника туђих народности, који су свој једини спас гледали у рушењу новог политичког стања. Овим антинационалним и анационалним елементима интернационални бољшевизам беше у исто време и утеха за изгубљеним ранијим привилегијама и потстрек за рушење нове државе. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца бољшевизам највећи успех беше постигао у једној безобзирној *сабоџаџи* свакога рада и посла, и државног и приватног. Обавезна за све одлука Конгреса Мира у Паризу о завођењу осмочасовнога рада беше свуда постигла обрнуте резултате. Она је само омогућила разорним елементима да, после саботаже по радионицама од осам часова, све остало слободно време употребе за своју рушилачку — пропаганду.

Привремено Народно Представништво учинило је један велики грех и према држави и према нацији, што путем једнога нарочитог закона није одмах, у самоме почетку, све ове антидржавне и антисоцијалне агитације пресекло и све односе регулисало. Немајући уз то ни довољно јаке и свесне административне власти, Држава је у неколико момената била озбиљно заглављана препадима добро организованих бољшевиистичких група. Па ипак *јавна свесћ*, која је произилазила из стварнога стања друштвених односа, победила је врло брзо и ову друштвено-политичку аномалију, и поред свих безобзирних метода и средстава, којима су се служили њени представници и носиоци! На изборима за Уставотворну-Скупштину од 2,480,265 гласача, при тајноме гласању, за кандидате нове комунистичке партије гласало је свега 198,736 гласача!...

Али, сем једне Владине наредбе, назване *Обзном*, која је раније била издата, и Уставотворна Скупштина не предузе никакве мере за угушење ове заразе. На против, она беше постала једна згодна и привилегисана трибуна за даље бољшевиистичке пропаганде код несвесних и залуђених маса. Чак и после покушаног

атентата на Престолонаследника-Регента Александра, на дан Његове заклетве на нови Устав, као и после претварања Уставотворне Скупштине у Законодавну, ова друга одобри само издавање Суду неколико комунистичких посланика, који су били у вези са атентатором. И одмах оде — на одмор!

Међутим 21. јула, у Делницама у Хрватској извршен је атентат на Милорада Драшковића, до доношења новог Устава министра унутрашњих дела, који је у то време, ако не једини а оно највише, оличавао борбу државе противу разорнога бољшевизма, чије су везе и са спољашњим непријатељима Државе биле несумњиво утврђене. Драшковић, прави син једнога краја Шумадије, за сто година живота Нове Србије и за три године живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, беше први и једини министар, који истина од атентата али стојички и херојски погибе у вршењу и због вршења своје министарске дужности и у светој одбрани Отаџбине!... Пошто је предузетом истрагом одмах утврђено, да је атентатор био члан комунистичке партије, и то једног нарочитог одреда за убијање, Краљевска Влада одмах сазва Народну Скупштину у ванредан сазив. На седници Законодавне Скупштине од 1. августа изгласан је, са огромном већином гласова, и одмах затим санкционисан и уведен у живот: *Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави*, по коме је комунистичка партија била забрањена и растурена, а сви њени представници у Народној Скупштини и осталим јавним звањима разрешени од даљег вршења својих дотадањих дужности.

На тај начин, Милорад Драшковић, својим животом беше откупио законским путем повраћање реда и безбедности у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца!...

16. августа 1921. године у 17 часова 30' преминуо је, после дуге изнемоглости и болести Краљ Петар I., унук Карађорђевић и син кнеза Александра Карађорђевића. У периоду историјском од више од једног столећа, после Оца Отаџбине — Карађорђа, ово беше први владалац Нове Србије, који је имао увиђавности, снаге и решености, да се — следећу жељу свога народа — ухвати у коштац са двама светским силама, Турском и Аустро-Угарском, да највише допринесе њиховом рушењу и да на њиховим рушевинама дочека и види остварену, и ако још не потпуно, Југославију, Карађорђевић сан још од Кочине Крајине. На својој седници од 20. августа 1921. године Народна Скупштина Срба, Хрвата и Словенаца, решавајући да Му подигне достојан споменик,

дала Му је свечано заслужени назив: *Петар Велики — Краљ Ослободилац*. До 22. августа посмртни остаи Петра Великог — Краља Ослободиоца стајали су у београдској Саборној Цркви, где Му је се захвални народ покљонио последњи пут. А тога је дана, после опела, пренет у срце Шумадије — Тополу и сахрањен у својој цркви — задужбини на Опленцу.

Већ 17. августа из Париза, где се налазио болестан Александар I. краљ Срба, Хрвата и Словенаца упути следећу Прокламацију:

„МОМЕ ДРАГОМ НАРОДУ

„Сломљен великим напорима, које је од њега изискивала предана служба народу и Отаџбини, испустио је Мој мила Родитељ, Његово Величанство Краљ Петар I, Своју пламениту душу.

„Ни под најтежим ударцима судбине није се Мој Отац поколебао у Својој верности народној заветној мисли. Он је у данима највећих искушења и несрећа самувао веру у лепшу будућност народну и заједно с народом прокрчио путеве, који су одвели васкрснућу народа, победи и слави. Под мудрог владавине Његовом, која је умела да цео народ загаласа и загреје за велики идеал ослобођења и уједињења народног и да за њ задобије симпатије и помоћ братског руског народа и великих просвећених савезних држава на западу извршено је историјско дело ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у велику народну државу.

„Дочекавши ту највећу награду од Свемогућег Бога за беспримерне жртве Своје и Свога Народа, с којим је делио зло и добро, Мој узвишени Родитељ мирно је закљонио Своје очи.

„Ступајући по 56. чл. Земаљског Устава на упражњени Престо и примајући Краљевску Власт у Своје руке, објављујем Мом драгом Народу да ћу, веран идеалима Свога Оца, чувати уставне слободе и права грађана, штитити државно јединство и бити над свима тековинама народним, које су ми у аманет предане.

„Но сиречен болешћу да дођем на сакрану Мога Родитеља и да вршим Краљевску Власт, овлашћујем на основу чл. 59. Устава Мој Министарски Савет, да ме заступа у вршењу Краљевске Власти по Мојим унутрњима а до Мога повратка у Отаџбину.

„Слава Његовом Величанству Краљу Петру I. и мир Његовој пламенитој души!

„Живео Народ Срба, Хрвата и Словенаца!“

А по повратку из иностранства, 6. новембра 1921. године, Александар I. краљ Срба, Хрвата и Словенаца, положи следећу заклетву на Видовдански Устав:

„Ја, Александар, ступајући на Престо Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, и примајући Краљевску власт, закљичом се свемогућим Богом да ћу чувати јединство народа, независност државе и целину државне области, и да ћу Устав неповредан држати: да ћу по њему и по законима владати, и да ћу у свима својим тежњама добро народа пред очима имати. Тако ми Господ Бог помогао. Амин!“

БУЏЕТ

Државних Расхода и Прихода Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1922/23 г.

Раздео	РАСХОДИ	Одобрен кредити за 1922/23 год.					
		Редовни	Ванредни	Свега			
		Д и п л о р а					
I.	Врховна Држ. Управа	249,552.924	85	613,178.964	64	862,731.889	49
II.	Министарство Правде	69,317.938	40	123,794.902	65	193,112.841	05
III.	„ Просвете	189,526.755	85	271,424.176	71	460,950.932	56
IV.	„ Вера	19,469.237	95	53,232.054	50	72,641.292	45
V.	„ Унут. Дела	143,613.076	55	196,912.805	90	340,525.882	45
VI.	„ Н. Здравља	128,931.221	50	56,479.283	—	185,410.504	50
VII.	„ Ин. Дела	18,048.629	—	39,805.611	50	57,854.239	50
VIII.	„ Финансија	844,527.127	23	221,071.856	35	1,065,598.983	58
IX.	„ Вој. и Морн.	883,059.047	40	244,744.347	—	1,127,803.394	40
X.	„ Грађевина	114,258.997	—	76,264.016	—	190,523.013	—
XI.	„ Саобраћаја	766,834.818	50	467,301.073	75	1,234,135.892	25
XII.	„ Пош. и Телег.	139,738.980	60	124,919.339	—	264,658.319	60
XIII.	„ Пољ. и Вода	62,214.839	30	55,461.803	50	117,676.642	80
XIV.	„ Шум. и Рудн.	173,028.309	85	33,200.150	50	206,228.460	35
XV.	„ Трг. и Индуc.	30,297.952	41	12,068.342	95	42,366.295	36
XVI.	„ Соц. Полит.	330,629.000	95	42,577.314	—	373,206.314	95
XVII.	„ Агр. Рефор.	3,095.367	—	54,573.187	30	57,668.554	30
XVIII.	„ Уставотворне Скупштине	319.222	80	184.755	—	503.977	80
XIX.	Буџетски резер. кредити	81,000.000	—	—	—	81,000.000	—
	Укупно расходи	4,247,403.446	14	2,687,193.984	25	6,934,597.430	39
	За изравнање додате се вишак прихода					+ 349.433	61
	Укупно	4,247,403.446	14	2,687,193.984	25	6,934,946.864	—
Раздео	ПРИХОДИ	Усвојена процена прихода за 1922/23 год.					
		Редовни	Ванредни	Свега			
		Д и п л о р а					
	А. Општи приходи						
I.	Царина и споредне царинске таксе	327,310.000	—	10,000.000	—	337,310.000	
II.	Трошарина и опште таксе	621,000.000	—	—	—	621,000.000	
III.	Добит на новцу	1,120,000.000	—	20,000.000	—	1,140,000.000	
IV.	Порез на послов. промет	250,000.000	—	—	—	250,000.000	
V.	Поморска Управа	880.750	—	25.000	—	905.720	
VI.	Инвалидски порез	49,600.000	—	—	—	49,600.000	
VII.	Државна имања	70,809.100	—	5,450.000	—	76,259.100	
VIII.	Разни приходи	13,750.000	—	—	—	13,750.000	
	Свега општи	2,453,349.850	—	35,475.000	—	2,488,824.850	—
	Б. Специјални приходи						
I.	Порези	2,126,625.125	—	251,750.000	—	2,378,375.125	
II.	Државна привреда	2,036,680.696	50	214.50	50	2,036,680.911	
III.	Разни приходи	31,009.848	—	56.130	—	31,065.978	
	Свега специјални	4,194,315.669	50	251,806.344	50	4,446,122.014	—
	Укупни приходи	6,647,665.519	50	287,281.344	50	6,934,946.864	—
	За изравни. вишак прихода	2,400.262.073	36	+ 2,399.912.639	75		
	Укупно	4,247,403.446	14	2,687,193.984	25	6,934,946.864	—

АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА
КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

	ОБЛАСТ	Површина км ²	Број становника	Седиште
1	Београдска	9.581,4	762.493	Београд
2	Загребачка	8.162,3	809.482	Загреб
3	Љубљанска	9.489,0	537.079	Љубљана
4	Мариборска	7.569,0	624.121	Марибор
5	Приморско-Крајинска	14.121,9	621.708	Карловац
6	Осијечка	13.383,5	775.723	Осијек
7	Сремска	6.865,9	407.025	Вуковар
8	Бачка	7.267,0	590.500	Нови Сад
9	Подунавска	6.094,1	405.113	Смедерево
10	Подринска	3.551,3	182.358	Шабац
11	Ваљевска	2.457,8	133.984	Ваљево
12	Шумадијска	3.854,4	241.862	Крагујевац
13	Моравска	2.899,4	183.959	Ђуприја
14	Пожаревацка	4.230,5	219.103	Пожаревац
15	Тимочка	6.352,4	240.506	Зајечар
16	Нишка	7.269,3	422.273	Ниш
17	Врањска	5.869,7	249.321	Врање
18	Косовска	8.471,9	351.990	Приштина
19	Скопска	8.849,0	336.423	Скопље
20	Брегаличка	4.956,0	104.460	Штип
21	Битољска	11.969,0	341.095	Битољ
22	Рашка	8.435,8	264.803	Чачак
23	Ужичка	7.555,7	214.271	Ужице
24	Крушевачка	2.709,9	152.976	Крушевац
25	Зетска	13.326,0	348.957	Цетиње
26	Сплитска	9.836,4	469.111	Сплит
27	Дубровачка	2.649,4	136.698	Дубровник
28	Тувланска	8.918,0	416.413	Тузла
29	Сарајевска	8.405,0	287.214	Сарајево
30	Мостарска	9.139,0	265.330	Мостар
31	Травничка	10.116,0	280.709	Травник
32	Врбаска	9.018,0	423.240	Бања Лука
33	Бихаћска	5.603,0	217.023	Бихаћ
	Свега	248.987,0	12.017.323	

СРБИЈА И ЈУГОСЛАВИЈА*

Карактер националних питања на Балкану. — Спољашњи и унутрашњи фактори, који компликују сва национална питања: — Улога Немачке и Аустро-Угарске: Drang nach Osten. — Балканска политичка Русије — Велике силе западне Европе према Балкану: Француска, Енглеска и Италија.

Идеја народног јединства Срба, Хрвата и Словенаца. — Питање националног уједињења и државне независности. — Европски значај државног јединства Срба, Хрвата и Словенаца. — Унутрашње и спољашње смејне за остварење ове природне немиковности. — Немогућност целиања на разне државе.

Улога и значај Србије. — Закључак.

„Идеје не падају с неба!“

A. Labriola.

Оно што сачињава главну карактеристику свих националних питања на Балкану, у очима свих странаца, то је огорчена заоштреност, са којом су деценијама вођене дискусије и борбе између представника појединих нација и њихових држава. Искључивост, која је у појединим конкретним питањима ишла до апсурдности, била је готово увек допуњавана виолентношћу карактера и претераношћу у навикама. Безобзирност у националним претензијама превазилазила је са по неколико пута праве националне дужности и реалне државне потребе. Религиозни фактори су бивали употребљавани као национална аргументација а најгрубља шовинистичка завојевања подкрепљавана многобројним гранама профанисаних наука и извитоперених доказа. Незаинтересовани странци и савесни научници, због непознавања језика, били су увек лишени истинитих обавештења и података, који би их довели до правилних закључака и познавања правога стања ствари према свима оним главним факторима, који заједно сачињавају нацио-

* Цео овај одељак изашао је као *Закључак* ове књиге у француском издању, још пре свршетка *Светског рата* и пре свих нових државних творевина, које су сформирале из овога великог и страховитога пожара без мало целог цивилизованог Човечанства. Писац са њиме, и ако *post festum* свих великих ратних и поратних догађаја, завршава и ово издање на нашем језику, *дрво*, као једним документом свога пропагаторског рада код савезничких фактора, дивљих и војних, пре свршетка рата и закључења мира; и *друго*, много важније, због извесних болесних и болних појава, које су почеле да се манифестују у извесним крајевима уједињене, независне и слободне Југославије и које, још пре њенога потпуног конституисања, иду на то: да национално јединство разбију, да народну снагу парализују и да углед државе униже и ослабе.

налне индивидуалитете са специфичним, етнографским и језичким, особинама и императивним разлозима историјских традиција и слободно изражене воље самих народа*.

Поред Арбанаса, који само по језику представљају засебан национални индивидуалитет, али без икаквих националних традиција и државних идеала и у исто време без реалне подлоге за независан државни живот — три су главна наследника отоманског завојевача на Балкану, који су се као такви показивали још за време док су се границе Отоманске Империје простирале до Саве и Дунава. Према бројној снази и територијалном распрострањењу то су Срби, Грци и Бугари. И цео балкански проблем, у самој ствари, је се и састојао само у томе да се утврде природне и стварне националне границе између ова три народа. Са ослобођењем Србије, које је отпочело 1804. године, и доцније са стварањем Грчке већа половина балканског проблема била је упућена природним и правилним током ка дефинитивном решењу. Са појавом Србије, која истина није имала класичних традиција, али је зато у Средњем веку била најјачи такмац Византије и турској поплави дала најдужи и највећи отпор, питање између Срба и Грка било је намах решено. Шовинистичке грчке претензије, које су се на основу извесних религиозних повластица Васељенске Патријаршије у Цариграду, простирале дубоко у Вардарску и Моравску Србију, ишчезле су саме собом и врло брзо, нарочито још и због непрестиве разлике, која у сваком погледу, а нарочито у језику постоји између ове две нације.

Овакво је стање трајало све до 1870. године. И за све то време у целој Вардарској Србији, почевши од Скопља па до Битоља, Водена и Солуна, знало се само за Србе у компактним и претежним масама, који су се наравно потпуно разликовали од несравњено малобројнијих Турака и Грка. Први велики поремећај после шест векова сформираних и очуваног националне индивидуалности извршен је са стварањем бугарског Егзархата, који је под протекторатом и импулсом Русије отпочео, са великим привилегијама религиозним и политичким, једну широку пропаганду за превођење словенских елемената у Егзархат. Самовоља и претерана корупција грчких владика и њиховога клира као и неразумевање службе на грчком језику — с једне стране, а разне повластице које је пружао Егзархат

* Класичан је пример, који за потврду свега овога позајмљујемо од уваженог професора *Dr. Јована Цвијића*, несумњиво најбољег познаваоца свих балканских питања и најсигурнијег учитеља у свима националним проблемима на Балкану: Док је 1889. Србин *Са. Гойчевик* тврдио, да у ондашњим *турским вилаетима Косовском, Бишолском и Солунском* живи 2,048.320 Срба према 201.140 Грка и 57.600 Бугара, докле је 1900. Бугарин *В. Канчев* изнео нову статистику, по којој је у овим истим крајевима нашао 1.184.036 Бугара, 225.152 Грка и 700 Срба. С друге опет стране, Грк *Cl. Nicolaides* тврдио је 1899. да у поменутих вилаетима има 656.300 Грка према 454.700 Срба и Бугара укупно! Није мања разлика међу њима ни у општем броју целокупног становништва: први износи цифру од 2,880.420, други 2,248.274 а трећи 1,820.500! Шта је онда остало страним писцима, који су *volens - volens* били упућени на овакав хаос у основним питањима? — Видети *Jovan Cvijic: Questions Balkaniques* стр. 80.

као и нехат парализоване Србије после трагичне смрти кнеза Михаила — с друге стране — учинили су те је један велики број Срба у Вардарској Србији прешао у Егзархат, на исти начин као што су случајеви прелажења простих народних маса из опозиционе у владајућу политичку партију! За првих неколико година превођења вардарских Срба у Егзархат није било ни помена о напуштању старог националног имена *Србин* и примању новог назива *Бугарин*. Идентификација религиозне установе Егзархата са национално-политичким појмом бугарске народности отпочела је јавно и систематски да се примењује тек после пројекта Русије у Сан-Стефану 1878. године, по коме је новостворена бугарска држава имала да се распростре на једној огромној територији, тачно два пута веће него што је територија, на којој живи прави бугарски народ...

На тај начин је при крају XIX. века Балканско питање дошло у једну фазу, која је била исто толико опасна колико и неприродна. На место општег и спасоносног питања ослобођења свих хришћанских земаља и народа од Турске на дневни је ред било стављено, и на Балкану и у Европи, вештачки створено Македонско питање, и то као део бугарског питања. Питање о ослобођењу Македонаца од турскога ига, међутим, беше одложено, док разни професори, публицисте и бугарски агитатори не докажу целом свету, да је Вардарска Србија — бугарска земља! Наравно да је за то време у тој несрећној земљи беснио један од најодвратнијих терора што се у опште замислити може. У крвавим борбама, које су имале за циљ бугаризацију Македоније за три десетине нашега доба пало је више хришћанских жртва него што су Турци пре тога били истребили укупно за пет векова! Поред тога на Балкану беше створена једна нова завојевачка опасност: бугарски се шовинизам беше постепено уз помоћ Русије, а затим и Аустро-Угарске, претворио у један прави империјализам, и ако је Бугарска још била под суверенитетом Турске. Али као год што је остављена сама себи српска раја у Македонији реагирала на терор бугаризације, тако су исто и мале балканске државе биле принуђене да поведу озбиљног рачуна о развиту и циљевима овога панбугаризма. Због тога би између Грчке и Бугарске у неколико махова дошло до оружаног сукоба, само да их Турска није раздвајала, док су конфликти исте врсте између Србије и Бугарске били увек спречавани од Русије. Сугестија о Бугарима у Вардарској Србији, коју су по земаљама западне Европе били систематски распрострли многобројне интелектуалне бугарске комите уз помоћ немачке и аустро-угарске штампе, показала се веома јака чак и после балканских ратова и мира, закљученог у Букурешту 1913. године. Само на основу тога Србији је и могао бити упућен онај апсурдан захтев 1915. године...

Док се је ова компликација Балканског питања постепено остваривала на југу, у периоду оружаног мира историје Европе српско и југословенско питање на северу и северо-западу имало је да прође кроз једну страшну фазу највећих искушења и сталне народне борбе за самоодржање. Са окупацијом Босне и Херцеговине,

поред посуда Далмације, Аустро-Угарска беше постала стварно једна балканска сила. Босанско-херцеговачки посед представљао је двојаку добит у империјалистичкој балканској политици Хабзбуршке монархије. Велико природно богатство окупираних земаља премашало је знатно све издатке завојевачеве на администрацију и експлоатацију и земље и становништва. Друга добит Аустро-Угарске имала је још већег значаја у моралном погледу: са окупацијом Босне и Херцеговине и северног дела Новопазарског Санџака она је била успела да српско национално питање раздели на две половине, и у исто време да осигура свој политички и економски утицај на Вардару и у Северној Арбанији. С друге опет стране, морална депресија, која је после тога суверено завладала у Србији и Црној Гори, није била ни мало мања од очајања и клонулости, који су после овог појачавања Аустро-Угарске пали на сав српски и југословенски народ који је се још од раније налазио у границама Хабзбуршке монархије. Ослабљена вера у скоро ослобођење имала је за последицу појачање терора и истребљивања народних маса од стране Немаца и Маџара уз помоћ целог државног апарата. На тај начин српско питање, које је се на северо-западном крају Балканског полуострва природно продужавало у хрватско и словеначко питање, беше просто загушено на овој страни завојевачким циљевима Аустро-Угарске и њенога патрона Немачке.

Између ова два система завојевачких тежњи, са севера Аустро-Угарске и Немачке, а са истока Бугарске, иза које су стајале варварска Турска и цезаристичка Русија, налазило је се пригушено српско и југословенско питање у последњим двема десетинама прошлог века као и у почетку овога века. У разним акцијама и трансакцијама, готово увек паралелним, ова два система и очајним реакцијама окованог српског и југословенског народа, које су избијале у најразличнијим облицима прости самоодбране, и састојала је се целокупна историја овога периода заплетеног Балканског питања.

Првобитни циљеви аустро-угарске политике на Балкану: да југословенске народе међу собом раздвоји и да их денационализира, да створи што већи број територијалних посуда и да се што више примакне Солуну, после савеза са Немачком, беше такође допуњена и методама и циљевима германскога империјализма. Систем политике „Drang nach Osten“, поред тога што је био врло организован са далеким државним и националним циљевима, био је у исто време врло карактеристичан у својој примени баш на саму Аустро-Угарску. Гурајући Хабзбуршку монархију на југ и помажући је на томе њеном путу свима средствима, Немачка је у исто време систематски радила на германизацији чак и оних земаља и народа у Аустро-Угарској, који су иначе подржавали целокупан државни систем и двојни склоп Дунавске монархије. Док је, с једне стране, Немачка освајала нијације својим индустријским производима у самој Аустро-Угарској, она је, с друге стране, интензивно и по нарочито спремљеном плану вршила колонизацију Немаца по свима земаљама, које су се налазиле у зони њенога пута ка Цариграду и Средиземном мору. Та

њена колонизација била је већ допрла, по уређеним етапама, до Саве и Дунава, а у мањим масама и у више праваца беше већ закорачила и у саму Босну.

Систем колонизације Немаца по српским и југословенским земаљама Хабзбуршке монархије састојао је се у томе, што су на места онога дела становништва, које је било владавинским терором приморавано да се иселјава са свога огњишта у иностранство, били насељавани Немци у великим масама и то већином из Немачке. Само из Хрватске до 1910. год. беше се иселило у Америку 150.233 душе, а из целе Угарске 598.219 душа — Срба и Хрвата. До овог истог времена у Хрватској и Славонији беше колонизирано 134.078 Немаца, од којих 61.527 само у Срему — преко пута Београда. У Угарској пак било је 1.903.357 немачких колонизатора, нарочито распоређених у великим и компактним масама у плодним и богатим равницама Бачке и Баната. У самом Банату их је било на 427.253, у осталом исто толико колико и самих Маџара. А у појединим варошима су Немци представљали релативну већину целокупног броја становништва (Темшвар 43,6%, Вршац 49,6%).

Али овај систем немачке колонизације не беше и једина организована акција Немачке у смислу политике њенога продирања на Исток. Поред чисто политичке акције, коју је Немачка са прецизираном интензивношћу водила у разним облицима са разним балканским државама, она је у последњим годинама живота Турске Империје на Балкану била обратила нарочиту пажњу на развитак своје трговине у Леванти, а нарочито у Маћедонији и Тракији. Потискујући постепено енглеску и француску трговину, која је ишла преко Солуна, Кавале, Дедеагача и Цариграда, Немачка је поред својих индустријских продуката и са ове стране Балканског полуострва била отпочела већ да увози и своје, германске колонизаторе. У том погледу њен утицај прећаше да потане свемоћан нарочито у моменту кад су избили балкански ратови, чији су неочекивани резултати за моменат бар пресекали многа германска предузећа и заљуљали цео империјалистички план на Балкану и по свима југословенским земаљама...

У истини је више него парадоксалан историјски значај руске политике на Балкану. Док, с једне стране, постоји несумњива истина: да је Русија прво заштићавала све хришћанске народности у Турској, а затим активно помагала све њихове тежње за ослобођењем, с друге опет стране, постоји исто тако необорив факт: да је Русија у много махова својим снажним утицајем давала неприродан правац развоју балканског питања, и на тај начин ометала његово брзо и правилно решење. Више каприциозна него реална жеља Русије, да прво од Бугарске направи једну своју „Задунавску губернију“, а затим неприродно велику државу под својим свемоћним утицајем — био је највећи удар у историји балканских питања. Реперкусије од те фаталне политичке погрешке страховито су осетили и на крају крајева искусили не само сви балкански народи, већ и сви европски народи, сем Немаца и Маџара. Али бугарофилство Русије, и ако

је било њена највећа погрешка, није била ни једина у целокупном низу југословенских питања. Верска затуцаност, која је у Русији била крајњи узрок многих и великих фаталних заблуда, учинила је те је се Русија дуго времена држала једног лажног становишта у погледу на Хрвате и Словенце, само зато што су они били католици.

Кад се у збиру и резултатима посматра политика Русије према осталим Словенима: Пољацима, Чесима, а нарочито Словацима, који су под Немцима и Маџарима живели под истим условима као и несрећни Јермени под Турцима, излази да Русија уопште, у другој половини XIX. века није извршила ни основне расне дужности према свима овим народима. Карактеристично је у том погледу напоменути, да је вредна и отпорна чешка нација у свима погледима највише допринела за последњи ренесанс свих словенских народа у Хабзбуршкој монархији. Међутим, чудовиште Панславизма, које је тобож Русија организовала, било је у самој ствари више једна измишљотина пангерманских агитатора и аустро-угарских жандарма, него што је, чак и као идеја, имао стварне подлоге баш и у самој Русији. Панславизам је био вештачки створен баук у Немачкој и Аустро-Угарској, да с једне стране, скрене пажњу западних народа на нову опасност са Истока, а с друге стране, да послужи као претекст за угушивање и истребљивање словенских народа по овим државама.

Карактеристика француске и енглеске политике у свима балканским питањима носила је печат стварне незаинтересованости, недовољне обавештености и непотпуног схватања важности ових питања за општу европску политику. Фатални принцип „интегритета Отоманске Империје“ био је комплетирани читавим низом заблуда у потреби одржања Аустро-Угарске као велике европске силе. Једну врсту логичке ироније, да су две најнапредније и најслободоумније државе помагале и одржавале два завојевачка државна петрефакта из Средњег века прво су врло дуго времена испаштали несрећни поробљени народи у Турској и Аустро-Угарској, а затим, на крају крајева, горко платили и сви остали културни и цивилизовани народи... Док је Француска, при свем том, у духу узвишених традиција и ослободилачких принципа, своје Велике Револуције, благонаклоно пратила све народне покрете за ослобођење, Енглеска је у многоме консеквентно упадала у погрешке руске политике у балканским питањима. Неодмерене енглеске симпатије према Бугарској, због вековног ривалитета око Цариграда, имале су на крају крајева за резултат: повећање бугарских мегаломанских претензија и окретање бугарског оружја противу оба велика заштитника, и Енглеске и Русије. Међутим, територијална незаинтересованост ових великих нација, Француске и Енглеске, остављала је у души свих балканских народа, и у најстрашнијим искушењима, последњу веру и наду у дефинитивну победу правде, човечности и — слободе.

За све време док је италијански народ водио, и споља и унутра, оне величанствене борбе за независност и уједињење Италије (*Il Risorgimento*), Италија није показивала никакав нарочити

интерес на Балкану. У колико је каквог интересовања уопште било од стране појединих апостола и вођа великог италијанског преобраћаја, оно је било изражавано из мотива сапатништва и са циљевима будућег братства са свима југословенским народима с друге стране Јадранског мора. Од Кавура па до Мацинија и Гарибалдија сви су италијански патриоти наглашавали само потребу ослобођења и независног државног живота њихових прекојадранских суседа. Тек доцније, кад је уједињена Италија као држава била дефинитивно сформирана, извесне империјалистичне главе почињу бацати своје погледе и на источну обалу Јадранског мора. Праве завојевачке тежње почињу бивати сформисане и мотивисане најфантастичнијим разлозима тек после неуспеха италијанске експедиције у Абисинији (1896.). Лажни и неприродни положај, који је Италија имала у Тројном Савезу, омогућавао јој је ипак да колико толико подржи своје сународнике у Трсту и Трентину, али сва њена пропаганда у Далмацији и на хрватском приморју није јој донела никаквих позитивних резултата.

Тако прост, а толико истинит социолошки закон италијанског историка Antonio Labriola-е: *Идеје не падају с неба*, ретко је се где тако ефикасно остварио као у многоструко заплетеном националном питању јужних Словена у почетку овога века. И заиста, тежње народне да се Срби, Хрвати и Словенци уједине у једну националну државу, с обзиром на политичко стање овога народа од пре само десет година, на први поглед морају изгледати или неприродне, или вештачке и неостварљиве. Међутим, на целом свету нема ничега ни природнијег ни праведнијег од ових тежња јужних Словена. Идеја народног јединства Срба, Хрвата и Словенаца потиче из животног инстинкта за удружену самоодбрану разних социолошких делова једнога истог националног организма. Што је свест о заједници са тежњом за уједињење дошла доцкан није кривица до народа, који је увек био исти, већ до разних туђинских завојевача, чије су владавине вековима насилно одржаване. Па ипак на крају крајева исти су узроци свуда морали довести и до истих последица. Владавина Маџара над Србима и Хрватима на северу и владавина Немаца над Словенима на северо-западу примењивана је у националном погледу над потлаченим народом на исти начин као и владавина Турака у Вардарској Србији. Тежње народа за ослобођењем на свима странама југословенских земаља дале су, сасвим природно, у крајњој резултанти захтеве националног јединства, јер је и по језику и по етнографским и етнолошким особинама од увек и *de facto* то био један и исти народ. Географско јединство југословенске земље највише је помогло да многобројне и разне туђинске владавине не однароде ни један већи део југословенског народа. На против, разне туђинске владавине су само повећале општу огорченост и отпорност у борби за самоодржање.

У колико је великој мери садањи светски рат затекао 1914. године сформисане тежње за ослобођењем и уједињењем свих

Срба, Хрвата и Словенаца у Хабзбуршкој монархији најбоље доказују огромне масе југословенских војника, који су се добровољно у првој половини рата предали Русији, Србији и Италији. Поред тога достојанствено и ортодоксно држање југословенског народа и његових представника за време самога рата у Аустро-Угарској, и поред сталног ванредног стања и преких судова најбоље показује природну неминовност и легитимну оправданост свих народних идеала. Борбена утакмица, која се са толико храбрости и самопрегорења развија у Хабзбуршкој монархији између југословена, с једне, и Чехо-Словака, с друге стране, ставила је на дневни ред дефинитивно, поред питања уједињења и питање *националне независности*.

У Хабзбуршкој монархији и у балканским државицама за неколико последњих деценија врло много је дискутовано, наравно доктринерски, питање о томе шта је за животне интересе једнога народа важније: његово *пошћуно национално уједињење*, макар и у оквиру туђе државе, или *државна независност* макар и једнога малог дела тога истог народа. Ово је питање било постављено и најревносније третирано од стране Аустро-Угарске, која је желела да по сваку цену убеди Србију, да се у корист националног уједињења одрекне своје државне независности. Идеја Тријализма, по којој су Јужни Словени имали да привидно постану трећи државни фактор Хабзбуршке Монархије потекла је из истог извора и имала је исте политичке циљеве. Срећом те је Србија успела да се од 1903. године потпуно еманципује, и економски и политички, од туторства Аустро-Угарске. Њен пример је најбоље показао шта у животу једнога народа представља права државна независност у сваком погледу. Њен је пример у исто време био најбољи учитељ за националне тежње и држање свих немацарских и против-немачких народа, вековима вештачки и силом одржаваних у оквиру аустро-угарске Монархије.

Питање о уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца у једну независну државу не треба никако схватити као решење једнога дела словенског питања. Као год и Чехо-словачко питање, југословенско питање има један много већи и узвишенији значај: *што је једно европско питање par excellence*. Уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу, и ако можда није први и најважнији услов будуће опште политичке равнотеже у Европи, оно сигурно има да буде једина природна и стабилна гаранција и брана према империјалистичкој експанзији Немаца, Мацара и Бугара. Вечиту и толико потребну слободу Јадранског и Средиземног мора може осигурати на овој страни само васпостављање ове нове националне државе, које императивно сугерирају, не само легитимне тежње и воља српског, хрватског и словеначког народа, већ и највећи животни интереси свих европских демократских народа, као и неминовна потреба за могуће одржање дуготрајног и праведног мира у Европи. Ако питање рестаурирања Србије од 1915. године представља питање части за све њене велике савезнике, онда решење целог југословенског проблема и стварање заједничке државе свих Срба, Хрвата и Словенаца представља, поред

тога, још и највећи политички интерес свих оних племенитих народа, који данас тако великодушно не броје своје многобројне жртве за победу права и за ослобођење Човечанства.

Све сметње, које се истичу на супрот радикалном и интегралном решењу државног уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, према самој својој природи, могу се поделити у две категорије: унутрашње и спољашње.

Од унутрашњих сметњи народном уједињењу несумњиво да је најважнија: питање о будућем положају Црне Горе. Међутим, кад се узме у обзир да је сав народ, који живи у Црној Гори, по свему, само један мали део, и то најочуванији и најтипичнији, српскога народа, онда се питање само собом потпуно упрощава. Црна Гора у националном погледу могла је имати свој *raison d'être* само докле докле су се између ње и Србије територијално налазиле туђинске владавине Аустро-Угарске и Турске. После тога за државни сепаратизам Црне Горе остао је само један једини и то лични разлог. То је право династије, која по средњевековним политичким схватањима треба да има и свој територијални *dominium*. Међутим, има једна друга сила, која у овом питању мора да игра пресудну улогу. То је слободно изражена воља српског народа из Црне Горе. Црногорци* су се и раније у неколико махова, и поред свега терористичког притиска од стране краља Николе, јасно и јавно изразили као најревносније присталице народног уједињења. Према томе, краљ Никола са својом династијом има данас као најсветију националну дужност само да понови своју патриотску одлуку, коју је био донео још 1866. године. Што се пак тиче ма каквог негативног мешања са стране, у ово чисто унутрашње српско питање, ми сматрамо за дужност да поновимо речи црногорског патриоте и ранијег министра председника Црногорске Владе, А. Радовића, који је прошле године изјавио: „Пошто Црна Гора ни економски ни политички не може да егзистира као засебна држава, сматрам да би био највећи злочин ометање народног уједињења, ма од кога оно долазило, нарочито после свих жртава, које је наш народ у овоме рату поднео!“

Друга и последња унутрашња сметња уједињењу свих југословена, која је нарочито раније наглашавана из Беча, јесте разлика у вероисповести, која дели православне Србе од католичких Хрвата и Словенаца. У самој пак ствари ова је разлика такође вештачки раширивана са применом познатог аустријског политичког система: *раздели да владај!* Са развитком материјалне и духовне културе значај овога религиозног фактора у животу југословенског народа постепено, али стално, је се смањивао, тако да је у почетку XX. века био сасвим спао на своју праву

* И данас се још чак и у савезничкој јавности употребљавају називи: *Црногорац*, *Босанац*, *Далмашинац* у смислу засебних националних јединица. Међутим, ништа нетачније од тога. Те називе треба разумети само као ознаке појединих покрајина. Јер у самој ствари у свима тим земљама живе или чисти Срби или Срби помешани са Хрватима. Покрајинске називе претвориле су у националне појмове разне туђинске владавине и претензије, или сепаратистички династички интереси.

друштвено-политичку улогу. Једна нивелација религиозних супротности довела је све Југословене до апсолутне верске толеранције у исто време кад је и заједничка национална свест избила у пуној својој снази и лепоти. Ишчезавање религиозних супротности, и поред јаке акције онога дела католичког клира, који је служио као обичан политички орган владајућих кругова, извршено је највише под утицајем толеранције православних Срба, код којих је од увек вера била сведена у своје праве границе*.

Много важније и много веће тешкоће за интегрално уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца истичу се споља, у погледу повлачења природних и дефинитивних државних граница према суседним народима. Грци, Бугари, Румуни и Италијани истакли су већ сваки са своје стране извесне територијалне претензије на рачун српског, хрватског и словеначког народа. Све се те претензије постављају у разним облицима и под разним претекстима. Док се једне од њих заснивају на основу етнографских и етничких разлога, други траже своје оправдање у историјским разлозима некадањих завојевачких владавина, — а сви скупа имају за задатак: да за своје ревандикације придобију културне и цивилизоване народе, који нису довољно и тачно обавештени ни о историји, ни о садашњем национално-политичком стању југословенског народа.

У погледу правилне и праведне границе решење се најлакше може донети између Срба и Грка у Македонији. Ту се етнографска граница намеће сама собом и за политичку границу. Етнографску пак границу између Грка и Срба сасвим је лако одредити. Све националне разлике, које између ова два народа постоје, у толикој су мери велике, да и најповршнијем посматрачу врло лако падају у очи. Али, и да никаквих других разлика нема, разлика у језику довољна би била као критеријум, па да се никаква погрешка не направи**.

И ако је спорно питање између Србије и Бугарске о Вардарској Србији било у главноме дефинитивно решено српско-бугарским ратом и миром закљученим 1913. год. у Букурешту, ипак је Македонија и данас поново постала, по речима *M. Gaulis-a* из 1902. године, „нека врста академије разбојника и етнографа“. Поновити и данас главне факторе, који су играли пресудну улогу у решењу тзв. Македонског питања 1913. године налазимо да је једино потребно због тога, да отклони и последњу сумњу код

* И у погледу верске толеранције Србија је увек била на првом месту. Колко је у њој мало обраћана пажња на верске разлике у јавном животу, најбоље сведочи овај пример: у Министарству Просвете у Београду дуго година је био шеф црквеног одељења један католик, и ако су све цркве у земљи биле православне, а само једна једина католичка.

** Још у првој половини овога великог рата извесни германофилски кругови у Атини, да би оправдали држање Грчке према Србији, беху покренули питање о томе да Битољ буде уступљен Грчкој, и ако у Битољу ни једна петица становништва у националном погледу не припада Грцима... Са српске стране на тај захтев одговорено отварањем питања о Солуну, у коме су Грци бројно такође у несразмерној мањини, и чија је се јеврејска већина становништва изразила за Србију још за време балканских ратова.

свих оних међу савезницима Србије, који би још зебли од евентуалних неправди, учињених Бугарима приликом дефинитивног уређења новог политичког стања на Балкану после овога рата. Ево тих главних разлога према категоријама природних и друштвено-политичких феномена, на основу којих ће бити повучене државне границе чак и у једноме идеалноме *Друштву Народа*:

1.) Један обичан поглед на карту Балканског полуострва јасно показује да Вардарска Србија географски, не само што не припада Бугарској, него с њоме ни у ком погледу не може чак да сачињава ни једну географску целину. Шта више она је од Бугарске природно одвојена високим и непроходним планинама, као што је одвојена Шпанија од Француске. Ако би Бугарска уопште имала ма каквих разлога за излазак на Јејејско море, њен би географски правац у том погледу морао бити само источно од Халкидикског полуострва. Географски фактори већ сами собом онемогућавају стабилан заједнички државни живот између Дунавске Бугарске и Вардарске Србије... С друге опет стране, у географском погледу Вардарска Србија је једно просто и природно продужење Моравске Србије. Сачињавајући једну и исту географску целину њих је апсолутно немогуће и политички разделити. Једна без друге не могу ни егзистирати ни развијати се. Сама природа унапред је определила и њихову заједничку политичку судбину. Моравско-Вардарска Долина била је и остаје у истини *arteria aorta* целокупног националног организма српског народа и свих његових државних, привредних и саобраћајних манифестација. Бугарске претензије на Вардарску Србију исто су толико природне и оправдане као што би биле нпр. Србијине претензије на Долину Марице — за њен излазак на Јејејско море!

2.) Кроз цео Средњи век Вардарска Србија не само што је сачињавала државну заједницу са ондашњом Србијом, већ је дуго времена била центар целокупног српског државног живота. Турски завојевачи су освојили целу Македонију од Срба и за све време своје дуге владавине они су знали само за српску рају у овој земљи. Све историјске традиције и сви историјски споменици у целој Македонији искључиво су српски. У комплексу српског и југословенског питања ова земља представља прави српски Елзас-Лорен. Чудновата историјска случајност је хтела те је и њихово одвајање од мајке-метрополе било извршено готово у исто време: овамо пруски милитаризам, а тамо руско-бугарска пропаганда. И ми данас са највећим правом можемо констатовати: да је Македонија исто толико бугарска земља колико је Елзас-Лорен немачка.

3.) Све етнографске и етнолошке особине народа у Вардарској Србији носе искључиво српски национални карактер. Еминентно српски обичај „Славе“ очуван је потпуно до данас на целој територији од реке Бистрице до планина Родопе и Осогова. Према последњим лингвистичким испитивањима у језику „македонских Словена“ две трећине особина су српске, а свега једна трећина носи обележје бугарског језика. То је највећа последица бугарске пропаганде преко цркве и школе за четрдесет година. У осталом извесне језичке особине представљају заједничку од-

лику и српског и бугарског језика. Поред тога прелазна национална зона између Срба и Бугара, обележена на етнографској карти, уопште представља једну мешавину разних обележја и манифестација оба ова народа. И из ње су се неосетно увек преносиле извесне српске особине на бугарску страну и бугарске на српску.

4.) Привезаност народа Вардарске Србије за ослободитељку Србију манифестована је већ у два маха. Прво у рату између Србије и Бугарске 1913. године, сви добровољачки одреди, састављени од Македонаца, борили су се са таквом жестином против Бугара, да су својим држањем били просто задивили обе противничке стране. У много већој мери и многобројнијим масама, а као регуларни војници, и ако недовољно обучени, у рату Србије с Аустро-Угарском 1914. и 1915. године Македонци су показали толико самопрегорења, да су истински као узорити примери у целокупној српској војсци. Јаче и изразитије него ма каквим плувицистима Македонци су на овај начин потврдили и своју вољу за заједнички државни живот са Србијом.

5.) Свако проширење Бугарске на запад од Струме и Родопа пореметило би природом одређену балканску равнотежу. На линији Осогово-Малеш, куда иде вододелница између Струме и Вардара, налази се у истини природна граница не само између српске и бугарске нације, него и између држава Србије и Бугарске. У националном погледу Вардарска Долина не улази чак ни у, иначе врло пространу, прелазну зону између српског и бугарског народа.

6.) Грехове својих ранијих генерација, које ништа нису учиниле да на време парирају терористичку бугарску пропаганду у Вардарској Србији, данашња је Србија искупила са огромним жртвама у ратовима 1912. и 1913. године. А садањи светски рат, и са гледишта балканског као год и са гледишта европског, пружио је толико много горких искустава и очигледних доказа: колико би по будуће српске генерације била фатална и најмања резигнација у погледу Вардарске Србије.

7.) Бугарска је и раније, пре балканских ратова, имала на 30% туђих народности од целокупног броја свога становништва. Са новим поседима у Тракији и Источној Македонији тај је се однос знатно повећао, са анектирањем великих маса турске и грчке популације. Са остварењем мегаломанских бугарских претензија на свима странама, право бугарско становништво би у својој сопственој држави остало у несразмерној мањини према осталим народностима. Парадокс, који би на тај начин постао, разрушио би у основи и саму идеју о некаквој балканској равнотежи, и у исто време створио нове узроке будућих трзавица на Балкану.

8.) Колико је Бугарска стварно рачунала на Вардарску Долину као на интегрални део своје националне територије, најбоље ће показати два следећа примера. У интервалу времена кад је бугарска пропаганда највећма беснила у земљама на Вардару, Бугарска је се сама у два међународно-правна акта званично одрекла ових земаља:

а) 1898. године Бугарска је закључила једну тајну конвенцију са Аустро-Угарском, по којој се ова обвезивала, да ће чувати

династију кнеза Фердинанда, а у накнаду за то да Бугарска при евентуалној подели Балкана не тражи за себе ништа даље на западу од Струме и Родопа.

б) 1907. године у месецу септембру Бугарска је закључила један тајни уговор са Русијом, по коме је Русија имала да изради Бугарској излаз на Јејејско море, али који не би ишао на запад даље од Струме и Родопа.

То је оно што се зна, а што је открио сам Д-р Радославов, данашњи председник бугарског Министарства*. Једно просто упоређење ових чињеница са данашњим бугарским претензијама на све српске земље на десној обали Мораве и на целом току Вардара најбоље илуструје менталитет и скрупuloзност, са којима Бугари оперишу уопште у националним питањима.

На место свега тога у озбиљну студију треба да узму прелазну националну зону између Срба и Бугара сви они људи од науке и политике, који искрено желе да са свршетком овога страховитог рата буду убијени и сами узроци будућих народних крвопролића. Та прелазна зона обухвата једну велику територију, настањену од скоро милион душа, које имају готово у подједнакој мери и српске и бугарске националне особине, и којима је данас мање више исто да ли ће остати у бугарској или у српској држави. Њихов етнографски назив *Шойови* услед сталног притиска, с једне стране, Срба, а с друге, Бугара у подједнакој је мери и српски и бугарски. Ту, у тој зони, где се налази национална граница између Срба и Бугара треба наћи и одредити и будућу државну границу између Србије и Бугарске.

Сам историјски развитак створио је на северу једно спорно питање између Срба и Румуна у Банату. Али у овом питању срећом не може бити великих тешкоћа из простог разлога што су националне разлике између румунског и српског народа тако велике и толико маркантне, да и обичним посматрачима врло лако падају у очи. Све до друге половине XVIII. века цео географски Банат био је једна чисто српска земља. Српска насеља су до Баната и до самога Ердеља и до румунских Карпата. Услед колонизације Маџара, Румуна и Немаца, Срби су у току времена били толико потиснути, да су у почетку овога века били већ изгубили већу половину Баната. Док су Румуни успели да у националном погледу освоје цео источни — планински део Баната, потискивани Срби су ипак сачували западни тзв. равни Банат, који је остао претежно српски све до данас и поред јаког надирања немачке, мађарске и румунске колонизације. Једна прелазна зона између Срба и Румуна у Банату сасвим се разликује од прелазне зоне, која постоји између Срба и Бугара. Док је тамо карактеристика прелазности изражена у једном нарочитом националном типу, који има и српских и бугарских особина, у Банату се та прелазност састоји у измешаности самих насеља српских и румунских, која су при свем том сачувала све своје националне одлике од језика и обичаја, па до националне свести и воље.

* Balcanicus: *La Bulgarie, ses ambitions et sa trahison*. Стр. 242.

Због тога критеријум, према коме би имала да се повуче правилна и праведна граница између Румуна и Срба у Банату, има да се постави на *принципу целисходности*: тако да број Срба, који би остали на румунској страни буде еквивалентан броју Румуна на српској страни. У том погледу граница би имала да се поклопи са једном линијом од Арада до Базијаша на Дунав, али тако да вароши Темишвар, Вршац и Бела Црква остану на српској страни. На тај начин подједнаке обостране националне жртве дале би и подједнако важне резултате и у исто време би учврстиле везе солидарне заједнице и стварнога пријатељства, који ће и једној и другој страни у будућности бити много више потребни, него што је то до сада био случај. Последњи историјски догађаји у том погледу дали су, уосталом, и Србима и Румунима довољно поуке.

Услед претензија, које су Италијански империјалисти истакли на скоро целу источну обалу Јадранског мора, настао је још у самом току овога рата један непотребан спор између Италијана, с једне, и Срба, Хрвата и Словенаца, с друге стране. Међутим, цело то питање у националном погледу може изгледати више жалосно него важно у очима свих великих народа, који у овоме рату подносе надчовечанске напоре и жртве за победу великих принципа права и слободе и за остварење једнога новог и бољег људског друштва. Како у самој ствари стоји са оправданошћу италијанских претензија на Далмацију нека покаже ова статистика целокупног становништва Далмације према националним разликама, које у тој земљи стварно постоје*:

СРЕЗОВИ	Укупно становништво	Србо-Хрвати	Италијани	Процент Србо-Хрвата
Задар	84.113	7.838	11.768	84,93
Котор	40.582	32.475	538	90,17
Дубровник	41.231	37.252	526	96,43
Сплит	99.590	95.869	2.357	97,32
Хвар	27.050	26.279	586	97,60
Корчула	29.908	29.214	414	98,48
Брач	22.969	22.264	265	98,69
Синь	57.164	56.704	111	99,45
Макарска	27.738	27.503	117	99,47
Книн	54.984	54.653	185	99,49
Метковић	15.736	15.413	32	99,60
Шибеник	58.377	55.912	968	99,61
Бенковац	44.097	43.945	84	99,75
Имочки	42.127	42.018	46	99,84
	645.666	610.669	18.028	96-19%

* Сви ови статистички подаци позајмљени су из савесно израђеног дела *D-r Arthur Chervin-a: L'Autriche et la Hongrie de demain; les différences nationales d'après les langues parlées*. Paris, 1915. — Упоредити исто тако капитално дело *Bertrand Auerbach-a: Les Races et les Nationalités en Autriche — Hongrie*. Paris deuxième édition, 1917.

Као што се из ових цифара јасно види, Далмација је једна земља, у којој Србо-Хрвати имају не само апсолутну и компактну већину, већ је у исто време то једна земља, која по хомогености свога једнородног становништва заузима прво место у целој Европи. На 610.669 аутохтоних Србо-Хрвата долази 18.028 Италијана, 3.081 Немац и 3077 свих осталих народности. Због те компактности српско-хрватске популације Далмација је и постала колевка националне мисли Југословена у Аустро-Угарској. У самој вароши Задру, који су Италијани прогласили за савршено италијанску варош, има међутим из 49.915 Србо-Хрвата свега 11.574 Италијана. Италијански језик говори свега 14% становништва. Поред тога у Задру има приличан број породица, које се и саме називају Италијанима, а које се међутим и данас држе источно-православне вероисповести. То најбоље показује, на који је начин постала Италијанска народност у овој земљи. Пошто у целој Далмацији нема ни једне италијанске парохије, Света Столица је била принуђена да свих седам владичанских места у Далмацији попуни са католицима — Хрватима и Србима. Извесна позивања на некадању завојевачку владавину Венеције у овој земљи обеснажена су просто самим тим фактом што у то доба није било ни најмање трага о сформираној италијанској народности чак ни у самој Италији. Културни утицај, који је из Италије био пресађен по свима далматинским варошима, није успео кроз дуге векове да однари већи број Србо-Хрвата. На против, културни утицај ренесанса италијанских вароши послужио је само као импулс и учитељ за стварање једне специјалне српско-хрватске културе, која је национални индивидуалитет и националну снагу само развила и појачала. Уосталом тај културни утицај из Италије ни у Дубровнику, ни у Сплиту, ни у Задру, ни у највећем цветању венецијанске владавине, није био толико велики и свемоћан, колики је, на пример, био француски утицај у Турину, престоници славнога Пијемонта, све до половине XIX. века. . .

Увиђавни елементи и у самој Италији, и то баш они, који су на основу великих италијанских историјских традиција највише учинили, да и Италија уђе у овај велики светски рат, и сами јавно и одлучно препоручују као принцип за решење националних питања на Јадранском мору *извесан компромис италијанско-словенски*. Међутим, према стварном стању ствари компромиса и погодбе може бити само у оним земљама и до оних граница, у којима су Италијани у подједнакој мери измешани са Југословенима. У питању Далмације за ма какво опортунистичко решење нити има националних разлога, нити може бити ма каквог политичког компромиса. Ту има да пресуди *интегрално* или сила јачега или право слабијега.

Аналого принципу целисходности, који има да буде примењен при повлачењу праведне границе између Срба и Румуна у Банату, исти принцип имао би да игра пресудну улогу у будућем разграничавању према Италијанима на крајњем северо-западу југословенских земаља. На западној обали Истре, у вароши Трсту, у вароши Горици и околини и у појединим правцима све до реке Изонца,

велике масе италијанског народа живе измешане са масама Хрвата и Словенаца. Пошто су националне разлике међу њима и сувише велике, да би се Италијани на брзу руку могли претворити у Југословене и обратно, — то и овде већина популације и еквивалентни уступци могу једино да створе једну сношљиву политичку ситуацију. Јер само једна свесно праведна подела националних елемената, са одговарајућим обостраним гаранцијама, може учинити да у будућности за одбрану Јадранског мора буду ангажоване до краја све оне снаге, које га од Германа са севера могу једино и одбранили...

На крају крајева има још један врло важан национално-политички фактор, који се апсолутно не сме изгубити из вида при свима будућим комбинацијама за правилно решење југословенског питања. Унутрашње груписање Срба, Хрвата и Словенаца, међу собом, представља једну толику узајамну мешавину, да их је у већини њихових земаља апсолутно немогуће оделити. Док у Босни и Херцеговини Срби православни и муслимани представљају огромну већину становништва према Хрватима и Србима католицима, дотле су у Далмацији Хрвати и Срби католици у анатној већини према православним Србима. У самој пак историјској Хрватској број целокупног становништва 2,621.954 дели се на 1,638.354 Хрвата, 644,955 Срба православних и 338.645 осталих народности. У коликој су мери, и са колико јаким снагама Хрвати и Срби измешани у Хрватској, најбоље показује ова статистичка таблица њихове узајамне распрострањености по појединим жупанијама:

ЖУПАНИЈЕ	Хрвати	Срби	Немци	Мацари	Остали
Вировитичка	124.769	43.769	29.497	33.927	9.080
Сремска	103.998	177.456	61.527	27.523	26.590
Пожешка	142.616	66.783	13.143	16.462	26.268
Беловарска	253.687	44.533	4.235	14.224	15.913
Модрушко-Ријечка	152.210	74.894	592	899	3.059
Загребачка	386.522	118.661	1.558	2.040	6.233
Варајдинска	288.536	2.152	587	624	1.733
Личко-Крбавска	100.346	104.036	68	22	238

Док су Срби такорећи врло незнатно заступљени свега у једној жупанији, они у другим двома жупанијама представљају бројну већину чак и према самим Хрватима, а у осталих пет жупанија однос Хрвата према Србима стоји у размери 3: 1. У коликој је мери ова мешавина општа може се лако увидети из овога статистичког прегледа Хрвата и Срба у срезу Оточац:

ОПШТИНЕ	Хрвати	Срби
Брлог	3.415	2.968
Дабар	1.159	1.235
Оточац	6.655	1.896
Синац	6.381	7
Скач	80	4.134
Врховина	348	6.839

Ова размера постаје још много мања кад се упореди бројно стање свих Србо-Хрвата, који су живели у мацарској половини Хабзбуршке монархије, 1,833,162 Хрвата према 1,106,471 Срба дају бројни однос 88: 53.

Кад се узме у обзир да је овакво исто стање између Хрвата и Словенаца у Истри и по јужним крајевима словеначких земаља, онда тек јасно излази аксиоматичка истина: да Срби, Хрвати и Словенци апсолутно морају сачињавати једну јединствену државу, и да и због ових разлога унапред мора бити одбачена свака комбинација о ма каквом државном сепаратизму овога једног и истог народа, и ако још носи три разна имена. Идеја националног уједињења, која је раније само духовно представљала народни идеал, оваплоћена је у овоме страховитом рату у виду једног империјалног националног захтева, чије остварење представља данас само питање времена. После огромних заједничких патњи и жртава захтев свих Срба, Хрвата и Словенаца да оснују заједничку државу мора бити остварен макар и по цена продужења — и после рата — сталне револуције, у којој се цео народ стално налази према досадашњој својој држави од почетка овога светског рата... После свега што је се преживело никакви обзир према повећању жртава неће моћи задржати ни једнога Југословена да не изврши до краја и по сваку цену своју дужност према својим будућим генерацијама, за које су национално уједињење и државна независност *conditio sine qua non* не само друштвено-политичког развитка већ и саме националне егзистенције!

„...Савезници, нађерани силом да нађуште један мир, због кога су, и поред свих његових неправди, приушћивали своје најсветије ревандикације, гледају ошворено у дивно обећање људских ослобођења, са апсолутним поштовањем националних воља и жеља, и са својом крвљу исцискују будућу ослободилачку каришу целога света!“ — Ова свечана и званична изјава, коју је 5. јула 1916. у име Француске формулисао, А. Бријан, постала је затим лозинка свих великих цивилизованих народа, који имају са победом да заврше овај рат и да будући светски мир унапред осигурају и утврде строгом применом великих принципа слободe и правде. Пред тај узвишени Аеропаг шампиона новог Човечанства Срби, Хрвати и Словенци изаћи ће са скромном изјавом: да не траже ни један педаљ туђе земље, али да исто тако добровољно не могу никоме уступити ни једну своју провинцију.

Већ сама егзистенција слободне и независне Србије довољно је сугестивно утицала на цео српски и југословенски народ ван ње: прво, да се до краја одржи у неједнакој борби против завојевача, а затим, да у тој борби за самоодржање очува наде и развије идеале за своје крајње ослобођење и уједињење. Колико је тај положај мале Србије био тежак, најбоље показује цела њена историја од 1804. до 1915. године. У врло многим моментима она је имала да савлада веће тежкоће и да преживи страховитија искушења него и најпошлаченији делови народа ван ње. Ту своју ослободилачку улогу Србија је и завршила оним безпримерним самопрегорењем у јесен 1915. године, које је у сваком погледу представљало право национално Распеће. То не беше само приношење на жртву чиставе једне генерације најдрагоценијих људских животиња, већ је то самопрегорење обухватило целокупну културну тековину, друштва и државе, производ тежкога рада и великих напора неколико пређашњих народних генерација. Да распаде отањ Слободе на отишћу целе отаџбине свога народа, Србија је свесно и херојски запалила сама своју сопствену кућу. За све жртве и пашће, које је Србија поднела, нема одговарајућих накнада и оштећа. Само интегралан Вскрс целе нације, оваплоћен у једној слободној и независној држави свих Срба, Хрвата и Словенаца, може једино понова подићи овај народ и учинити га достојним и способним да се и морално и материјално одужи свима оним великим народима, који су га помагали у његовој ослободилачкој борби.

Велика историјска мисија Србије биће дефинитивно завршена онога дана, кад прокламовано уједињење целог југословенског народа буде добило највишу санкцију у оствареној заједничкој држави. У тој заједници целог народа, уређеној на основи свештих принципа Једнакости и Правде, Србији ће остати само почасно место и понос Ослободитељке, која је све жртвовала и највише допринела да се вековни национални сан и народна потреба и остваре. Јер нову уједињену државу има да направи, на основу старог искуства и нових потреба, колективна воља целе нације. У томе је, у осталом, био главни *raison d'être* целокупне народне борбе и свих жртава; на томе путу само будућа држава уједињених Срба, Хрвата и Словенаца може постати достојан члан свих слободних народа у ослобођеноме Човечанству!...